ANNALES

ACADEMIÆ GANDAVENSIS,

MDCCCXXIV - MDCCCXXV.

JE MAINTIENDRAI.

ANNALES
ACADEMIÆ GANDAVENSIS,

A DIE

V OCTOBRIS M. DCCC. XXIV.

USQUE AD FINEM ANNI ACADEMICI,

LUDOVICO VINCENTIO RAOUL,

RECTORE MAGNIFICO,

ET

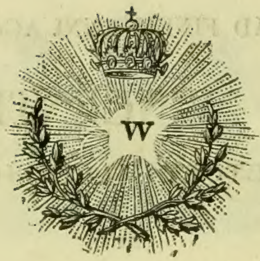
FRANCISCO ÆGIDIO VERBEECK,

SENATUS GRAPHIARIO.

GANDAVI,

APUD P. F. DE GOESIN-VERHAEGHE, ACADEMIÆ TYPOGRAPHUM

1827.

W

INDEX

EORUM, QUÆ HOC ANNALIUM VOLUMINE CONTINENTUR.

1. Nomina Professorum et Lectorum Academicorum.
2. Programmata Lectionum in Academia Gandavensi habitarum.
3. Acta in Senatu.
4. Programma Certaminis Literarii a°. M.DCCC.XXV. indicti.
5. Series Dissertationum Inauguralium publice defensarum.
6. LUDOVICI VINCENTII RAOUL, *Rectoris Magnifici*, Oratio.
7. Commentatio BERNARDI TEN BRINCK.
8. --------- PETRI OTTONIS VAN DER CHYS.
9. --------- JOSEPHI MARESKA.
10. --------- HIPPOLYTI ROLLIN.

NOMINA PROFESSORUM,

QUI,

(*Inde a die* V OCT. M. DCCC. XXIV. *ad Kal. Mart.* M. DCCC. XXV.,)

IN ACADEMIA GANDAVENSI

DOCENDI MUNERE FUNCTI SUNT.

RECTOR MAGNIFICUS,

LUDOVICUS VINCENTIUS RAOUL.

ACADEMIÆ GRAPHIARIUS,

FRANCISCUS ÆGIDIUS VERBEECK.

Professores:

Ordinis Philosophorum et Literatorum.

L. V. RAOUL.
G. L. MAHNE.
J. M. SCHRANT.
G. W. RASSMANN, *Prof. Extraord.*

Ordinis Medicorum.

J. C. VAN ROTTERDAM.
J. L. KESTELOOT.
F. E. VERBEECK.
J. F. KLUYSKENS, *Prof. Extraord.*
C. VAN COETSEM, *Prof. Extraord.*

Ordinis Mathematicorum et Physicorum.

J. G. GARNIER.
C. F. HAUFF.
J. G. S. VAN BREDA.

Ordinis Jurisconsultorum.

P. J. DE RYCKERE.
J. J. HAUS.
B. F. J. VAN WAMBEKE.

Prosector Anatomicus.

J. L. BODDAERT.

SERIES LECTIONUM,

QUÆ,

Q. D. O. M. B. V.,

IN ACADEMIA GANDAVENSI

HABEBUNTUR

A DIE V OCTOBRIS. M. DCCC. XXIV. USQUE AD FINEM FEBRUARII. ANNI M. DLCC. XXV.,

Rectore Magnifico,

LUDOVICO VINCENTIO RAOUL,

ORD. PHILOS. THEORET. AC LIT. HUM. PROF. ORD.

Ordo Philosophorum et Literatorum.

L. V. RAOUL. Horâ VIII, diebus Lunæ, Martis, Mercurii et Jovis *Historiam Veterem* tradet.

Eâdem horâ, diebus Veneris et Saturni *Euripidis tragœdias* interpretabitur.

Literas Gallicas docebit diebus Veneris et Saturni horâ V pomeridianâ.

G. L. MAHNE. Horâ IX, diebus Lunæ, Martis, Mercurii et Jovis, *Literas Latinas earumque Historiam* docebit.

Eâdem horâ, diebus Veneris et Saturni *Literarum Græcarum Historiam* tradet.

Horâ XI, diebus Lunæ, Martis, Mercurii et Jovis *Antiquitates Romanas* explicabit.

Eâdem horâ, diebus Veneris et Saturni de *Arte Rhetoricâ* Scholas extraordinarias gratis habebit.

J. M. SCHRANT. *Historiam Patriæ* secundum proprium suum conspectum enarrabit, diebus Lunæ, Martis et Mercurii horâ *octavâ* matutinâ.

Præcepta styli bene Belgici tradet, diebus Jovis, Veneris et Saturni, *eâdem* horâ.

Grammaticam Belgicam explicabit die Saturni, horâ II.

Eloquentiæ exterioris excercitiis vacabit, horâ postea indicandâ.

G. W. RASSMANN. *Prof. Extraord.* Expositis universe Philosophiæ fundamentis *Logicam* docebit diebus Lunæ, Martis, Jovis et Veneris, horâ X.

Metaphysicam, diebus Martis et Jovis, horâ XI.

Historiam Philosophiæ, adjunctâ explicatione hujus illiusve dialogi Platonici, tradet diebus Mercurii et Saturni horâ X.

Præterea exercitationes *disserendi* et *disputandi* moderabitur horâ postea indicandâ.

Ordo Medicorum.

J. C. VAN ROTTERDAM. *Praxin medicam* docebit, diebus Mercurii, Jovis et Saturni, horâ *decimâ.*

Porro in Nosocomio Academico *Institutiones clinicas* ab initio ad finem scholarum, horâ *mediâ* ante *nonam,* moderabitur, exceptis diebus Saturni.

Denique *Principia Therapeutica, Institutionibus clinicis adaptata,* in eodem Nosocomio explicabit.

J. L. KESTELOOT. *Institutiones Pathologiæ* tradet, diebus Lunæ, Martis et Mercurii, horâ *undecimâ.*

Therapiam generalem, Materiam medicam, et Pharmaciam, cum Methodo concinnandi formulas medicinales, secundum Pharmacopoeam Belgicam, docebit, diebus Jovis, Veneris et Saturni, horâ *undecimâ.*

F. E. VERBEECK. Diebus Lunæ, Martis, Mercurii et Jovis, horâ *octavâ, Anatomen* exponet.

Iisdem diebus, horâ *tertiâ* pomerid. *Physiologiam* docebit.

J. F. KLUYSKENS. *Prof. Extraord. Chirurgiæ clinicæ,* in Nosocomio Academico, diebus Lunæ, Mercurii et Veneris, horâ mediâ *octavæ* matutinæ vacabit.

Operationibus Chirurgicis in Nosocomio Academico vacabit, eisdem diebus: præterea exercitationibus Chirurgicis interesse possunt omnes Medicinæ Candidati, adeo ut singuli ad operationes Chirurgicas sub auspiciis Professoris iterandas et exequendas admittantur, diebus et horis postea pro auditorum commodo indicandis.

Eâdem horâ, diebus Martis, Jovis et Saturni, *Institutiones Chirurgicas* in ædibus Academicis docebit.

Artem Obstetriciam, diebus Mercurii et Veneris, horâ *quintâ pomeridianâ*, exponet.

De *Morbis Cutis*, diebus et horis definitis, speciatim agere perget.

C. VAN COETSEM. *Prof. Extraord.* Diebus Lunæ et Martis, horâ X, die Veneris autem horâ II. pomeridianâ, *Medicinam forensem* exponet.

Diebus Lunæ, Martis et Mercurii, horâ XI, de *Morbis Infantum et feminarum* speciatim aget.

Præterea *Tabularum Clinicarum* in Nosocomio faciendarum curam, sub auspiciis Cl. Prof. *Van Rotterdam*, geret.

Ordo Mathematicorum et Physicorum.

J. G. GARNIER. Diebus Jovis, Veneris et Saturni, horâ *quartâ* pomeridianâ, *Elementa Matheseos* explicabit; diebus Lunæ, Martis et Mercurii, horâ *quartâ* pomeridianâ, tradet *Geometriam descriptivam* (*Géométrie descriptive*), *Analysin Algebraïcam Generaliorem* eamque *Geometriæ* applicatam et *Elementa Statices;* diebus Lunæ, Martis, Veneris et Saturni, horâ *nonâ*, *Institutiones calculi differentialis et integralis et Mechanicam theoreticam corporum solidorum et fluidorum* tractabit.

Præterea, pro Auditorum commodis, Professor suscipiet lectiones de *Astronomia physica* et *mathematica.*

C. F. HAUFF. Diebus Lunæ, Mercurii et Veneris, horâ *undecimâ*, *Physicam;* diebus vero Martis, Jovis et Saturni, *eâdem* horâ, *Chemiam* tractabit.

J. G. S. VAN BREDA. *Botanicam* docebit diebus Jovis, Veneris et Saturni, horâ II pomeridianâ.

Historiam Naturalem exponet die Jovis, horâ X, at diebus Veneris et Saturni, horâ III.

Ordo Jurisconsultorum.

P. J. DE RYCKERE. *Institutiones Juris Civilis* tradet, diebus Mercurii, Jovis, Veneris et Saturni, horâ *undecimâ.*

Pandectas interpretabitur diebus Mercurii, Jovis, Veneris et Saturni, horâ *decimâ.*

J. J. HAUS. *Jus Naturæ* explicabit, diebus Jovis, Veneris et Saturni, horâ *octavâ* matutinâ, secundum librum suum: *Elementa doctrinæ juris philosophicæ sive juris naturalis.* Gandavi 1824.

Jus Publicum et Gentium docebit, diebus Martis et Mercurii, horâ *octavâ* matutinâ.

Jus Criminale hodiernum exponet diebus Lunæ, horâ *octavâ* matutinâ et *tertiâ* pomeridianâ; diebus Martis et Mercurii vero horâ *tertiâ* pomeridianâ.

Historiam et Antiquitates Juris Romani enarrabit diebus Jovis et Veneris horâ *tertiâ* pomeridianâ.

B. F. J. VAN WAMBEKE. *Juris civilis hodierni Codicem* interpretabitur, diebus Lunæ, Martis, Mercurii, Jovis, Veneris et Saturni, horâ *nonâ* matutinâ.

De *procedendi ratione in causis civilibus* prælectiones tum theoreticas, tum practicas habebit, diebus Mercurii, Jovis, Veneris et Saturni, horâ *undecimâ.*

Exercitationes disputatorias singuli Professores in prælectionibus suis, tempore opportuno, moderabuntur.

J. L. BODDAERT. *Med. et Chirurg. Doct.* Cadaverum dissectionibus, ab ipsis Anatomes Professoris lectiones audientibus juvenibus in amphitheatro instituendis, præerit, illosque, sub moderamine Professoris, methodum secandi cadavera docebit.

Ex Mandato Rectoris,

D. XV Aug. — *Senatûs Academici Graphiarius,*

M. DCCC. XXIV. — G. L. MAHNE.

Bibliotheca Academica unicuique patebit singulis diebus, ab horâ *nonâ ad meridiem,* et a *secundâ* pomeridianâ usque ad *quartam.*

SERIES LECTIONUM,

QUÆ,

Q. D. O. M. B. V.,

IN ACADEMIA GANDAVENSI

HABEBUNTUR

A DIE XI APRILIS M. DCCC. XXV. USQUE AD XIII AUGUSTI ANNI M. DCCC. XXV,

Rectore Magnifico,

LUDOVICO VINCENTIO RAOUL,

ORD. PHILOS. THEORET. AC LIT. HUM. PROF. ORD.

Ordo Philosophorum et Literatorum.

L. V. RAOUL. Horâ VIII, diebus Lunæ, Martis, Mercurii et Jovis *Historiam Veterem* tradet.

Eâdem horâ, diebus Veneris et Saturni *Euripidis tragœdias* interpretabitur.

G. L. MAHNE. Horâ IX, diebus Lunæ, Martis, Mercurii et Jovis, *Literas Latinas earumque Historiam* docebit.

Eâdem horâ, diebus Veneris et Saturni *Literarum Græcarum Historiam* tradet.

Horâ XI, diebus Lunæ, Martis, Mercurii et Jovis *Antiquitates Romanas* explicabit.

Eâdem horâ, diebus Veneris et Saturni de *Arte Rhetoricâ* Scholas extraordinarias gratis habebit.

2

J. M. SCHRANT. *Historiam Patriæ* secundum proprium suum conspectum enarrabit, diebus Lunæ, Martis et Mercurii, horâ *septimâ* matutinâ.

Præcepta styli bene Belgici tradet, diebus Jovis, Veneris et Saturni, *eâdem* horâ.

Grammaticam Belgicam explicabit die Saturni, horâ II.

Eloquentiæ exterioris exercitiis vacabit, horâ postea indicandâ.

G. W. RASSMANN. *Prof. Extraord.* Expositis universæ Philosophiæ fundamentis *Logicam* docebit diebus Lunæ, Martis, Jovis et Veneris, horâ X.

Metaphysicam, diebus Martis et Jovis, horâ IX.

Historiam Philosophiæ, tradet diebus Mercurii et Saturni horâ X.

Præterea exercitationes *disserendi* et *disputandi* moderabitur horâ postea indicandâ.

Ordo Medicorum.

J. C. VAN ROTTERDAM. *Praxin medicam* totam docere perget, diebus Mercurii, Jovis et Saturni, horâ *decimâ*.

Porro in Nosocomio Academico, *Institutiones clinicas* ab initio ad finem scholarum, horâ *octavâ* moderabitur, exceptis diebus Saturni.

Denique *Principia Therapeutica*, *Institutionibus clinicis adaptata*, in eodem Nosocomio explicabit.

J. L. KESTELOOT. *Institutiones Pathologiæ* tradet, diebus Lunæ, Martis et Mercurii, horâ *octavâ*.

Therapiam generalem, *Materiam medicam*, *et Pharmaciam*, *cum Methodo concinnandi formulas medicinales*, *secundum Pharmacopoeam Belgicam*, docebit, diebus Jovis, Veneris et Saturni, horâ *octavâ*.

Diæteticam, exponet diebus Jovis, Veneris et Saturni, horâ *nonâ*.

F. E. VERBEECK. Diebus Lunæ, Martis, Mercurii et Jovis, horâ *septimâ*, *Anatomen* exponet.

Iisdem diebus, horâ *quintâ* pomerid. *Physiologiam* docebit.

J. F. KLUYSKENS. *Prof. Extraord. Chirurgiæ clinicæ*, in Nosocomio Academico, diebus Lunæ, Mercurii et Veneris, horâ *septimâ* matutinâ vacabit.

Operationibus Chirurgicis in Nosocomio Academico vacabit, eisdem diebus: præterea exercitationibus Chirurgicis interesse possunt omnes Medicinæ Candidati, adeo ut singuli ad operationes Chirurgicas sub auspiciis Professoris iterandas et exequendas admittantur, diebus et horis postea pro auditorum commodo indicandis.

Eâdem horâ, diebus Martis, Jovis et Saturni, *Institutiones Chirurgicas* in ædibus Academicis docebit.

Artem Obstetriciam, diebus Mercurii et Veneris, horâ *quintâ pomeridianâ*, exponet.

De *Morbis Cutis*, diebus et horis definitis, speciatim agere perget.

C. VAN COETSEM. *Prof. Extraord.* Diebus Lunæ et Martis, horâ X, die Mercurii autem horâ II. pomeridianâ, *Medicinam forensem* exponet.

Diebus Lunæ, Martis et Mercurii, horâ XI, de *Morbis Infantum et feminarum* speciatim aget.

Præterea *Tabularum Clinicarum* in Nosocomio faciendarum curam, sub auspiciis Cl. Prof. *Van Rotterdam*, geret.

Ordo Mathematicorum et Physicorum.

J. G. GARNIER. Diebus Jovis, Veneris et Saturni, horâ *quartâ* pomeridianâ, *Elementa Matheseos* explicabit.

Diebus Lunæ, Martis et Mercurii, horâ *tertiâ*, *Geometriam Analyticam*, et iisdem diebus, horâ *quartâ*, *Astronomiam* descriptivam docebit.

Calculum differentialem, diebus Lunæ et Martis, horâ *decimâ*, *et Mechanicam* diebus Jovis, Veneris, horâ *decimâ*, et Saturni, horâ *nonâ*, tradet.

C. F. HAUFF. Diebus Lunæ, Mercurii et Veneris, horâ *undecimâ*, *Physicam;* diebus vero Martis, Jovis et Saturni, *eâdem* horâ, *Chemiam* tractabit.

J. G. S. VAN BREDA. *Botanicam* docebit diebus Jovis, Veneris et Saturni, horâ II pomeridianâ.

Historiam Naturalem exponet die Jovis, horâ X, at diebus Veneris et Saturni, horâ III.

Ordo Jurisconsultorum.

P. J. DE RYCKERE. *Institutiones Juris Civilis* tradet, diebus Mercurii, Jovis, Veneris et Saturni, horâ *undecimâ.*

Pandectas interpretabitur diebus Mercurii, Jovis, Veneris et Saturni, horâ *decimâ.*

J. J. HAUS. *Jus Naturæ* explicabit, diebus Jovis, Veneris et Saturni, horâ *septimâ* matutinâ, secundum librum suum: *Elementa doctrinæ juris philosophicæ sive juris naturalis.* Gandavi 1824.

Jus Publicum et Gentium docebit, diebus Lunæ et Martis, horâ *septimâ* matutinâ.

Jus Criminale hodiernum exponet, die Lunæ, Martis, Jovis et Veneris horâ *octavâ* matutinâ.

Historiam et Antiquitates Juris Romani enarrabit diebus Mercurii et Saturni horâ *octavâ* matutinâ.

B. F. J. VAN WAMBEKE. *Codicem Juris civilis hodierni* interpretare perget, diebus Lunæ, Martis, Mercurii, Jovis, Veneris et Saturni, horâ *nonâ.*

Super ratione procedendi in causis civilibus prælectiones tum theoreticas, tum practicas prosequetur, diebus Mercurii, Jovis, Veneris et Saturni, horâ *undecimâ,* et iis absolutis, primum librum Codicis, qui de Jure Mercatorio agit, gratis explicabit, diebus Mercurii et Jovis, horâ *undecimâ.*

Exercitationes disputatorias singuli Professores in prælectionibus suis, tempore opportuno, moderabuntur.

J. L. BODDAERT. *Med. et Chirurg. Doct.* Cadaverum dissectionibus, ab ipsis Anatomes Professoris lectiones audientibus juvenibus in amphitheatro instituendis, præerit, illosque, sub moderamine Professoris, methodum secandi cadavera docebit.

Ex Mandato Rectoris,

D. XXV Martii. — *Senatûs Academici Graphiarius,*

M. DCCC. XXV. — F. E. VERBEECK.

Bibliotheca Academica unicuique patebit singulis diebus, ab horâ *nonâ ad meridiem,* et a *secundâ* pomeridianâ usque ad *quintam.*

ACTA IN SENATU

ET

ACADEMIA,

D. III. OCTOBRIS M. DCCC. XXV.

A Curatoribus, Rectore et Assessoribus in ipsorum conventu e sex Candidatorum numero graphiarius in proximum annum electus est Vir Clar. G. L. Mahne.

Tum in Senatu Amplissimo Praeses Curatorum cum Professoribus communicavit, a collegio Curatorum ex Cod. Acad. §° 108. et 196. praescripto Assessores Rectoris Magnifici nominatos esse,

Ex Ordine	Jurisconsultorum	P. J. DE RYCKERE.
———	Math. et Phys.	J. C. F. HAUFF.
———	Phil. Theor. et Lit.	J. M. SCHRANT.

His significatis, novus Rector, J. L. Kesteloot, ab Augustissimo Rege Rector Academiae creatus,

nec non Senatûs Academici graphiarius G. L. Mahne, more solito, solenne jusjurandum praestiterunt.

Atque tandem Vir Clarissimus L. V. Raoul, munus Rectoris deposuit habitâ oratione, victoribusque juvenibus praemia dedit, quae ipsis singulari munificentiâ Regis assignata erant. Quâ festivitate peractâ, novus Rector, Vir Clarissimus J. L. Kesteloot, quum ipsi fasces Academici legitime traditi essent, Amplissimos Curatores, Clarissimosque Professores allocutus est, munus Rectoris reapse suscepit, et decessori suo debitas gratias egit pro curâ et sollicitudine, quâ res Academicas administrasset.

PROGRAMMA

CERTAMINIS LITERARII,

A

RECTORE ET SENATU ACADEMIÆ GANDAVENSIS,

MENSE AUGUSTO A. M. DCCC. XXV,

INDICTI.

Ex Augustissimi Regis decreto (*d.* XXV *Sept.* MDCCCXVI, *N.* 65, *a* § 140 *ad* § 148), a Rectore et Senatu Academiæ Gandavensis proponuntur omnibus Academiarum Belgicarum civibus hæ quæstiones:

Ab Ordine Medicorum.

Quæritur: quænam est utilitas methodi deligationis, sub qua, post institutas operationes chirurgicas, labia vulneris ad

se mutuo adducuntur? Indicetur porro: 1° in quibus casibus immediatus horum labiorum contactus est instituendus; 2° in quibus vero vulneris labia ad se mutuo plus-minus dumtaxat sunt adducenda.

Ab Ordine Disciplinarum Mathematicarum et Physicarum.

I.

Exstat quoddam in Mechanica generale principium ex quo petitur solutio problematum circa motum cujusvis corporum systematis: hujus principii enuntiatio, demonstratio et nonnullæ applicationes requiruntur.

II.

Novo et scrupuloso examini subjicere legem Coulombianam, qua asseritur, repulsionem electricam et attractionem magneticam semper esse in ratione inversa quadrati distantiæ.

III.

Quæritur descriptio structuræ Anatomicæ et expositio Historiæ Naturalis Lumbrici vulgaris, sive terrestris.

Ab Ordine Jurisconsultorum.

Exponatur Juris Romani doctrina de pignoribus et hypothecis.

Ab Ordine Philosophorum et Literatorum.

I.

Quum dissentiant Logici (v. *Dan. Wyttenbachii Logica. Amst.*, 1781. *præf. s. fin.*) in constituendâ notione *analyseos*, res autem summi sit in Philosophiâ momenti: postulatur, ut accurate et quam maxime fieri possit, dilucide exponatur et exemplis simul idoneis declaretur vera analyseos in philosophiâ natura, nec non ostendatur methodi analyticæ et syntheticæ diversa ratio et pro diverso tractationis fine, alterius præ alterâ præstantior usus.

II.

Quæritur commentatio de Lucio Annaeo Seneca *ejusque in philosophiam meritis*, præmittatur brevior conspectus fatorum philosophiæ apud Romanos inde a Cicerone. Argumentum tractetur secundum rationem, quam secutus est Raphael Kuehner in commentatione inscriptâ: *M. T. Ciceronis in philosophiam ejusque partes merita.* Hamburgi, 1825.

III.

Quæritur quamnam partem habuerint Belgæ in bellis sacris, et quosnam fructus ex illis perceperint.

Commentationes, Latino tantum sermone conficiendæ, et

aliâ, quam ipsorum auctorum, manu describendæ, ante diem XV Junii A. M. DCCC. XXVI auctorum sumtibus, ad Academiæ Actuarium mittantur. Præterea singulis Commentationibus inscribatur lemma, cui addatur schedula obsignata, Auctorum nomina continens, inque exteriore parte eodem lemmate conspicua. — Præmia vero, e Regiâ munificentiâ victoribus decreta, distribuentur primo die Lunæ mensis Octobris A. M. DCCC. XXVI.

SERIES

DISSERTATIONUM INAUGURALIUM

PUBLICE

IN

ACADEMIA GANDAVENSI

DEFENSARUM,

Inde a die XXX *Oct.* M.DCCC.XXIV *usque ad diem* XIII *Aug.* M.DCCC.XXV.

D. xxx Oct. mdcccxxiv, Dissertatio physiologica *de quibusdam arteriarum proprietatibus*, publice defensa a Joanne Baptista Guinard, *Gandavensi*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. vi Nov. mdcccxxiv, Dissertatio medica *de Ascitide chronica*, publice defensa a Josepho Emmanuele de Lantsheere, *ex Opwyck*, (Provincia Brabantiæ Meridionalis), pro Doctoratu Medicinæ.

D. iv Dec. mdcccxxiv, Dissertatio medica *de Hepatitide acuta*, publice defensa a Joanne Baptista de Windt, *Alostano*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. xvi Dec. mdcccxxiv, Dissertatio medica *de Cystitide acuta*, publice defensa a Ludovico Depelchin, *ex Wyngene*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. xviii Dec. mdcccxxiv, Dissertatio juridica *de Beneficio divisionis fidejussoribus concesso*, publice defensa a Carolo de Coorebyter, *Gandavensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. xxii Dec. mdcccxxiv, Dissertatio physiologica *de Fame et Siti*,

publice defensa a GERARDO THEODORO CALLENFELS, *Slusa-Zelando*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. v Febr. MDCCCXXV, DISSERTATIO MEDICA *de Blennorrhagia*, publice defensa a PETRO DE KOK, *ex Retranchement-Cassandria*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. XXVI Febr. MDCCCXXV, DISSERTATIO MEDICA, *de Mensibus, paucisque morborum ab eorum vitiis pendentium*, publice defensa a LUDOVICO DE FOERE, *Tiletano*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. XXVI Martis MDCCCXXV, DISSERTATIO JURIDICA, *de Obligationibus usufructuarii secundum Jus Hodiernum*, publice defensa ab AUGUSTO DATHIS, *Lillensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XX Aprilis MDCCCXXV, DISSERTATIO PHYSIOLOGICA *de Secretione urinae*, publice defensa a PETRO LEFEVERE, *ex Westende*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. XXX Aprilis MDCCCXXV, DISSERTATIO CHIRURGICO-MEDICA *de Cataracta*, publice defensa ab ISIDORO-JOSEPHO-GISLENO VANDER ESPT, *ex Ardoye*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. VII Maji MDCCCXXV, DISSERTATIO MEDICA, *de Regimine puerperarum*, publice defensa ab HENRICO-LUDOVICO COPPIETERS, *Neoportano*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. XIV Maji MDCCCXXV, SPECIMEN JURIDICUM *de Adeunda et repudianda haereditate, secundum jus Romanum et Hodiernum*, publice defensum a JACOBO-HENRICO COPPÉ, *Bruxellensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XXI Maji MDCCCXXV, DISSERTATIO JURIDICA *de Suspectis tutoribus et curatoribus secundum Jus Romanum et Hodiernum*, publice defensa a DESIDERIO D'HAUW, *Brugensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XXVIII Maji MDCCCXXV, DISSERTATIO MEDICA *de Erysipelate*, publice defensa ab ALEXANDRO ARENTS, *ex Haeltert*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. IV Junii MDCCCXXV, DISSERTATIO JURIDICA *de Contractu reditûs vitalitii secundum jus Hodiernum*, publice defensa a LUDOVICO-PROSPERO VAN DAMME, *Teneramundano*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XI Junii MDCCCXXV, DISSERTATIO JURIDICA *de Compensatione secundum jus Hodiernum*, publice defensa a PETRO-DONATIANO BIEBUYCK, *Roulariensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XVII Junii MDCCCXXV, DISSERTATIO MEDICA *de Comparatione inter aneurisma cordis, anginam pectoris et ashtma convulsivum*, publice defensa a JOANNE-EDUARDO CARDO, *ex S^to^ Nicolao*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. II Julii MDCCCXXV, SPECIMEN JURIDICUM *de Crimine raptûs secundùm Jus Romanum, Hodiernum et Canonicum*, publice defensum ab ALEXANDRO CHOTIN, *Tornacensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XVI Julii MDCCCXXV. DISSERTATIO PHYSIOLOGICO-MEDICA *de vita foetûs et ejus nutritione*, publice defensa a JACOBO PULS, *Gandavensi*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. XVI Julii MDCCCXXV, SPECIMEN JURIDICUM *de Imperio civili in suas partes diviso*, publice defensum ab AUGUSTO HOLVOET, *Brugensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XXI Julii MDCCCXXV, SPECIMEN JURIDICUM *de Emphyteusi, secundum legislationem Belgicam*, publice defensum a CAROLO ANTHEUNIS, *Gandavensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XXIII Julii MDCCCXXV, SPECIMEN JURIDICUM *de Mercatorum judicibus*, publice defensum a PETRO-MARTINO-LUDOVICO JACOBS, *Antverpiensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XXVI Julii MDCCCXXV, DISSERTATIO JURIDICA *de Compensationibus, secundum jus Romanum et Hodiernum*, publice defensa ab ADOLPHO AUGUSTO ALLARD, *Tornacensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XXVIII Julii MDCCCXXV, SPECIMEN JURIDICUM *ad titulum Cod. Comm. de Tribunalium commercialium competentia*, publice defensum a FERDINANDO GUEQUIER, *Gandavensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. XXIX Julii MDCCCXXV, DISSERTATIO HISTORICO-JURIDICA *de Duellis*, publice defensa a JOSEPHO-LIVINO VERBAERE, *Gandavensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. III Aug. MDCCCXXV, DISSERTATIO MATHEMATICA *de Resolutione tum Algebraïca, tum Lineari aequationum binomialium*, publice defensa a PETRO-FRANCISCO VERHULST, *Bruxellensi*, pro Magisterio Matheseos et Doctoratu Philosophiæ Naturalis.

D. IV Aug. MDCCCXXV, DISSERTATIO JURIDICA *de Activa donationis*

inter vivos et testamenti factione, publice defensa ab Eugenio Joos, *Brugensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. iv Aug. mdcccxxv, Dissertatio medica *de Linguae mutationibus in morbis*, publice defensa a Victore Massez, *ex Gavre*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. v Aug. mdcccxxv, Dissertatio juridica *de Juribus liberorum illegitimorum secundum Jus Romanum et Hodiernum*, publice defensa a Cæsare Gravet, *Roulariensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. vi Aug. mdcccxxv, Specimen juridicum, *de Luxu*, publice defensum a Marcellino-Augusto De Brabandere, *ex Lauwe*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. viii Aug. mdcccxxv, Dissertatio medica *de Hydrope Chronico, Speciatim de Ascite, febres intermittentes, praecipue paludosam, comitante aut sequente*, publice defensa a Petro-Joanne Wauters, *Gandavensi*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. x Aug. mdcccxxv, Specimen juridicum *de Transactionibus, secundum Jus Hodiernum*, publice defensum a Josepho Dees, *Bruxellensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. x Aug. mdcccxxv, Specimen juridicum *de Foenore approbando*, publice defensum ab Adolpho Castiau, *ex Peruwelz*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. xii Aug. mdcccxxv, Specimen juridicum *de Fidejussoribus*, publice defensum a Carolo De Ridder, *Ostendano*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. xii Aug. mdcccxxv, Dissertatio juridica *de Usuris, secundum principia aequitatis naturalis et legem 3 Septembris 1807*, publice defensa a N. F. J. De Fuisseaux, *Montensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

D. xii Aug. mdcccxxv, Dissertatio medica *de Merocele seu hernia femorali*, publice defensa ab Andrea Uytterhoeven, *Bruxellensi*, pro Doctoratu Medicinæ.

D. xiii Aug. mdcccxxv, Specimen juridicum *de Testimoniis in causis criminalibus*, publice defensum a Joanne-Henrico-Cornelio Maertens, *Brugensi*, pro Doctoratu Juris Romani et Hodierni.

LUDOVICI VINCENTII RAOUL,

RECTORIS MAGNIFICI,

ORATIO,

PUBLICE HABITA GANDÆ,

DIE III OCTOBRIS M. DCCC. XXV.

CUM

MAGISTRATU ACADEMICO

ABIRET.

PERILLUSTRES ACADEMIÆ CURATORES!

PROFESSORES CLARISSIMI!

ORNATISSIMI ADOLESCENTES, SPES ACADEMIÆ!

OMNIUM ORDINUM AUDITORES!

Quamvis usitatum sit et legi academicæ consentaneum, ut Rector, fasces depositurus, de gravi quodam argumento, sive ad eruditionem illud spectet, sive ad literas, aut doctrinas altiores, solemnem orationem habeat, inconsultumque non nullis videri possit, me a campo deflectere per quem alii fere omnes, antea, equos flexere; cum nova dicere, aut jam nota, callida verborum junctura, nova reddere admodum difficile sit, nec, qui præivere, indictum quicquam reliquerint, ne repetita crambe auditores miseros occiderem, sat futurum fuisse existimavi, si de rebus academiæ nostræ, cum adversis tum prosperis, verba, utcumque, facerem. Non nescio hinc in me minus laudis redundaturum, sed de academiæ honore, non de oratoris fama agitur, nec sine causa, regio decreto sancitum est, ut tunc solummodo ad communia et publici, ut ita dicam, juris argumenta, excurrere liceret, cum, privatis rebus contenti, non satis amplam dicendi copiam habituri essemus. Quid enim in stadium toties decursum prodire, et Logicam, adversante nullo, tueri, et Mathesin defendere, quam nemo impugnat, et Artem medendi, consentiente orbe universo, salutiferam dicere, et veteres laudare Musas, quas omnes laudarunt, et Pandectarum libros prædicare, nulli non probatos, cum ultro se nobis propiora offerant, quæ e domo et penatibus

nostris petita, nec dictu minus grata, nec auditu minus jucunda futura sunt. quam pertractata hæc, a conditis academiis, argumenta, quibus, si nullum aliud, hoc certe vitium plerumque inhæret, ut vel loquaciores delassare valeant. Expeditior quidem et minus oratoria est dicendi ratio quam sequor, sed hoc commodi oblatura, ut nihil nisi ad vos et vestram rem pertinentia audiatis, nec ultra definitum humana indulgentia temporis spatium detineamini.

Jam pridem scriptum est, ea esse vel florentissima hominum instituta, ut bona malis, adversa prosperis, lætiora tristioribus permixta exhibeant; quod omnis ævi experientia confirmatum, nostræ etiam academiæ fatis hoc anno compertum habemus. A tristioribus exordium sumam.

Quatuor, e numero discipulorum, ingenui et optimæ spei juvenes, immaturo fato, in studiorum decursu, cecidere.

F. Voisin, gymnasii Gandavensis alumnus, quo nullus ibi majori cum fructu literas humaniores didicit, ad nostra exinde subsellia progressus, inter nobilissimos scholarum academicarum auditores, laudabili assiduitate perpetuo eminuerat, jamque, in ordine philosophorum et literatorum, Candidati gradum honorificentissime consecutus, dignissimum se, examine rite habito, præstiterat, qui philosophiæ theoreticæ Magister et literarum humaniorum Doctor publice renuntiaretur. At nocuere egregio juveni indefessa studia, ipsa amatorem suum doctrina confecit, ac, seminibus tam feliciter jactis, maturos fructus absorbuit sepulcrum. Amicis ille et parentibus flebilis occidit, sed nulli flebilior quam tibi, optime frater (1), qui cum illo, a teneris annis, versando, confabulando, studendo assuetus, unanimi pietate, matrem et sororem complectebaris. Eadem utrique in parentes animi benignitas, eadem discendi cupiditas fuit: quidni et una vivere utrique concessum est, et insigni exemplo, fratrum non ita raram esse concordiam, ostendere! Hoc luctus tam acerbi solatium, quod non sine condiscipulorum desiderio obierit optimus adolescens. Dolorem hæc ætas non mentitur, positoque, in defuncti memoriam, simplici lapide, amicum, ignoscendum quidem, scirent

(1) Aug. Voisin, in gymnasio Cortracensi, Rhetorices Professor.

si manes ignoscere, veris lacrymis et honore sincero commilitones prosecuti sunt.

Alter, ab illo, P. de Boey, Cortracensis, post studia laudabiliter perfecta, eo quoque venerat, ut medicinæ Doctoris titulo insigniendus esset. Infirmo corpore, sed animo non invalido vir juvenis, cum morbo immedicabili se brevi extinguendum sentiret, inter collacrymantes amicos, animam placide efflavit, nullius delicti sibi conscius, nullo affectus ingratæ vitæ, quam sponte abjiciebat, desiderio, nisi forte, ut ipse leniter subridendo, extremis horis, aiebat, quod medicorum diplomate decoratus e vivis non excederet.

Tertia doloris causa Professoribus et Civibus academicis accessit J. C. Jacobs, Antwerpiensis, pridie diei quo, paucis ante annis, omnia, in athenæo suo, rhetorices præmia reportaverat, immature præreptus. Acri ingenio, sed animo substristi, quasi instantem mortem præsagiret, literis tamen ac præcipue latinis, sive soluta, sive metrica oratione scriberet, summa cum delectatione indulgebat. Testes, inter alia nascentis ingenii specimina, versiculi quibus medicorum piarumque virginum Barcinone adversus pestis contagia luctantium humanitatem cecinit, epistoliaque attico sale conspersa quorum lectione nostras interdum de literis scholas perjucunde occupavit. At non ita se tradebat musis, ut graviores disciplinas negligeret, legumque severiora studia literarum elegantiis temperans, si fata aspera rupisset, Antwerpiæ aliquando, non juris tantum, sed et causas dicendi vir peritissimus exstiturus erat.

Academiam demum contristavit mors inopinata N. Cnudde, Aldenardensis, qui, cum ad philosophiam et literas alacri animo contenderet, ipso in vitæ et studiorum limine, dulcis vitæ exsors, acerbo funere mersus est.

Ea sunt quæ, per totum anni academici curriculum, adversa nobis accidere; nam nescio an, inter adversa, illum quoque, licet gravissimum, morbum recensere debeam, quo tamdiu a consortio et amore nostro abstractus est clarissimus et disertissimus jurisprudentiæ Antecessor P. De Ryckere. Quidquid enim doloris ex ejus infirma valetudine cepérimus, quidquid ipse perpessus sit, malum bono non modice recompensatum

est, siquidem innumeris, nec mendacibus testimoniis, certior hinc fieri potuit, quam carus collegis, quanti ab omnibus æstimatus, quantum desideratus fuerit.

Nunc de lætioribus.

Auditorum numerus qui, ab instituta academia, lento quodam, at certo progressu, creverat, adeo non imminutus est, ut præter spem auctus sit. Nec ad nos accessere qui, vixdum delibatis literis, nomen tantum apud professores daturi essent, sed vere studiosi, quos numerum fuisse nemo dixerit. Ad tantum profecto incrementum contulerunt et in posterum summopere conferent sapientissimi Regis decreta, quibus jam pridem cautum est, ne ulli deinceps, gradus academicos non adepti, ad munera publica eveherentur, et, novissime, adolescentibus Belgis, extra patriam, peregrinos mores et peregrina instituta secuturis, omni in republica magistratu interdictum est. Verum, quantamcunque tantæ prosperitatis partem regiæ sapientiæ tribuere æquum sit, suam quoque et alumnorum, conjuncta cum ardentissimo dicendi amore, honestas, et professorum in exsequendis officiis sedulitas, non immerito sibi vindicant. Hoc enim academiæ Gandavensis veluti proprium est, quod, irrequieta hac ætate, quam nimium tamen temporis acti laudatores calumniantur, e tanta discipulorum juventa fervidorum frequentia, vix ullus ab integritate morum et civilis disciplinæ reverentia recesserit. Non mirum ergo, a circumjacentibus provinciis, eo concurrere juvenes, ubi nihil parentibus est quod timeant de comessationibus illis continuis, politicisve aut religiosis disceptationibus quæ tot olim, et nostro præsertim ævo, tumultus alibi pepererunt.

Non mirum academiam hac in urbe florere, quæ, cum doctrinarum et artium tot fere sectatoribus superbiat, quot incolis, studiosæ juventuti literarios cœtus, et Belgice colloquendi opportunitates frequentissimas, et theatrorum honestissima oblectamenta, et patentia undique ad deambulandum et lectitandum amœnissima loca suppeditat: ne loquar de professorum ordine clarissimo, qui, non præscriptis tantum lectionibus et scholarum rite habitarum accuratissima diligentia, sed addito etiam præceptis exemplo, ad nobilissima quæque studia adolescentes informant et

accendunt. Haud me fugit ab institutore non requiri ut, editis libris, solertiæ et impigritiæ specimina ostendat. Non illi semper professores optimi, qui præstantissimi scriptores; at non parum, ex ejusmodi doctis laboribus, in Academias splendoris recidit, nec meo me officio functum arbitrarer, nisi quæ, me Rectore, collegarum opera in lucem prodierunt, recenserem.

G. L. Mahne, præter Wyttenbachii vitam, latino sermone elegantissime scriptam, autographos ac nondum editos magistri sui codices typis mandandi consilium cepit, et partim exsecutus, jam illius metaphysicam vulgavit, cum quinque illis laudatissimis lectionibus quibus Platonis, et qui ante illum fuerunt, philosophorum, sententias, de immortalitate animorum, discipulis suis exposuit. Quod quam diligenti cura a collega nostro factum sit, et quam doctis præfationibus eximios libros ornaverit, nemo ignorat, qui in academia nostra non peregrinus versatur. Nec modicam quoque sibi diligentiæ laudem comparavit, binis orationibus quarum una, literarum humaniorum et philosophiæ theoreticæ candidatos allocutus est, altera, de scholis inchoandis habita, non nulla auditores sapientissime præmonuit, quæ ad discendi et docendi provinciam spectant.

Rev. J. M. Schrant, historiæ Belgicæ compendium, patriâ linguâ, edidit, brevissimoque libello argumentum complexus est quod, uberiori facundia, in prælectionibus publicis interpretari solet; nec omittenda illa responsio qua, cum ab inconsultis sophistis inconsulte lacessitus esset, et suam sacrorum codicum scientiam et adversariorum levitatem eleganter æque ac moderate demonstravit.

J. C. van Rotterdam, qui non ita nova sectatur, ut vetera respuat, nec ita abhorret a recentioribus, ut cum antiquis semper consentiat, magno principiorum apparatu, observationumque sibi plerumque propriarum luculenta serie, novam Italorum doctrinam quam, paucis adjectis, suam fecit medicus Parisiensis Broussais, scripto confutavit.

J. F. Kluyskens, de materia medica librum composuit, quem commendant styli perspicuitas, ordo lucidus, eaque præsertim eruditio qua factum est ut, cum aliorum collectis et usu exploratis animadversionibus, suas addiderit, compendium exhibuerit cæteris omnibus longe anteponendum.

C. A. van Coetsem, Medecinæ theoreticæ conspectum, sive Pathologiæ generalis compendium, ad scholarum academicarum prælectiones accommodavit, et infinitam prope materiam uno volumine ita contraxit, ut, repudiatis hypothesibus, nulliusque adstrictus in doctrinam magistri jurare, nihil nisi quod certum sibi aut utile videretur, emiserit.

J. L. Kesteloot, deficiente apud bibliopolas splendida illa oratione, cujus causa, propter ornatissime et doctissime laudatum Boerhavium, insigni præmio donatus est, opus, quod jam a longo tempore nec immerito requirebatur, emendatum et notis illustratum, in lucem iterum edidit (1).

J. G. Garnier, elementa Arithmeticæ, Algebræ et Geometriæ, in usum scholarum suarum, latine elucubravit, doctrinarumque, quas tradit, per Belgicas provincias, magis ac magis serendarum cupidus, non sine virorum illustrium suffragio et adminiculo, commentarios physico-mathematicos instituit.

J. G. S. van Breda, novam Linnæi philosophiæ botanicæ editionem, ingeniosa dissertatione, e sermone gallico in latinum versa, amplificavit, rerum ad artes, commercium, omnis generis industriam spectantium, quæ Parisiis, paucis abhinc annis, expositæ sunt, luculentam descriptionem confecit, et A. Camperum, P. summi viri filium, sanguinis sibi et studiorum affinitate proximum, laudatione magno et ipso viro non indigna, decoravit.

J. J. Haus, cum librum reperiret nullum, latine quidem exaratum, qui juris naturalis præcepta satis perspicue exponeret, quemque publicis prælectionibus explicandum auditoribus suis offerret, ipse elementa doctrinæ juris philosophicæ, ad hodiernam hujus disciplinæ conditionem adaptata, conscribere statuit, consiliumque captum eo successu exsecutus est, quem et autori et Academiæ nostræ non possum non gratulari.

---

(1) Lofrede op Hermannus Boerhaave, door J. L. Kesteloot, aan wien de uitgeloofde gouden eerepenning door de Hollandsche Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen, te Amsterdam, is toegekend. Tweede en verbeterde druk; met portret en *fac simile.* Te Leiden, bij D. Dumortier en zoon. 1825. in-8.

Hujus orationis celebritas non nostram tantum patriam pervasit, sed in Germania quoque pervulgata est, et Principis Bavariæ, qui ex eo tempore solium conscendit, jussu, in sermonem Germanicum versa est.

Et liceat, hoc loco, professorum meritis discipulorum laudem adjicere. Arctissima enim inter utrosque rerum prosperarum et adversarum conjunctio intercedit, et quandoquidem in eo potissimum posita est academiarum utilitas, ut e scholarum umbra, ad civilem communitatem quam optime instructi adolescentes exeant, dubitari non potest quin ex eorum progressibus, tantum in publicas institutiones honoris redundet, quantum ex ipsorum professorum operibus. Atqui uberrimos, hujus anni decursu, fructus alumnorum nostrorum tulit impigritia. Non victores illos memoro qui, palmam Gandavensem adepti, hac ipsa die præmio donandi sunt: sua illos fama non deseret, nec merita gratulatione carebunt. De aliis agitur qui lauros, si ita loqui fas est, indigenas dedignati, exoticas decerpere maluerunt.

Duo scilicet e nostris, F. J. Jaquet et P. J. Mathon, ille artis medicæ, hic jurisprudentiæ studiosus, ad quæstiones in academia Leodiensi propositas, ita responderunt, ut præmio uterque dignus judicatus fuerit. Haud raro equidem academiæ Gandavensi talis honor contigit, at nullo anno opportunius, quam eo quo, ex quatuor palmis, duæ a penatibus nostris ad Leidenses et Groninganos abierunt. Hac saltem laudis permutatione, ut in cæteris, minus fausta faustioribus pensata sunt, et omnibus, qui rem secum reputant, in promptu fuit, quam alieni a studio partium judices competitoribus obtigerint.

Haud mihi satis liquet an, quando auditorum nostrorum memorantur successus literarii, et de veteranis etiam mentio rite fieri queat. Extra legem forsitan illud futurum est. Attamen abstinere vix ac ne vix quidem possum a laudibus medici adhuc adolescentis Ghislain, qui, Amstelodami, doctissimorum virorum judicio, propter quæstionem, *De sensu alienis*, luculente et abunde solutam, honorificentissimo præmio ornatus est; ad academiam revera non amplius pertinet, sed pertinuit, nec vereor ne ullus, qui gaudio nostro gaudet, crimini unquam mihi vertat, quod gloriam e nostris fontibus oriundam, pro nostra vindicaverim.

De Statistica, Historia politica, Historia fœderum, lectiones in aliis academiis institutæ, a nostrorum non nullis efflagitabantur, qui, cum ad sanctiores jurisprudentiæ disciplinas se accingerent, cognitionibus illis

indigebant, quas sibi comparare necessario debet, quicumque ad reipublicæ munia contendit, sive in legibus ferendis partem agere, sive causas politicas dicere, sive magistratus aut legationes obire cupiat, quæ sane latiorem quam Codicis et Pandectarum notitiam requirunt. Itaque ordini nostro adjunctus est clarissimus Professor J. R. Thorbecke, quem, medio studiorum decursu, triplici palma jam insignitum, collegam salutare lætor.

Lætor etiam quod inter summos magistratus, qui Academiæ nostræ consulunt, sedeas, vir præstantissime (1), quem præcipui scholarum Belgicarum Inspectoris titulo ornavit regia Majestas. Nullus profecto dignior fuit, cui tanti momenti provincia demandaretur, neque frustra speramus aliquid in nos illius bene providæ mentis manaturum esse, qua, huc usque, Leodiensium tuorum res domesticas prudentissime curavisti et dispensavisti.

Lætor demum quod, te quoque præsente, eruditissime de Jonge, verba mihi supersint facienda, de musæorum nostrorum incrementis, ac præcipue de numismatum curta illa quidem, sed utilissima collectione, quam artium amantissimo Livino de Bast, debere se nostra ultro fatetur universitas. Non nescis, tu, harum rerum peritissime, quantum ad illustrandam historiam conferat bene ordinata numismatum series, nec grates nobiscum agere te pigebit egregiis viris Falck, Com. de Lens, Cornelissen, J. de Volder, de Roisin, aliisque Academiæ patronis, quorum opera et liberalitate, tam pretiosa cœpit comparari supellex: et, quoniam eo consilio, si fama vera est, in urbem nostram venisti, ut quam moriendo numorum et numismatum copiam reliquit venerabilis Canonicus de Bast, sedulus inspiceres, inde, ut par est, si quid forte principi Hagæ-Comitum collectioni desit, ablaturus, spes haud vana nos tenet, cætera saltem, quantum per te licebit, Gandavensibus relictum iri. Non injusta petimus, non inconsulta. Nam pleraque, cum in Flandria detecta ad ejus antiquitatem referantur, vix alibi commodius ea servari, aut utilius inspici posse, quam in ipsa Flandrorum urbe primaria, nemo inficias iverit.

Cæterum Regis munificentiam Ministrorumque disciplinis liberalioribus faventium largitatem, ipsi quoque privati æmulati sunt.

---

(1) Vir clar. Walter, Acad. Leod. Inspector.

Musæum zoologicum et mineralogicum, ordine admirabili dispositum, concharum, zoophytorum, ossium fossilium emptione, nec non et Delphino Globicipe, ad Zelandiæ litora tempestate ejecto, maxilla inferiori Mastodontis, perraro casu, in Scaldis alveo reperta, Aquila Japonensi, multisque aliis rebus, quas academicis opibus adjecere præstantes viri Com. van der Meeren, de Cock, Bodaert, van Aken, S. van Caneghem, non mediocriter locupletatum est.

Musæum anatomicum, physiologicum et pathologicum, indice accurate confecto, exquisita fetuum monstrosorum compositione, ingenti instrumentorum chirurgicorum apparatu, instructum et auctum, utilissima artis ediscendæ adminicula professoribus et discipulis præbet.

Artis obstetriciæ studiosis deerat nosocomium, quod *maternitatis* barbarice dicunt, maximum chirurgiæ clinicæ adjumentum. Civitatis administratores, ne medicarum disciplinarum lacuna ulla superesset, tot antea jam, ad splendorem academiæ, factis sumptibus, in civilis ægrotantium hospitii vicinitate, ædes puerperis accommodatas extrui jusserunt.

Hortus botanicus, quo vix ullus, in tota Europa, opulentior, non interruptis floræ exoticæ tributis augeri et ditari non desiit; atque, providente potissimum diligentissimo Academiæ Curatore Hultemio, statua decoratus est Augerio Busbekio posita, qui a Carolo Quinto et Ferdinando Primo legatus ad Turcarum imperatorem, rei herbariæ, horis subsecivis, deditus, ex Constantinopoleos vicinis agris et Asia minori, præter alias plantarum species, Liliacum in patriam nostram et Tulipas transtulit.

De Bibliotheca, exquisitissimis operibus jam ornata et copiosa, quamque, singulis annis, copiosiorem faciunt regia subsidia, quid referam, nisi libros in optimum ordinem collocatos, accuratissimeque catalogo inscriptos, et Professoris illius custodiæ præpositi eruditionem et Adjutoris diligentiam demonstrare? Boni quidem hoc ominis, sed multo certius illud prosperitatis indicium, quod legentium et ad reconditissimos doctrinarum fontes concurrentium numerus in diem crescat, nec ullo unquam tempore, tantum, in literatissima civitate, discendi studium viguerit.

Superest ut de magnificentissimis illis ædibus dicam, quas, in acade-

miæ pompam, in scholarum decus, in ipsius urbis ornamentum exstructas, columnarumque ratione harmonica, porticus et vestibuli dignitate, majestate scalarum, concamerati fastigii sublimitate, sculptilium omnis generis operum venustate et elegantia conspicuas, omnes civesque peregrinique mirantur. Hic ego me verba facturum speraveram; hinc orationis materiam sumpturum; nec, quamvis tantulus in tanto theatro, indignis forsitan laudibus et Architectum decoravissem, qui tale opus suscepit, et Sculptorem qui ornavit, et Magistratus qui sumptu publico jussere, et ipsum denique Regem augustissimum, quo annuente et auspice, hæc omnia incepta, perfecta, absoluta sunt. Quid autem Regem dico nostrum augustissimum? Non meis ille verbis laudatus esset. Unus ex iis doctrina olim et autoritate præstantibus viris, quorum ossa eo ipso loco jacent, quo fasces academicos depositurus eram, Gregorius a Sancto Vincentio (1), effractis subito tumuli compagibus, in conspectum nostrum venisset, majestate manus silentium fecisset, hominumque et temporum comparatione facta, non potuisset in magnanimi principis laudes non erumpere. Audire illum mihi videor, et Ferdinandi Secundi et Philippi Quarti neglecta memoria, admirationis et reverentiæ specimina Regi exhibentem qui, paucissimorum annorum spatio, quamvis rebus duris et novitate regni impeditus, utilioribus patriam monumentis, utilioribus institutis distinxit et locupletavit, quam quæ, vel sub potentisimis Burgundiæ Ducibus, maxime celebrata sunt: qui, subversa funditus Europa, a suis aliquandiu distractus, non, exul inglorius, in otia secura recessit, sed, nec patriam nec majores oblitus, fortis et animosus in rebus angustis apparuit: qui, revocatus in avitos honores, sceptra non ante recepit quam se suosque volens, pacto solemni, sanctissimisque legibus obligasset: qui, ignorantiæ et impietatis osor, liberaliores disciplinas, dignitatis suæ et publicæ felicitatis fundamentum ratus, a creatis

---

(1) Eodem, quo steterant, loco, monasterium et gymnasium societatis Jesu, Clemente XIV et magna Theresia regnantibus, extinctæ, ædificata est Aula Academica, cujus rei, ut vere memorabilis, mentio, principi ædis lapidi inscripta est. Hic P. *Grégoire de St Vincent*, inter sæculi XVII mathematicos clarissimus, quem et Newto et Leibnitius laudibus extulerunt, diem obiit anno 1647, et sepultus est.

academiis, scholis instauratis, templisque refectis et dotatis, novum principatum auspicatus est: qui, provincias, quas divisas nactus est, mutuorum commodorum vinculo conjunxit, legibus emendavit, moribus ornavit, fœderum sanctitate et potiori armis pace tutatus est: qui industriæ fontes, bellis diuturnis obstructos, reclusit, fluvios per canales jungendos, portus excavandos, aggeres, contra impetum maris, jaciendos aut reparandos, vias saxis sternendas, arces in defensionem regni muniendas, classes instruendas, urbes exornandas, a recuperato imperio, tam sollicite curavit, ut, non princeps rem publicam, sed pater-familias suam agere et ordinare visus sit: qui, cum aliis in regionibus, cuncta, quasi turbine abrepta, in incertum volvantur, suis stat immotus consiliis, nihil in institutis aut mutat aut mutari patitur, nullum, nisi criminis reum, gradu deturbat, nullum, de patria bene meritum, sine dono dimittit, omnibus, nullo fortunarum habito discrimine, facilem ad se aditum præbet, omnibus aures accommodat patientissimas, rerumque a se gestarum, ne quid forte memoria excidat, sua manu, singulis diebus, commentarios describit: qui tandem, postquam, sicuti de Augusto dictum est, tot et tanta negotia sustinuerit solus, animi recreandi causa, e palatio, quod civium amor et regia majestas, non satellitum arma defendunt, incomitatus egreditur, suis deambulando se immiscet, vel si, casu, non indigna principe fabula agenda sit, ad theatrum simplici curru vehitur, ubi, statim atque apparet, omnes, non emptis suffragis, non coactis acclamationibus, sapientissimum Europæ regem et patriæ patrem dilectissimum, unanimes salutant.

Hæc et similia, sed multo eloquentius, nullo vestrum non plaudente, enarravisset Gregorius a sancto Vincentio, et multum ab illo mutatus qui, religiosi ordinis, cujus nomen non audeo dicere, albo inscriptus, contra Nassovios, olim, ut verisimile est, steterat, veritatis demum, apud manes, factus certior, ambitiosos et mandato destitutos præceptores a disciplinis scholarum et ab ipsis Belgii finibus arceri nec miratus nec indignatus esset.

JUDICIUM PROFESSORUM ORDINIS PHILOSOPHIÆ THEORETICÆ ET LITERARUM.

Prior quæstio *de Triginta Athenarum tyrannis* studiosorum juvenum animos ad scribendum excitavit. Novem responsiones nobis redditæ sunt. Quibus deinceps perlectis, illa reliquis præstare visa est, cui addita erat hæc tessera, Χαλεπὸν τοῖς φαύλοις, etc. et quæ sequuntur. Quum ergo convenisset inter Professores de præmio huic Commentationi adjudicando, ex aperta schedula obsignata intelleximus, illius scriptionis auctorem esse Bernardum ten Brink, Phil. Theor. et Lit., nec non Jur. Rom. et Hod. Candidatum in Academiâ Groninganâ. Atque hic vir juvenis arcessitus, in examine se scriptorem Commentationis probavit.

Porro e septem reliquis responsionibus, quum *duae* honorificâ mentione dignæ judicatæ essent, per ephemerides publicas illarum nobis ignotos scriptores invitari curavimus, ut nomina sua, si vellent, apud Academiæ Actuarium profiterentur. Sed alteruter modo id fecit, Florentinus de Brouwer, Mechliniensis, Academiæ nostræ alumnus. Quocirca coram hac panegyri declaratur, hunc virum juvenem haud exigua studii et diligentiæ specimina in hac scriptione sua edidisse, seque eum præstitisse, de quo omnia bona nobis in posterum sperare et exspectare liceret.

Ad posteriorem quæstionem, qua enumeratio et dijudicatio illorum locorum requirebatur, in quibus Cicero aut Græcorum fidem in testimoniis elevasset, aut eorum levitatem insectatus esset, aut eorum instituta derisisset: ad hanc igitur quæstionem e magno civium Academicorum numero nonnisi *unus* respondit. Et quum hæc responsio ita esset conscripta, ut appareret, ejus auctorem scripta Ciceronis deinceps legisse, præmio digna judicata est. Resignato autem epistolio, quod Commentationi aptum erat, illius scriptorem Petrum Ottonem van der Chys, in Academiâ Lugduno-Batavâ, Phil. Theor. et Lit. Cand. fuisse vidimus. Qui juvenis in examine ita se gessit, ut Professoribus sese probaret.

JUDICIUM FACULTATIS SCIENTIARUM.

1° Investigationes mere Mathematicas de causticis per reflexionem et refractionem a tempore *Tschirnhausen* usque ad nostram ætatem factas, enarrare.

2° Duplicis hujusce causticarum speciei theoriam deducere ex problemate generali : *Reperire curvam tangentem alias curvas numero infinitas et legi communi subjectas, vel quarum æquationes non nisi quantitate constanti inter se differunt.* Hujusce principii applicationibus restrictis 1° ad casum unius refractionis per superficiem planam; 2° ad casum duplicis refractionis per laminam aëre ambiente magis refringentem; 3° ad casum quo radii e medio quolibet in aliud transmissi, pertranseunt superficiem sphæricam.

Quæritur insuper ut quæ dicta sunt de causticis per refractionem, ad causticas per reflexionem extendatur.

Ad hanc quæstionem unica nobis responsio reddita est, cui inscribitur epigramma depromptum ex elogio viri amplissimi *Camper* quod habuit ante paucos annos doctissimus Prof. *Van Breda : Even als men er algemeen in overeen komt, dat 'er een verbond bestaat tusschen alle wetenschappen, etc. — trekt niemand in twyffel, etc.*

Hujus commentationis auctor in prolegomenis eximiam nec non omnibus numeris absolutam historiam conscripsit mathematicarum investigationum de causticis, a temporibus summi *Tschirnhausen* usque ad nostram ætatem; et quam maxima diligentiæ laude indicavit quantum antecessorum labores deinceps adornaverint atque auxerint singuli illi geometræ. Hunc itaque bonæ spei juvenem virum priori quæstionis argumento probe satisfecisse censet Facultas Scientiarum. Ejus commentatio in quatuor capita distribuitur, quibus, quam latissime fieri potuit, solvitur quæstio: hæcce solutio e purissimis et optimæ notæ fontibus hausta, nititur geometria, physica, nec non recentiori analysi, feliciter et perite inter se conjunctis. In hac parte tractanda, quæ nuperrime de hac gravi materia invenerunt celeberrimi geometriæ *Malus, Petit, Gergonne, De la Rive, Sturme, Quetelet,* etc. ea auctor adhibuit. Itaque non dubia hæsit Scientiarum Facultas egregium auctorem hujus Commentationis Academica palma cohonestandum esse, et remunerandum existimavit. Resignato autem epistolio quod commentationi aptum erat, illius scriptorem Josepho Mareska in Academia Gandavensi, Math. et Med. Cand. fuisse vidimus. Qui juvenis in examine ita se gessit, ut Professoribus se probaret.

JUDICIUM JURISCONSULTORUM.

Ad Quæstionem ab Ordine Jurisconsultorum propositam, tres oblatæ sunt responsiones quarum prima hoc tulit lemma: *Nullus quemquam ante justum judicium damnet, etc.* Capitul Caroli Magni, l. 7. c. 186.

Secundum hæc habuit Montesquievii verba: *Les connaissances que l'on a acquises dans quelques pays et qu'on acquerra dans d'autres sur les règles les plus sûres que l'on puisse tenir dans les jugemens criminels, intéressent le genre humain, plus que toute autre chose.* Montesquieu, lib. III. c. 2.

Tertia hac fuit inscriptione conspicua: *Nihil sine magno vita labore dedit mortalibus.*

Prima Commentatio quamvis in ea elaboranda diligentiæ et studii specimina maxime laudabilia auctor ediderit, duabus tamen reliquis multum inferior habita est. Binæ aliæ responsiones Ordini Jurisconsultorum ita placuerunt, ut utramque præmio ornare per legem acad. non licere, facultas vehementer doleret. Accurata igitur utriusque instituta comparatione; secunda Commentatio tertiam et erudita argumenti expositione et latini sermonis elegantia antecellere visa est, sic ut unanimi suffragio illius auctori præmium assignandum esse fuerit statutum. Aperta schedula apparuit nomen præstantissimi juvenis Hippolyti Rollin, Cortracensis, in Academia Gandavensi Juris Candidati, qui responsionibus suis, ad Professorum objectiones summo ingenui acumine factis, se illam dissertationem revera elaborasse, satis superque comprobavit.

Quum vero tertiæ scriptionis auctor ad victorem proxime accesserit, Jurisconsultorum Ordo honorificentissimam ejus mentionem esse faciendam, atque in hujus rei fidem publicum ei testimonium tradendum esse decrevit. Hujus vero Commentationis auctorem, Ordini Juris, invitatus se enuntiavit, talemque in examine habito se ostendit optimus juvenis Joannes Henricus Cornelius Maertens, Brugensis, utriusque Juris Doctor mense Augusto hujus anni in Academia nostra summa cum laude creatus.

JUDICIUM MEDICORUM.

Ad Quæstionem ab Ordine Medicorum propositam nemo respondit.

BERNARDI TEN BRINK,

PHIL. THEOR., LIT. HUM. ET JUR. UTRIUSQUE
CANDIDATI

IN

ACADEMIA GRONINGANA,

RESPONSIO

AD

QUÆSTIONEM HISTORICAM,

A NOBILISSIMO ORDINE PHILOSOPHIÆ THEORETICÆ ET LITERARUM HUMANIORUM IN ACADEMIA GANDAVENSI PROPOSITAM,

ANNO M. DCCC. XXIV:

» *Quandoquidem apud recentiores historicos perpauca reperiuntur*
» *de triginta viris, quos, devictis Atheniensibus, praefecit*
» *Lysander; quaeritur accurata narratio eorum, quae Athenis,*
» *inde ab urbe capta, usque ad libertatem ope Thrasybuli res-*
» *titutam, contigerunt.*"

QUÆ PRÆMIUM REPORTAVIT DIE III. OCTOBRIS
M. DCCC. XXV.

LEMMA.

Χαλεπὸν τοῖς φαύλοις, τοῦ παντὸς βίου καθάπερ ἀθάνατον εἰκόνα μετὰ τὴν ἰδίαν τελευτὴν ἀπολιπεῖν τοῖς μεταγενεστέροις.

Diod. Sic. Bibl. Hist. XIV, cap. 1.

INTRODUCTIO.

Ea fuisse videtur rerum publicarum Graecarum, imprimis Atticae, conditio, ut, qui in iis viverent divites ac pauperes, cum nullum fere, aut saltem exiguum inter ipsos intercederet reipublicae vinculum, sibi invicem oppositi essent atque adversarii. Hinc in omnibus paene optimatium et popularium factiones, quarum simultates bello Peloponnesiaco in inimicitiam eruperunt (1), *totamque Graeciam conquassarunt, popularibus Athenienses, nobilibus Lacedaemonios invocantibus. Cum autem illis temporibus parum adhuc hominibus innotuisset aequae libertatis fundamentum illud unicum, quod libramento cernitur potestatem inter eorum, penes quos est summa rerum, eorumque libertatem, qui his obediunt: non fieri poterat, quin, quae factio sive optimatium, sive popularium civitati praeesset, ea semper ita ageret, ut alteram quocunque modo frangeret atque opprimeret* (2). *Quae quemadmodum vera videntur de caeteris, ita non minus clare in conspectum cadunt eorum, qui reipublicae Atticae historiam attenta mente intuentur. Hanc autem rerum conditionem civitati illi funestissimam fuisse, nemo non videt.*

---

(1) *Thucyd.* in cap. illo egregio 82, lib. III.

(2) Eadem fere est observatio duumvirorum inter recentiores de antiqua Græciæ historia optime meritorum, doct. scilicet *J. Gilliesii* in opere, cui titulus est: *The history of ancient Greece, its colonies and conquests*, vol. III, p. 119, edit. 6a. (London, 1820), et nobil. *W. Mitfordii*, in historia Græciæ, Anglico idiomate scripta, et ab *Eichstädtio*, v. cl. Germanice versa, vol. V, p. imprimis 39. (Lipsiæ, 1803).

Abrogatis enim sensim sensimque prudentissimis Solonis institutis, ita ad immensum aucta est atque effusa infimae plebis licentia, ut id eveniret, quod Isocrates ait (1): » *ut democratia, quae temere* » *ageret, quae in petulantia libertatem, in procacia felicitatem* » *collocaret, succederet in locum illius, quae apud majores fuerat,* » *cum optimatium consiliis amice conjuncta.*" *Hinc magna illa malorum series, quae maxime inde a bello Peloponnesiaco in Atticam redundavit, quaque factum, ut sub belli istius finem, intra breve paucorum annorum spatium, quater fuerit conversa respublica. Quibus civitatis commutationibus Atheniensium res identidem in prius ruere coeperunt, cum, populo imperante, immoderata ejus esset libertas et quidvis audendi licentia, neque minus impotens exsisteret dominatio, optimatibus rerum summam administrantibus. Omnium vero earum conversionum violentissima ac saevissima ea fuit, qua triginta isti viri eorumque socii Athenas affecerunt, et ab exitio non procul remotas reddiderunt. Neque hoc tempore tyrannidis furor atque insolentia hac urbe se continuit, sed omnes ejus socios coloniasque in insulis et in Asia afflixit. De his autem cum taceant, qui etiamnum supersunt Historici* (2), *operae pretium erit, Atheniensium calamitatem illam accuratius persequi, cujus quippe enarratio reliquarum civitatum miserrimam sortem sponte nobis repraesentabit. Quod quoniam est hujus scriptiunculae propositum, ut res nostras melius agamus, necesse erit, Atheniensium res paulo altius repetere.*

Licet Athenienses regiminis forma populari gauderent, et ubique democratiae faverent, post infelicissimam tamen expeditionem Siculam, et munitam Deceleam, eo redacti fuere, ut oligarchicum quadringentorum imperium admitterent. Qui vero cum summa crudelitate in plebem uterentur, democratia restituta est, Alcibiades

---

(1) *Panath.* p. 612, edit. Wolfianae minoris.

(2) Isocrates in Oratione *de Pace*, et in *Panath.* variis in locis hanc rem paucis, at non sine magna indignatione, tetigit. Sed vide hunc imprimis in *Paneg.* c. 32, seqq. ed. *Mori* et *Coraji*, in *Bibl. Graeca*, tomo II.

exsul revocatus, duxque classi constitutus, quadringentorum tandem plerique in exsilium profecti sunt. Per reliquos septem, et quod excurrit, annos, bellum in Peloponnesios varia fortuna ab Atheniensibus terra marique gestum est. Alcibiades postquam Atheniensium res praeclare restituisset, nihilo minus tamen mox expulsus est ob Antiochi imprudentiam, qui, quod dicto Alcibiadis non esset audiens, a Lysandro (quocum, absente Alcibiade, proelium commiserat) victus est. Tum novi duces creati, qui aliquo tempore post, victoria de Lacedaemoniis apud Arginusas reportata, domi tamen, quia caesorum corpora conquiri ac sepeliri non curaverant, undis quippe ventisque prohibiti, injustissima affecti sunt nece. Postea alii rursus mittuntur duces, iis, quibus succedebant, haud similes. Quod brevi quidem tempore post apparuit. A Lysandro enim, qui denuo Peloponnesiorum classi erat praepositus, dolo circumveniri se passi sunt, Alcibiade frustra illos monente, atque ita apud Aegos flumen maxima plenissimaque victoria superati sunt. Qua ex pugna octo (1) *tantum naves, praeter publicam Paralum* (2), *cum Conone evaserunt, captique sunt cum ducibus ad tria vel quatuor millia capitum* (3). — *Ita* unâ *horâ confectum est bellum, cum diuturnum, tum varium, et tam casuum eventuumve, quam victoriarum et cladium copia prae bellis superioribus supra omnem fidem insigne. Tum autem Athenienses principatum, quem per duos et septuaginta annos tenuerant* (4), *amiserunt.*

Navis Paralus, tristissimae cladis nuncia, nocte Athenas appulit,

---

(1) *Xenophon*, *Hist. Graec.* lib. II., c. 1, §. 2, ed. Schneid.: *Plut.*, in *Lys.* p. 439, ed. Francof. anni 1599. Decem evasisse tradit *Diod. Biblioth. Hist.* XIII, 106, quocum de numero in diversas abeunt partes *Lysias*, *Munerum accept. defens.* p. 377, ed. Tayl., et *Pausanias*, III, 2.

(2) De navi Paralo vidd. *Harpocr.* et *Suidas* in voce: cf. *Meursius*, *Attic. Lect.* 11, 7.

(3) Dissident enim in numero *Plut.* l. l. et *Pausanias*, IX, 32.

(4) Verus hic annorum numerus apud neminem occurrit veterum scriptorum; hîc enim tam oratores, uti *Lysias*, *Andocides*, *Isocrates*, *Lycurgus* et *Demosthenes*, quam historici, veluti *Diodorus* ac *Dionysius*, in numero mirum in modum discrepant. Cf. *Gilliesius*, l. l. p. 86 in nota, et *Meinersius*, *Geschichte des Urspr. Fortgangs*, *und Verfalls der Wissenschaften in Griechenl. und Rom.*, t. II., p. 308 in nota.

ubi tanti mali sensus omnium animos ita affecit, ut hac nocte nemo somnum caperet (1). *Postridie, concione habita, portus omnes, uno duntaxat relicto, terra aggesta occludere decrevere: urbis praeterea muros curare, custodesque imponere, et cuncta alia parare, quae ad obsidionem tolerandam facere possent* (2).

Non ita multo post tota, quae Atheniensibus paruerat Graecia, exceptis Samiis, ab iis defecit. Lysander, deleto passim populi jure, singulis civitatibus Harmosten praeposuit, atque e sodalitiis (3) *quibus constituendis, ut suam firmaret potestatem, maxime faverat, decem delegit, quibus summum imperium committeret* (4). *Undique praeterea eos ejecit, quos in praesidio reperiret, vel Atheniensium rebus studere suspicaretur, iisque hanc unicam salutis conditionem indulsit, ut Athenas abirent, ratus, quanto plures in urbem confluxissent, eo citius rerum necessariarum inopiâ laboraturos. — Haud longo in his consumto spatio, praemissisque Lacedaemonem et Deceleam nunciis, se adnavigare cum navibus ducentis, conjunxit se circa Atticam terram Agidi et Pausaniae regibus, qui in Academia prope urbem castra posuerant. Ita Athenienses terra marique obsessi, inopes erant consilii: neque enim naves, neque socios, neque frumentum habebant, capitisque poenâ sanxerat Lysander, ne quis frumentum Athenas importaret* (5). *Mox tamen, ut quoquo modo fortunam suam sustentarent, infamiâ notatos in honorem pristinum restituere, rogante* Patroclide, *decrevere* (6), *et, multis licet fame mortuis, nulla tamen de compositione facta est mentio. — Postquam vero omne frumentum defecisset, legatos miserunt ad*

---

(1) *Xenoph.* II, 2. 3. *Justinus*, V, 7.

(2) *Xenoph.* l. l. §. 4.

(3) Ἑταιρεῖαι. Plut. p. 440. Vox propria in hac re; ita etiam quadringentorum socii per excellentiam vocabantur ἑταῖροι. *Thucyd.* VIII, 48, 65 et 92, ex sententia *Wyttenbachii*, v. cl. in *Annot. ad Eccl. Hist.* p. 404, qui et restituit apud *Xenoph.* II, 3. — Vide porro *Lysiam*, *Adv. Erat.* p. 207.

(4) *Plut.* l. l. Nep. *Lys.* 1.

(5) *Isocr.* adv. *Callim* p. 914.

(6) *Xenoph.* l. l. τοὺς ἀτίμους ἐπιτίμους πεποιῆσθαι. *Andoc. de myst.* p. 35. (vol. IV, *Orat. Graec. ed. Reiskii*) qui plenus est in hac re.

Agidem, qui peterent, ut muros et Piraeum retinentibus in Lacedaemoniorum societatem venire liceret. Agis legatos ad ephoros ire jussit, a quibus, re infectâ, redierunt. Volebant autem eo tempore Lacedaemonii, ut Athenienses Piraei murum utrumque X stadiis imminuerent (1). *Quibus auditis, omnium cecidere animi servitutis futurae metu; nemo tamen loqui audebat de muris diruendis, adeo quidem, ut Archestratus, quum dixisset, nil superesse, nisi ut pax fieret propositis conditionibus, in vincula conjiceretur, decretumque fieret, ne cui in posterum liceret hujusmodi quicquam sententiae loco in medium proferre* (2). *Quae cum sic sese haberent, Theramenes* (3) *in concione dixit, si auctoritate publica mitteretur ad Lysandrum, se explorati aliquid domum relaturum, utrum muros diruendos esse juberent Lacedaemonii, quo facilius Athenas in servitutem redigerent, an omnium Graecorum securitatis caussa. Missus igitur ista de caussa, quarto demum mense rediit, et se a Lysandro (qui tunc temporis in Asia erat* (4)*), retentum esse dixit, tandem autem responsum accepisse, si quid vellet, Lacedaemonem ad Ephoros iret. Quare plena cum potestate Lacedaemonem mittitur, eique novem legati adjunguntur. Interim Lysander Aristotelem, tunc exsulem, postea XXX virum, aliosque misit, qui nunciarent, quae Therameni dixisset. Legati, postquam Sellasiam, Laconiae finitimam, venerant, rogati, quo mandato venirent, responderunt, cum summa*

---

(1) *Xenoph.* l. l. v. 15. *Lysias*, p. 234.

(2) *Xenoph.* l. c.

(3) *De Theramene, Agnonis filio Atheniensi* exstat *Spec. Historico-Criticum Inaug.* (Lugd.-Bat. 1821.) viri doct. *G. A. Schneither*, qui Theramenis mores et ingenium a criminationibus, quæ cum hoc loco, tum alibi, in eum afferuntur, egregie et acute, mihi quidem vindicasse videtur; cujus de hoc viro sententiæ subscribere neutiquam dubitamus, eum scilicet ut bonum virum atque civem reipublicae salutem quaesivisse, non tamen, ut hoc faceret, satis constanter eandem viam secutum fuisse. Vid. Spec. p. 36 et 53. — Hoc autem loco (p. 49 – 53) generatim ostendit Lysiæ (*a*) de Theramenis legatione narranti non esse habendam fidem; quodque quarto demum mense hic redierit, illud magis Lysandri moribus, quam Theramenis malo in rempublicam animo esse tribuendum.

(*a*) In Orat. adv. *Eratosth.* et *Agoratum*.

(4) *Plut.* p. 440.

potestate de pace agendi se adesse. Quo facto, Spartam ire jubentur. Ibi, concione convocata, Corinthii et Thebani non foedus ineundum esse dicunt, sed liberos, quotquot essent, pro mancipiis esse vendendos (1), urbem solo aequandam esse, regionemque pecoribus pascendis relinquendam; Lacedaemonii vero, se urbem, de Graecia maxime meritam, evertere nolle aiunt, sed pacem se facere velle iis conditionibus, ut muros longos et Piraeum diruerent, omnibus oppidis excederent, suam tantum regionem tenerent, naves traderent, patrio more rempublicam administrarent, exsules reciperent, eosdem cum Lacedaemoniis amicos hostesque haberent, et eos ubique terrarum marisque sequerentur (2). — Theramenes ceterique legati Athenas hoc nuntio redeunt; intrantes magna circumstitit multitudo, sollicita ac metuens, ne re infecta reversi essent, nec enim dilationem res patiebatur ob multitudinem eorum, qui fame exstinguebantur. Postero die nunciant legati. Theramenes primus suadet, ut pacem, qualis daretur, acciperent, ac moenia potius, servato ab interitu populo, dirui, quam populum simul cum moenibus eodem casu interire paterentur. Paucis igitur adversantibus, plurimis vero sententiam ipsius comprobantibus, pax tandem decreto populi recepta est. — Secundum haec Lysander, ex Asia redux, Piraeum appellit, naves praeter duodecim traduntur, exsules, inter quos qui fuerant e CCCC virorum numero, reducuntur, muri diruuntur ad tibiarum sonum, magno eorum studio, qui putarent, hunc diem Graeciae libertatis fore initium; at spem eorum inanem fuisse, docuit eventus!

Haec facta sunt exeunte anno ultimo Olymp. XCIII, eodem die, quo, ante annos septuaginta sex, navali apud Salamina pugnâ Persas superaverant Athenienses, 16° scilicet mensis Munychionis (3).

---

(1) *Andoc. de Pace*, p. 99, *Plut.* p. 441.

(2) *Xenoph.* l. c. § 20. *Plut.* l. c. qui decretum servavit; *Diod. Sic.* XIII, p. 628, XIV, c. 3. *Lysias*, p. 217 et 256. *Andoc.* Ibid. p. 94.

(3) *Plut.* l. l. *Xenoph.* in fine cap. II., initio cap. III. Cff. *Dodwellius in Chronol. Xenophontea*, et *Taylorus*, in *Vita Lysiae*, p. 50.

SECTIO PRIMA.

DE IIS, QUÆ ATHENIS ACCIDERUNT INDE AB URBE CAPTA USQUE AD MORTEM THERAMENIS.

CAPUT I.

XXX VIRI CONSTITUUNTUR. EORUM PRIMIS TEMPORIBUS SIMULATA MODERATIO.

Non ita multo post pacem cum Lacedæmoniis factam graves ortæ sunt turbæ Athenis de restituenda vetere reipublicæ forma. Erat enim in conditionibus pacis, quemadmodum vidimus, ut patrio more rempublicam administrarent (1): quod quidem, cum alii aliter explicarent, aliquot inter se dies disceptarunt. Qui paucorum cupiebant dominatum, antiquam avitamque reipublicæ administrandæ rationem eam esse dicebant, quæ ante Solonem viguisset, oligarchicam scilicet: populares contra ea rempublicam ad formam, a Solone constitutam, et prorsus democraticam, revocandam esse contendebant. Illi tandem vicerunt, Lysandro in auxilium advocato, qui, concione convocata, Atheniensibus auctor fuit, ut XXX eligerent viros, qui rempublicam gubernarent, omniaque in urbe administrarent. Cui quum contradixisset *Theramenes*, formu-

(1) *Diod.* XIV. 3. qui Ephori ac Theopompi vicibus fungitur, ideoque hoc loco, tacente fere *Xenophonte* de hac reipublicae commutatione, sequendus est. De *Lysandro* consentit *Lysias*, p. 219; de *Theramene* in diversas abit partes, sed non audiendus videtur, quippe » qui odii caussas procul non habuit", monente *Wesselingio* ad *Diod.* l. c. Cf. *Schneither*, V. D. p. 53, seqq.

lam pacis recitans, et gravissimum fore dicens, si præter datam fidem libertate privarentur, Lysander fœdus ab Atheniensibus jam ruptum esse dixit, qui muros post definitos demum dies destruxissent, jamque non de reipublicæ forma, sed de eorum salute actum fore, ni statuerent, quæ suasisset. Maximas præterea intendit Therameni minas, atque interfecturum se illum affirmavit, ni desisteret Lacedæmoniis adversari, populumque facere sineret, quod ipse jussisset. Ita Theramenes populusque perterrefacti, popularem statum abrogare coacti sunt. Quam ob rem lecti sunt XXX viri, initio anni primi Olymp. XCIV, qui annus non ab archonte Pythodoro nomen sortitus est, quia hic in oligarchia lectus erat, sed ab Atheniensibus vocatus est ἀναρχία (1). Populus autem perspiciens Theramenis integritatem, in tyrannorum numerum hunc retulit, ut auctoritate atque æquitate sua reliquorum crudelitatem et avaritiam aliquantum saltem cohiberet (2). Ceterum fere omnes e CCCC viris fuisse videntur (3). Eorum vero nomina a Xenophonte (4) nobis servata sunt, nempe: Polyarchus, Critias (5), Melobius (6), Hippolochus, Euclides, Hiero, Mnesilochus, Chremo (7), Aresias, Diocles, Phædrias (8), Chærelaus, Anætius, Piso (9), Sophocles (10), Eratosthenes (11), Charicles (12), Onomacles, Theognis (13), Æschines, Theogenes, Cleomedes, Erasistratus (14), Phido (15), Dracontides (16), Eumathes,

---

(1) *Xenophon.* II, c. 3, § 1, ab antiquis scriptoribus etiam ἀναρχία πρὸ Εὐκλείδου vocatur.

(2) *Diod.* XIV, c. 4.

(3) *Lysias*, p. 260.

(4) *Xenoph.* l. l. § 2.

(5) *Taylor* in *Vita Lysiae*, p. 45, ibique laudati e veteribus, in nota *l.* — Cf. *G. Groen Prinsterer*, v. d. in *Platonica Prosopographia.* (Lugd.-Bat. 1823), p. 137 seqq.

(6) *Lysias* contra *Erat.*, p. 195 et 197. *Harpocr.* in voce.

(7) *Lysias* contra *Nicom.*, p. 476.

(8) *Palmerius* in *Exercit. ad auct. Gr.* p. 64, monuit pro Φαιδρίας, in *Demosth.* orat. *de falsa, leg.* esse Φαίδιμος.

(9) *Lysias* contra *Erat.* passim, *Harpocr.* in voce.

(10) *Ruhnkenius, Hist. Or.*, p. 128, ed. *Reiskii.*

(11) *Lysias*, ibid.

(12) Idem, p. 207 seqq. 217 seqq. *Xenoph. Mem. Socr.* I, c. 2. *Andoc. de Mysteriis*, p. 18 et 50. *Isocr. de bigis*, p. 846. *Harpocr.* in v.

(13) *Lysias*, ibid. p. 196. *Harpocr.* in v.

(14) *Plato, Eryx.*, partis III, vol. III, p. 545., ed. *Bekkeri.*

(15) *Lysias*, ibid. p. 211 seqq.

(16) Idem, ibid. *Harpocr.* in v.

Aristoteles (1), Hippomachus, Mnesithides (2), et modo memoratus Theramenes. — Præter hos vero, eo tempore, decem in Piraeo creati sunt, qui forensium urbanarumque rerum curam haberent (3). Ex eo decemviratu Piræensi fuerunt Glauco (4), Charmides (5) et Molpis (6).

Triginta-virorum præcipuum munus erat, leges patrias eas consribere, secundum quas in posterum in republica esset vivendum: semper vero has scribere et promulgare distulerunt (7). Qua in re Nicomachus quidam, antea jam ad leges describendas lectus, eos maxime adjuvisse videtur (8). Interim senatum, XI viros aliosque magistratus pro lubitu ex amicis suis, iisque, qui exsules fuerant, composuerunt (9). Nomine igitur hi quidem magistratus erant, revera autem illorum administri.

Primum quidem paulisper rempublicam specie quadam justitiæ ac moderatione gerere instituerunt, et, ut populum eo melius deciperent, dixerunt, oportere civitatem ab improbis purgari, cæterosque cives ad virtutis ac justitiæ studia converti. Igitur cœpere pessimum quemque et omnibus invisum indemnatum necare: in his tres imprimis sycophantas, quos ex injustis aliorum accusationibus in statu populari se aluisse, atque optimatibus graves fuisse, constabat omnibus. Senatus libenter hos condemnavit, nec reliqui etiam cives, quotquot sibi talium facinorum conscii non erant, id moleste tulerunt, imo merito dixere fieri. Sed brevis admodum fuit populi lætitia: ea enim res magnæ initium cladis fuit (10).

---

(1) *Plato* in *Parmen.* Cf. *Groen van Prinsterer*, l. c. p. 140.

(2) *Lysias*, p. 195.

(3) *Plut.* in *Lys.* l. l. *Plato* in Epist. VII. *ad Dionis propinquos*, p. 428, ejusdem ed.

(4) *Athen.* lib. II, p. 44. — Modo vera sit lectio, observante *Wyttenb. Select. Hist.* p. 411.

(5) *Xenoph.* II, 4, § 19. Genere is erat Critiæ conjunctus. *Plato*, in *Charmide*, p. 157, ed. *Stephani.* Cf. *Groen van Prinsterer*, p. 213 seqq.

(6) *Harpocration*, in v.

(7) *Xenoph.* II, c. 3, § 2 et 11. *Diod.* c. 4, ibid.

(8) *Lysias*, contra *Nicomachum.*

(9) *Xenophon* l. l. *Diod.* l. l. *Lys.* contra *Agoratum*, pag. 260.

(10) *Xenophon.* § 12. *Diod.* l. l. *Lysias*, contra *Erat.* p. 192. *Plut. de carnium esu*, t. II, p. 998; idem, *de solertia animalium*, p. 429. Cf. *Caesar*, apud *Sallust.* in *Bello Catilin.* c. 51. Sycophantæ isti fuisse videntur *Epigenes*, *Diophanes* et *Clisthenes*, quos nominat *Lysias* in *Orat. Apolog. de popul. statûs eversione*, p. 430.

CAPUT II.

TYRANNOS AGERE INCIPIUNT. — CIVIUM QUORUMDAM PROBORUM CÆDES. — SOCRATIS CONSTANTIA. — XXX VIRIS CUM THERAMENE SIMULTAS INTERCEDIT.

Triginta autem viri mox consultare inceperunt, quomodo civitatem pro lubitu suo regerent, sibique omnino id agendum esse statuebant, ut aditum ad tyrannidem quam firmissime sibi munirent. Cum vero perspicerent, se sine armis exteris cædes patrare non posse, omnes enim salutem communem tuendam obviam ituros; Æschinem et Aristotelem, collegas suos, Lacedæmonem miserunt, qui a Lacedæmoniis præsidium quærerent, quo melius rempublicam iis utilem redderent, improbisque e medio sublatis civibus, rempublicam constituerent. Quibus auditis Lysander, facile illis morem gerens, id effecit, ut præsidium septingentorum militum, duce Callibio, mitteretur (1). Accepto præsidio, Harmosten muneribus, blanditiis, omnique cultu demulserunt, ut, quæcunque facerent, laudaret (2). Cujus quidem rei insigne dedere documentum Autolyci nece. Hic enim faceti ingenii athleta, cum orationis libertate præfectum offendisset, in eo erat, ut ab hoc cæderetur baculo; quod vero cum ferre non posset homo, libertatis amans, Callibium cruribus sublatum prostravit in terram. Cujus quidem facti ergo paulo post in Callibii gratiam Autolycum interfecerunt (3). Illo igitur ex acropoli, quam tenebant Lacedæmonii (4), militum quotquot vellent cum ipsis mittente, non jam improbos et parvæ existimationis homines com-

(1) *Xenoph.* l. l. § 13. *Diod.* l. c. *Plut.* in *Lys.* p. 441. *Justinus*, V, 9.
(2) *Xenoph.* l. l. § 14. *Diod.* l. l.
(3) *Plut.* p. 442, *Diod.* XIV, c. 5.
(4) *Lysias*, contra *Agoratum*, p. 248.

prehenderunt, sed quos sciebant injustas ipsorum contra se actiones æquo animo minime laturos, ac plurimorum ope, si quid contra facere aggrederentur, usuros esse, existimabant (1); nec non ex divitum numero maxime idoneos sibi visos selegêre, comprehensosque, ut rerum novarum studiosos, capite mulctarunt, bonaque ipsorum publicarunt (2). In his erat Leon Salaminius, vir bonus, nemini gravis, atque innocentissimus (3), cujus nullum erat crimen, nisi quod divitias haberet (4). Quem vero ut occiderent, utque quam plurimos facinoribus suis implicarent, Socratem cum aliis quatuor in curiam, quæ in Tholo erat, arcessiverunt, jusseruntque, hunc ex Salamine adducere necandum. At Socrates, justitiæ amantissimus, tyrannorum non fuit dicto audiens, eâque occasione, mortem non tam sibi esse curæ, quam ne quid injuste aut nefarie faceret, verbis et facto ostendit. Ubi enim Tholo egressi erant, domum abiit; reliqui autem quatuor, in his Melitus (5), Salamina profecti sunt, captumque Leonta ad XI viros duxerunt; qui hunc absque ullo judicio capite plexêre (6). Imprimis vero ad cædem destinaverant Niceratum, Niciæ illius, qui in Sicilia olim bellum gesserat, filium. Qui cum esset liberalis ingenii homo, optimusque civis, opibus atque auctoritate omnium fere Atheniensium erat primus. Hunc igitur, quasi popularis imperii esset studiosus, comprehensum interfecerunt. Cujus quidem viri misera sors adeo omnium commovit animos, ut nulla esset domus, quin hujus morti ingemisceret, tantæ æquitatis memoriâ ad lacrymas impulsa (7). Eâdem præterea nece periit Antiphon (8), vir patriæ amans,

(1) *Xenoph.* § 14. (2) *Diod.* l. l.

(3) *Xenoph.* II, 3, § 39.

(4) *Auctor Epist. Socr.* t. I, p. 13, ed. *Orellii*, ep. VII, *Diog. Laërt.* II, § 24.

(5) *Andoc. de myst.* p. 46.

(6) *Plato* in *Apologia Socr.*, p. 121, parte I, vol. II. ed. *Bekkeri*. Idem in epist. VII, p. 429, p. III, v. III, Cf. *Luzac*, v. cl. in Orat. *de Socrate cive*, p. 40, p. 130, seq. in nota, ibique laudati, cum e veteribus, tum e recentioribus.

(7) Xenoph. ibid. *Diod.* l. l. *Lysias* adv. *Poliuchum*, p. 321.

(8) Lysidonidæ filius fuisse videtur, ac diversus ab Antiphonte Rhamnusio. Vide *Ruhnken.* in diss. *de Antiph.* (*Opusc.* p. 242 seqq.) Cf. *Wyttenbach.* in *Annot. ad Xenoph.* in *Select. Princip. Hist.*, p. 404. — Dissentit *Gilliesius Opere laud.*, p. 100 seq., qui multis de hac quæstione egit in nota. Priori sententiæ illud maxime favere mihi videtur, quod Theramenes apud *Xenoph.* nihil de Antiphonte dicit, nisi hunc duas triremes ad bellum contulisse.

qui belli tempore duas reipublicæ suppeditaverat triremes admodum expeditas.

Erat inter istos XXX tum auctoritate, tum feroci audacia princeps Critias (1). Hic primo quidem tempore ejusdem, qua Theramenes, fuerat sententiæ, eique familiaris, posteaquam vero pronus esse coepisset in plurium cædem (erat enim inexplebili in populum odio, quippe quondam ab hoc exsilio ejectus), ei restiterat Theramenes, dicens, haud æquum esse interimi illos, quos honore afficeret populus, quique nihil mali in optimates commisissent: nam et ego, ait, et tu, multa populi gratia et diximus et fecimus. At ille, Theramene familiariter adhuc utens, non fieri posse respondebat, quin illi, qui potentia eminere cuperent, e medio tollere necesse haberent eos, qui plurimum ipsis obsistere possent. Quodsi existimas, inquit, idcirco, quod non unus, sed triginta sumus, minus nos de tuendo hoc imperio, quam de conservanda tyrannide sollicitos esse oportere, næ tu desipis (2). Jam vero, multis injuste mortem oppetentibus, cum multi, paria sibi metuentes, palam coirent, et de republica quid futurum esset, mirarentur, rursus Theramenes, non fieri posse, aiebat, ut oligarchia duraret, nisi tot venientibus in societatem reipublicæ gerendæ, quot res posceret. Hanc Theramenis hortationem non neglexere XXX tyranni, ei vero non eodem animo, eodemque consilio, quo suaserat, auscultaverunt. Ex eo enim tempore, sibi jam metuentes, imprimis autem ab ipso Theramene, ne ad eum confluerent cives, tria millia civium elegerunt, qui rerum gerendarum essent participes, et formam civitatis, ab ipsis institutam, defenderent (3). Quo facto Theramenes iterum dixit, sibi absurdum videri, quod, quum ab initio optimos quosque civium reipublicæ administrandæ participes facere voluissent, nunc ter mille elegerint, perinde ac si in eo numero necessitatis aliquid inesset, ut neque extra eum boni probique, nec intra eundem improbi esse possent. Præterea

(1) *Plato, in Charmide*, t. I., p. 311, ed. *J. Bekkeri*, quo in loco laudatur propter generis nobilitatem. — *Xenoph. Mem. Socr.* I, 2, § 12, 24, 25. Cf. *Aristides Orat.*, t. II, p. 38, ed. *Jebbii.*

(2) *Xenoph.* II, 3, § 15, 16.

(3) *Xenoph.* § 17, 18, *Justinus*, V, 8.

video, inquit, vos duo maxime inter se pugnantia facere: imperium enim constituitis et violentum, et viribus eorum, quibus imperabitur, infirmius (1). Hæc quæ dixerat ille, collegæ ejus eodem, quo antea, animo tum audiverunt, tum exsecuti sunt. Trium millium enim recensum fecere in foro, eorumque saluti adeo consuluerunt, ut sacrosanctos eos et inviolabiles esse censerent, nova lege lata, qua cautum, ne quis ex hoc numero sine Senatus decreto interficeretur (2). In reliquos vero summa usi sunt iniquitate. Eos enim, qui extra hunc trium millium catalogum erant, censuerunt non uno in loco, sed alios alibi; et interea, quum eorum a domo quisque sua abiisset, miserunt præsidiarios, cum civibus suæ factionis, qui arma ex absentium ædibus auferrent. Ita arma populo ademta atque in arcem deportata, ibi in fano deposuerunt (3). Neque hîc substitit erga hos injuria, sed eadem lege, de qua modo diximus, statuerunt, in sua potestate esse omnes eos, qui extra trium millium catalogum essent (quorum catalogus a Lysandro (4) nomen erat sortitus), morte multandi (5).

---

(1) *Xenoph.* § 19.

(2) *Xenoph.* Ibid. § 51.

(3) *Xenoph.* Ibid. § 20, quo in loco *Wyttenbach.* l. l. p. 401, interpretantem secutus sum. Cf. *Xenophon*, ibid. § 41.

(4) *Isocrates* contra *Callimachum*, p. 894, edit. Wolf. min., contra *Euthyn.* p. 956. His vero in locis non Πεισάνδρου, sed Λυσάνδρου, legendum esse monet Coray in *Bibl. Graeca*, p. 269, seq. et p. 343, cum omnes MSS. atque editiones veteres ante Wolfium hoc habeant; ac simul Wolfii conjecturam historiæ adversari recte ostendit vir summus: accepit autem de catalogo trium millium, quod mihi secus videtur, duce Schneidero in nota vel § 20, l.: ita enim omnis tollitur difficultas, qua duo haec loca ipsi Corayo adhuc laborare videbantur.

(5) *Xenoph.* II, 3, § 51.

CAPUT III.

SÆVIRE PERGUNT. — IN INQUILINOS CRUDELITAS. — THERAMENIS ACCUSATIO ET MORS.

His factis, quasi jam iis, quidquid vellent, facere liceret, multos inimicitiæ, multos opum causa interemerunt tyranni (1), alios etiam, non sine causa ipsorum imperio infensos, in exsilium ejecerunt; in his Thrasybulum atque Anytum, qui postea exsulum duces exstiterunt (2). Cum vero non haberent, quo stipendium solverent præsidiariis (3), in curiam, quo coire solebant quotidie (4), convenerunt, ut hac de re deliberarent. Ibi apud tyrannos dixerunt Theognis et Piso, sceleribus præmeditandis collegarum nemini cedentes, esse inter inquilinos nonnullos, qui præsentem reipublicæ statum ægre ferrent, pulcherrimam ergo se nactos esse opportunitatem, specie quidem pœnas repetendi, revera autem faciendi quæstum (5); omnes præterea persentiscere, reipublicæ omnino opus esse pecuniâ (6); cuivis igitur unum ex inquilinis sumendum esse, ipsos capite plecti, eorumque pecunias proscriptione publicari debere (7). Quod nullo negotio audientibus persuasere, præter

(1) *Xenoph.* II, 3, § 21.

(2) Idem, ibid. § 42, quo loco an recte sese habeant verba οὔτε Ἀλκιβιάδην, dubitare mihi liceat. Non enim a XXX viris in exsilium erat expulsus Alcibiades, sed post pugnam apud Notium sponte in exsilium erat profectus, neque postea rediit. Aut igitur adjectio serioris ævi esse videtur, aut legendum οὔτε Ἀρχῖνον: priori opinioni favet, quod § 44 non repetitur Alcibiadis nomen, huic quod Archinus erat vir, uti videbimus in posterum, inter exsules et consilio et auctoritate gravissimus.

(3) *Xenoph.* Ibid. § 21.

(4) *Seneca*, *de tranquill. animi*, c. 3, p. 352, edit. *Gronov.*

(5) Erant enim in μετοίκοις (qui fide publica mercaturæ exercendæ gratia Athenis commorabantur) permulti, qui labore suo atque industria magnas sibi comparaverant divitias.

(6) *Lysias* contra *Erat.* p. 192.

(7) *Xenoph.* ibid. cf. § 40.

Theramenem (1). Hic enim, cum a collegis invitatus esset, ut sumeret, quem vellet, at non honestum, inquit, mihi esse videtur, eos, qui optimates audire velint, sycophantis injustiora facere; hi enim vitam adhuc reliquerunt, quibus opes adimebant, nos vero nihil mali committentes occidemus, ut eorum pecunia potiamur, quod quo pacto omni sycophantarum facinori non est injustius (2)? Nihilo tamen minus decem comprehenderunt, inter eosque duos inopes, ut speciem præ se ferrent, hæc non lucri causa, sed civitatis ergo fieri, et se paratos esse ad omnia rite exsequenda (3). Licet vero eo tempore decem tantum delegerint, postea tamen inquilinorum opulentissimorum, ab iis interemtorum, numerus ad sexaginta crevit (4). In inquilinis iis, qui furorem avaritiamque tyrannorum experti sunt, fuit Lysias, orator subtilissimus, venustissimus, quem sequi non pœnitebit, simplicissime atque elegantissime narrantem, quæ sibi fratrique suo Polemarcho philosopho, misere mortem oppetenti, acciderint (5). Quamvis enim alioquin is sit, qui rebus fictis germanam quamdam veri speciem addere mirifice possit (6), (quod sine dubio in Theramene fecit), hæc tamen facti enarratio sola est ex iis, quæ hujus quidem generis ad nos pervenere, in qua talis invenitur accuratio in exponendis rebus singulis, qualem vult historia (7); ex eis præterea esse videtur, quæ fortassis exaggeratione minus indigerent.

Tyranni igitur, distributis inter se ædibus, alii has, alii illas petunt. Illi, qui ad comprehendendum Lysiam, cum Polemarcho in clypeis fabricandis operam exercentem, proficiscebantur, hunc domi suæ hospites convivio excipientem invenerunt, quibus amotis, illum Pisoni tradidere, cæteri ad officinam profecti mancipia descripsêre. Lysias, ut periculum subterfugeret, Pisonem interrogavit, an se vellet, pecuniâ acceptâ,

(1) *Lysias*, ibid.
(2) *Xenoph.* ibid. § 22.
(3) *Lysias*, ibid. p. 195.
(4) *Diod.* XIV, 5.
(5) *Plut. de esu carnium*, l. l. qui enim hic memoratur, idem est, *Taylore* judice, in *Vita Lysiae*, p. 46, in nota c.
(6) Vid. Nob. *Mitfordius*, c. c. p. 64.
(7) Idem monet *Gilliesius*, v. d. in o. l. p. 101.

servare. Annuit ille, si modo foret multa. Dixit itaque Lysias, se argenti talentum libenter esse daturum. Consentit ille, sibi suisque perniciem imprecatus, ni faceret. Dein Lysias, cubiculum, quo pecunia servabatur, ingressus, arcam aperit. Quod quum animadverteret Piso, ingreditur quoque, conspectisque iis, quæ inerant, duos ex ministris vocat, jubetque, quæ in arca erant, auferre. Ubi autem ultra id, de quo inter illos pactum erat, tria nactus esset argenti talenta, quadringentos Cyzicenos, centum Daricos, paterasque insuper quatuor argenteas, rogavit eum Lysias, viaticum saltem sibi concederet. At ille, præclare, inquit, tecum agi existima, si salvus evaseris!

Exeuntibus autem illis obviam facti sunt Melobius et Mnesithides, ex officina abeuntes, qui cum eos in ipsis foribus comprehenderent, quo tenderent, interrogant. Ait Piso, se ad Polemarchum ire, ut, quæ huic domi essent, perlustraret. Eum igitur ire jubent, Lysiam vero se ad Damnippum sive Damasippum quemdam (cujus in ædibus comprehensos servabant) comitari. Tum accedens Piso Lysiam tacere et bono esse animo jubet, nam et se illuc venturum. Inveniunt autem ibi Theognidem, alios, quos jam ceperant, custodientem, cui quum tradidissent Lysiam, abiere. In tali autem discrimine Lysias, ubi videret, sibi jamjam esse intereundum, fugam cogitabat. Damnippum igitur seorsum vocatum, his verbis compellavit: »Necessarius," ait, »mihi es, et familiaris; » in ædes tuas venio; nihil tamen sceleris admisi, sed propter pecunias, » quas habeo, actum est de mea salute. Tu itaque talia mihi perpesso » alacrem tuam operam in salutem meam præstes!" — Pollicetur se facturum. Damnippus ergo versus atria exit, ut Theognidi (quem omnia facturum arbitrabatur, si quis pecuniam offerret) proponeret ac persuaderet, acceptâ pecuniâ, Lysiam salvum reddere. Hic interim ædium peritus, easque bifores esse sciens, per fores, quæ a posteriore domûs parte erant, quasque apertas inveniebat, se surripuit.

Postquam ad Archenei sive Archimai in Piræo domum pervenerat, hunc in urbem mittit de Polemarcho sciscitaturum, qui reversus narrat, Eratosthenem eum, in via obviam factum, in carcerem deduxisse. Hisce auditis, Lysias sequente nocte Megaram navigavit, in libertate Athenarum

instauranda magno civibus auxilio proxime futurus. — Polemarcho autem, non ita felici, solitum nuncium denunciarunt XXX viri, ut cicutam biberet, necis indictâ caussâ. Quem, cum ex carcere mortuus exportaretur, non ex ædibus suis, quas cum fratre tres habebat, efferri permiserunt, sed conductâ domusculâ, ibi eum exposuerunt, et, licet ei multæ fuissent vestes, nullam tamen ad sepulturam amicis petentibus concessere, quorum vero unus vestem, pulvinar alter, alter quodcunque præsto esset, in funus dederunt. — Ita triginta tyranni ex bonis Lysiæ ac Polemarchi septingentos rapuerunt clypeos, multum auri atque argenti, præterea æs, vestimenta et supellectilem, servorum denique viginti et centum, quorum præstantissimos quosque sibi reservarunt, reliquos in publicum contulere. Nec non egregia in toto hoc negotio inexplebilis suæ cupiditatis specimina prodidere, ita quidem, ut Melobius, ubi primum in Polemarchi ædes venisset, uxori ipsius inaures aureas, quas habebat, vi detraxerit (1).

Ab eo inde tempore, quo sævitiæ in inquilinos vehementissime sese opposuerat Theramenes, et una cum cæteris, qui ad salutem publicam animum adjiciebant, minitatus erat, se libertatis vindicem fore (2), in collegarum odium ita incurrit, ut suam salutem cum ipsius constare haudquaquam posse censerent, cum ab eo maxime impedirentur, quominus pro libidine suâ omnia agerent. Hinc insidias ei struere cœperunt, eumque clam apud Senatores (a quibus ex lege judicari eum oportebat), alius apud alium sunt calumniati, et, ut caverent hominem non tantum diversa sentientem, sed et reipublicæ statum evertere cogitantem, monuerunt (3). Non hæc fugisse Theramenem, sed pericula, quæ sibi imminebant, prævidisse, utique videtur. Non multo enim ante miserrimum vitæ finem, cum, collapsâ domo, in quâ cum aliis compluribus cœnaret, solus evasisset mortem, multique eo nomine ipsum beatum prædicarent, præter omnium opinionem magnâ voce exclamavit: » O for» tuna, cuinam me reservas occasioni?" (4).

---

(1) *Lysias* contra *Eratosthenem*, p. 193 – 198.

(2) *Diod.* XIV, 4. (3) *Xenoph.* Ibid. § 28.

(4) *Plut. Consol. ad Apoll.* t. I, c. 6, 417, ed. *Wyttenb.* (Oxonii, 1795). Cf. *Ælianus*, *Var. Hist.* IX, 21.

Isto igitur die, quem ad Theramenem e medio tollendum destinaverant Tyranni, arcessitis juvenibus, quos maxime audaces esse existimabant, atque cum pugionibus, quas sub alis ferrent, assistere sibi jussis, senatum convocârunt. Postquam autem aderat Theramenes, assurgens Critias, tyrannorum princeps, acerbissima et virulentissima oratione in eum invectus est, et capitis accusavit, calumnias calumniis cumulans, excusatâque cædium frequentiâ, quam scilicet necessitas mutatæ reipublicæ formæ posceret, dixit: » Eum esse præsentis statûs criminatorem et inimicum infensissimum, licet in illo administrationis partem ipse cum cæteris ultro suscepisset; restituendæ porro reipublicæ popularis esse studiosissimum; hominem varium, inconstantem; in abroganda democratia et inducendo promovendoque CCCC virorum imperio fervidum, ac rursus in evertendo horum imperio, atque in populum iterum conferendo, principem; in omni statu turbidum, inquietum, rerum novandarum appetentem; nuper iniquum atque improbum accusatorem innocentium ducum ob non servata cæsorum apud Arginusas corpora, cujus criminis ipse erat reus; facinorosum, indignum qui diutius viveret, cui si parsuri sint judices, sese et rempublicam esse eversuros." — Huic animo magno et intrepide respondit Theramenes, ac, larvâ cæteris calumniis detractâ, et criminibus in Critiam sociosque retortis, palam professus est: » Neque impotentis popularis imperii, infimæque plebis potentiæ vitia, neque exlegis paucorum dominatûs violentas injustasque actiones unquam probare se potuisse, sed legitimo moderamini utroque in statu studuisse." Ita denique se defendit ac peroravit, ut senatus admurmurans haud obscura benevolentiæ signa edere videretur. Quod quum animadvertisset Critias, intelligens, si senatui de hujus vita decernere relinqueret, eum evasurum; quod si fieret, ipsum in vitæ periculo versari: homo improbus, ad collegas XXX viros progressus et breviter cum iis loquutus, e curia exiit, jussitque eos, qui sicis erant accincti, ad cancellos, quibus circumsepta erat curia, senatûs in conspectum venire. Tum ingressus rursum, oratione ad senatum versâ: » Equidem, senatores! inquit, eum præsidis munere recte fungi existimo, qui suos circumveniri non patiatur, quam ob rem et ipse hoc

officium præstabo. Hi enim, quos assistere cernitis, se non concessuros esse aiunt, hunc hominem, paucorum imperium manifeste eversum euntem, a nobis dimitti. Nostis autem, in novis legibus a nobis perscriptum esse, ne quis e ter millibus, nisi decreto vestro damnatus, morte multetur; ceteros vero, qui extra hunc numerum sint, XXX virûm arbitrio esse relictos. Ego itaque, ait, Theramenem istum, consentientibus vobis omnibus, ex hoc catalogo deleo." — Quibus auditis, Theramenes in aram proximam insiliens: » Ego vero, ait, rem omnium justissimam suppliciter a vobis postulo; Critiæ ne concedatur, vel me, vel quemvis vestrum velit, expungere, sed ut ex eâ lege, quam hi tulere, de iis, qui catalogo continentur, et de vobis et de me judicium fiat. Et hoc quidem, inquit, per Deos immortales! haud ignoro, hanc aram nihil mihi profuturam, sed ideo ad eam confugi, ut manifestum faciam, hos non in homines tantum injustissimos esse, sed in Deos etiam quam maxime impios. De vobis autem certe, viri præstantissimi! non possum non mirari, vos vobis ipsis non consulere, cum optime intelligatis, non meum nomen magis quam cujusque vestrum deleri posse." Ad hæc XXX virorum præco XI viros, ut Theramenem prehenderent, evocavit. Qui cum ingressi essent cum ministris duce Satyro, homine inter eos tum audacissimo, tum impudentissimo (1), iis dixit Critias: » Vobis tradimus hunc Theramenem ex lege damnatum; vos eum prehensum abducite, quo par est, et reliqua exsequimini!" — Quibus dictis, eum avellebant ab ara Satyrus ipse et ministri. Theramenes, uti congruum erat, et Deos invocabat et homines, ut, quæ secum agerentur, adspicerent. At senatus non se commovebat, propterea quod ad cancellos stantes videret Satyro similes, et locum ante curiam præsidiariis plenum, nec ignoraret adesse, qui sicis essent instructi (2). Cum vero solus ex omnibus Socrates et duo alii accurrerent, ac, ne Theramenï vis fieret, lictoribus se objicerent, hic generoso et magno animo eos oravit, ne quid

(1) Hic in locum Theramenis fuisse suffectus Schneidero videtur, ex Lysiæ loco *Adv. Nicom.* p. 476, cujus sententiæ subscribere equidem dubito, ob ea, quæ leguntur apud *Diod.* c. 32 de XXX viris Thrasybulum ad tyrannidis societatem invitantibus.

(2) *Xenoph.* l. l. § 22 - 55.

horum facerent: morte enim sibi id fore acerbius, si illos, qui tam amice, tam intrepide pro suâ salute se interponerent, dum irritus caderet conatus, in eandem ipse secum pertraheret calamitatem! Quo audito, cum nemo, armatorum metu, succurreret, præpotentumque factionem crescere viderent, a conatu Socrates sociique destitere (1). Quum itaque Theramenem per medium forum abducerent ministri, magnâ voce, quo pacto secum ageretur, exposuit ille: cui interminans ubi diceret Satyrus, poenas daturum, ni taceret: » Quid igitur", respondit, » si tacuero, an poenas daturus non sum (2)? — Vulgus autem, præsidiariorum armis deterritum, dum infelicem hunc luget, simul in eo, quod Theramenis virtus tam contumeliose atque injuste tractaretur, suam quoque servitutem perspiciebat ac deplorabat (3). Quam constanter vero, quam fortiter in carcere mortem oppetierit Theramenes, Ciceronis (in his sine dubio Xenophontem sequentis) locus nobilissimus depingit, qui licet ubique fere inveniatur, tam egregius tamen ac pulcherrimus est, ut vix nimis sæpe repeti posse videatur. » Quam me delectat Theramenes", inquit, » quam elato animo est! Etsi enim flemus, cum legimus, tamen » non miserabiliter vir clarus emoritur. Qui cum, conjectus in carcerem, » triginta jussu tyrannorum, venenum ut sitiens obduxisset, reliquum » sic e poculo dejecit, ut id resonaret, quo sonitu reddito, adridens, » *Propino*, inquit, *hoc pulchro Critiae*: qui in eum fuerat teterrimus: » Græci enim in conviviis solent nominare, cui poculum traditurі sint. » Lusit vir egregius extremo spiritu, cum præcordiis conceptam mortem » contineret: vereque ei, cui venenum præbiberat, mortem est augu- » ratus, quæ brevi consecuta est" (4).

(1) *Diod.* XIV, c. 5. — Eadem fere de Isocrate tradit *Pseudo-Plut.* in *Isocrate*, p. 1024, ed. Wolf. min. Licet vero nullum eorum, qui de rebus Socraticis scripserunt, hâc de re exstet testimonium, nimis expressa tamen sunt Diodori verba, judice *Luzacio* in *Or.* I. p. 129, quam ut fidem iis denegemus. *Pseudo-Plutarchi* præterea haud magna est auctoritas. *Meursius* in *Lect. Att.* V, 14, pro *Isocrate* in hoc *Pseudo-Plut.* loco *Socratem* intelligit, atque hunc auctorem, similitudine nominis introductum, errasse statuit, t. V, *Thes. Gron.* p. 1729.

(2) *Xenoph.* l. l. § 56,

(3) *Diod.* l. l.

(4) *Tuscul. Quaest.* I, 40.

SECTIO SECUNDA.

A MORTE THERAMENIS AD CONSTITUTOS X VIROS.

CAPUT I.

ALCIBIADIS MORS. — TYRANNORUM IMPOTENTISSIMA DOMINATIO. — ANIMI FORTITUDO IN SOCRATE.

Non ita multo post Theramenis mortem (1), ut interficeretur Alcibiades, effecerunt Lacedæmonii et Atheniensium tyranni: cujus ad cædem altera caussa accessit, quemadmodum videbimus. Atheniensibus, quos jam pœnitebat posterioris injustæ in Alcibiadem iræ, ex præsenti, tristi et miserando rerum statu spes quædam utique affulgebat, quamvis parva, haudquaquam, incolumi Alcibiade, de republica Atheniensi actum esse: qui enim antea non satis habuisset in otio et quiete vivere exsul, eum ne nunc quidem, si res salvæ essent ipsius, Lacedæmoniorum neglecturum superbiam et tyrannorum insolentiam. Quod non fugit XXX tyrannos: quare sedulo exploraverunt atque adverterunt, quid ille moliretur vel deliberaret (2). Tandem » Critias cæterique tyranni certos

(1) Licet *Justinus* ex *Trogo*, V, 8, tradiderit, tyrannos civium cædem ab Alcibiade fuisse auspicatos, ea tamen, quæ Alcibiadi acciderunt a proelio apud flumen Aegos ad ejus mortem, impediunt, quominus hanc necem tyrannidis initio accidisse existimemus; si præterea adjectio illa apud *Xenoph.* II, 3, § 42, de qua vidimus, temporum ordini non repugnat, nullum restat dubium, quin Theramenis mors Alcibiadis neci tempore sit anteponenda, quod et fecisse vidi *Gilliesium* in o. l. p. 111 - 113.

(2) *Plut.* in *Alcib.* p. 212, E. F. ed. cit.

homines ad Lysandrum in Asiam miserunt, qui eum certiorem facerent, nisi Alcibiadem sustulisset, nihil earum rerum fore ratum, quas ipse constituisset. His Laco rebus commotus", acceptâque dein a magistratu Lacedæmonio scytalâ, quæ juberet, ut Alcibiadem tolleret (1), » statuit accuratius sibi agendum cum Pharnabazo, Artaxerxis regio in Phrygia satrape. Huic ergo renuntiat, quæ regi cum Lacedæmoniis pacta essent, irrita futura, nisi Alcibiadem vivum aut mortuum tradidisset." Huic faciles aures præbuit Pharnabazus, licet antea amicitia prosequutus esset Alcibiadem: cujus rei hæc fuit caussa. Alcibiades, quamvis eo tempore in Phrygia satis tuto viveret, ac re lautiori, Pharnabazi ope, uteretur, » Athenas tamen victas Lacedæmoniis servire non poterat pati: quamobrem ad patriam liberandam omni ferebatur cogitatione. Sed videbat id sine rege Persarum non posse fieri, ideoque eum amicum sibi cupiebat adjungi, » cujus rei experiundæ sese sponte offerebat occasio." Nam Cyrum Artaxerxi fratri bellum clam parare, Lacedæmoniis adjuvantibus, sciebat: id si ei aperuisset, magnam se ab eo initurum gratiam videbat. » Igitur ad regem contendere statuit, ratus, se hæc non minori spe, quam fecisset Themistocles, et meliori sane caussâ moliri. Antea tamen ad Pharnabazum itinere suscepto, de singulis hunc certiorem fecit, ab eoque petiit, ut ad regem mitteretur, ejusque conveniendi sibi daretur potestas. At Pharnabazus, his auditis, indicium sibi vindicans, ejusque præmia sibi repetere cupiens, misit statim, quibus maxime fideret, ad rem totam regi detegendam. Cum igitur Pharnabazus nullos daret, a quibus ad regiam adduceretur, Alcibiades ad Paphlagoniæ satrapem profectus est, ut illius ope iter ad regem sibi compararet. Pharnabazus itaque, cum ob rationem sibi privam, tum Lacedæmoniorum, Lysandro minitante, metu, misit Sysamithren patruum et Bagæum sive Magæum fratrem, qui in via Alcibiadem interciperent. Missi clam vicinitati Phrygiæ, in qua tum erat, dant negotium, ut eum interficiant. Illi, cum is occidi aperte non posset, neque ferro etiam aggredi eum auderent, noctu cubiculum, in quo dormiebat, succenderunt. Sonitu flammæ e somno excitatus Alcibiades, sumto gladio, defendere se conatus est,

(1) *Plut.* p. 213, A.

vestimentisque in ignem ejectis, flammæ vim transit. »Quem ut barbari incendium effugisse eminus viderent, telis missis interfecerunt" (1).

Theramene igitur atque Alcibiade extinctis, XXX tyranni eorum metu liberati, qui proxime forsitan libertatis vindices atque ultores futuri sibi videbantur, quasi jam absque timore et pro arbitrio tyrannidem exercere sibi liceret, miseras urbis reliquias cædibus et rapinis exhauriunt. Neminem animadvertebant vel dignitate vel opibus eminere, quin eum statim corripi, in carcerem duci, necari juberent, et nullo quidem judicio facto, si extra MMM catalogum esset; cum his enim pro lubitu agere iis ex lege licuisse, vidimus: sin vero divitem quendam ex hoc catalogo necare iis animus esset, curabant, ut ab inimicis apud Senatum incusaretur, atque, uti prædixerat jam Theramenes, e numero deleretur eorum, qui reipublicæ erant participes, et in Lysandri catalogum inscriberetur (2). Calumniatoribus usi sunt, ut hæc efficerent, XXX viri, imprimis Agorato (3), Batracho, atque Æschylide (4), aliisque hominibus nequissimis, scelestissimis et ad servitutem nefarie promtis, qui quæ a tyrannis excogitata erant in civium perniciem, senatui deferebant. Quâ autem ratione in senatu judicatum fuerit, ex Lysia accepimus (5). XXX viri sedebant in subselliis, ubi olim prytanes; duæ mensæ ante ipsos collocatæ erant, et debebant calculi, non, uti moris erant, urnis injici, sed palam mensis imponi, qui condemnabant, posteriori, qui absolvebant, priori; unde facile est intellectu, neminem a senatu, timide serviente, fuisse absolutum. »Hac igitur tempestate, observante Isocrate (6), majus erat crimen esse divitem, quam sceleratum, quod hi aliena rapiebant, illi suas opes amittebant. Qui enim ad reipublicæ gubernacula sedebant, non delinquentes puniebant, sed divites

---

(1) *Ephorus* XVII, apud *Diod.* XIV, 11. qui tradit, et ab igne et ab insidiantium jaculis eum esse superatum; imo *Justinus* refert, vivum eum crematum fuisse. Vid. *Plut.* l. l. p. 213, B, C, D. *Nepos*, in *Alcib.* c. 9, 10. Cf. *Wessel.* ad *Diod.* p. 646, in nota ad n. 80. *Gilliesius*, e. c. p. 112 seq. et p. 184.

(2) *Lysias*, p. 425. *Isocr. adv. Callim.* p. 894. *Adv. Euthynum sine testibus*, p. 956.

(3) *Lysias, contra Agor.*, p. 254.

(4) *Lysias, contra Erat.*, p. 209.

(5) *Adv. Agor.*, p. 245.

(6) L. l. p. 962.

spoliabant, et injustos sibi fidos, divites autem inimicos esse putabant." Ita brevi temporis spatio, quo tyrannidem exercuerunt, mille et quingenti cives ab iis, indictâ caussâ, damnati atque in porticu, Varia dictâ, necati fuerunt (1). In hisce Strombichides, Dionysodorus, Aristophanes Chollides, Xenophon Icarius, et Hippias Thasius, aliique viri admodum populares, jam tyrannidis initio e medio sublati fuisse videntur (2). Periit porro Eucrates, Styppax cognominatus, Niciæ frater, quem alii hominem avarum, munera captantem, et proditorem dicunt (3); Lysias (4) contra ex iis fuisse tradit, qui rebus præsentibus se accommodare ac fortunæ cedere noluerint, eumque, cum a XXX viris ad tyrannidis societatem esset invitatus, illud negasse, itaque ab his morti fuisse datum. Periit quoque in isto civitatis incendio Lycurgus, cujus nepos fuit Lycurgus orator præstantissimus, caussam necis præbente Aristodemo Batensi (5). Phædonem quendam in convivio a tyrannis necatum fuisse, ejusque filias, ut virginitatem servarent, invicem se complexas, in puteum se præcipitasse perhibent (6). Multi denique alii capitis supplicio fuere affecti, qui sæpe belli duces fuerant, qui aliis magistratibus majoribus defuncti erant, et triremibus sæpenumero præfecti fuerant. Alii, quorum de capite jam statutum erat, casu tantum servati, et fuga elapsi sunt (7). Ea generatim fuit hoc tempore divitum conditio, ut debitoribus æs alienum remittere, et suas opes calumniatoribus dare cogerentur (8). Hoc tandem impotenti et crudeli nefariorum istorum dominatu factum est, ut dimidia plus parte Athenienses ultro exsulatum

---

(1) *Isocr. Areop.*, p. 362 in fine. *Contra Lochitem*, p. 950. *Æschines, de falsa legat.*, p. 38, 15, ed. *Steph.*: *Heracl. Ponticus, de politiis. in Prodr. Bibl. Graec. ed. a D. Coray*, p. 206. *Diog. Laërtius, in Zenone*, p. 437, ed. Steph. qui 1400 enumerat, at, observante Corayo, viro summo, scribendo falli potuit. *Seneca, de tranquill. animi*, III, p. 352, l. 1300 occisos fuisse tradit.

(2) *Lysias, adv. Agor.* passim, imprimis, p. 246 et p. 251.

(3) *Suidas*, in v. *ἄπεςιν* et *ςύγαξ* vel *ςύππαξ*.

(4) *Adv. Poliuchum*, p. 34.

(5) *Pseudo. Plut.*, *in vita Lycurgi*, IV, p. 377, ed. Wyttenb.

(6) Hujus rei in omnibus fere Lexicis Historicis mentio fit, nullum vero veterum testimonium adjicitur, quod neque ego usquam inveni.

(7) *Lysias*, *adv. Agor.*, p. 252.

(8) *Isocrates*, *adv. Euthyn.*, p. 962.

abierint (1). Quo facto omnibus, qui MMM catalogo non comprehenderentur, urbem ingredi vetuerunt, perinde ac si populo optime indigere possent. Alios deinde e prædiis ad vincula et supplicium duxerunt, ut agris eorum ipsi cum amicis potirentur (2). Qui cum in Piræum ultra quinque millia (3) confugere essent coacti, et hinc multos abduxerunt (4): unde effecerunt, ut Græcia Atheniensium repleretur exsulibus (5), qui, quomodo recepti fuerint, mox videbimus.

Tota igitur Atheniensium civitas in factionis istius scelestissimæ potestate ita erat, ut nullam eo tempore adfuisse rempublicam, verissime existimet Scipio apud Ciceronem (6): » Quæ enim", inquit, tunc Athe-» niensium fuit res, quum post magnum illud Peloponnesiacum bellum » triginta viri illi urbi injustissime præfuerunt? Num aut vetus gloria » civitatis, aut species præclara oppidi, aut theatrum, gymnasium, por-» ticus, aut propylæa nobilia, aut arx, aut admiranda opera Phidiæ, » aut Piræus ille magnificus rempublicam efficiebat?" — Neque publicas etiam ædes eos curasse (7), neque a templis sacrilegas abstinuisse manus, constat: hæc enim profanarunt, expilarunt, vendiderunt. Navalia denique, quæ reipublicæ non minus mille talentis constiterant, destruenda venundarunt (8).

Ut vero animum, ab enarrandis tot ac tantis facinoribus sceleribusque fessum aliquantum recreëmus, Socratem considerare libet, sub ista tyrannide luculenter probantem, quam liber sit is, qui mortem non metuat. Hic enim, licet fœdissime grassarentur tyranni, neque ullus esset, quin vitæ fortunarumque in periculo versaretur, quum præterea reliqui omnes, aut urbem reliquissent, aut timidi servirent, timoris

---

(1) *Diod.* libro l. c. 5, in fine.

(2) *Xenoph.* II, c. 4, § 1.

(3) *Isocr. Areop.*, p. 364.

(4) *Xenoph.* l. l.

(5) *Justinus*, V, 9.

(6) *De Republica*, II, 32, ed. *Maji.*

(7) *Isocr. Areop.*, p. 363, ed. Wolf. min., quo in loco Corayum (in *Bibl. Graeca*, t. II, p. 115) cum nonnullis ex Harpocratione (in v. ὅσιον) τοῖς ὁσίοις, pro ταῖς θυσίαις legentem, sequor.

(8) *Lysias*, *adv. Erat.* p. 229. *Isocr. Areop.* p. 362.

expers, ne pedem quidem portâ extulit (1), sed in medio civium miserrimorum erat, » et lugentes patres consolabatur, et desperantes de republica exhortabatur, et divitibus opes suas metuentibus exprobrabat seram periculosæ avaritiæ pœnitentiam; et imitari volentibus magnum circumferebat exemplar, cum inter triginta dominos liber incederet (2)". Adeo etiam indignatione commotus erat propter injurias, quibus cives suos affici videbat, ut sibi temperare non potuerit, quin aliquando crudelitatem Critiæ ac cæterorum obliquis verbis perstringeret. Antistheni enim dixisse ferunt: » Num quid te pœnitet, quod in vita nihil magnum neque spectabile consequuti sumus, quemadmodum videmus in tragœdia describi reges, Atreos illos et Thyestas, et Agamemnones et Ægisthos? Nam illi obtruncati in tragœdiis et mala fercula cœnâsse et comedisse ubique produntur: nemo vero poëtarum eo progressus est audaciæ atque impudentiæ, ut porcum mactatum in drama introduceret (3)".

Alio tempore discipulis se mirari dixit, si quis boum pastor, armenta sua quotidie minuens et deteriora faciens, malum se esse armentarium non confiteretur: Miror autem magis, inquit, si quis civitati præfectus, dum quotidie cives de medio tollit aut pejores reddit, non erubescat, neque existimet, se pravum esse et improbum reipublicæ gubernatorem (4). Haud defuerunt, qui viri dicta, tamquam totidem crimina, ad Critiam sociosque deferrent. Ab his jam antea maxime adversus Socratem lege erat cautum, ne quis dicendi artem doceret (5). Jam vero, his auditis, Critias et Charicles, privatis etiam rationibus Socrati offensi (6), hunc ad se arcessivere, eique legem ostenderunt; cum vero tyrannorum vultu non conturbatus, sine timore solita erga eos uteretur ironia, salsa illa et acuta, tandem eum dimittere coacti sunt; ad posterius præterea sibi delatum, Socratis dictum alludens, Charicles, caveret, interminatus est, ne et ipse aliquando gregem minueret (7); et fortassis eum interfecissent, nisi brevi eorum potestas dissoluta fuisset (8).

---

(1) *Cicero ad Atticum*, VIII, ep. 2.
(2) *Seneca*, *de tranq. animi*, c. 5, t. I, p. 352.
(3) *Ælianus*, *var. hist.* II, 11.
(4) *Xenoph. Mem. Socr.* I, c. 2, § 32, 33.
(5) *Xenoph.* Ibid. § 31.
(6) *Xenoph.* Ibid. § 29, 30. Auctor *Ep. Socr.* ep. 7. p. 13.
(7) *Xenoph.* l. l. § 33 - 38. Cf. *Luzac*, in Or. l. p. 33 ad 37, et p. 126.
(8) *Plato* in *Apol. Socr.* p. 122, ed. cit.

CAPUT II.

LACEDÆMONIORUM IN EXSULES SEVERITAS. — THRASYBULUS PHYLEN OCCUPAT. — VIRIBUS AUCTUS SECUNDA FORTUNA ADVERSUS XXX VIROS PUGNAT — ELEUSINIORUM ET SALAMINIORUM CÆDES.

Licet viderent Lacedæmonii, triginta tyrannos, a se præpositos, servitute oppressas tenere Athenas, plurimos cives partim patriâ expellere, partim interficere, plurimorum bona publicata inter se dividere, in sinu tamen gaudebant, quia numquam aliquid virium Athenienses colligere volebant (1). Ut igitur tyrannos viribus et terrore adaugerent, ultimumque, quod supererat, auxilium miseris eriperent exsulibus, decretum sciverunt, quo quinque talentorum statuebatur pœna in eos, qui profugos ex omni Græcia non ad XXX viros duxissent. Pro hostibus præterea habendos esse edixerunt, qui ducentibus obstarent (2). Omnes denique civitates exsules recipere vetuerunt (3). Huic decreto Græcorum plerique licet paruerint, non tamen defuere civitates, quæ exsules reciperent, cum metu forsitan ductæ, ne Lacedæmoniorum nimis cresceret potentia, tum maxime, quia tam crudeles casus miserabantur; in quibus excelluerunt imprimis Argos et Thebæ. Argivi jam olim cum Atheniensibus amicitia erant conjuncti (4), a qua ne hac quidem tempore recesserunt. Non tantum enim patriâ ejectos summo humanitatis studio exceperunt (5), sed decreverunt etiam, cum Spartanorum legati exsules aliquot sibi ab

(1) *Diod.* XIV, 6.
(2) *Plut.* in *Lys.* p. 448, E. *Diod.* l. l. *Justinus*, V, 9.
(3) *Dinarchus adv. Demosth.*, p. 95, ed. Wolfii. *Justinus*, l. l.
(4) *Æschylus*, in *Eumenid.*, vs. 769, seqq.
(5) *Diod.* l. l. *Justinus*, l. l.

Argivis ad pœnas postularent, ni ante solis occasum abirent legati, hostium loco habendos esse (1). Thebani, ut maculam obliterarent, quam sibi adsperserant ipsimet, sententiâ illâ immani in sociorum conventu latâ de Athenis solo æquandis, atque Lacedæmoniis adversarentur, contra horum decretum aliud tulerunt, quod summis merito effert laudibus Plutarchus, illud humanissimum ac vere Græcum prædicans, et tam dignum, tam præclarum existimans, ut Herculis Bacchique factis æquiparet. Huc fere rediit: » Omne tectum et oppidum Boeotiæ Atheniensibus, si quibus usus foret, patere; qui exsuli, dum duceretur, non pro virili parte opem tulisset, eum talentum multæ nomine pensiturum; si quis Athenas per Boeotiam arma ferret in tyrannos, nemini Thebanorum fas esse, id vel videre, vel audire (2)." Quocum decreto, ut facta sua convenirent, curaverunt. Thebis enim non solum tutum exsilium egerunt profugi, verum etiam spem recuperandæ patriæ receperunt (3).

Erat inter exsules, quemadmodum vidimus, Thrasybulus, vir uti strenuus, ita constans, patriæ amans, reliquisque præclaris virtutibus insigniter præditus, qui audendum aliquid pro patria et pro salute communi, etiam cum vitæ periculo, ratus, magnificentissimum illud aggressus est facinus, quo immortalem gloriam consequutus est. Ex Thebis enim cum circa septuaginta (4) excurrens, Phylen occupavit, castellum munitissimum, Athenis C stadiis distans, unde prolixa erat incursionum occasio (5). Quo cognito, XXX viri quamprimum auxilii caussa cum suis tribus millibus et equitibus ex urbe Phylen versus egressi sunt, idque cœlo perquam sereno. Quocum ventum esset, mox juniorum quidam, cæteris audaciores, in castellum impetum faciunt, sed nulla re peracta, acceptisque vulneribus recedunt (6). Cum vero XXX viri circumvallare eos pararent, ut, itineribus ad commeatum interclusis, ad

(1) *Demosth.*, *de Rhodiorum libertate*, p. 80, ed. Wolfii.
(2) *Plut.* in *Lys.*, p. 448, E, in *Pelopida*, p. 280.
(3) *Xenoph.*, c. 4, § 2, *Dinarchus*, l. l. *Diod.*, c. 82, *Plut.*, l. l. *Justinus*, l. l.
(4) *Xenoph.*, l. l. *Plut.*, *de Gloria Athen.*, p. 345, ed. l. Alii alium numerum tradunt.
(5) *Xenoph.*, l. l. *Diod.*, l. l. *Nepos* in *Thrasyb.*, c. 2, *Justinus*, l. l.
(6) *Xenoph.*, l. l.

sese dedendi necessitatem adigerentur, nix densissima per noctem decidit, ut necesse haberent, nive obducti, omisso proposito, in urbem reverti: in quos erumpens e Phyle manus calonum plurimos intercepit (1). Dein tyranni, animadvertentes, eos ex agris etiam prædam esse asportaturos, ni constitueretur aliqua custodia, ad extremos fines, circiter XV stadiis a Phyle dissitos, omnes pene, quos a Lacedæmoniis acceperant, præsidiarios cum duabus equitum turmis miserunt. Hi, castris circa Acharnas, quas appellabant, in loco arboribus denso positis, ibi excubabant (2).

Interim exsules robustiores facti sunt, Ismenia, Thebanorum principe, privatim eos adjuvante. Nec non Lysias orator utilem in eâ re operam præstitit; etenim duo drachmarum millia suppeditavit et scuta ducenta, atque in auxilium urbis, quæ esset patria communis eloquentiæ, trecentos, secundum Justinum quingentos, milites mercede conduxit; Thrasylæo præterea, hospiti suo, persuasit, ut duo talenta conferret (3).

His igitur viribus auctus Thrasybulus, septingentis circiter secum sumtis, noctu e Phyle descendit; positisque armis, cum tribus quatuorve stadiis a præsidiariis abesset, paulisper quievit. Dein, cum jam dies appropinquaret, et hostes ab armis, ubi quisque cubaret (4), discessissent, equisones etiam abstergendis equis occupati strepitum ederent, Thrasybuliani, resumtis armis, inopinato cursu in ipsos contenderunt, et, quibusdam ipsorum prehensis, cæteros omnes in fugam conjectos, ad stadia sex septemve sunt persequuti. Cæsique ab his sunt e peditibus gravis armaturæ plus quam CXX; ex equitibus Nicostratus, cognomento Pulcher, ac duo alii, in lectis deprehensi. Victores postea recedentes, erecto tropæo, collectisque spoliis omnibus, Phylen redierunt. Interea equites auxilii suis ferendi caussâ Athenis egressi, nemine hostium viso, tantisper illic, ubi strages facta erat, substiterunt, donec cæsos sustulissent propinqui: quo facto in urbem sunt reversi (5).

---

(1) *Xenoph.*, § 3; paulo aliter *Diod.*, l. l.

(2) *Xenoph.*, § 4; *Diod.*, c. 32, in fine.

(3) *Justin.*, V, 9. *Pseudo-Plut.* in *Lysia*, t. IV, p. 353, ed. *Wyttenb. Photius*, in *vita Lysiae*.

(4) Cf. *Schneither*, in na. ad § 6.

(5) *Xenoph.* § 5 - 7. Cf. *Diod.* c. 33 initio.

Quæ dum geruntur, exsulum multi ad Thrasybuli castra confluxerunt. Quidam et XXX virorum hunc adierunt, palam de captivis nonnullis consilium inituri, clam vero, ut eum corrumperent. Exhortantur itaque eum, ut, præsente exsulum turbâ dimissâ, in imperii societatem, Theramenis loco, veniat, et decem insuper, quos ipse eligeret, exsules in patriam reducat. At respondit Thrasybulus, se exsilium suum XXX virorum præferre dominationi, neque belli se finem prius facturum, quam, patriâ ex servitute in libertatem vindicatâ, populo reipublicæ gloriam, a majoribus acceptam, in pristinum statum restituisset (1).

Post hæc XXX tyranni, cum viderent, odio sui defectionem majorem fieri, turbamque exsulum augeri, legatos, qui auxilium peterent, Spartam miserunt (2); neque amplius rebus suis confidentes, Eleusinis in suam privatim potestatem redigendæ consilium cepêre, ut sibi esset refugium, si necesse foret. Quod ut facerent, ultimum illud commisêre scelus, quo tyrannidi violentissimæ finem atrocissimum erant imposituri. Equitibus igitur secum ire jussis, Critias et cæteri XXX Eleusina profecti sunt, ibique, equitibus stipati, oppidanorum recensum instituerunt: quod se facere dicebant, ut, quot numero essent, et quanto iis opus esset præsidio, cognoscerent. Omnes itaque describi jusserunt, et singulos, nomina sua professos, e portulâ, ad mare ducente, exire. Interim vero in litore hinc atque hinc equites erant dispositi; et ut quisque Eleusiniorum portulâ exibat, a ministris vinciebatur. Postquam omnes comprehensi essent, Lysimacho equitum præfecto mandârunt, ut hos, Athenas abductos, XI viris traderet; dein ipsi etiam reversi sunt. Postridie in Odeum convocârunt gravis armaturæ milites, qui in MMM catalogo erant, reliquosque equites. Ad quos Critias surgens: »Nos", inquit, »non vobis minus, quam nobis, rempublicam constituimus. Par igitur est, quemadmodum bonorum participes eritis, ita quoque periculorum vos fieri consortes. Sunt autem Eleusinii, quos in unum coactos habe-

(1) *Diod.* c. 32, *Justinus* l. l.

(2) *Diod.* l. l. *Just.* l. l. qui ad hoc etiam tempus referunt tyrannorum jussum illud, quo omnes, qui MMM catalogo non continerentur, ex urbe demigrare sunt coacti. — *Justinus* de auxiliis petitis addit, accepta ea fuisse.

mus, communibus suffragiis damnandi, ut communis hinc fiducia et metus vobis ac nobis exsistat." Simul locum certum demonstravit, in quo calculi palam ferri oporteret. Interea præsidiarii Laconici dimidiam Odei partem armati jam occupaverant (1), quamobrem omnes unâ sententiâ mortis sunt condemnati. Multi etiam cives Salamine erant abducti, et de conspiratione cum exsulibus arcessiti, qui simul cum Eleusiniis, trecenti numero, indigno supplicio fuerunt affecti (2).

CAPUT III.

EXSULES IN PIRÆUM TRANSEUNT, MUNYCHIAMQUE OCCUPANT. — TYRANNI, PRŒLIO VICTI, OCCISOQUE CRITIA, ELEUSINA SE RECIPIUNT. — X VIRI CONSTITUUNTUR.

Paucos post dies Thrasybulus, secum sumtis, qui Phylen jam confluxerant, ad mille, vel secundum Diodorum, mille et ducentos, noctu in Piræum venit. Quod cum tyranni XXX cognovissent, sine morâ ipsi cum præsidio omni Laconico et cum equitum peditumque gravis armaturæ copiis, auxilio suis ivêre, viam sequuti, quâ currus ab urbe in Piræum commeare solebant. Eos vero in munitiones scandere illi, qui Phyle venerant, prohibere conabantur. Sed cum animadverterent majorem esse Piræi ambitum, quam quem illi, qui adhuc tam pauci essent, custodiâ complecterentur, conferto agmine, Munychiam, desertum quemdam collem, sed munitum, se contulerunt. At urbani, cum in forum Hippodamæum venissent, primum ita aciem instruxerunt, ut viam complerent, ad Dianæ Munychiæ templum ducentem, agminisque densitas non pauciores quinquaginta scutatis contineret; et sic ordinati sursum

(1) *Xenoph.* § 8 – 10.
(2) *Diod.* l. l. *Lysias, contra Erat.* p. 210 seq. *contra Agar.* p. 247.

progrediebantur. Qui autem Phyle exierant exadversus hostes viam complebant quidem, sed ordinum densitate multo minore, quippe quæ denos gravis armaturæ non excederet. Post horum aciem sequebantur scutarii et jaculatores levis armaturæ, quos excipiebant funditores, magno numero, nam et ex ipsis hujus loci incolis advenerant. Atque, dum adventant hostes, Thrasybulus suis imperat, ut scuta ponant. Ipse etiam, scuto suo posito, cæteris armis opertus, stans in agmine medio, gravissimâ et efficacissimâ oratione milites suos ad prœlium magno animo ineundum cum certissimâ victoriæ spe cohortatur: hinc enim pro patria summis viribus pugnatum iri dixit, inde pro alienâ dominatione incuriose, quod jam ostendissent hostes, cum die ab hoc quinto ab exsulibus in fugam essent acti. Ut ad id præterea attendant, socios hortatur, quod Dii ipsis palam adeo essent propitii, ut ante Phylen ipsæ tempestates, jussu divino, libertatis, virtutis atque innocentiæ patrocinium suscepisse visæ essent. Admonuit deinde eos loci ad pugnandum sibi peropportuni, quum adversarii, acclivitate impediti, ob suos ante se collocatos, neque telis, neque jaculis uti possent: socii contra, dejectis per declivia saxis, jaculis, hastisque, hostium multos sine dubio essent vulneraturi. Denique ita peroravit, ut militibus persuasum esset, non minus beatos eos futuros esse, qui in hoc prœlio mortem cum vitâ essent commutaturi, quam qui, victoriâ partâ, diem, unum omnium jucundissimum, libertatis instauratæ adspectaturi essent. Hæc ubi dixisset, in hostem conversus, se tamen a prœlio continebat. Edixerat enim hariolus, ne prius hostem invaderent, quam aliquis ex ipsorum acie vel cederet, vel vulneraretur. »Id ubi evenerit", inquit, »nos præibimus: victoria vos sequetur, me quidem mors, ut opinor." Ab omni parte evenit, quod futurum prædixerat. Quam primum enim scuta accepissent, ipse, quasi fato quodam ductus, primus insiliit in adversarios, eorumque in medio mortem oppetiit: sepultus postea eo loci, ubi Cephissus amnis vado transibatur (1). Tum diu acerrime pugnatur; cæso tandem Critia, tyrannorum sævissimo duce, tam gloriosam mortem minime merito, victoria illustris ab exsulibus et Thrasybulo est parta. Perturbata enim

(1) *Xenoph.* II, 4, § 10-19.

XXX virûm acie, iisque longe fusis fugatisque, victores ad planitiem usque terga hostium presserunt (1). Cecidere illic de XXX virûm numero, præter Critiam, Hippomachus; ex X viris, qui pari crudelitate Piræo præfuerant, Charmides, Glauconis filius; reliquorum circiter septuaginta (2). » Usus est Thrasybulus non minus prudentiâ, quam fortitudine. Nam cedentes violari vetuit. Cives enim civibus parcere æquum censebat. Neque quisquam est vulneratus, nisi qui prior impugnare voluit. Neminem jacentem veste spoliavit: nil attigit, nisi arma, quorum indigebat, et quæ ad victum pertinebant" (3). Quo facto, per inducias cæsi redditi, atque hac occasione frequentes congressi sunt inter se, mutuique sermones contracti. Et Cleocritus, in mysteriis Eleusiniis præco, vir insigniter vocalis, quum sibi silentium fecisset, victos, ex quibus quippe major pars Atheniensium erat, sic fere alloquutus est:
» Cur exsules victores fugiant potius, quam ut vindices communis liber-
» tatis adjuvent? Civium illam meminerint aciem, non hostium esse,
» neque hos ideo arma cepisse, ut aliqua victis adimant, sed ut ademta
» restituant: triginta se dominis, qui quæstûs sui gratiâ plures pene
» Atheniensium octimestri tempore occidissent, quam omnes Peloponensii
» decem annis bellum gerentes, infensos esse, non civitati." Admonens deinde cognationis, legum, sacrorum communium, vetusti per tot bella commilitii, » scirent denique", inquit, » eos, qui jam cecidissent, non a
» victis solum, sed et a victoribus defleri" (4). Quibus auditis, reliqui tyranni socios suos in urbem abduxerunt, cum propter acceptam cladem, tum quod istas reprehensiones debebant subire (5), multique præterea ad exsules transierunt. Interim Thrasybulus Piræo potitus est: quo facto, continuo ingens ex urbe multitudo hominum, quos jam pridem pertæsum fuerat tyrannidis, in Piræum confluit, omnesque per urbes dispersi exsules, auditis Thrasybuli successibus, in Piræum illi se adjungere parârunt, ita ut deinceps exsulum copiæ numero longe essent superiores (6).

---

(1) *Diod.* c. 33, *Xenoph.* l. l. § 19.
(2) *Xenoph.* l. l. *Justinus*, V, 9.
(3) *Nepos*, in *Thrasyb.* c. 2; *Xenoph.* l. l.
(4) *Xenoph.* § 20, seq. *Justinus*, l. l. c. 10.
(5) *Xenoph.* § 22. *Diod.* c. 33.
(6) *Diod.* l. l. *Lysias*, *adv. Philonem*, p. 448, seq.

At postridie XXX viri, dejectis admodum animis, desertique in conventûs sui loco sedebant, et delecti illi ter mille, ubicunque collocati fuerant, nusquam non inter se dissentiebant. Nam qui violentarum actionum sibi conscii erant, metuque agebantur, vehementer contendebant, nihil iis, qui in Piræo essent, concedendum esse. Qui vero nihil injusti se fecisse sibi habebant persuasum, Cleocriti imprimis oratione moti, ipsi sanam ad mentem redibant, aliosque docebant, his malis carere eos posse, nec esse dicebant, cur XXX viris obtemperarent, nec cur sinerent patriam perire. Quorum sententia superior cum esset facta, decretum tandem factum est, imperium illis abrogandum esse, ac surrogandos iis alios. Itaque X viri reipublicæ constituendæ, sive δεκαδοῦχοι (1), unus ex quavis tribu, electi sunt (2), qui, si possent, amicissimis pactis bello finem facerent (3). In quorum numero duo fuerunt ex XXX viris Phido et Eratosthenes; Hippocles porro, Epichares (4), et Rhinon (5) aliique, qui Critiæ cæterisque tyrannis infensissimi fuisse videbantur. Tum reliqui e XXX, ex urbe se facessere jussi, Eleusina abierunt.

---

(1) *Harpocr.* in voce.

(2) *Xenoph.* § 23, 24.

(3) *Diod.* l. l. *Lysias contra Erat.* 211 seq.

(4) *Lysias*, l. l.

(5) *Isocr. adv. Callim.* p. 388, ita ex *Harpocr.* a *Maussaco*, p. 311 emendatus. Cf. *Valesius, Emend.* I, 33, et *Coray*, t. II, p. 267, qui et in Mss. *Rhinonem* legit. Cæterum occurrit etiam Rhino in Fragm. *Heraclidis, de politiis*, (in *Prodr. Bibl. Græcæ*, I. p. 206), qui scilicet, eversâ XXX virorum tyrannide, civitati cum Thrasybulo præfuerit. Cum vero hujus rei nusquam alibi apud veteres exstet testimonium; cum e contrario sexcenta adsint loca, in quibus Thrasybulus cum Archino conjungatur, quorum collecta nonnulla videre est apud *Taylorum* in *Vita Lysiæ*, p. 51, mihi, ad hujus viri exemplum, in hoc loco restituere liceat pro καὶ Ῥίνων, καὶ Ἀρχῖνος: — fateor tamen, nullam adesse Codicum varietatem.

SECTIO TERTIA.

AB ELECTIS X VIRIS, AD RESTITUTAM LIBERTATEM.

CAPUT I.

RERUM STATUS IN URBE ATQUE IN PIRÆO. — X VIRORUM CONSILIA. — LACEDÆMONII ADVOCANTUR. — LYSANDER MITTITUR, PAULO POST HUNC PAUSANIAS.

X viri spem, quam in ipsis collocaverant Athenienses, fore, ut brevi exsules cum civibus reconciliarentur, jam inde ab initio fefellerunt, et viam consilio, quo creati erant, prorsus contrariam iniverunt. Nihil enim exemplo prioris dominationis territi, pari crudelitatis more uti, et in bello cum Piræensibus amplius perseverare non dubitaverunt. Cum vero eo tempore omnes, qui in urbe erant, valde perturbati essent, atque inter se discreparent, cum præfectis equitum res administrare aggressi sunt. Equites ipsi cum equis ac scutis in Odeo excubabant, et quia fidebant nemini, a vesperâ quidem cum scutis circa muros vigilias agebant, a primâ vero luce cum equis, semper metuentes, ne qui ex Piræo in ipsos impetum facerent (1). Exsules contra, qui magno numero undique confluxerant, scuta conficiebant, alii ex ligno, alii e vimine, eaque dealbabant, et priusquam decem dies præteriissent, fide publicâ datâ denunciârunt, si qui in belli societatem venire vellent, etiamsi peregrini essent, æquo tamen jure cum ipsis civibus in pendendis tributis futuros.

(1) *Xenoph.* § 24.

Quo facto multi ex urbe exierunt, tum gravis armaturæ, tum leviter armati milites, quinimo equites circiter septuaginta. Quotidie igitur pabulatum exibant, et lignis frugibusque ex agris secum sumtis in Piræum reversi, illic pernoctabant (1). At urbanorum nemo cum armis exibat; solummodo equites nonnunquam eos, qui prædatum e Piræo egressi erant, invadebant, eosque, qui his præsidio erant, infestabant: qua occasione mutuæ fiebant cædes. Accidit enim, ut in Æxoniensium (2) (populi Atticæ) quosdam, suos in agros ad solitos labores exeuntes, inciderent, quos, multum frustra deprecantes, trucidavit Lysimachus, equitum præfectus, quanquam id moleste multi equites ferrent; et vicissim ii, qui in Piræo erant, Callistratum, equo merentem e tribu Leontide, in agro captum, occiderunt. Nam hi tantos jam animos gerebant, ut suburbia incenderent (3), ipsumque urbis murum aggrederentur. Erat tum in urbe, si id quoque dignum est, quod memoretur, machinarum fabricandarum artifex, qui cum cognovisset, eos juxta curriculi locum, qui se porrigebat e Lyceo, ex adverso Piræi sito, machinas esse admoturos, jussit plaustris omnia ingentis molis saxa istuc vectari, et ubicumque vellent in curriculo illa abjici. Ita lapis quisque multum facessivit negotii (4).

Interim X viri non tantum in rebus publicis, verum etiam privatis, eandem injustitiæ viam ingressi sunt, quam iverant XXX tyranni. De privatis unum tantummodo eorum exstat ejusmodi factum, ex quo tamen, quemadmodum ex ungue leonem agnoscas, ita facile reliquam eorum agendi rationem perspexeris. Accidit enim, ut Patrocles, qui tum legem agebat sacrorum, cum amico quodam ambulans, Callimacho cuidam, inimico suo, obviam fieret, pecuniam ferenti. Cui cum pecuniam eripere vellet Patrocles, dixit, eam publicari debere, quod ex iis esset Callimachus, qui in Piræum confugissent. Quâ de re contentione ortâ, factisque mutuis conviciis, cum alii multi concurrerunt, tum forte

---

(1) *Xenoph.* § 25. *Lysias, pro Polyst.* p. 369. *Isocr. de bigis*, p. 332.

(2) Vid. *Wyttenb.* l. l. p. 413. Cf. *Palmerius, Exercit. ad auctores Gr.*, p. 67, et *Valcken. Diatribe Eurip.*, p. 292.

(3) *Isocr.* Ibid.

(4) *Xenoph.* § 26, seq.

fortuna Rhino etiam X vir accessit. Ad quem igitur Patrocles de pecuniis referens, hic ad collegas ambos duxit. Qui cum Senatûs auctoritati rem permisissent, facto judicio decretum est, pecuniam illam esse publicam (1).

In publicis autem rebus luculenter ostenderunt, se malle imperiosis servire Lacedæmoniis, quam in liberâ civitate, ac sub formâ regiminis populari, cum civibus æquo jure vivere. Eorum enim consensu, qui in catalogo erant, legatos, qui auxilium peterent, Lacedæmona miserunt, eodem tempore, quo et a XXX viris Eleusine Spartam eodem proposito legati iterum missi sunt (2). Qui cum Lacedæmona venissent, Phido X vir, unus legatorum, ut in auxilium venirent, suasit, et rem ita proposuit, ut, quasi populus jam a Lacedæmoniis defecisset, metus adesse videretur, ne civitas Boeotorum fieret (3). Lacedæmonii vero eo tempore paulo aliter, quam antea sentientes fuisse videntur, tum fortassis quia XXX tyranni violentissimâ dominatione Athenas infirmiores etiam reddiderant, quam quidem ipsi omnino voluissent (4), tum quia reges Pausanias et Agis, cum viderent Lysandrum toti Græciæ præesse et quasi dominum esse, utpote qui oppida cum sodalitiis tenebat, eo in Africâ absente, popularibus apprime faverant (5). Lysander tamen, quam citissime ex Africâ regressus, auctor tum fuit Lacedæmoniis, ut paucorum dominantibus subvenirent, in eosque, qui statum vellent popularem, animadverterent, et sic perfecit, ut centum talenta legatis mutuo darentur, ad auxilia conducenda, ipse vero dux militiæ pedestris, Lybisque frater classis præfectus mitteretur (6). Lysander igitur secum ipse cogitans, celeriter se posse expugnare eos, qui Piræum tenebant, si terrâ marique commeatu intercluderentur, ipse Eleusinem profectus in itinere mille e finitimis civitatibus et Peloponneso gravis armaturæ milites, pretio invitatos, coëgit, fratremque classe suâ quadraginta navium curare jussit,

(1) *Isocr. adv. Callim.* p. 388.
(2) *Xenoph.* § 28.
(3) *Xenoph.* l. l. *Lysias adv. Erat.* p. 213.
(4) Cf. *Xenoph.* c. 3, § 41. Auctor *Ep. Socr.* ep. VII, p. 13.
(5) *Plut.* in *Lys.* p. 445, A.
(6) *Xenoph.* § 28. *Lysias*, ibid. *Diod.* c. 33. *Plut.* l. l.

ne quid rerum necessariarum in Piræum inferretur. Ita rursus brevi tempore magna rerum apud Piræenses difficultas esse coepit: urbani vero, Lysandro freti, magnos iterum animos sumserunt (1). Rebus ita procedentibus, Lacedæmoniorum reges, cum invidiâ contra Lysandrum stimulati, quod is, rebus hisce feliciter ad exitum perductis, magnam sibi gloriam paraturus, et Athenas, iterum quasi captas, tamquam suas habiturus esse videretur, tum etiam quod Spartam apud Græcos male audire intelligerent, ut alter ipsorum susciperet expeditionem, statuerunt. In sententiam itaque suam traductis tribus ephoris, Pausanias cum magnis copiis profectus est, verbo quidem contra populum pro tyrannis, re verâ autem ad comprimendum bellum, ne amicorum ope Athenas denuo in suam redigeret potestatem Lysander (2). Eum socii omnes sequuti sunt, præter Boeotos et Corinthios: hi enim aiebant, existimare se, contra jurisjurandi religionem futurum, si adversus Athenienses arma ferrent, qui fœdus neutiquam violassent. Id vero ideo faciebant, quod animadverterent, velle Lacedæmonios suam in potestatem et obedientiam redigere agrum Atticum. Pausanias igitur castra posuit in campis litoralibus, Piræum circumjacentibus a septentrione, Academiam versus, ac cornu dextrum ipse tenebat, Lysander cum stipendiariis copiis sinistrum (3). Huc simulac venisset, quidam ex optimatibus, Diognetus cum Eucratis et Nicerati, a tyrannis occisorum, liberis, advenisse dicitur, et Nicerati filio Pausaniæ genibus imposito, admoto etiam Eucratis filio, regi cæterisque adstantibus narravisse, quali fortunâ pueri illi essent usi, atque obsecravisse Pausaniam, ut suppetias ferret, ac pœnas reposceret ab iis, qui populum injuriâ opprimerent. E quo præsertim tempore Pausanias misericordiâ populi exsulis permotum se præstitit, atque huic studere coepit, cæteris Lacedæmoniis has puerorum calamitates tamquam exemplum trigintaviralis improbitatis proponens. Hinc etiam factum fuisse videtur, quod oblata sibi a tyrannis hospitii dona accipere noluerit, a populo vero et exsulibus acceperit (4).

(1) *Xenoph.* § 29.

(2) *Xenoph.* l. l. *Diod.* ibid. *Plut.* l. l.

(3) *Xenoph.* § 30. — Cf. idem III, 5, § 5, de Thebanis, Corinthiisque Pausaniam sequi nolentibus.

(4) *Lysias adv. Poliuchum*, p. 322, se q

CAPUT II.

POST PUGNAS ALIQUOT, NON ITA GRAVES, INTER EXSULES ET EOS, QUI URBEM TENEBANT, PACEM FACIT PAUSANIAS.

Deinde Pausanias, missis ad obsessos legatis, jussit eos redire in veteres suas sedes ac possessiones ab exsilio restitutos. Qui cum non obedirent, impetum dedit, ut saltem querelas amoveret, palam se ipsis bene velle. Quum vero nil alicujus momenti molitus recessisset, postridie, assumtis duabus cohortibus Laconicis, et tribus turmis equitum Atticorum, ad Munychiæ (1) portum Mutum accessit, speculaturus, quâ parte angustia peninsulæ Piræi commodissime muro intercludi posset. Inde recedentem cum nonnulli ex Piræo accurrentes premerent, gravatus jussit equites pleno cursu impetum in eos facere, peditesque illos, qui decem ab ephebis annos agerent, equitibus se adjungere, cum cæteris ipse sequebatur. Ab his circiter triginta velites cæsi; reliqui in fugam versi: quos Pausaniæ milites ad theatrum usque, quod in Piræo, sive in parte ejus Munychia erat, sunt persecuti. Ibi se tum forte peltastæ omnes ac scutarii, qui in Piræo erant, armabant: illi quidem, qui leviter armati erant, statim excurrentes, jaculis, sagittis, fundisque eos infestabant. Lacones vero, quum frequentes vulnerati essent, graviter pressi sensim pedem referebant. Quo facto illi multo magis eos urgentes, stragem aliquam ediderunt, in quâ Chæson et Thibrachus, uterque Polemarchus, et Lacrates nobilis olympionices occubuere, cum aliis Lacedæmoniis, qui postea omnes ante portas in Ceramico terrâ conditi sunt (2). Quæ cernens Thrasybulus cum reliquis gravis armaturæ militibus opem

(1) Vid. *Wyttenb.* o. l. p. 415.
(2) Cf. *Lysias*, in *Funebr. orat. in Corinth. soc.* p. 61.

suis tulit, et celeriter ante alios ad octonos aciem suam instruxit. Pausanias autem graviter pressus, et ad stadia circiter quatuor aut quinque versus tumulum quendam paulatim gradum referens, denunciavit Lacedæmoniis reliquisque sociis, ad se ut concederent. Tum acie densissimâ instructâ, in Athenienses milites duxit; quos hi primum quidem cominus excepêre, sed deinde alii in tutum, quod erat prope Hales Æxonidas, protrusi, alii in fugam acti sunt, ac cæsi eorum ad centum et quinquaginta. Pausanias, statuto tropæo, abiit, et ne sic quidem succensuit exsulibus, sed clam ad Piræum nuntium mittens, non solum monuit eos, ut legatos ad se et ephoros præsentes mitterent, sed edocuit etiam, quibus legatos mandatis instruerent. Et hi quidem paruêre ei: simulque idem Pausanias urbanos in diversa studia egit, iisque præcepit, ut collecti quamplurimi se et ephoros adirent ac profiterentur, nihil opus sibi esse bello in Piræenses, sed malle se, ut, pace utrimque factâ, in amicitiam venirent Lacedæmoniorum, quam cives cum civibus bellum nefarium et utrisque exitiosum gererent (1). Placuere hæc dicta duobus ephoris, qui more Laconico regi aderant (2), atque in Pausaniæ magis, quam Lysandri sententiam ferebantur; imprimis vero horum alteri, Nauclidæ, pergrata hæc erant. Quamobrem promtis animis Lacedæmona ablegarunt nonnullos ex Piræensibus, qui pactum cum Lacedæmoniis ineundum secum haberent, nec non ex urbanis Cephisophontem et Melitum, viros privatæ conditionis. Quibus iter jam ingressis, eodem etiam misere publico nomine X viri, qui dicerent, se muros suos et se ipsos Lacedæmoniorum dare arbitrio, æquum vero existimare, ut, qui Piræum tenerent, si quidem amicos se Lacedæmoniorum profiterentur, Piræum quoque ac Munychiam tradant. Quos omnes cum audivissent Ephori Lacedæmoniorumque concio, Athenas quindecim miserunt viros, quibus mandarunt, ut unâ cum Pausaniâ quam possent æquissime rem componerent. Ab his igitur facta est compositio hujusmodi conditionibus, ut pacem invicem colerent, ut singuli ad sua redirent, præter XXX tyrannos, eorum ministros impigerrimos XI viros, et X viros, qui in

(1) *Xenoph.* § 31 – 37.
(2) Cf. *Xenoph. de Rep. Laced.* c. XIII, § 5.

Piræo imperium tenuerant; quod si qui in urbe sibi metuerent, Eleusinem migrarent (1). Cui etiam dicto plures, qui adspectum eorum, quos sub tyrannide offenderant, reverebantur, fuere audientes: in quibus fuit Batrachus ille, impudentissimus sub XXX viris delator (2). Atque his ita transactis, Pausanias abduxit exercitum. Quo facto exsules, qui in Piræo fuerant, inde cum armis solenni pompâ in urbem venerunt, et arcem cum adscendissent, Minervæ ob receptam libertatem sacra fecerunt, die duodecimo Boëdromionis, ineunte anno secundo Olymp. XCIV, sedecim fere mensibus post constitutos XXX viros (3). Postquam ex arce rursus descendissent, ad ejusque pedem in Phylen pervenissent, habita est concio, in quâ decretum ferret populus de iis constituendis, quæ suaderet præsens reipublicæ conditio. In hac autem Phormisius quidam ex redeuntibus sententiam dixisse videtur de republicâ non omnibus, sed iis tantum, qui terram incolerent et possiderent, committendâ, quod et Lacedæmonii ita fieri volebant. Quæ si vicisset sententia (non autem vicit), quinque pæne millia Atheniensium a reipublicæ regimine amovendi fuissent. Hoc vero ne fieret, orationem scripsit Lysias, quæ an tunc habita fuerit, non constat (4). Illud constat, Thrasybulum, in diversam omnino sententiam verba fecisse in hac concione. Qui, postquam facta eorum, qui oligarchicis rationibus favebant, reprehendisset, eosque nec justitiâ, nec virtute, nec prudentiâ, nec denique quod

---

(1) *Xenoph.* § 38. Nepotis errorem in *Thrasyb.* c. 3, qui X viros Piræi cum X viris, in urbe postea constitutis confudit, notaverunt *Vales. Emend.* 1, 33, p. 41, et *Taylorus* in *Vita Lys.* p. 48, seq. in na *d.* — Eundem errorem erravisse videtur *Trogus*, ex quo *Justinus* refert, Pausaniam decem tyrannos ex urbe Eleusina migrare ad cæteros jussisse; V, 10. Cf. de pace *Diod.* c. 33, *Plut.* in *Lys.* p. 445.

(2) *Pseudo-Lysias*, *contra Andoc.* p. 124.

(3) *Xenoph.* § 39. Cf. *Lysias*, *adv. Agar.*, p. 262. *Plut.*, *de gloria Athen.*, p. 339. ed. *Xylandr.* forsitan etiam in *Sympos.* IX, *quæst.* 6. p. 740. Errorem *Diodori*, finem tyrannidis ad ultimum hujus Olympiadis annum referentis, luculenter notaverunt *Dodwellus* in *Chronol. Xenoph.* p. 12, ed. *Schneideri*, et *Taylorus* in *Vita Lysiæ*, p. 49, seq. na *d*, qui præterea finem principiumque tyrannidis egregie circumscripserunt, nec non *Wesselingius* ad *Diod.* p. 668. — *Xenophonti* insuper suffragatur *Philochorus*, scriptor perquam accuratus, apud Schol. *Aristoph.* in *Pluto*, vs. 1147, ad quem vide omnino *Hemsterhusium*, virum summum, p. 438-441, in na. (*Aristoph. Comm. Plutus*, etc. Harlingæ, 1744.)

(4) *Dionys. Halicarn.* in *Lysia*, versus finem. *Lysias*, *de antiqua reip. forma Athenis non immutanda*, p. 524, seqq.

ad societatem cum Lacedæmoniis, populo præstare ostendisset, huic tamen summâ moderatione suasit, ut clementiam suam erga illos ostenderet, fœderis, jurejurando confirmati, non immemor. Hæc et talia loquutus, non esse dixit, cur perturbentur; non enim res esse novandas, sed legibus tantum antiquis esse vivendum, id est, reipublicæ procurationem populo esse reddendam. Cujus quidem sententia superior cum esset facta, concione dimissâ, magistratus more solito creati sunt (1), atque in his Euclides Archon eponymus factus est (2).

Cum Thrasybulo redierunt, præter Lysiam, Phormisium, multosque alios, quorum nomina non retulit historia, Archinus, vir gravissimus, qui unâ cum Thrasybulo Phylen occupaverat, et, uti ait Demosthenes (3), post deorum immortalium opem, unus maxime omnium auctor populi in integrum restituendi fuerat. Hic deinde etiam præclara multa in republicâ gessit, quorum nonnulla videbimus in posterum. Porro Anytus (4), qui itidem manûs illius Phylensis dux memoratur (5); postea vero ob privata odia cum Lycone et Melito Socratis exstitit accusator, seque hac turpissimâ accusatione ad seram posteritatem infamavit (6). Præterea Andocides, orator (7), et Callixenus, ducum ad Arginusas calumniator, qui mortem deinde, tanto scelere dignam, occubuit. Omnibus enim exosus, fame tandem confectus periit (8). Tum Atrometus, Æschinis oratoris pater (9), Æsimus, qui, ubi civium pompa ex Piræo portis appropinquabat, accedens ad Agoratum, XXX virorum satellitem et administrum nequissimum, qui, sumtis armis, cæteris civibus se adjunxerat, scutum huic arreptum projecit, ipsumque ad malam rem ex civibus abire jussit, non enim oportere, homicidam pompam Minervæ produ-

---

(1) *Xenoph.* § 40 – 43.

(2) Uti omnes fere uno ore testantur ex antiquis. Vid. *Taylor*, l. l. et *Dodwell.* l. l.

(3) *Adv. Timocratem*, p. 479.

(4) *Isocr.*, *adv. Callim.*, p. 398.

(5) *A Lysia*, *adv. Agar.*, p. 261.

(6) *Plato* in *Apol. Socr.* passim. Cf. quæ de hoc viro habet *Luzac*, in *Orat.*, p. 131 seq.

(7) *Pseudo-Plut.* in *Andoc.*

(8) *Xenoph. Hell.* I, 7, § 40.

(9) *Æschines*, *de falsa legatioae*, p. 266, seq. ed. *H. Wolfii*; *Apollonius*, in *Vita Æschinis*, initio.

cere (1). Dein Thrasybulus alter Colyttensis, qui postea bis in vincula conjectus, apud populum in judicium fuit vocatus (2), et Chærephon ille Socraticus, qui aliquando Delphos profectus, Pythiam interrogavit, an esset ullus Socrate sapientior, ac responsum tulit, sapientiorem esse neminem (3). Aristocrates denique Scellii filius (4), Ergocles (5), Epicrates (6), aliique.

CAPUT III.

DE IIS, QUÆ NON ITA MULTO POST POPULI REDITUM ATHENIS ACCIDERUNT.

Interjectis paucis diebus, cum auditum esset, eos, qui Eleusine erant, non minus restitutos exsules, quam se in exsilium actos indignantes, tyrannidem recuperare velle, atque ad eam rem conficiendam, externos milites conducere, expeditione contra eos per totum populum susceptâ, eorum duces ad colloquium progressos, per insidias comprehensos, ut pacis victimas, trucidaverunt (7). Quo etiam tempore Lysias, et privatis inimicitiis et communi indignatione accensus, luculentissimam illam orationem contra Erastosthenem, primo XXX virum, dein X virum habuisse videtur (8). Cæteri vero, qui Eleusine degebant, ab amicis et necessariis ad eos missis, commoti, cum urbanis transegere: et, ne qua dissensio ex anteactis nasceretur, legem tulit Thrasybulus: » Ne quis

(1) *Lysias, adv. Agar.* l. l.
(2) *Demosth., adv. Timocr.* l. l. — Hujus etiam mentionem fecit *Xenophon, Hell.* V, 1, § 26.
(3) *Plato*, in *Apol. Socr.*, p. 97.
(4) *Demosth., adv. Theocrinem*, p. 516.
(5) *Lysias, adv. Ergoclem*, p. 460.
(6) *Demosth. de falsa legatione*, p. 237.
(7) *Xenoph.* § 41. *Justinus*, V, 10.
(8) *Taylor*, in *Lysiæ Vita*, p. 49.

» anteactarum rerum accusaretur, neve mulctaretur." Ex quâ omnes jurejurando obstricti sunt, discordiarum oblivionem fore (1). Jurisjurandi toti civitati communis hæc erat formula: » Acceptarum injuriarum nemini ero memor, præterquam XXX tyrannis et XI viris et X viris Piræi (2), neque horum ipsorum iis, si qui rationem reddere parati sint rerum a se gestarum iis in magistratibus, quos obierunt." Quod ab his non fuisse tentatum, nemini facile mirum videatur. Senatorum jusjurandum ita sese habebat: » Neque admittam actionem forensem titulo ἐνδείξεως, neque titulo ἀπαγωγῆς contra aliquem, propter antehac facta, præterquam contra damnatos exsilii." Jurisjurandi denique, a judicibus præstandi hæc erat formula: » Injuriarum non ero memor, neque alii, ultionem hortanti, obtemperabo (3), sed secundum leges constitutas sententiam pronunciabo (4)." — Ipso quidem fœderum tempore cæteris Græcis Athenienses stultissimi visi sunt et infelicissimi, postea vero, eventu opinionem ipsorum refellente, eosdem omnium fere Græcorum felicissimos prudentissimosque judicarunt (5); neque immerito. » Suis enim malis satis edocti, concordiâ minimas res crescere, discordiâ maximas labi, cunctaque vel bona, vel etiam mala, quæ foris geruntur, internis esse radicata et emissa principiis, domi abstersere odia et foris bella presserunt: reliqueruntque posteris suis de ruinâ sui exemplum, de reparatione consilium (6)." Utinam vero, quod in afflictis rebus sapientissime consuluerant, idem et in prosperis summâ animi constantiâ servavissent. Non enim ex animis læsorum ita deleta fuit injuriarum memoria et odium, quin subinde revivisceret, et ad accusationem et perniciem adeo progrederetur complurium, cum nocentium, tum vero innocentium, ut vel ex oratoribus Atticis, præsertim Lysiâ, constat, et Socratis casu,

---

(1) *Xenoph.* l. l. *Nepos* in *Thrasyb.* c. 3. *Justinus*, l. l. — Ejusdem fere ætatis auctores formula μὴ μνησικακεῖν utuntur, serioris ævi scriptores vocem ἀμνηστίας usurpant. Cf. *Muretus*, *Var. Lect.* II, 15.

(2) *Andocides, de Myst.* p. 43, in quo loco addendum videtur καὶ τῶν δέκα, auctore *Valesio*, *Emend.* I, 33, p. 41. Cf. *J. O. Sluiter*, v. cl. *Lect. Andoc.*, p. 136.

(3) Legendum enim ἄλλῳ πείσομαι. Vide *Reiskium* in na 77, et *Sluiterum*, p. 138.

(4) *Andoc. de Myst.*, p. 44.

(5) *Isocrates*, *adv. Callim*, p. 908. Cf. *Plato in Menem*, p. 395.

(6) *Orosius*, II, 17.

biennio post veneno interfecti, intelligitur. Hoc autem pauci tantum observarunt, plurimi vero, tam veterum, quam recentiorum, neglexerunt, cæteroquin nobilissimum illud oblivionis decretum summis merito laudibus efferentes (1).

Eodem tempore creati ac viritim lecti sunt XX viri, qui tantisper civitati præessent, et, ne respublica detrimentum caperet providerent, donec leges latæ atque fixæ essent (2); interim Solonis legibus, mensuris, ponderibusque, et Draconis thesmis uti placuit. In quibus vero multa cum viderent inesse, quibus civium bene multi tenerentur ob ea, quæ in istâ reipublicæ commutatione evenissent; decretum, auctore Tisameno, fuit latum, quo placuit, omnes illas leges examinari, atque in examine probatas conscribi in tabulis, in Porticu Variâ figendis. Hoc consilio quinquaginta nomothetæ a senatu lecti sunt, qui eas leges perscriberent, et coram Eponymis cuique volenti legendas præberent; dein eodem mense senatui traderent, et quingentis legislatoribus, a populo per tribus delectis (3). Ita multis novis legibus conditis, plurimis etiam, quibus prius utebantur, antiquatis, decretum tandem fuit perlatum, ut legibus uterentur, inde ab Euclide Archonte latis (4). In his legibus ea fuisse videtur, quam, (quo melius lites opprimerentur, quæ decretum de abolitione malorum impedirent,) suasit Archinus, ut scilicet, si quis actionem contra datum jusjurandum institueret, reo statu translationis uti liceret, utque Archontes eâ de re imprimis referrent, isque priori loco diceret, qui crimen præscriptione summoveret: uter vero succubuisset, is mulctam solveret (5).

Clarissimum insuper ac pulcherrimum æquitatis, moderationis et clementiæ exemplum dedere Athenienses. Nam cum Lacedæmonii centum illa talenta, quæ ad obsidionem Piræi ab ipsis mutuata erant, per legatos

---

(1) Observavit *Orosius*, l. l. nec non ex recentioribus *Taylor*, l. c. p. 53 in na, *Gillies*, l. c. vol. III, p. 126. *Wyttenb.* in *Sel.*, etc. p. 417, et *Luzac.* in *Orat.* p. 133, alii.

(2) *Julius Pollux*, VIII, c. 9 segm. 112, ex emendatione *Valesii*, *Emend.* I, c. 34.

(3) *Andoc. de Myst.* p. 33, apud quem ipsum exstat decretum.

(4) *Andoc.* or. l. p. 42, ubi ipsa exstat lex.

(5) *Isocrates, adv. Callim.*, p. 886. Plures hoc tempore latas leges collegit *Taylor*, l. c p. 55.

repeterent, concione de reddendâ pecuniâ indictâ, multis æquum esse videbatur, ut debitum dissolverent, iidem qui conflaverant, non ii, quorum in perniciem contractum fuerat; placuit tamen et publico decreto sancitum est, quo id primum concordiæ pignus esset, ut communiter solutio ab omnibus fieret (1).

Paulo post reditum decreto etiam fuit statutum, ut phylarchi et syndici nomina eorum, qui sub triginta viris contra populum equitaverant, deferrent, quo possent eorum stipendia exigere demarchi, quod itidem cum sagittariis extraneis, penes quos sub tyrannide urbis fuerat custodia, factum fuisse videtur; utque phylarchi, ni demonstrassent, qui stipendium accepissent, ipsi mulctarentur (2). Postea sub XXX viris equo meruisse adeo erat invisum, ut, si quis examen subiret pro senatoris officio, nomenque ejus in tabulis horum equitum descriptum reperiretur, is vel nullo incusante, rejiceretur (3). Neque hoc odium dein evanuit. Nam cum posteriori tempore Thymbron, cui Asia provincia demandata fuerat a Lacedæmoniis, trecentos equites ab Atheniensibus postularet, hi miserunt ex equitum numero, quibus usi erant XXX viri. Arbitrabantur enim populo expedire, si procul Athenis illi abessent et perirent (4). Ex hoc etiam tempore Athenienses vasis ad pompas usi sunt ex patrimoniis XXX virorum factis (5).

Verum ut manum illam Phylensem, quæ tantâ virtute rempublicam vindicaverat, populus Atticus, quasi beneficiorum immemor, non plane negligere videretur, decrevit, Archino ferente, iis dandas esse ad rem divinam et donaria M drachmas, ornandum præterea esse eorum quemlibet honoris coronâ, factâ duobus virgulis oleæ sacræ. Ita, postquam

---

(1) *Isocr. Areop.*, p. 364. *Demosth., adv. Leptinem*, p. 363.

(2) *Lysias, pro Manticheo*, p. 302 seq. Cf. *A. Böekhii, Staatshaushaltung der Athener*, lib. II, 19, t. I, p. 269, et t. II, p. 206 - 209, ubi ad fragmentum IV, tab. I, p. 207, docte et luculenter mihi probasse videtur, illud ipsius decreti fragmentum esse, de quo hoc loco fit mentio: quare eum in hisce sequi non dubitavi. Cf. Porro de Sagittariis, qui Athenis sub XXX viris fuerunt, *Lysias, de antiqua reip. forma, Athenis non immutanda*, p. 525, qui locus Boekhium fugisse videtur.

(3) *Lysias, in Evandrum*, p. 440.

(4) *Xenophon.* III, 1, § 4.

(5) *Philochorus*, apud *Harpocr.* in voce Πομπείας, cæt.

senatus accurate consideravisset, qui eorum in Phyle obsessi fuissent, singulis datæ sunt denæ drachmæ, et corona illa oleaginea. Ejus autem rei quò testatior esset memoria, in æde Matris Deûm juxta Curiam talem inscriptionem affigi curarunt :

Τοὺς δ' ἀρετῆς ἕνεκα στεφάνοις ἐγέραιρε Παλαίχθων
Δῆμος Ἀθηναίων, οἵ ποτε τοὺς ἀδίκους
Θεσμοῖς ἄρξαντας πρῶτοι πόλεως καταπαύειν.
Ἦρξαν, κίνδυνον σώμασιν ἀράμενοι.

» Attica gens, primos cui Tellus attulit ortus,
» Hosce coronarum jussit honore coli,
» Qui primi diris, contemta morte, tyrannis
» Eversis, patrium restituere decus" (1).

Coronam igitur etiam acceperunt Thrasybulus et Archinus, » quam quod amor civium, non vis expresserat, nullam habuit invidiam, magnæque fuit gloriæ." Hoc igitur munere contenti fuerunt, neque amplius requisiverunt, neque quemquam honore se antecessisse existimaverunt (2). Inter hos autem duumviros eodem tempore aliqua intercessit dissensio, quæ utrique non potuit non honori esse, cum in Thrasybulo meritorum in rempublicam remuneratio, in Archino vero constans legum in civitate observatio prævaleret. Nam ille post reditum civitatem decreverat Lysiæ, quod donum ratum esse jusserat populus, Archino autem id contra leges factum referente ad judices, quia sine auctoritate scitum fuerat, rescissum fuit decretum (3).

Non prætermittendum videtur, unâ cum reipublicæ formâ et legibus mutatis, magnam etiam literarum conversionem et mutationem fuisse factam. Licet enim Jonica scriptura, quæ litteris constabat viginti quatuor, ab Atheniensibus in privatum usum recepta, et a Grammaticis exposita etiam ante Euclidis magistratum videatur, ejus tamen in actis publicis ab hoc inde tempore usus, Archino suadente, invaluit (4).

(1) *Æschines*, *adv. Ctesiphontem*, p. 301.

(2) *Nepos*, in *Thrasyb.* c. 4.

(3) *Pseudo-Plut.* in *Lysia*, t. IV, p. 354, ed. laud. Cf. *Æschines*, ibid. p. 302; non prorsus absimile videtur *Tayloro*. *V. L.* p. 54, ea quæ ibi leguntur, ad ipsam historiam de Lysia spectare.

(4) *Plut.* in *Aristide*, p. 319. *Schol. Eurip. Phoeniss.* vs. 688. *Harpocr.* in V. Ἀττικοῖς.

Ita Athenienses antiquam quidem reipublicæ formam, a Solone constitutam, instaurârunt et ad præsentem rerum conditionem aptiorem reddiderunt, at vero eamdem mentem, quæ apud majores civitatis agitaverat molem, revocare haudquaquam potuerunt (1): quo etiam factum, ut nunquam pristinam eam inter Græcos recuperare potuerint auctoritatem ac potestatem, quâ olim fuerant; sed ab illis præsertim temporibus alius imperii fundamenta jecerunt, quod, quemadmodum magnitudine minime cedit illi, quod bello acquiritur, ita, ad perennitatem quod attinet, multo est firmius ac stabilius. Hoc enim etiamnum regnant, atque in posterum regnaturi sunt, donec boni pulchrique sensum non amiserint homines!

TANTUM.

γράμμασι, ad quem vid. *Vales.* in *Not. Mauss.*, p. 116 (vol. II, p. 444, ed. Lips. a. 1824); *Suidas* in Σαμίων ὁ δῆμος, alii, quos recensent *Meursius, de fortuna Athen.*, etc. in *Thes. Ant. Gron.*, t. V, p. 1724, et *Taylor* in *V. L.* p. 51 seq. et 54.

(1) Cf. *Heerenius,* V. Cl. *Handboek der Geschied. der oude Staten,* enz. p. 219.

RESPONSIONIS SUPPLEMENTUM.

Nobilissima Facultas Literaria Gandavensis mihi pro solita sua benevolentia concessit, ut quædam supplementi instar hic adderem. Quod ideo petii, quoniam in ipsa Commentatione vel levissimum quid mutare, ob reliquos, qui mecum ad eandem victoriæ spem conspiraverant, religioni duxi. Concessit mihi præterea Facultas, ut ichnographiam Athenarum locorumque vicinorum adjungerem, quo melius intelligi possent ea, quæ de certaminibus Thrasybulum inter et oligarchicos retulit Xenophon. Habebam porro quædam monere de opusculis duobus ejusdem ac meo argumenti, quæ ad meam notitiam ante absolutam missamque Responsionem pro parte saltem nondum pervenerant. Omissa denique nonnulla supplere, et omnino adhuc observare quædam atque addere volebam. De singulis videamus; ac primum de duobus illis opusculis.

Alterum est Richeji van Ommeren, dum viveret, Gymnasii Amstelodamensis Rectoris, viri præclari, et ob doctrinæ præstantiam ac disciplinæ excellentiam literatis omnibus in nostra patria pernoti. Hic igitur duas habuit orationes patriâ linguâ, quarum alteri titulus erat: *Over de onderdrukking van Athene door de dertig dwingelanden*, alteri: *Over de verlossing van Athene.* Utramque ante hos duos annos demum edidit pater meus æstumatissimus in *Bibliotheca Literarum Antiquarum* Belgico sermone conscripta. Harum orationum posterior nondum in lucem prodierat, quum Responsionem meam Gandavum mitterem: quamobrem, licet laudare eam potuissem, non me tamen oportebat, nisi memet ipsum prodere voluissem judicibus in nostro certamine literario æquissimis, integerrimis. Prior edita erat, quam tamen laudare nolebam, quia opus nondum ad finem erat perductum. De ipsis orationibus judicium ferre

meum non est, qui sum filius discipuli, qui ex viri illius egregii schola prodiit, eique multa, imo plurima in literarum, imprimis poëseos, amore et studio debere, gratissimo etiamnum testatur animo. Hoc tamen mihi sumo, ut sermonis Belgici elegantiam et flores in istis Orationibus admirer. — Præterea observo de Phædonis casu miserabili, quem retuli p. 28, et de quo veterum auctorum testimonia desideravi, Ommerenum eundem narrantem laudâsse GRONOV. *Not. Ms. ad Just.* p. 64, quas vero nusquam vidi.

Alterum opusculum est E. P. HINRICHSII, Hamburgensis, in quo egit *de Theramenis, Critiae et Thrasybuli rebus et ingenio*, Hamb. 1820. In cujus libri notitiam proximo demum insequente autumno incidi; neque hoc mihi doluit, quum jam res meas liberius egerim: scribendi consilia in utroque nostrûm differunt, multa vero eadem ratione pertractavimus, quod non mirum videri potest in juvenibus duobus de eodem fere argumento exercitii caussa scribentibus. In una tantum re paululum in diversas partes abiimus, in judicio scilicet de Theramenis ingenio et moribus, quos mihi ita quidem descripsisse videtur Hinrichsius, ut, si ita fuerit Theramenes, Cothurni nomen revera meritus esse videatur. Mihi quidem sic videtur statuendum, aut se talem præstitisse Theramenem, qualis vulgo habetur, nempe hominem callidum, versutum, vafrum, versatilem, aut omni fere crimine absolvendum esse, quo, salva imbecillitate humana, liber esse potuerit.

Sect. I. Cap. I. p. 11. *not.* 3. In concione ista, in qua, democratiâ abrogatâ, oligarchicum XXX virorum imperium institutum est, auctore Lysia p. 430, ed. Reisk. præter Lysandrum etiam affuêre Philochares et Miltiades, rem ipsam proposuit Dracontides XXX vir.

Ibid. p. 12 *sq. ibique nott.* Quo certior sit fides de vera lectione nominum XXX virorum, LIBANIUM laudo in *Declam.* XXVI. p. 587 sq. ed. Reisk., ubi nomina occurrunt *Pisonis, Melobii, Dracontidis, Chariclis.*

Cap. II. p. 17. *not.* 4. In suspicionem postea incidi, alterum catalogum, eorum nempe, quorum alibi factus esset census, quibusque arma essent ademta, vocatum fuisse *κατάλογον Ἀθηναίων*, et quidem argumento

loci Lysiae in Orat. Apolog. *de affectata tyrannide*, p. 773 ed. Reisk.: in quo, qui se ibi defendit de iis, quæ egerit sub XXX virorum tyrannide, primo loco dicit, se neminem in catalogum Atheniensium recensuisse: quod Reiskius refert ad morem improborum quorumdem oratorum, qui quæstus faciendi caussa peregrinos homines, aut servos, aliosve vilioris conditionis clam in album civium ingererent, iisque jus civitatis Atticæ, inscio et invito populo Atheniensi, venderent. Atqui illud tempore oligarchiæ tam sæpe usu venisse nusquam refertur. Non igitur caussa erat, cur se primo loco ab hoc crimine purgaret reus; contra magnum fuit crimen, efficere, ut quis ex Lysandri MMM catalogo expungeretur, in alterum transferretur, atque sic tyrannorum arbitrio crudelissimo relinqueretur. Opinioni meæ insuper favere mihi videtur omissus h. l. articulus τῶν; dein dubito, an notio verbi καταλέγειν aliquid adjunctum habeat, quod clam fiat; nec denique necesse est ἀνάξιον vel ἀνεπιτήδειον cum R. hic inserere.

Sect. II. Cap. I. p. 29. Me fugit locus Plutarchi in *Themist.* p. 121. edit. Francof., narrantis, XXX tyrannos, quo melius, Lacedæmoniorum consiliis inservientes, Atheniensium animos a rebus maritimis avocarent, et ad agri colendi studium inclinarent, βῆμα sive suggestum in Pnyce, ex quo oratores ad populum verba facere solebant, quum ad mare spectaret, terram versus convertisse; putâsse enim, imperium maritimum ansam dare democratiæ, oligarchiam vero minus ægre ferre agricolas.

Cap. III. p. 35. De viso, quod Thrasybulo in itinere Phyle in Piræum apparuerit, apud Clement. Alexandr. *Stromat. I.* p. 348. edit. Lutet. 1629: nec non de somnio, quod habuerit, apud. Diodor. p. 377; referre, operæ pretium non duxi: nunc tamen moneo, ne ignorare videar.

Caput III. Wyttenbachius V. C. sæculi præcedentis fine questus est in *Select. Princ. Hist.* ibique in *Annot. ad Xenoph.* p. 417. ed. sec. harum rerum geographiam non diligenter expressam esse in tabulis Athenarum, Piræi, Munychiæ et vicinorum locorum; sed hoc tempore querelæ istæ longe jam sunt sublatæ, quod præsertim Anglorum diligentia et industria factum est. Imprimis huic rei in Anglia maximopere

contulit societas, anno 1734 inita, cui nomen est *Society of Dilettanti*, quæque subinde unum et alterum e sociis suis in Græciam misit. In his *Stuartum* (1751) et *Chandlerum* (1764): alii postea iter fecerunt, in quibus *Hankinsius* (1785), *Elginius* (1799 - 1812), *Clarkius, Dodwellus* (1801), *Gellius* (1801 - 1806), *Leakius* (1802 - 1808), *Wilkinsius* (1802), aliique multi (1). Quorum quidam tabulas Athenarum dederunt (2), nullius autem ad justam Auctorum interpretationem ita exacta est, et ipsorum etiam locorum explicationem adjunctam habet, quam quidem Leakii, viri doctissimi, in opere: *The Topography of Athens with some remarks on its Antiquities*. London, 1821 : quem librum cum cæteris fere omnibus, qui hoc argumentum spectant, mihi mutuo dedit *Reuvensius* Prof. Leydensis, V. C., ac tabulam ex eo libro primam eâ, qua est benevolentia ac liberalitate, describendam mihi curavit. — Leakius igitur nulli fere dubio obnoxium esse statuit, Hamaxitum sive viam, qua currus ab urbe in Piræum commeare solebant, non inter muros longos, sed juxta murum longum septentrionalem et per publica sepulcra fuisse, quoniam non a media Piræi peninsula in mediam urbem ducebat, sed a portu Piræi in Ceramicum ac forum. (Argum. cap 1. 2. *Attic.* Pausan. et l. IV. Plat. *de Republ.* vol. II. p. 440. ed. Serran.) Quod porro de templo Dianæ Munychiæ, de Bendideo, de theatro Munychiæ, aliisque ædificiis p. 324 sq. monuit, lectu dignissima sunt. Forum Hippodameum, eorum usui aptum, quorum negotia res maritimas non spectabant, situm fuisse autumat prope locum, ubi introïtus erat in Piræum per Hamaxitum viam. Dein Diodorum reprehendit, cujus exemplo ego quoque Munychiam *desertum collem, sed munitum* immerito vocavi, quippe quod epitheton, licet fortasse Diodori ætate verum, Thrasybuli saltem temporibus non convenerit. Quæ deni-

---

(1) Qui plura de his rebus cognoscere cupit, adeat Krusii opus, Germanica lingua scriptum, cui titulus est: *Hellas oder geographisch-antiquarische darstellung des Alten Griechenlandes und seiner Colonien mit steter Rücksicht auf die neuen Entdeckungen von D. Fr. Carl. Herm.* Kruse, *mit kupf. und charten*, t. I. p. 103 seqq. Lips., 1825.

(2) De ichnographiis Athenarum quædam monuit Hankinsius, *On the Topography of Athens* in libro, cui titulus est: *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, etc. edited from MS. Journals*, by Rob. Walpole M. A. ed. sec. Lond., 1818. p. 481.

que ad omnem nostram rem pertinent, perspicue explicuit p. 328 sqq. Cf. p. 338 sq. et p. 346 sqq.

Sect. III. Cap. III. p. 47. Duce TAYLORE in *Vita Lysiae* Orationem contra Eratosthenem dictam esse retuli, quo tempore qui Eleusine erant, militibus exteris conductis, tyrannidem recuperare voluerint, expeditione vero contra eos per totum populum suscepta et obsesso oppido, duces per insidias comprehensos fuisse et trucidatos. At vero rem consideratius intuenti oborta mihi est suspicio, etiam postea orationem illam haberi potuisse. Eratosthenes decreto *μνησικακίας* non erat exclusus, quamvis enim XXXvir fuerat, postea tamen in Xviris lectus est. Fac vero eum hoc decreto exceptum fuisse, nihilominus, auctore Andocide, si voluisset, rationes magistratuum gestorum reddere potuisset. Quid? si eo processerit audaciæ? Verba saltem Lysiæ sequentia (in hac Orat. p. 397 ed. Reisk.) mihi hoc indicare videntur: *καὶ εἰς τοσοῦτον εἰσι τόλμης ἀφιγμένοι, ὥστ' ἥκουσιν ἀπολογησόμενοι, καὶ λέγουσιν, ὡς οὐδὲν κακὸν οὐδ' αἰσχρὸν εἰργασμένοι εἰσίν· ἐγὼ δ' ἐβουλόμην ἂν αὐτοὺς ἀληθῆ λέγειν. μετῆν γὰρ ἂν καὶ ἐμοὶ τούτου τ' ἀγαθοῦ οὐκ ἐλάχιστον μέρος. νῦν δὲ οὔτε πρός τὴν πόλιν αὐτοῖς τοιαῦτα ὑπάρχει, οὔτε πρὸς ἐμέ. τὸν ἀδελφὸν γάρ μου....... Ἐρατοσθένης ἀπέκτεινεν*, cæt. et pag. 405: *πᾶν δ' ἄν μοι δοκεῖ τολμῆσαι, ὅστις νυνὶ, οὐχ ἑτέρων ὄντων τῶν δικαςῶν, ἀλλ' αὐτῶν τῶν κακῶς πεπονθότων, ἥκει ἀπολογησόμενος πρὸς αὐτοὺς τοὺς μάρτυρας τῆς τούτου πονηρίας*, et seqq. — Tum omnia judicium solenne significant: quod quomodo, quæso, in omnium rerum, tam publicarum, quam civilium perturbatione ac confusione institui poterat, quum nulla negotia, nec publica nec privata, in solitum ordinem adhuc erant redacta? ita p. 405 inquit: *καὶ μὲν δὴ πολλοὶ καὶ τῶν ἀςῶν καὶ τῶν ξένων ἥκουσιν, εἰσόμενοι, τίνα γνώμην περὶ τούτων ἕξετε*; præterea p. 441: *φανερὰν γὰρ τῇ πόλει τὴν ὑμετέραν γνώμην ποιήσετε.* — Dein jam antea plus semel in judicio de XXX tyrannis, vel eorum administris actum fuisse videtur. Nam in eos, qui istos defenderant, ita p. 411. invehitur Lysias: *πολλάκις οὖν ἐθαύμασα τῆς τόλμης τῶν λεγόντων ὑπερ αὐτῶν πλὴν ὅταν ἐνθυμηθῶ, ὅτι τῶν αὐτῶν ἐςιν, αὐτούς τε τὰ πάντα κακὰ ἐργάζεσθαι, καὶ τοὺς τοιούτους ἐπαινεῖν.* — Omnis denique orationis conclusio versatur in

eorum recordatione, quæ in ista reipublicæ conversione acciderant. Quæ si tam recenti memoria facta fuissent, figura illa rhetorica otiosa poterat videri, paululum certe languescere. Hoc igitur temporis articulo, quo in Comment. statui, mihi nunc non habita fuisse videtur Oratio contra Eratosthenem, sed postea, rebus omnibus jam in ordinem reversis.

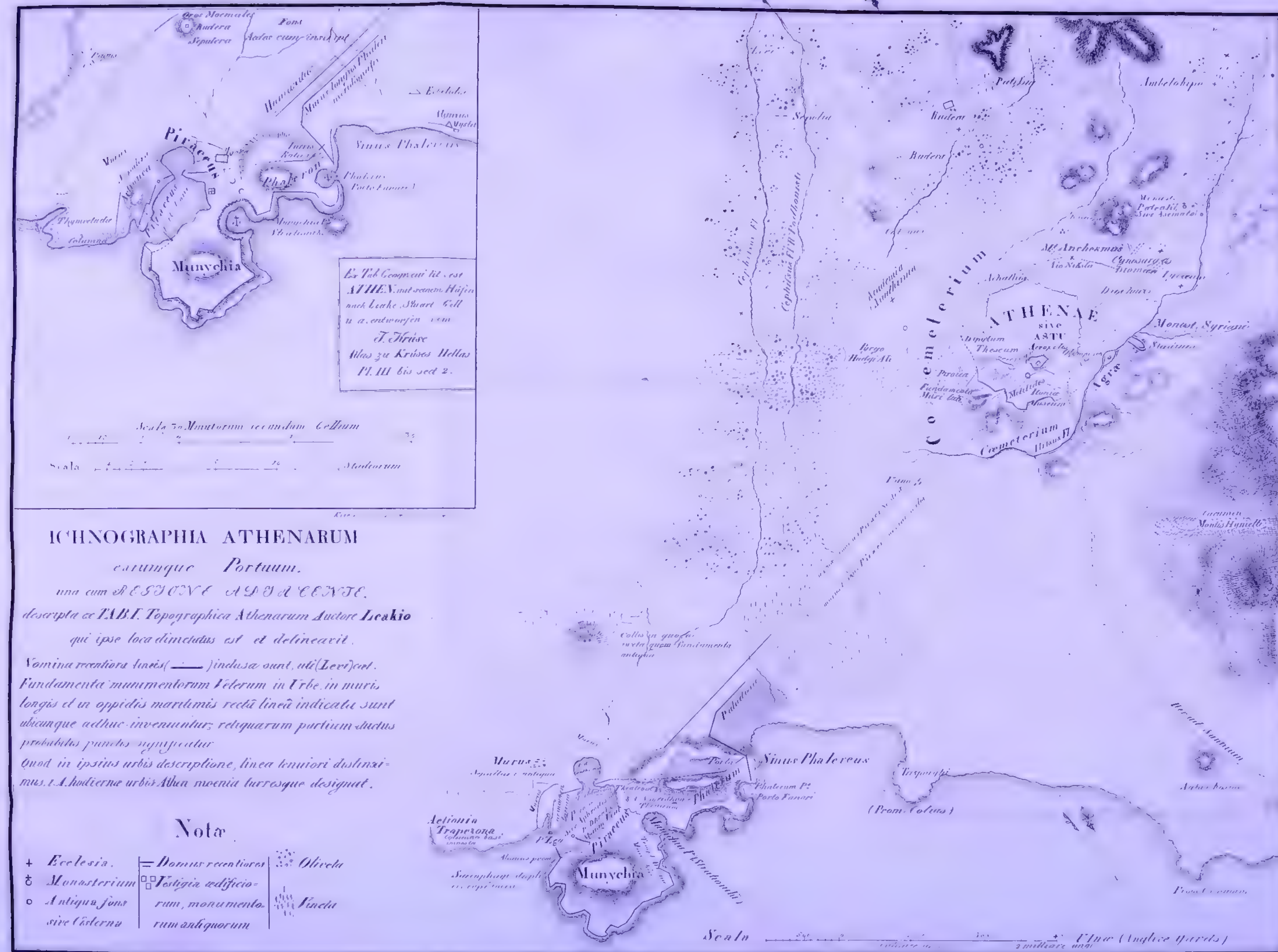
Ibid. p. 52. Post ultima verba laudare neglexi JOHANNEM MULLERUM, *Hist. Univ. l. IV. c.* 8. *t. II. p.* 164. c. f. sqq. vers. Belg.

CORRIGENDA.

Pag. 6. *lin.* 11. prius *lege* pejus — *lin.* 20. occuratius *lege* accuratius — *Not.* 1. p. 612 *lege* 617.
Pag. 10. *not.* 2 *lin.* 2. p. 256 *lege* p. 236.
Pag 12. *not.* 5. G. Groen Prinsterer *lege* G. Groen van Prinsterer. — *Not.* 8. de falsa, leg. esse *lege* de falsa leg. legendum esse — *Not.* 12. p. 217 *lege* p. 211.
Pag. 14. *lin.* 5. enim salutem *lege* enim ad salutem.
Pag. 17. *not.* 4. *lin.* 5. in nota vel § 20. l. *lege* in notá ad § 20. l.
Pag. 19. *lin.* 1. Theramenem (1). *lege* hic numerus legendus est ante verba *præter Theramenem.* — *lin.* 15. acciderint (5). *lege* numerus (5) legendus est post *philosopho* in lin. præced. — *Not.* 3. p. 195. *lege* p. 193.
Pag. 21. *not.* 3. § 28. *lege* § 23.
Pag. 24. *not.* 1. *lin.* 6. p. 1729. *lege* p. 1724.
Pag. 26. *lin.* 5. regio *lege* regis. — *lin.* 14. occasio." Nam *lege* occasio. »Nam. — *lin.* 16. sq. videbat. » Igitur. *lege* videbat." Igitur.
Pag. 27. *lin.* 5. absque *lege* sine.
Pag. 28. *not.* 4. p. 34. *lege* p. 321. — *Not.* 5. p. 377. *lege* 374.
Pag. 32. *lin.* 4. atque *lege* utque. — *not.* 3. Dinarchas *lege* Dinarchus. — c. 82 *lege* 52.
Pag. 33. *not.* 4. Schneither *lege* Schneider.
Pag. 36. *lin.* 24. cederet *lege* caderet. — *lin.* 27. accepissent *lege* recepissent.
Pag. 37. *lin.* 18. Peloponnensii — *lege* Peloponnesii.
Pag. 38. *not.* 5. p. 388 *lege* 888.
Pag. 40. *lin.* 24. legem *lege* regem. — *not.* 1. p. 332 *lege* 832.
Pag. 41. *lin.* 20. dominantibus *lege* dominatibus. — *not.* 1. 388. *lege* p. 888.
Pag. 43. *lin.* 18. Chæson *lege* Chæron.
Pag. 44. *lin.* 6. tutum *lege* lutum. — *lin.* 6. Hales *lege* Halas.
Pag. 45. *lin.* 10. Phylen *lege* Pnycem. — *not.* 3. *lin.* 1. p. 339 *lege* p. 349. *lin.* 2. p. 740. *l.* p. 741.
Pag. 47. *not.* 7. § 41 *lege* § 43.
Pag. 48. *not.* 5. in Menem *lege* in Menex.
Pag. 49. *not.* 3. p. 33. *lege* p. 38.
Pag. 50. *lin.* 25. duobus *lege* duabus. — *Not.* 2. *lin.* 1. Manticheo *lege* Mantitheo. — Böekhii *lege* Böckii. — *lin.* 6. Böekhium *lege* Böckium.
Pag. 51. *lin.* 6. ποτι *lege* ποτὶ et ἀδίκους *lege* ἀδίκοις.

ICHNOGRAPHIA ATHENARUM
earumque Portuum,
una cum REGIONE ADIACENTE

ICHNOGRAPHIA ATHENARUM
earumque Portuum.
una cum REGIONE ADJACENTE,
descripta ex TAB.I. Topographica Athenarum Auctore Leakio
qui ipse loca dimetidus est et delineavit.
Nomina recentiora lineis(———)inclusa sunt, uti(Levi)cet.
Fundamenta monumentorum Veterum in Urbe, in muris longis et in oppidis maritimis rectâ lineâ indicata sunt ubicunque adhuc inveniuntur; reliquarum partium ductus probabilis punctis significatur.
Quod in ipsius urbis descriptione, linea tenuiori distinximus, t.A. hodiernæ urbis Athen moenia turresque designat.
Notæ
Ecclesia.
Monasterium
Antiqua fons sive Cisterna
Domus recentiores
Vestigia ædificiorum, monumentorum antiquorum
Oliveta
Vineta
Ex Tab. Geograph. tit.: est ATHEN. mit seinen Häfen nach Leake, Stuart, Gell u. a. entworfen von J. Kruse
Atlas zu Kruses Hellas Pl. III bis sed 2.
Piraeeus
Munychia
Phalerum
Sinus Phalereus
Thymoetadæ
Columna
ATHENAE sive ASTU
Coemeterium
Cœmeterium
Academia
Cephissus Fl.
Sepolia
Rudera
Patisia
Ambelokipo
Mt. Anchesmus
Cynosarges
Lycaeum
Monast. Syriani
Stadium
Agræ
Ilissus Fl.
Theseum
Acropolis
Museum
Pnyx
Monast. Pentelii sive Asomatôn
Montis Hymetti
Ad Sunium
Actionia Trapezona
Murus
Paladeus
Theatrum
(Prom. Colias)
Phalerum Pr. Porto Fanari
Munychia Pr. Stratiotiki
Scala
Ulnæ (Anglice yards)

PETRI OTTONIS VAN DER CHYS,

DELPHENSIS,

LITER. HUMAN. IN ACADEM. LUGD.-BAT. CANDIDATI,

RESPONSIO

AD

QUÆSTIONEM AB ORDINE PHILOSOPHIÆ THEORETICÆ ET LITERARUM HUMANIORUM IN ACADEMIA GANDAVENSI PROPOSITAM,

ANNO M. DCCC. XXIV:

Scripsit M. A. Muretus Var. Lect. XIX. 4. » M. Tullius,
» quamquam φιλέλλην et erat, et haberi volebat, Graecorum tamen
» nationi nonnunquam subiniquus videtur: non tantum, ubi causae
» serviens eorum fidem in testimoniis elevat, levitatem insectatur,
» instituta deridet, sed etiam cum Romanam linguam verborum
» copia Graecae non parem modo, sed etiam superiorem facit." —
» Quaeritur itaque, ut ex operibus Ciceronis non tantum omnia illa
» loca deinceps seligantur, quibus ipse, quascunque tandem ob
» causas, aut aeque aut inique de Graecis judicasse censendus sit,
» verum etiam ut illa judicii sive aequitas sive iniquitas argumen-
» torum rationibus probetur."

QUÆ PRÆMIUM REPORTAVIT DIE III. OCTOBRIS
M. DCCC. XXV.

PRÆFATIO.

Nostrae aetatis ea est felicitas, ut in omnibus fere studiis, quae ad veram humanitatem pertinent, insigniter profecerimus: quod, cum ex aliis rebus patet, tum in primis inde, quod bonis literis, praesertim in dilectissima patria, magnus, id est, suus tribuatur honos, non tantum ab universo fere populo, verum etiam a summo imperante reliquisque, qui sub ejus auspiciis reipublicae praesunt.

Testes sunt, ut praecipua quaedam memorem, sex in una nec magna regione artium doctrinarumque domicilia et quasi sacraria: testes sunt leges Academicae prudentissimae: testes sunt Quaestiones, quae ex omnibus fere humanis disciplinis desumtae studiosis Belgis quotannis proponuntur, atque verae laudis cupido adolescenti optimam occasionem praebent vires periclitandi studiorumque speciminis exhibendi. Pleraeque enim, quae proponuntur, quaestiones ejus sunt generis, ut fieri non possit, quin studiosus juvenis, nisi plane illotis, ut dicunt, manibus haec sacra tractet, et, nisi (quod aliquando fit) nimium occupatus in Commentatione elaboranda et describenda caeterorum studiorum cursum plane negligat, quamvis victor e certamine non decedens, uberrimos tamen lucubrationum suarum fructus se percepisse profiteatur necesse sit.

Hoc certe, Viri Clarissimi! grato animo professurus est unusquisque, qui ad quaestionem a Vobis propositam diatriben conscripserit, cujusmodi ego etiam qualemcunque Vobis offero. Quaestio autem sic se habet:

Scripsit M. A. Muretus Var. Lect. XIX, 4: » M. Tullius, quamquam » φιλέλλην et erat, et haberi volebat, Graecorum tamen nationi non- » nunquam subiniquus videtur: non tantum, ubi causae serviens eorum » fidem in testimoniis elevat, levitatem insectatur, instituta deridet: » sed etiam cum Romanam linguam verborum copia Graecae non » parem modo, sed etiam superiorem facit." — » Quaeritur itaque, ut » ex operibus Ciceronis non tantum omnia illa loca deinceps seligantur, » quibus ipse, quascunque tandem ob causas, aut æque aut inique de » Græcis judicasse censendus sit, verum etiam, ut illa judicii sive » æquitas sive iniquitas argumentorum rationibus probetur."

Quaestio profecto elegantissima. Quae enim ex tota antiquitate lectio dulcior, quae jucundior, quae utilior esse potest, quam scriptorum summi oratoris, eximii philosophi, suavissimi epistolographi, atque omnino ejus, quem optimo jure omnes eloquentiae Romanae parentem habent, — quam scriptorum M. Tullii Ciceronis?

Equidem ab optimis parentibus adhuc puer ad peritum virum deductus, ut Latinas Graecasque discerem literas, jam tenera aetate miro Ciceronis amore capiebar. Saepe in memoriam redeo illius temporis, quo eximiam percepi laetitiam, legens forte illud Quintiliani: » eum jam multum profecisse, cui Cicero placeret." — Memini me gaudio exsultare et novo animo ad Officiorum lectionem, in qua tunc eram occupatus, redire.

Ad Academicas deinde provectus lectiones, dilectissimorum praeceptorum suasione et exemplo Ciceronis opera ea fuere, quae maxime

mihi probabantur. — Sed ne Viri Cl. meis rebus narrandis vestrum tempus consumam, hoc unum addere liceat, me divina summi Romani scripta tanti facere, ut illius verba de praestantia XII tabularum, quae legimus de Oratore *lib. I. cap.* 44. *paulum immutata sic mea faciam: » Fremant omnes licet, dicam quod sentio: bibliothecas mehercule plurimorum librorum, recentiorum in primis, una mihi videntur Ciceronis opera, si quis res gravissimas et scitu dignissimas, in iis tractatas, viderit, et auctoritatis pondere et utilitatis ubertate superare."*

Ut autem nemo humanis vitiis non laborat, sic etiam Ciceronem ab iis immunem non fuisse inter omnes constat. Ad reliqua quod attinet, haec satis superque a summi viri obtrectatoribus velut tuba personantur: unum minus carpitur, quod nempe aliquando, nimio et fere coeco patriarum rerum abductus amore, inventa et merita aliorum populorum, Graecorum in primis, fere omni in re Romanorum inventis et meritis postponat. Nullus est, qui patriarum rerum amantior esse possit, quam ego sum, quique magis laudet eum, quicunque suae nationis sit studiosus: veritatem vero, ut semper colamus summopere oportet, recordantes illud: amicus Plato, amicus Socrates, sed magis amica veritas.

Mirifice igitur Viri Cl. mihi placuit proposita a Vobis quaestio, ut ex omnibus Ciceronis scriptis ea seligerentur loca, quibus ipse, quascunque tandem ob causas, aut aeque aut inique de Graecis judicasse censendus sit. — Amico modo a vobis quasi cogebar dilectum meum Ciceronem iterum revolvere, ab initio usque ad finem diligenter perlegere et excerpere. Cujus assiduae lectionis jucunditatem atque utilitatem, quidquid de mea Commentatiuncula judicaturi sitis, me vobis debere, semper tamen lubens profitebor.

Postulastis autem porro, ut aequitatem sive iniquitatem judicii Ciceronis de Graecis argumentorum rationibus probarem. Difficilior haec altera quaestionis pars mihi visa est. Requiritur enim nec parva eruditionis copia, nec exiguum ingenii acumen: quorum neutrum satis in me esse plano sentio: honoris autem studio incensus, vires tamen in respondendo periclitatus sum, et juvenis de rebus magnis ausus sum meam in medium proferre sententiam, fretus dicto Quintiliani *J. O. XII.* 6: » *fructum studiorum viridem et adhuc dulcem promi decet, dum et veniae spes est, et paratus favor, et audere non dedecet, et, si quid desit operi, supplet aetas; et, si qua sunt dicta juveniliter, pro indole accipirentur.*"

Potuissem in hac Commentatione ad diversa capita Ciceronis de Graecis judicia referre, sed vestro Viri Cl. consilio ita magis me responsurum existimavi, si illa distributione praetermissâ, simplicitur eo ordine, qui in Ciceronis editionibus invenitur, loca deinceps *indicarem, singulisque meam de judicii vel aequitate vel iniquitate annotationem apponerem.*

DE INVENTIONE RHETORICA.

In his libris Cicero multos quidem citat Græcos, multaque adfert exempla a Græcis petita, verum nullo eos loco data opera sive laudat, sive vituperat.

ORATORIÆ PARTITIONES.

Cap. 34.

Dicendum de vi doloris — quaerendum putaverunt.

Merito acerbissimam illam judicat Cicero Atheniensium Rhodiorumque consuetudinem liberorum hominum civiumque torquendorum, quamquam rem forte exaggerat. Liber homo non potuit in quæstionem dari, nisi adesset ψήφισμα aut προβούλευμα, etsi hac de re valde disputatur. In Oratione pro Sylla Cicero diversam sententiam amplectitur. Nequaquam autem credibile est, apud reliquos Græcos tormenta in usu fuisse, quoniam nempe solorum Atheniensium Rhodiorumque mentionem facit Cicero. Laudantur contra Romani, qui in causa dominorum ne servos quidem torqueri sinebant, ut testimonium ex iis eliceretur. Confirmatur hoc lege 1 § 5 § 16 et aliis ff. *de Quaestionibus*, ac lege 1 Cod. *eodem*, et certe totus ille Digestorum titulus de servis fere solis mentionem facit. Ex lege 12 *ibidem* abunde patet, in liberum corpus tormentis sæviendi apud Romanos morem non fuisse. Verum ne quis hinc temere credat, servorum conditionem apud Romanos mitiorem fuisse, quam apud Athenienses, ubi humaniter habebantur. Nam ob levissimas suspiciones, ut alia omittam, sæpe iterum iterumque crudelissime torquebantur, ut apparet ex Cicer. Orat. pro Cluentio cap. 63, ubi vid. Cl. C. J. van Assen

annotatio. Sub Christianis Imperatoribus Romanis et liberi homines potuerunt torqueri.

TOPICA.

In hoc libello multa occurrunt verba Græca, quæ Cicero, quantum fieri possit, Latine reddidit, ne Latinus sermo inferior Græco videretur. Et in hunc sensum intelligo ea loca, ubi gloriatur linguâ Græcâ Latinam non esse pauperiorem, quod nimirum Græci nullum haberent verbum, quod non apte Latino verbo posset exprimi.

DE ORATORE.

Lib. I.

Cap. 4.

Atque ut omittam Graeciam — omnium gentium praestiterunt.

Totum hunc locum indicandum duxi. Continet autem brevem eloquentiæ apud Romanos historiam, et paucis in eo verbis declaratur, quantum Romani hac in re Græcis debeant (*conf. Ruhnkenii Oratio de Graecia artium ac doctrinarum inventrice Opuscul. Tom. I. in primis pag.* 110 *haec verba: sed quis Graecis — ingenue fatetur*). Merito Cicero Athenas vocat omnium doctrinarum inventrices, (*conf. Creuzeri Oratio inauguralis. Lugd.-Batav.* 1809 *passim*) in quibus summa dicendi vis et inventa sit et perfecta. — Deinde confitetur Romanos Oratores ante Græcorum Romam adventum, tantum consecutos esse, quantum ingenio et cogitatione possent. Post autem, auditis oratoribus Græcis, cognitisque eorum literis, adhibitisque doctoribus, incredibile quodam dicendi studio flagrasse.

Primus Græcus, qui Romæ docuit, fuit Crates Malleotes (A. 588 ab U. C.): verum eloquentia Romana, quamvis initio rudior, nata demum censenda est tempore legationis trium illorum nobilissimorum philosophorum, Diogenis, Critolai et Carneadis (A. U. 599). Ab his Romani edocti sensim meliores Oratores evasêre.

Quod autem in fine hujus loci addit Cicero, ingenia popularium

suorum multum ceteris omnium gentium præstitisse, id nimio patriæ amore abreptus dicit. Græci quippe in paucis tantum Romanis erant inferiores, ut e sequentibus apparebit, in multis iis erant superiores.

Cap. 6.

Sed quia non dubito — partitionem quandam artium fecisse video.

In iis, quæ antecesserunt, Cicero dixit, quamquam vis oratoris, professioque ipsa bene dicendi hoc suscipere ac polliceri videatur, ut omni de re, quæcunque sit proposita, ornate copioseque dicat orator, se tamen Romanis præsertim oratoribus, in tanta occupatione urbis ac vitæ hoc onus nolle imponere, nihil ut iis nescire licitum sit, præsertim quod Græci partitionem quandam artium fecissent, (potuit autem cogitare de Corace, Tisia, Aristotele, aliis). Atque merito addit Græcos abundare non solum, ingenio et doctrina, sed etiam otio et studio. *Otium* partim referendum est ad conditionem Græcorum tempore Ciceronis, quibus universa Græcia in formam Romanæ provinciæ esset redacta; quo factum est, ut reipublicæ non amplius operam dare possent: partim referendum ad contemplationes, ut ita dicam, theoreticas, quibus Græcos ab omni tempore summopere delectatos fuisse, iisque magnam ejus, quam nacti sunt, sapientiæ partem debere constat. — Sæpe in sequentibus videbimus Ciceronem Græcorum *otium* memorare.

Ibidem.

Non quod illa contemnam — auctoritatem Graecis anteponam.

Est hæc quidem laus, quam Cicero hoc loco Græcis dicendi artificibus et doctoribus tribuit; nimirum horum scripta ita esse perspicua, ut a se interpretatione neque ornatius explicari, neque planius exprimi possint. — Quamquam autem summo viro facile concedamus, quod patriæ amore ductus, Romanos potius quam Græcos in his dialogis loquentes induxerit, neminem tamen Græcarum Literarum studiosum latere opinor, quantopere plurima præcepta in iis tradita transmarinam doctrinam redoleant.

2

Cap. 11.

Tum ille, non sum, inquit, nescius — Graeculos, homines, contentionis cupidiores quam veritatis.

In fine superioris capitis contenderat Scævola, satis magnum esse, si orator possit præstare, ut in judiciis ea causa, quamcunque dicat, melior et probabilior esse videatur: ut in concionibus et sententiis dicendis ad persuadendum sua plurimum valeat oratio: denique et prudentibus diserte, stultis etiam vere dicere videatur. Respondet huic Cicero e persona Crassi, perstringitque doctores et philosophos Græcos, qui hujusmodi præcepta traderent futuris oratoribus. In posteriore hujus capitis parte suam contra ea sententiam profert Cicero (videatur Doctiss. Nauta Commentatio in Acad. Rheno-Traject. ornata A° 1819, pag. 40 - 49) summo jure. Quis enim melius de arte oratoria judicare posset, quam is, qui inde ab adolescentia gravissimas et subtilissimas causas tractasset, et scriptis orationibus abunde probasset, quale esset munus oratoris, qualis ad astra via?

Quæ autem postremo addit: *verbi enim controversia jamdiu torquet Graeculos, homines contentionis cupidiores, quam veritatis*; ea non dubito affirmare, quin recte sese habeant. Erat sane inter rhetores Græcos, tempore Ciceronis, inanis disputatio de significatione vocis *Orator*, et hoc litium genere magnopere delectabantur isti homines. Propterea contemtûs causa eos *Graeculos* vocat Cicero. Quod nomen quum sæpe in posterum recurret, satis sit semel monuisse, Ciceronem eo tantum uti de levibus istis Græcis, qui sua ætate a pristina illa simplicitate et elegantia degeneraverant, quam in veteribus illis adeo suspiciebat. Ita etiam hoc loco addit: *homines contentionis cupidiores, quam veritatis*. Quod nullibi de germanis illis philosophis oratoribusve dixit. Hoc autem Græcorum ingenio insitum erat. Nam *Sophistae* jam Socratis ætate »*appellabantur ii, qui ostentationis aut quaestûs causa philosophabantur,*" ut ait Cicero Acad. lib. IV, cap. 23: sed inprimis postea, libertate amissa, disputandi illud studium Athenis viguit, cumque non amplius de re publica disputare possent, in quæstiunculis de philosophia laudem acu-

minis consectari solebant. Legatur inprimis Doct. et Consult. Groen van Prinsterer Prosopographia Platonica, pag. 77 - 79.

Cap. 21.

Nunc, quoniam uterque vestrûm — tuum hoc suburbanum gymnasium anteponam.

Subiniquus videtur Cicero Academiæ ac Lyceo. Nunquam enim Roma tales vidit philosophos, quales ibi floruerunt. Negari tamen non potest, Crassi, sive potius Ciceronis (vid. Doct. Nauta in Commentatione loco laud.) præcepta, Romanorum foro magis esse apta, quam ea, quæ a Græcis tradebantur, illaque propterea his esse anteponenda.

Cap. 22 et 23.

Quid? mihi nunc vos — cujus vestigia persequi cupiunt, ejus sententiam sciscitantur.

Acerbe perstringit Cicero istorum consuetudinem philosophorum, qui, quæcumque posita esset quæstio, de hac statim se verba facturos profiterentur, quique Sophistarum nomine insigniti sunt. Universe improbanda videtur hæc disserendi ratio, nec nisi paucis tantum concedenda, magna nempe ingenii facultate excellentibus. Fuisse tamen inter Græcos, probat exemplum huc allatum Staseæ peripatetici, in quo Scævola tamen fingitur magnopere *usum* (at qualis vox in ore Romano!) desiderasse.

Quod autem hic mos subito de quacunque re disserendi in vulgus manaverit, magnopere veræ eruditioni nocuisse constat; quippe qui summæ audaciæ et impudentiæ locum dederit: quod cum aliis exemplis probari potest, tum illo Phormionis apud Hannibalem de belli ducis officiis disputantis. Romanos hujusmodi morem valde respuisse legimus.

Cap. 34.

Postea mihi placuit — quae nova nostris essent, dummodo essent idonea.

In sequentibus data opera magis agamus de iis, quæ Latina Lingua Græcæ debeat.

Cap. 44.

Fremant omnes licet — et maxime Graecis, antepono.

Confer. inprimis ad hunc locum Lyndeni Disp. de Panætio Rhod. p. 28. Nimis h. l. patriam jurisprudentiam summis laudibus effert Cicero. Constat quidem inter omnes, leges Romanas, quas nunc superstites habemus, sese plerumque commendare simplicitate et perspicuitate, sed ne eas aliorum veterum populorum, Græcorum in primis, legibus anteferamus, prohibet parvus harum numerus, quæ ad nostra usque tempora servata sunt.

Leges præterea XII tabularum, quas adeo laudat Cicero, e Græcia testibus historicis (Livio lib. III. cap. 33) et præsertim Athenis sunt petitæ, ex ipsis illis Solonis legibus, quas Cicero adeo Romanis inferiores ducit, et quarum tamen nonnullarum in libris de Legibus sapientiam laudat. Quantopere autem Solonis leges (nam Draconem missum facimus) valuerint ad Atheniensium felicitatem, ex historia constat.

Quod autem ad Lycurgi leges attinet, æque ac nos probe sciebat Cicero, sed coeco patriæ amore abreptus, oblitus videtur, per multa secula Lacedæmonios Lycurgi legibus utentes fuisse potentes atque magnos; ab iis autem recedentes ad interitum ruisse. — Experientia igitur docuit, eas leges Lacedæmoniis fuisse aptos. Nullæ autem leges meliores esse possunt, quam quibus populus, qui iis utitur, felix evadit. Constat igitur Ciceronem h. l. saltem non ad diversa ingenia variorum populorum attendisse; alioquin non omne jus civile, præter Romanum, inconditum ac pæne ridiculum vocasset.

In comparatione juris Romani et Græci 3 viri docti studium posuere laudati a Fabricio Bibliogr. Antiq. cap. 15, nempe *Pandulphus Pratejus in Jurisprud. veteri Draconis et Solonis cum Romano jure Legum Regiarum ac Decemviralium diligenter collata.* Lugd. 1559, 8°. — *Phil. Melanchton in collatione actionum forensium Atticarum et Romanarum praecipuarum.* Witeb. 1546. 8°. — *Ant. Thysius in Collat. Legum Attic. et Roman. in Gronov. Thes. Ant., tom. V.*

Cap. 45.

Itaque ut apud Graecos — Aelius Sextus multique praeterea.

Fatendum est, omnia, quæ ad judicia pertinebant, longe graviora et meliora fuisse apud Romanos, quam apud Græcos. — Apud illos enim viri magna auctoritate præditi et in republica versati patrocinium causarum in se suscipiebant, et de jure quotidie respondebant: — apud hos contra plerumque ejusmodi homines erant, ut dicit Cicero, ex infima plebe, qui quoniam negotia civium tractabant, quæ Græce *πράγματα* vocantur, *πραγματικοὶ* appellabantur. Eorum mentio sæpe apud oratores Græcos occurrit.

Cap. 51.

Itemque ea, quae vulgo expetenda — illum et Graeculum putent, aut, etiamsi valde probent, etc.

Totum hoc caput, cujus particulam tantum attulimus, a Cicerone consumitur in refutatione eorum philosophorum Græcorum, qui docerent, placita sua omnia ab Oratore esse observanda. Ejusmodi oratores merito *Graeculos* haberi dicit. *Ineptum* autem et *Graeculum* esse h. l. idem significare videntur. *Ineptus* vero quis sit, dicitur infra lib. II. cap. 4: eoque vitio cumulatam esse dicit Græcorum nationem. De qua sententia vid. annotatio nostra pag. 15.

Cap. 59.

Quid est oratori tam necessarium — non ei pragmaticum adjutorem dare.

Quodammodo, initio hujus loci, nimiam illam exercitationem vocis apud Græcos irridere videtur Cicero: verum alia erat res apud Græcos, alia apud Romanos. Oratori Græco opus erat majore vocis extensione, quam Romano. Hic enim in foro apud graves Romanos verba facere debebat; alter in concione Græca, ubi major tumultus esse solebat. Probatur hoc exemplo Demosthenis ad mare se exercentis. (De vocis exercitatione conf. Seneca Controv. I. procem. p. 38 edit. Schotti.)

In fine periodi Romanorum consuetudinem laudans, Græcorum institutum de pragmaticis perstringit. Videtur id jure facere: nam illud institutum minus dignum erat legum majestate, earumque venerationem apud populum minuere debebat. — (De Jctorum Romanorum auctoritate, virosque fuisse probitate et dignitate conspicuos vid. Cl. den Tex in Orat. Inaug. Amstelod. 1821.)

Quod autem extremo loco addit, abunde probat Ciceronem Græcorum ingenium rite perspexisse, ideoque æque de iis judicare potuisse.

DE ORATORE.

Lib. II.

Cap. 1.

Magna nobis pueris, Quinte frater — ne sine omni quidem sapientia florere unquam et praestare potuisse, etc.

Hoc caput, quod pæne totum indicandum duximus, primo obtutu, non prorsus proposito nostro inservire videtur; verum si id accuratius inspiciamus, abunde inde patebit, primum, quanti jam inde a tenera ætate studia Græcorum fecerit Cicero; deinde quam ingrati multi summi homines apud Romanos fuerint erga doctores suos, ut ne ab illis quidem se quidquam didicisse videri voluerint. Crassus v. g. *non tam existimari volebat se non didicisse, quam illa despicere, et Romanorum hominum in omni genere prudentiam Graecis anteferre.* Quod quam ingratum sit, unusquisque sentiet. — Facile enim est inventa superiorum oratorum amplificare, suoque et populi sui ingenio accommodare. Constat autem primos apud Romanos oratores (et quot alii in plurimis artibus doctrinisque!), qui quidem excelluerint, quorumque in numero Crassus certo principem tenet locum, Literis Græcis eruditos ad tantum demum fastigium pervenisse. Hoc tum aliunde, tum abunde ex ipsis Ciceronis scriptis certo certius novimus.

Insitum autem Romanis fuisse odium rerum Græcarum, eosque *sua* longe omnibus externorum populorum anteposuisse, patere mihi videtur

ex eo, quod addit Cicero: *Antonium ne nosse quidem Graecos videri voluisse.* Hoc autem loco suam non declarat sententiam Cicero, quoniam iis, quæ de Crasso et Antonio attulit, narratis, sic pergit: *Quorum consilium quale fuerit, nihil sane ad hoc tempus.*

Cap. 3.

Sive ut ille pater eloquentiae de se Isocrates scripsit ipse, etc.

Debitas Isocrati tribuit laudes Cicero.

Cap. 4.

Tum ille, ego, mehercule, inquit Caesar, ex omnibus Latinis verbis — aut non necessariis argutissime disputare.

Quod hoc loco de ineptia Græcorum disserit Cicero e persona Crassi, non nimis urgendum est. Respicit enim eos sui temporis Græcos, qui otio abutentes, ad maxime inanes et pueriles disputatiunculas se convertebant, et gravissimas res levissimo modo tractabant. Sic enim hic intelligenda videntur verba: *hoc vitio* (ineptia) *cumulata est eruditissima illa Graecorum natio:* quæ autem sequuntur, Græcos huic vitio ne nomen quidem imposuisse, hæc præter veritatem dicit Cicero. Est enim Græcum verbum, quod vim Latini *ineptus* exprimit, sc. ἄκαιρος (i. e. proprie is, qui, quid postulet tempus, non videt); est præterea aliud verbum ἀπειρόκαλος.

Extremo loco iterum Sophistas eorumque sectatores merito carpit, quod de rebus difficillimis, aut non necessariis, argutissime solerent disputare.

Cap. 5.

Tum Catulus, ne Graeci quidem, inquit — Otium autem, quod dicis esse, assentior, etc.

Apparet ex hoc loco, Ciceronem, ubi Græcorum levitatem et loquacitatem carpit, inprimis ætatis suæ Græcos vituperare. Bene enim distinguit inter clara et magna veteris Græciæ lumina et istos nugatores, quorum tunc magna erat copia, quique se hominum auribus inculcarent.

Recte prælerea loquitur de prima gymnasiorum apud Græcos origine eorumque pristino usu. Verbum autem *garrire*, quod de philosophorum disputationibus usurpat, durius videtur, minimeque convenit egregiis illis sermonibus, quos veteris Græciæ philosophi, ut Socrates, Plato et innumeri alii ibi conserere soliti fuerant.

Extrema egregie faciunt ad hilaritatem et, ut ita dicam, juvenilem Græcorum levitatem probandam. Non igitur degeneraverunt ab antiquis Græcis, qui, cum Alcibiades in concione verba faceret, coturnicem in sinu gerens, isque avolasset, repente cuncti in media oratione surrexerunt ad avem prehendendam (Narrat. Plut. in Alcibiade cap. 10). Talia nunquam gravibus illis Romanis placere potuerunt, ideoque Romano more a Crasso deridentur, et fortasse etiam nimis eorum augetur levitas.

Cap. 13 et 14.

Minime mirum, inquit Antonius, si ista res adhuc nostra lingua illustrata non est — magnam eloquentiam ad scribendum attulit, sed nullum usum forensem.

Classicus in primis locus de historicis Græcis optimæ frugis. Qui enim post Ciceronem vixerunt, jam aliquantum, si unum excipias Plutarchum, a pristina illa elegantia et vero succu desciverant. Summis plerosque laudibus effert Cicero, et egregie manifestat judicio acuto et argumentis probato, quæ de iis fert, se eorum scripta diligenter lectitasse et quantivis facere pretii. Recte: quamdiu enim literis suus habebitur honos, historici Græci inter maxima eorum recensebuntur ornamenta. — Valde autem dolendum est, nos tam paucos integros habere superstites.

De Ciceronis sententia de Thucydide vid. Doctiss. Camper Diatribe p. 49 seqq.

Ibidem Cap. 14.

Sed ne latius hoc vobis patere videatur, haec duntaxat in Graecis intelligo, — Poetas omnino, quasi alia quadam lingua locutos, non conor attingere, etc.

Quod hic de philosophis dicit Antonius, haud scio an Ciceroni tribuendum

sit, non autem credibile est; videtur potius Antonio tribui, ut personæ probabilitas servaretur (conf. cap. 1 hujus libri). Fieri quidem potest, ut pauci extiterint philosophorum Græcorum libri, qui lecturos indicibus deceperint, quod fuerint inscripti de rebus notis et illustribus *de virtute, de justitia,* etc., quique propter angustas et concisas disputationes fere intelligi non possent; verum plerique ii libri argumenti philosophi, quos Græcorum habemus superstites, nequaquam obscurius scripti sunt, quam pollicetur inscriptio. — In nullo enim non Xenophontis libello locus e philosophia ita tractatur, ut facile possit intelligi: minus igitur vitium hoc obtinuisse videtur, quam quidem dicit Antonius, neque tamen eo vacabant Stoici vetustiores.

Cap. 18.

Nec mihi opus est Graeco aliquo doctore — sed pueros, aut adolescentes docere conantur.

Romani in omnibus rebus, quæ ad vitam civilem pertinent, *usum* inprimis requirebant, quod egregie ex hoc loco patet, ubi merito Phormionis illius stultitia perstringitur. Minime autem universe culpandi erant Græci doctores, quod de arte dicendi præcepta darent, præsertim si hoc facerent (quod in fine additur) pueris et adolescentulis.

Notandum verbum *decantare* proprium esse hac in re. Similiter enim supra Lib. I, cap. 23, *cantilenam ex scholis.*

Cap. 19 et 20.

Erras Catule, inquit Antonius — invictos viros efficit, non difficilius arte conjuncta.

Longior locus, qui tamen totus erat indicandus. Initio dicitur, Græcos neminem Romanorum quidquam intelligere arbitrari, quod sane tempore Catuli et Antonii, qui florebant circa A. U. 660 et etiam postea ita sese habuisse credibile est; nec prorsus injuste. Quales enim Romanos noverant Græci? vi armorum devicti experti erant optimos eos esse milites. Sed propter contemtum, quo pulcherrima illa artis opera, statuas, vasa, tabulas pictas, alia, adspiciebant, et propter summam ignorantiam, qua

egregias has res tractabant (satis notum est dictum Mummii illius, qui Corinthum delevit) fere crediderunt eos esse semibarbaros, omniumque rerum, quæ ad artes doctrinasque pertinerent, plane rudes: quod tamen non ita sese habuit.

Quod deinde dicitur *ridicula* Græcorum doctrina, id magis data opera tractemus.

Antonius Græcos dicendi magistros, quos Athenis et Rhodi audiverat (lib. II. cap. 1.) hoc loco acriter exagitat, idque dupliciter. Nam et importunum eorum docendi studium lepide carpit his verbis: » *et eo fortasse plus habeo etiam negotii,* ut modo Catulus dixerat cap. 5: » *horum* » *Graecorum qui se inculcant auribus nostris;* et ipsam eorum doctrinam vituperat. Quod ad prius illud attinet, videntur mihi Græci ea ætate cum philosophi, tum rhetores plerique tales fuisse, peritiæque suæ ostentandæ avide occasionem captasse, præsertim coram Romano principe. Sic Plutarchus in vita Pompeji cap. 75 Cratippum refert Mitylenis exiisse Pompeji visendi causa, cumque eo collocutum esse.

De præceptis duo quæruntur: an revera talia præciperent illi rhetores, qualia tribuit iis Antonius (vel Cicero), et an ea doctrina tam esset ridicula? Jam ad duplicem hanc normam singula exigamus.

Accusat eorum negligentiam, quod cum totam rem divisissent in *causam* et *infinitam quaestionem* hanc non explicarent, sed nuda appellatione defungerentur. Idem carpit Crassus cap. 15. § 65 et lib. III. cap. 28. § 109, 110, quod dubitare nos non sinit, quin ita revera fecerint.

Et jure videtur hoc Cicero appellare *mirum silentium;* quamquam Græci aliquam excusationem habent in hujus rei explicandæ difficultate: sed, ut ait Crassus, melius fuisset eam omnino præteriri, quam attentatam deseri: » *nunc enim inopia reticere intelliguntur, tum judicio viderentur.*"

Illam distributionem quinquepartitam eloquentiæ non quidem reprehendit, sed cuique sponte in mentem venire dicit, et non opus fuisset hoc docere. Eos ita distribuisse patet e lib. I. cap. 31 § 142. Hoc autem non plane supervacuum mihi videtur, cum illi propterea sic distribuerint, ut possent præcepta sua de singulis partibus ordine quodam et sigillatim exponere. Et ipse Cicero eum ordinem in hoc opere secutus est, de quo vid. Doct. Nauta Comment. laud. p. 31, 109. Hic igitur subiniquus judicat.

Eadem de causa contemnit orationis distributionem in exordium, narrationem cet. De quo eadem valere videtur excusatio.

Quod autem addit, quod perperam ea exordii et narrationis propria esse statuissent, quæ per universam orationem essent observanda, in eo partim æque, partim inique judicare videtur, collato Crassi sermone cap. 79, 80. De exordio enim, oratorem in eo studere oportere, ut judicem faciat benevolum, attentum, docilem, hæc quidem et Crasso l. c. et mihi quoque videntur in cursu orationis melius effici posse.

De narratione vero quod præcipiunt, eam apertam et verisimilem esse debere, Crassus ipse agnoscit perspicuitatem in narratione cum difficiliorem esse, tum majore periculo negligi. Non igitur sine causa rhetores voluerunt ei virtuti in illa orationis parte præcipue operam dari.

Veri autem similitudinem narrationis esse propriam ait Cæsar ex sententia Ciceronis, (vid. Nauta Comment. p. 53.) cap. 66 § 2 et cap. 64. Itaque etiam hoc non inutiliter præceperunt, quomodo verisimilis fieri posset narratio.

Quæ porro sequuntur inde a verbis: *omninoque in hoc;* in iis videtur aliquid Cicero tribuisse personæ Antonii, abhorrentis ab artificio. Vera ejus et æquior sententia cognosci potest e cap. 32.

Cap. 36 et 37.

Plus enim te operae Graecis dedisse rebus — imminuit enim et oratoris auctoritatem et orationis fidem, etc.

Iterum h. l. affertur exemplum, quo probatur Romanos universos minime studiosos fuisse literarum Græcarum, quas debitis tamen laudibus effert Antonius, et suæ personæ convenienter loquitur conf. cap. 1 § 4.

Quæ de Numæ sapientia in constituenda republica jactantur, duobus prope seculis ante a Romanis cognita, quam eam Græci natam esse senserint, amplificata sunt. Si enim illam sapientiam constituendæ civitatis intelligit Pythagoræ philosophiam (et alio vix referri possunt; cum civitas Atheniensium jam diu inde a Theseo exstitisset, et ipso Numa longe esse antiquior) si igitur Pythagoram duobus prope seculis post Numam vixisse scribit, vereor ne temporis intervallum nimis augeat; siquidem

Pythagoras, licet admodum de ejus ætate dubitetur, secundum verisimilem computationem vixisse creditur circa annum A. C. 580, Numa autem anno 679 mortuus est.

Quæ ultimo loco memorantur, ostendunt fuisse tamen nonnullos inter Romanos egregii Græcorum artibus atque doctrinis deditos, verum eos omnia, quæ didicissent, ad vitam practicam retulisse.

Cap. 54.

Ego vero, inquit Caesar, omni de re facetius — quare mihi nullo videtur modo doctrinâ ista res posse tradi.

Plane facio cum Cicerone, et nimio Græcorum scribendi studio tribuo, quod et *de facetiis* præcepta scriptis mandare voluerint. Merito Attici citantur, qui facetiis et ita dicto Attico sale maxime excellebant. Notus est præterea Siculorum χαριεντισμός.

De hujus Ciceronis autem judicii æquitate judicare possemus, si libri illi Græcorum de facetiis vel ipsi superessent, vel a veteribus memorarentur. Vide, quæ dixit Corradus de Quæstura pag 74, disputationem hanc Cæsaris magnopere laudans.

Cap. 66.

Ut ille M. Cicero, senex — ut quisque optime Graece sciret, ita esse nequissimum.

Ex hoc loco, quamquam minus proprie huc pertinente, obiter tamen observare possumus, non Ciceronem solum, sed etiam avum ejus et omnino Romanos illo tempore ita de Græcis sensisse, eorum mores et literas plebi nocere.

Cap. 84.

Nec illud tertium laudationum genus — Graecorum more, si quos velimus, laudare possimus, sit a nobis quoque tractatus is locus.

Græcorum multæ antiquitus ferebantur laudationes; nonnullæ etiam funebres, quarum paucæ et non nisi duæ germanæ nostram tulerunt

ætatem; altera Thucydidis ex persona Periclis; altera Platonis in dialogo Menexeno, ubi Aspasia inducitur narrans Socrati orationem funebrem, quam ipsa Pericli composuisset. Supersunt et duæ aliæ, altera Demosthenis, altera Lysiæ, sed utraque spuria.

De laudationibus apud Romanos conf. Cicero in Bruto cap. 16.

DE ORATORE.

Lib. III.

Cap. 11.

Sed hanc dico suavitatem, quae exit ex ore: quae quidem, ut apud Graecos — nec tam bene, quam suaviter loquendo, facile superabit.

Quæ de suavitate Atheniensium sermonis dicuntur, ita iis erant propria, ut ne ab alio quidem Græco posset addisci. Cujus insigne exemplum est magnus ille philosophus Theophrastus (vid. Cicero in Bruto cap. 46.).

Plurimi quidem rhetores ac philosophi, quibus tempore Ciceronis Athenæ florebant, erant peregrini, ut Arcesilas ex Aeolia, Cratippus Mitylenæus, Antiochus Ascalonita, Antipater Tyrius, e Rhodo Panætius et Molo, Posidonius ex Apamea: neque tamen nulli Athenienses erant; certe Polemo et Philo: ut paulo iniquius hoc loco Cicero judicasse videatur.

Per quantum autem tempus hanc tantam suavitatem retinuerint Athenienses, inde patet, quod Cicero memorat sua ætate eruditissimos homines Asiaticos a quovis Atheniensi indocto non verbis, sed sono vocis, nec tam bene, quam suaviter loquendo, superari solere.

Quæ de conditione literarum Athenis suo tempore docet Cicero, nimis vera sunt. Exstincta enim libertate, sensim, ut apud omnes gentes fit, verus atque incorruptus literarum succus interierat.

Cap. 14 et 15.

Est enim eloquentia una quaedam de summis virtutibus — omne tempus atque aetates suas consumserunt.

Quod judicium h. l. de eloquentiæ genere Lycurgi, Pittaci et Solonis

fert Cicero, quale antiquitus *sapientiam* i. e. σοφιαν vocare solebant, id recte sese habere mihi videtur, quia convenit cum ratione temporum, quibus ii vixerint. Jure deinde, ut videtur, aliquantum carpuntur Pythagoras, Democritus, Anaxagoras et alii, quod nimis studiorum et otii deliciis pellecti se a reipublicæ administratione abstinuerint (conf. de Rep. lib. I. cap. 4 – 7) optimeque affertur exemplum veterum illorum Græcorum eorumque doctrinæ, quæ eadem et recte faciendi et bene dicendi magistra erat: quumque non disjuncti erant doctores, sed iidem erant vivendi præceptores atque dicendi.

Sed videamus, an hi philosophi possint defendi. Scripsit Seneca de *Otio sapientis* Stoicorumque tuetur sententiam, sapienti licere graves ob causas, vel in sua valetudine, vel in civitatis conditione sitas, in otio vivere, posseque sic etiam docendo et scribendo suis civibus prodesse. Id quod partim fecerunt ii, quos h. l. Cicero carpit: *Pythagoras* enim instituto sodalitio Crotoniatas ad meliores mores informavit: *Democritus* de medicina bene meruit, cumque consuluit Hippocrates (vid. *Sprengel, Geschichte der Arzneikunde,* pag. 194). *Anaxagorae* denique magna pars deberi censetur ejus utilitatis, quam discipulus ipsius Pericles Atheniensibus attulit (vid. *Jeronimo de Vries, over Anaxagoras in de Bibliotheek van Oude Letterkunde,* bl. 503,) Monet autem Ruhkopfius, ultimus Senecæ editor, hanc quæstionem, Sitne resp. gerenda sapienti, a Platone quoque tractatam esse Epist. 7.

Cap. 16 et 19.

Sed quod erant quidam, iique multi — sic Socratici a se causarum actores et a communi philosophiae nomine separaverunt, cum veteres dicendi et intelligendi mirificam societatem esse voluissent.

Laudatis Themistocle, Pericle, Theramene, nonnihil etiam Gorgia, Thrasymacho et Isocrate, leviter perstringuntur omnes philosophi inde a Socrate, quorum alii bene vivendi, alii bene dicendi esse præcepta tradiderint; cumulatas tamen laudes tribuit Socratis meritis et plerisque ejus successoribus.

In verbis autem: *hinc discidium illud* videtur ipsius Socratis dictum

imitari, quod soleret aliud discidium exsecrari, nempe eorum, qui primi *utilitatem* et *honestatem*, naturâ cohærentes, opinione distraxissent. Conf. de Off. lib. III. cap. 3.

Cap. 24.

Verborum eligendorum et collocandorum — sin quando exstiterint, etiam Graecis erunt anteponendi.

Quæ Cicero e persona Crassi disputat, Romanam juventutem Græcis doctoribus utentem magis dediscere, quam discere, id, si vim illam atque elegantiam veterum oratorum spectes, a quibus jam diu desciverant Græci, verum est. Quantopere autem *Graeculi* tamen, ut vocantur, doctores præstiterint rudibus et impudentibus illis Romanis, ex edicto Crassi, quod citat, et fuit anni 662 U. C. (vid. Doct. Nauta in Comm. laud. p. 12) patet.

Habebant Græci, teste Cicerone, præter hanc exercitationem linguæ, doctrinam tamen aliquam et humanitatem dignam scientia. O præclara Græcorum natio, quæ quamvis jam diu jugo pressa, humanitatis tamen sensum et doctrinæ amorem, teste Romano (at quali teste!) retinueras! utinam ex sacro illo, quod nostris diebus cum hoste crudelissimo atque optimæ religioni infestissimo, geris bello, tandem aliquando superior evadens ad proavorum humanitatem, bonarumque literarum amorem, redire possis! Hæc sunt pia vota omnium bonorum; eorum in primis, qui in vestris literis vitæ tabernacula magnam partem ponunt!

Quæ sequuntur de excellente prudentia veterum Græcorum, et de lingua Latina facultatem præbente illam ad Romanorum usum moremque transferendi, ea infra, quando de lingua Latina cum Græca comparata data opera agemus, fusius tractabimus. Quod autem in fine Crassum dicentem fingit Cicero, se sperare aliquando Romæ fore, qui hoc eruditione consequerentur, ut Græcorum vim et elegantiam Latinis literis ita exprimerent, ut ipsis etiam Græcis essent anteponendi, hic tacite se ipsum subintelligere videtur Cicero; qui sane suis scriptis egregie probavit, se Græcis in plerisque esse parem, in nonnullis etiam eos superare.

Cap. 32.

Atque ii, quos nominavi, multique praeterea — sed ne relictum quidem, et traditum, et suum conservaverint.

Nimiis hoc loco a Cicerone laudibus ornatur Crassus. Quamvis enim in occupatissima civitate viveret, et multorum privatorum negotiis tractandis districtus esset, tamen Græcorum literis edoctus, eorumque exemplo incitatus, facile se ad tantum fastigium evehere potuit.

Immerito carpuntur Græci. Amissa enim libertate, ut jam supra diximus, exstinguuntur sensim literarum decus et ardentia eloquentiæ studia, quippe quibus maximus stimulus et materia periit. Accedit ad levandam Græcorum culpam, quod nullus populus in arte quadam diutissime excellere solet, sed ad fastigium cum pervenerit, sensim delabitur.

Cap. 33.

Quid enim M. Catoni — atque adventitiam defuit?

Quanti fecerit Cicero studia illa transmarina atque adventitia, et quam necessaria ea duxerit homini Romano, omnibus ut dicunt numeris absoluto, abunde ex hoc loco patet. Nil enim M. Catoni ex illius sententia deerat, nisi politissima illa Græcorum doctrina.

Cap. 34.

Sed, ut ad Graecos referam orationem — ab illis exempla repetenda.

Locus classicus. Illud quidem, utrum virtute Græci an Romani præstiterint, arduum est judicatu. Romanorum religionem alendæ virtuti commodiorem fuisse, quam Græcorum cærimonias, censet Neander (*Denkw. aus der Gesch. des Christ., tom. I., p.* 83 – 96) allatis Posidonii, Valerii Maximi, Sallustii et Ammiani Marcellini testimoniis, priscorum Romanorum virtuti perquam honorificis. Haud igitur inique Cicero palmam iis tribuere videtur. — Sed pari jure Græcis debetur doctrinæ principatus. Potest huc adhiberi locus Horatii: » *Graecia victa ferum victorem cepit.*"

IBIDEM.

Thebanum Epaminondam, haud scio an summum virum omnis Graeciae?

Varios variis locis principes viros Græciæ recenset Cicero; ita ut ipse dubius hæsisse videatur, cui principatum tribuerit. Sic hoc loco et etiam infra Epaminondæ; Quæst. Acad. lib. IV. cap. 1. Themistocli, De Rep. lib. I. cap. 16 Pericli principatum tribuit.

CAP. 51.

Nihil est autem tam cognatum — quam de puerilibus his verborum translationibus maluissetis!

Magni facit Cicero numeros atque voces, quæ vulgus Romanorum valde contemsisse constat. Quæ enim exempla citat Numæ, cantilenarum in epulis, et versuum Saliarium, hæc admodum rudia fuisse, cum aliunde scimus, tum ex Horatio.

Melius affert exemplum Græcorum, qui ingenita hilaritate ad cantandum incitabantur. Hinc chori in tragœdiis; hinc cantus sacri; hinc cantilenæ epulares. (vid. Clar. Den Tex in dissertatione *de vi Musices* in introductione.)

CAP. 61.

Tu vero, inquit Catulus — a Graecis didicisse, sed eos ipsos haec docere posse videare.

Hic se ipsum laudare videtur Cicero. Constat enim fere omnia, quæ Crassum dicentem in hisce dialogis finxerit, hunc e Ciceronis sententia disputasse (vid. Dict. Nauta l. l.): et sane, ut æqui simus, quamvis multa egregie scripserit Cicero, in his de Oratore libris se ipse superasse, et Græcis palmam longe præripuisse censendus est.

BRUTUS SIVE DE CLARIS ORATORIBUS.

Cap. 7.

Testis est Graecia — et oratoris esse videatur.

Ex historia omnium gentium probari potest, summum oratorem tum demum extitisse, postquam omnes artes non solum inventæ, sed etiam perfectæ essent; testes sunt ipsi Romani, testes recentiores populi.

De Oratore Athenis primum nato atque perfecto in primis legatur Creuzeri Oratio, quam jam supra laudavimus: et ad universum hoc de Græcis Oratoribus judicium adhibeatur Ruhnk. Hist. Crit. Orat. Græc. Opusc., Tomo I. p. 310 seqq.

Cap. 9.

Haec enim aetas — in qua naturalis inesset, non fucatus nitor.

Hoc Ciceronis judicium ita verum est, ut probatione non egeat. Vid. Ruhnken. ibidem.

Cap. 10.

Videsne igitur in ea ipsa urbe — fuit enim regnante jam Graecia, etc.

Hæc tota disputatio pertinet ad demonstrandum, quam sero Athenis magnus orator exstiterit, quippe non ante Solonem et Pisistratum, qui licet haud ita diu post Romam conditam vixerint, ideoque vulgari Romanorum opinione perantiqui censeantur, tamen si reipublicæ Atheniensium tempora spectentur, valde recentes videri debeant. Hic enim loci paullo difficilioris esse videtur sensus, collato capite 13 initio, ubi idem planius exprimit: » *ad nostrorum — rebus effecerat.*

Hoc autem judicium Ciceronis, jam ex Homero conspici, fuisse tum aliquam eloquentiam, etiam Achillis exemplo confirmatur, cui Phœnix datum se esse dicit: » ut illum efficeret oratorem verborum actoremque rerum." (de Orat. III, cap. 15.) Sed studium ejus generis et majorem vim in Pisistrato demum apparuisse, non alienum a vero videtur.

Notandum autem Thucydidem ab eo dici *auctorem locupletem* conf. ad locum de Orat. lib. II. cap. 13.

Cap. 13.

Et Graeciae quidem oratorum partus atque fontes — Rhodii saniores et Atticorum similiores. Sed de Graecis hactenus, etc.

Recte judicare videtur Cicero de conditione eloquentiæ apud Græcos, præter Athenienses. Nunquam celebratus est Orator Argivus, aut Corinthius, aut Thebanus; multo minus etiam Lacedæmonius. His autem postremis ideo laudem eloquentiæ abjudicat, quoniam brevitas illa, quam Menelao tribuit Homerus (*παῦρα μὲν, ἀλλὰ μάλα λιγέως*) sit quidem laus in aliqua parte dicendi, nempe in narratione (de Orat. lib. II. cap. 80) neque tamen is, qui ea sola excellit, neque potest copiose dicere, nomen *oratoris* mereatur. Est ea constans Ciceronis sententia, unde et *copiam dicendi* pro universa eloquentia ponit supra cap. 7, et infra cap. 36 (add. de Orat. lib. II. cap. 27 extr.)

Jam si hæc sententia vera sit, profecto non fuerant Oratores Lacedæmone, ubi præcipua laus erat, ea, quæ dicere vellent, quam brevissime posse dicere.

Oratores in Græcis insulis, quos summis laudibus effert, præsertim intelligere videtur Rhodios: in quibus erat Apollonius Molo.

Asiaticos oratores magis se conformasse ad Orientalium mores, neque claros fuisse illa salubritate Atticæ dictionis et quasi sanitate, ex historia literarum constat.

Cap. 36.

Quam multi enim jam oratores — cum Graecorum gloria Latine dicendi copiam aequatam.

Patriæ amantius, quam verius, narrare videtur Cicero in Antonio et Crasso Latine dicendi copiam cum Græcorum gloria æquatam fuisse. — Ex omnibus, quæ de Antonio et Crasso ad nostram pervenerunt notitiam, vere quidem dixisse videtur, eos fuisse Oratores celeberrimos; saltem apud

Romanos, verum eos Demosthenis aut Hyperidis Lysiæve attigisse vim atque elegantiam, vehementer dubitamus. Valde autem dolendum est, nullas eorum orationes ætatem tulisse.

Præclara variorum scriptorum testimonia de eorum dicendi facultate collegit Cl. Thorbecke in Comment. de Cicer. Sen. de Orat. p. 27, 31. (Traj. ad Rhenum præmio ornata anno 1822.)

CAP. 45.

Ejusdem fere temporis — ut paene Attico stilo scriptae esse videantur.

Prudenter admodum voculam *paene* hoc loco adjecit Cicero. Manifestum est autem etiam hinc, quanti Græcas literas fecerit pater eloquentiæ Romanæ.

CAP. 73.

Tum Brutus, Amice, hercule, inquit, et magnifice — id aut ereptum illis est, aut certe nobis cum illis communicatum.

Summo jure hæc laus debetur Ciceroni, quam ei tribuerat Cæsar; minus autem modeste illud ipse refert, quamvis e persona Bruti. Quo enim uno vincebantur Romani a victa Græcia (copia scilicet, ut cogitata præclare eloqui possent) hoc illis quidem minime ereptum est a Cicerone, sed procul omni dubio, magna saltem ex parte, cum Romanis communicatum.

(In tragica autem poësi Romani Græcis semper remanserunt inferiores.)

CAP. 90.

Commentabar declamitans — nisi Graece dicerem, neque corrigi possem, neque doceri.

Est hic locus petitus e narratione, quam ipse suorum studiorum his capitibus tradit Cicero. Duæ autem rationes, quas affert, propter quas Græce declamitare soleret, æque probabiles videntur. Prior autem tacite probat, Ciceronem persuasum sibi habuisse, Græcam orationem, propterea quod plura ornamenta suppeditaret, consuetudinem similiter Latine dicendi sibi attulisse. Et sane ditior et copiosior est Lingua Græca, quam Latina, veluti infra videbimus.

Cap. 97.

Quas cum domo haurire non posses — quae domus est semper habita doctrinae.

Denuo jure laudantur Athenæ, quæ semper apud omnes domus doctrinæ habitæ sunt.

ORATOR.

Cap. 7.

Videmus enim fuisse quosdam — recordor longe omnibus unum anteferre Demosthenem, qui vim, etc.

Quantus fuerit amor patriæ et rerum patriarum in Cicerone, quam maxime cum aliis locis, tum hic in primis videmus. Verum tanta est vis veritatis, ut Græcis, et in primis Oratorum principi Demostheni, summi ab eo in eloquentia tribuantur honores, et ut Græci oratores Romanis longe anteponantur.

Cap. 8.

Itaque Caria et Phrygia et Mysia, quod minime — nullum verbum insolens, nullum odiosum ponere audebat.

Rursus justum de Græcis oratoribus in genere fertur judicium, et Atheniensibus primæ ceduntur, quorum dicendi genus eleganter describit Cicero.

Cap. 9.

An victus hominum Atheniensium beneficio excoli potuit, oratio non potuit?

Quod vulgo tradunt, victum hominum beneficio Atheniensium excultum fuisse, id h. l. etiam accepit Cicero. (conf. Creuzeri Oratio laudata passim). Cæterum ubique Atheniensium se prodit studiossisimum.

Cap. 30.

Ipsa illa pro Roscio juvenilis redundantia — quam multa sunt nostra; eaque, etc.

Gloriatur quodammodo de se Cicero, se multitudine scriptorum Græcos superasse, qui tamen otio abundarent. Fieri potest; nullius sane Oratorum Græcorum tot superstites habemus orationes, quot Ciceronis.

Cap. 38.

Nec unquam is, qui audiret, incenderetur — dicebat melius, quam scripsit Hortensius.

Illud dicendi genus tractans Cicero, quod vulgo *patheticum* vocant, in hoc se ipsum (sunt ipsa illius verba) perfectum diceret, si ita judicaret, nec in veritate, ut dicit, crimen arrogantiæ extimesceret: uteretur exemplis Romanorum, qui in eodem genere excelluerint, si ulla reperiret, vel *Graecis, si deceret.* Quare autem non decuit? Credo, quia longas e Græcis oratoribus periodos in libro Latino Græce afferre ab ejus temporis consuetudine abhorrebat. Versus quidem Græcos interponebant; item breviores sententias, ut in Epistolas ad Atticum: sed illud nunquam a Romano videmus usurpatum esse. Dicat aliquis Ciceronem exempla quædam ex iis orationibus Latine reddere potuisse; sed de eo ne cogitasse quidem videtur, siquidem *ardens oratio*, quam memorat, vel optima versione expressa, necessario restinguitur, et de vi sua tantum amittit, ut exemplo quidem inservire nequeat. Et hinc *Latinis* dicit, non *Romanis*, ut non modo gens genti, sed lingua linguæ opponatur.

Cap. 51.

Nimis enim insidiarum ad capiendas aures adhiberi — Et apud Graecos quidem jam anni prope quadringenti sunt, cum hoc probatur; nos nuper agnovimus.

Quantopere numerosam verborum structuram secuti sint, et quam clare atque dilucide orationes pronunciaverint Græci oratores, ex hoc quoque loco patet, ubi id summopere laudat Cicero, Romanosque ad imitandum incitat.

DE OPTIMO GENERE ORATORUM.

Nulla insunt loca nostro proposito inservientia.

ORATIO PRO QUINTIO.

Nil inest.

PRO S. ROSCIO AMERINO.

Cap 25.

Itaque cum multis ex rebus intelligi potest majores nostros — O singularem sapientiam, judices! Nonne videntur, etc.

Omnino animadvertendum est, nos nunc in *Orationibus* Ciceronis versari, ubi causæ serviens, ut judicum benevolentiam sibi conciliet, nonnunquam patria instituta longe aliorum populorum institutis anteponit. Sic hoc loco veteres illos Romanos laudibus ornat, quibus minime ornandi videntur. Ad cœlum enim effert sapientiam constituendi singulare illud supplicium in parricidas, ut nempe in culeum insuerentur, atque ita in flumen dejicerentur (vid. lex ipsa in Bachii Histor. Jurispr. Rom. p. 58). Quanto meliores leges Solonis, quæ de parricidio ne mentionem quidem faciunt, et quam egregie elucent boni mores, religio et humanitas populi Atheniensis, ubi in tale crimen ne supplicium quidem constituere necesse habuerit legislator.

IN Q. CÆCILIUM DIVINATIO.

Cap. 15.

Ut in actoribus Graecis fieri videmus — ut ille princeps quam maxime excellat.

Ex hoc loco dilucide apparet, quantopere pulcri et decori sensu imbuti fuerint universi Græci, ut ne viles quidem apud eos histriones eo caruerint. Habet tamen ea res, ut hic a Cicerone proponitur, aliquid ridiculi; sed fortasse judicibus, Græculos contemnentibus, placere studuit.

ACTIO I. IN C. VERREM.

Nil inest.

Actio II. Lib. I.

Cap. 24.

Homines autem ipsi Lampsaceni, tum summe — quam ad ullam vim aut tumultum accommodati.

Sæpe Græcorum otium Cicero commemorat sic, ut quodammodo despicere videatur: et Romano quidem, qui populus in rebus administrandis forensibus et militaribus summam laudem ponebat, non poterat non levis videri gens ea, quæ, maxime postquam libertatem amiserat, nil aliud agebat, quam literis studere, disputare, garrire. Quod enim scribit Apostolus Lucas Act. Apost. cap. XVII. 21 : » Ἀθηναῖοι δὲ πάντες — καινότερον." Id verissimum esse dicit Valckenarius Schol. Sel. p. 550 atque Theophrasti et Aristophanis auctoritate confirmat.

Cap. 26.

Fit sermo inter eos, et invitatio, ut Graeco more biberetur.

I. e. largiter et usque ad ebrietatem; quod confirmatur sane a Platone in Symposio, p. 212 seqq. — Quantopere autem vinum amaverint Græci, cum ex aliis auctoribus patet, tum ex Anacreonte, et in primis e Terentio, qui Græcas Menandri fabulas Latine reddidit. Romanos autem Baccho etiam sæpe litasse, vel ex uno Horatio satis superque novimus.

Actio II. Lib. II.

Cap. 3.

Jam vero hominum ipsorum, judices, ea patientia. — summa parsimonia, summa diligentia.

Ad hunc locum sequentia annotat consult. Petrus Carolus Massé in Dissertatione de hac oratione Lugd.-Bat. 1824, pag. 41 et 42:

» Laudata regione Siciliæ, jam ad ipsorum hominum indolem laudan-
» dam pergit Cicero, et Siculos ita h. l. proponit, ut judicibus et populo
» eos vehementissime commendet. Virtutes enim, quas iis tribuit, fru-
» galitas, industria vitæque ratio a luxuriâ remota eæ sunt, quibus

» maxime capi possit Romanorum benevolentia: tum, quod oratores ple- » rumque sint laudatores temporis acti, eos cum antiquis Romanis com- » parat. Vereor autem, ne hoc ambitiose magis et ad ornandos et com- » mendandos clientes dixerit Cicero, quam secundum veritatem: ex » aliorum enim scriptorum auctoritate patet, Siculos minime propter » continentiam et temperantiam laudari: contra, adeo famosæ erant » Siculæ dapes, ut in proverbium abirent. (Horat. Carm. lib. III., ode 2, » v. 18) quin et ipse Cicero eas, ut luxuriosas memorat de Fin. lib. II. » cap. 28, et Tuscul. Disput. lib. V. cap. 35, ubi citat Platonis epistolam » ad Dionis cognatos, quæ ita se habet: » Quo quum venissem vita illa » beata, quæ ferebatur, plena Italicarum Syracusiarumque mensarum » nullo modo mihi placuit, bis in die saturum fieri, nec unquam per- » noctare solum, ceteraque quæ comitantur huic vitæ, in qua sapiens » nemo efficietur unquam, moderatus vero multo minus." Fertur etiam » apophthegma Philoxeni poëtæ ex colonis, qui in Siciliam missi erant: » qui quum ibi agros sortitus esset feraces, unde victum abunde quæ- » rere posset, Siculorum tamen mores pertæsus, *Μὰ τοὺς θεοὺς, εἶπεν,* » *ἐμὲ ταῦτα τὰ ἀγαθὰ οὐκ ἀπολεῖ, ἀλλ' ἐγὼ ταῦτα,* et relinquens agros » suos sociis, emigravit (Cœlius Rhodig. Var. Lect. p. 238) — Et patet » ex ipsis locis, ubi enumerantur res a Verre Siculis ablatæ, quanta fuerit » eorum frugalitas. Quid enim tot vasa Corinthia, tot stragulæ vestes, » tanta copia auri argentique cælati frugi his hominibus? Sed et in » ipsis iis locis eorum luxuriam excusare studet Cicero, v. gr. cap. 34, » ubi dicit, Sthenium supellectilem pretiosissimam non adeo ad sui, quam » ad Romanorum delectationem comparasse.

» Operæ pretium est cum his laudationibus conferre, iisque opponere » Orationem pro Fontejo, ubi in Gallos vehementissime invehitur. Ut » enim in hac oratione Siculos præter modum laudat, iisque virtutes » tribuit, a quibus re vera remoti sint, ut eos judicibus commendet; ita » in Fontejana vehementissime in Gallos invehitur, eosque exagitat, ut » eorum testimonii auctoritatem minuat, judicibusque persuadeat, eos » non idoneos esse accusatores, neque eorum testimonio Fontejum dam- » nari oportere. Eadem fere ratione de Græcis Asiaticis testibus agit in » Oratione pro Flacco, cap. 4, 10, 11, 15, 24, 27."

Cap. 29.

Si tibi idoneus videar, qui de homine Siculo ac Graeculo judicem.

Sunt h. l. Verris verba, et universe rursus testantur contemtum, quo Romani Græcos habebant.

Cap. 35.

Erant signa ex aere complura — ut etiam nos, qui rudes harum rerum sumus, intelligere possimus, scite facta et venuste.

Coronæ hoc dat Cicero, ut se ipsum harum rerum *rudem* fingat. Contrarium apparet ex Epistolis ad Atticum lib. I. Epist. 1 et 7. — Attamen Himeræ statuam et capellam illam mira pulchritudine factas esse dicit. Et hæc artium laus Græcis summo jure debebatur. Quod si divina illa opera, quamvis præcipua tantum citans, recensere vellem, unde initium facerem? ubi finem orationi imponerem? Totas possem replere pagellas, solis artificum nominibus et primariis eorum operibus laudandis. — Quot magnifica et architecturæ arte maxime insignia templa, quantus præstantissimarum statuarum numerus; qualis elegantissimorum nummorum infinita copia? — Sed hæc et ab aliis, et præsertim ab immortali Winckelmanno in Historia Artis apud Veteres data opera sunt exposita, ita ut paucissima hæc sufficiant.

Cap. 63.

Itaque eum non solum patronum *istius insulae, sed etiam* Sotera *inscriptum vidi. — Is est nimirum* Soter, *qui salutem dedit.*

Ecce jactatam illam toties a Cicerone, ut infra videbimus, Latinæ Linguæ præ Græca præstantiam! Hac igitur voce, ut multis aliis, lingua Græca Latinæ copiam superat.

Perperam σωτὴρ a nonnullis verti *Servatorem* docuit *Suicerus Thes. Eccles.* in voce, meliusque censet *Salvatorem:* quod quamquam aureæ, ut dicunt, ætatis scriptores non usurpant, occurrit tamen apud Porphyrium et Lactantium. Huic etiam præfert, et Græcæ voci geminum esse dicit *Sospitator.*

Cap. 65.

De quo homine hoc auditum est unquam — summa in pace praetoris populi Romani statuis praesidio non fuisse.

Exempla quæ affert Cicero, eximie probant religionem atque humanitatem Græcorum. — Mirum sane erat Romanis, quod aliqua civitas, ejus, contra quem acerbissimum bellum gereret, statuas illæsas et incolumes sineret.

Actio II. Lib. III.

Cap. 37.

A. Valentius est in Sicilia, interpres: quo iste interprete non ad Linguam Graecam, sed ad furta et flagitia uti solebat.

Merito hancce Romanorum consuetudinem, quippe a studio linguæ patriæ profectam, laudavit V. Rev. Schrant, allato Valerii Maximi loco Lib. II. cap. 2. in Oratione inaugurali: *Over het beoefenenswaardige der Nederlandsche Tale, zoo om haar zelve, als om hare voortbrengselen.* Gandavi, 1818. p. 55.

Actio II. Lib. IV.

Cap. 7.

Dicet aliquis: Quid? tu ista permagno aestimas? Ego vero ad meam rationem usumque non aestimo. Verum tamen a vobis ita arbitror spectari oportere, quanti haec — eorum judicio, qui studiosi sunt harum rerum, aestimentur: quanti venire soleant, etc.

Rursus parvi se ducere artis Græcorum opera fingit Cicero: sed conff. quæ annotavimus supra ad Act. II. lib. II. cap. 35.

Cap. 51.

Medemini religioni Sociorum, judices, conservate vestram. — Sic appellari Graeca voluerunt: negligentes ac dissoluti, si cupiamus esse, qui possumus?

Ingenue profitetur Cicero, judicibusque in memoriam revocat, Romanos

cultum Cereris Græcis debere. — Jam sub regibus aliquot sacra Græca in Italiam fuerunt introducta: deinceps autem Romani omnes deos deasque victarum gentium, itaque etiam Græcorum, adsciverunt, iisque templa condiderunt. Quod institutum, fortasse per se non ita laudandum, iis ad augendum imperium sane perquam utile fuit.

Cap. 56.

Confirmare hoc liquido, judices possum, valvas — nimium forsitan haec illi mirentur, atque efferant, etc.

Apparet rursus discrimen Græcorum inter ingenium et Romanorum, quorum illi eximio pulchritudinis studio tenebantur.

Illud, quod de Græcis dixi, confirmatur, quod tot Græci de valvarum illarum celebrium pulchritudine scriptum reliquissent. — *Nimium forsitan illos haec miratos fuisse,* quod adjungit Cicero, profectum est ex ingenio Romanorum, omnia utilitate tantum ponderantium.

Omnino cum hoc loco conferantur cap. 59 et 60, ubi similiter hoc nimium Græcorum studium notat: utroque tamen loco humaniter et sine acerba reprehensione: ut appareat, eum Græcæ quidem artis admiratorem, simul autem Romanæ gravitatis memorem, felicem sibi visum esse, cui majora gerenda essent, eosque ut homines leviores despexisse, qui tantopere talia curarent. Videtur autem ingens illud studium, quo Græci statuas et opera similia colebant e duplice fonte prodiisse. Primum ex acri, quo præditi erant, pulchri sensu; erant enim φιλοκάλοι; isque sensus et amor institutione, musica, pulchræ regionis adspectu et præstantissimorum artificum proventu acui debebat; et licet aurea Græcorum ætate præcipue vigeret, tamen etiam post amissam libertatem non omnino exstinctus est. Attamen Ciceronis tempore etiam vim habuisse videtur altera causa, posita in honoris et ostentationis studio. Sibi enim ornamento et laudi ducebant, si artificia sua peregrini admirarentur: quo quidem studio, quo quisque levior est, eo magis abripi solet. Ephesiorum levitatis exemplum insigne suggerit Lucas Apostolus Act. cap. XIX. v. 34: Ephesios omnes per duas horas clamasse: μεγάλη ἡ Ἄρτεμις Ἐφεσίων.

Cap. 59 et 60.

Quid tum? Mediocrine tandem dolore eos — oblectamenta et solatia servitutis.

Quæ hic legimus, prorsus ex iis, quæ ad caput 56, annotavimus explicari possunt. — Egregie autem illa hoc loco a Cicerone amplificantur, religioque Græcorum in signis, tabulis pictis, cet. tum sacris, tum civitatium non vendendis, merito laudatur.

Cap. 66.

Indignum facinus esse, quod ego in Senatu Graeco — ferri nullo modo posse.

Fecerat hoc Cicero, ut Syracusanis persuaderet, ut legatos Verris accusandi causa Romam mitterent. — Summo dedecori habebatur Romano homini apud Græcos Græce locutum esse. Vid. V. Rev. *Schrant in Oratione suprà laudata, p.* 55.

Actio II. Lib. V.

Cap. 72.

Teque, Ceres et Libera, quarum sacra — ceteris hinc tradita esse videantur.

Itaque ipse confitetur Cicero, Romanos a Græcis accepisse et adscivisse sacra earum dearum, a quibus initia vitæ, atque victus, legum, morum, mansuetudinis, humanitatis exempla hominibus et civitatibus data ac dispertita esse dicantur.

PRO FLACCO.

Cap 4.

(Nam pro M. Fontejo, A. Cæcina, pro Lege Manilia, pro Cluentio, tres de Lege Agraria, pro C. Rabirio, quatuor Catilinariæ et pro L. Murena nil de Græcis habent.)

At quos testes? primum dicam (id quod est commune) Graecos — nunquam laborant, quemadmodum probent, quod dicunt, sed quemadmodum se explicent dicendo.

Hic est locus ex iis, quos Muretus in primis ob oculos habuisse videtur, cum scripserit: Ciceronem causæ inservientem Græcis interdum subiniquum esse, et ita eorum fidem in testimoniis elevasse levitatemque insectatum esse. Ubi enim in omnibus veterum scriptis inveniuntur loca, quibus probare possimus, Ciceronem ea ex vero dixisse, quæ hoc capite leguntur: *testimoniorum religionem et fidem nunquam ista natio coluit, totiusque hujusce rei quae sit vis, quae auctoritas, quod pondus, ignorat?*

Quamquam autem in primis Græci Asiatici, qui mores magis habebant corruptos, intelliguntur, universam tamen nationem immerito lædit.

Concedimus leviores fuisse in testimoniis et jurejurando Græcos, quam Romanos, qui gravitate inter omnes populos eminebant: concedimus seriore et Ciceronis fortasse etiam ætate multos extitisse perjuros, fidemque parum curantes; verum prorsus negamus, nunquam Græcorum nationem testimoniorum religionem et fidem coluisse, quod etiam sibi ipsi repugnat. Quomodo enim per tot sæcula reipublicæ florentissimæ stare potuissent, ubi non esset justitia, ubi nulla testimoniorum religio et fides?

Da mihi testimonium mutuum. De hoc proverbio disputat *Erasmus Adag., p.* 569, qui vertit: δάνεισόν μοι μαρτυρίαν, nulla tamen auctoritate Græci scriptoris addita. Equidem potius vertendum putarem: χρῶ μοι μαρτυρίαν: verbum enim χρᾷν proprie significat: *mutuum dare sine foenore,* δανείζειν *cum foenore.* Post verba Ciceronis Erasmus: » quibus ex verbis M. Tullii satis liquet, adagium hoc ætate illa multo » fuisse tritissimum."

Summæ autem etiam hoc capite laudes Græcis merito tribuuntur; literæ enim, multarum artium disciplina, sermonis lepor, ingeniorum acumen, dicendi copia; quæ quanti sint æstimanda, unusquisque facile videt.

CAP. 5.

Hi si Graeci fuissent, ac nisi nostri mores ac disciplina — si mihi libeat totius gentis in testimoniis dicendis explicare vanitatem.

Quæ ad antecedens annotavimus caput, ea etiam huc pertinere censenda sunt. Pergit enim Cicero in nimium elevanda Græcorum in testimoniis religione et fide: quamquam hoc loco fortasse non ita longe a veritate aberrat, quam in præcedentibus. Agit enim hic de publicis illis testibus, quos sua ætate Græcæ civitates Romam mittere solerent ad accusandos Romanos magistratus, qui in ipsa Græcia, sive etiam in Asia male aut injuste publicas res administrassent.

Hi testes non gravissimi, sed impudentes et loquaces fuisse videntur, de quibus vitiis eos accusat Cicero. — Ex horum numero quibusdam fortasse jusjurandum erat jocus, testimonium lusus, Romanorum existimatio tenebræ.

CAP. 7 ET 8.

O morem praeclarum disciplinamque quam a majoribus accepimus. — audire concionem concitatam levissimae nationis.

Hic locus acerbior est contra Græcorum conciones; neque sane prorsus immerito.

Primum eas comparat Cicero cum Romanorum comitiis, et jure concludit, hæc illis longe esse anteponenda. — Quâ disputatione etiam patet, quanto magis in hac parte administrandæ reipublicæ Romani excelluerint, quam Græci.

Quæ autem dicit Cicero: *Graecorum totae respublicae sedentis concionis temeritate administrantur,* hæc, ut e sequentibus apparet, de Græcis suæ ætatis dicit. Bene enim distinguit veterem Græciam inter et Græciam Romanis subjectam; quamquam et in illius conciones valde invehitur, quum uni malo, libertati nempe ac licentiæ concionum, servitutem Græciæ tribuat; » *cum in theatro,* inquit, *imperiti homines,* » *rerum omnium rudes ignarique, consederant: tum bella inutilia* » *suscipiebant",* etc. Et: » *haec Athenis tum, cum illae non solum in* » *Graecia, sed prope cunctis gentibus enitebant, accidere sunt solita."*

Videamus igitur, ut argumentorum rationibus hoc Ciceronis effatum probetur, quales optimo tempore Athenis fuerint conciones, ut inde pateat, quantum bonis institutis abuti possit civitas, et quomodo tandem concionum in primis a pristino usu degeneratarum libertate immoderata ac licentia (quamquam insuper aliis causis, ut v. g. discordiis intestinis atque mutua civitatum invidia) Græcia in servitutem detrusa fuerit.

Concio non sponte et inconsulto habebatur, sed convocabatur a Prytanibus, ita ut ante proponeretur, quid ad populum esset referendum, quodque, postquam a senatu universo probatum esset, προβούλευμα vocabatur.

Erant conciones ordinariæ, vel extraordinariæ: hæ habebantur tum, si quid repente incidisset, de quo consuli populum et decerni utile videretur: eæque vel a Prytanibus jussu senatûs, vel a prætoribus (στρατήγοις), si res bellica esset, convocabantur (vid. *Pollux,* lib. VIII. segm. 116. *Hesychium* voce κατακλήσια et Valcken. ad Ammon. p. 72.)

Hoc præsertim concionum genus carpere videtur Cicero, quia sæpe in iis psephismata lata sunt, quæ populi saluti minus conducebant; aliquando autem etiam ejusmodi fuerunt, ut tota res Græca periclitaretur.

Ad sententiam dicendam in concione neque omnes, neque nullo ordine admittebantur. Primum in concionem ipsam admittebantur tantum cives, exclusis iis, qui infamia notati essent (οἱ ἄτιμοι) item servis et peregrinis. Cives autem illi intelligebantur, qui in λεξιαρχικὸν γραμματεῖον relati erant, i. e. qui suæ tutelæ essent.

Videmus igitur, si re postulante in concionem venire voluissent Athenienses, futurum fuisse, ut flos civitatis ibi semper adfuisset, et ut procul dubio decreta moderata ac reipublicæ conducentia semper fuissent; — sed cum sponte venirent cives, mox propter multorum inertiam necesse fuit mercedem constituere in concionem venientibus, primum oboli, postea trium obolorum: factum est hoc post Periclem, vel Callistrato vel Agyrrhio suadente.

Nihilominus necesse erat nonnunquam in rebus gravis momenti aliis etiam rationibus populum in concionem cogere; veluti clausis omnibus viis, præter eas, quæ ad concionem ducerent; rebus venalibus e foro

sublatis, tum et funiculo, qui minio tinctus erat, lexiarchi cives e foro cogebant, ita ut, qui inuncti essent, mulctarentur.

Quum talis et tanta esset Atheniensium inertia, hinc colligi potest, fere solos pauperiores mercede adductos in concionem venisse: et e Xenophonte, quamvis aliquantum aristocratiæ dedito, cognoscitur, quantum in concione valuerint infimæ sortis homines (vid. Xenophon de Rep. Athen. cap. 1. § 1. et Memor. Socr. lib. III. cap. 7 § 6). Hi sunt imperiti illi homines, rerum omnium rudes ignarique, quos ob oculos habuit Cicero, qui bella inutilia suscipiebant (ut bellum illud Siculum, de quo vid. Thucyd. lib. VI. cap. 1 – 26), seditiosos homines reipublicæ præficiebant (ut Cleonem coriarium), et optime meritos cives e civitate ejiciebant, (ut Themistoclem, Thucydidem, alios).

Plura exempla non afferam: plena est Atheniensium et universorum Græcorum historia. — Sed ne apud Romanos quidem in comitiis omnia tam prudenter et moderate gerebantur. Insigne quidem exemplum habet Livius, lib. III. cap. 71, 72.

Ridicula sunt, quæ narrat Cicero de concionum apud Græcos Asiaticos habendarum ratione. Fieri potest, ut nonnulla nimis extulerit, sed pleraque ita conveniunt cum iis, quæ nobis de Atheniensium concionibus tradita sunt, ut neque in Asiaticis longe a veritate aberrasse videatur Cicero.

Cap. 13.

Quid, si etiam occisus est a piratis Adramytenus — prope majus et gloriosius, quam Romae triumphasse.

Irridet nimium, ut Romanis videbatur, honoris apud Græcos in certaminibus Olympicis studium, et vere addit, Olympionicen prope suam victoriam majorem et gloriosiorem habere, quam Romæ triumphasse. Ut enim Romæ triumphus summus habebatur honos, sic in Græcia victoriam in ludis Olympicis reportasse.

Græcorum autem levitatem in eo jure carpit, quod victoriam in certamine ludicro et spectaculi tantum causâ commisso æquam, imo majorem, ducerent victoriâ veri belli, quod cum utilitate reip. conjunctum

esset. Et illos ita sensisse, patet e Pindari carminibus aliorumque scriptorum locis, ubi passim Olympionicæ ἰσόθεοι dicuntur.

Nemini autem, qui ingenia populorum novit, hoc mirum videbitur: τὸ καλὸν omnes fere Græcorum actiones dirigebat, Romanorum τὸ ἀγαθόν.

Cap. 15.

Das enim mihi, quod haec causa maxime postulat — nullam denique esse testimonii fidem.

Hæc enim ipse Asclepiades confessus erat eo, quod dixerat, *Solere suos cives — obsignare.* Quod dictum cupide, ut par erat, Cicero arripit, inque suam rem convertit, ut ostendat, si Græci tam leves ac temerarii sint in laudatione obsignanda, nullam quoque in testimoniis fidem iis esse tribuendam. Parum autem auctoritatis habet ejusmodi vir, qualis Asclepiades a Cicerone describitur.

Cap. 24.

Ut recordemini, quae sit temeritas multitudinis — quid in concione seditiosa valeat oratio.

Videantur, quæ notavimus ad caput 7. Etiam cap. 10 memorat: *fremitum egentium et motum quemdam temerarium Graeculae concionis.*

Cap. 25.

Quae quidem a me si ut dicenda sunt — Bacchum, Liberum nominabant.

De universa Romanorum cæde in Asia, regnante Mithridate, etiam agit Cicero Epist. ad Quintum Fratrem, Lib. I. Epist. 1. § 8. Crudelissimis vexationibus ad ejusmodi facinus adducti erant Græci Asiatici, quod iis nemo, ne Romanus quidem Cicero, vitio vertat: sed magis culpandi sunt, quod Mithridatem divinis fere honoribus affecerint. At erat hæc adulatio, turpis illorum temporum consuetudo, quod ex multorum regum cognominibus apparet: conf. Mur. Variar. Lect. lib. I. cap. 2.

Cap. 26.

Adspiciant hunc florem legatorum, laudatorumque — laudare facilius possunt, quam aemulari.

Jam sæpe laudationem Athenarum habuimus: vide supra de Oratore lib. III. cap. 97 et aliis locis. Non exiguæ sane hoc loco laudes iis tribuuntur, idque merito (vid. Creuzeri Oratio laud. passim.)

Fractum ac debilitatum Graeciae nomen dicitur, propterea quod Græci in servitutem erat redacti.

Laus Lacedæmoniorum; *qui soli toto orbe terrarum septingentos jam annos amplius unis moribus et nunquam mutatis legibus vivunt*, nimia est. Philopoemen enim, ut refert Plutarchus in ejus vita, leges immutaverat.

Quæ de Massilia dicit Cicero, prætermittere possemus, sed quoniam hæc fuit colonia Græcâ, ad Græciam quodammodo pertinet.

Hujus civitatis, quæ ab optimatibus gubernabatur, laudum in primis studiosus fuisse videtur Cicero. Etenim in libris de Republ. lib. 1. cap. 27, abunde etiam Massiliensium instituta laudat; quæ autem nobis non satis nota sunt, ut ponderare possemus verba Ciceronis: *cujus ego civitatis disciplinam atque gravitatem, non solum Graeciae, sed haud scio an cunctis gentibus anteponendam dicam.* Profecto non major laus coloniæ Græcæ ab homine Romano posset tribui! *Quae tam procul a Graecorum omnium regionibus, disciplinis linguaque divisa, cum in ultimis terris cincta Gallorum gentibus, barbariae fluctibus alluatur, sic optimatum consilio gubernatur, ut omnes ejus instituta laudare facilius possint, quam aemulari.*

Quidquid autem hujus rei sit, nisi Romanis certo certius persuasum fuisset de præstantia institutorum Massiliensium, nequaquam Cicero illa dicere ausus fuisset: *haud scio an cunctis gentibus, etc.*

Cap. 27.

Quamquam quis ignorat, qui modo unquam — vestris animis et cogitatione comprehendere.

Bene distinguit Cicero inter Græcos Europæos et Asiaticos, quorum

utrorumque describit ingenium. Merito laudantur illi; hi jure, ut ex omnibus antiquis Scriptoribus patet, prioribus postponuntur.

Quod ad proverbia, quæ Cicero affert, ex his, ut notum est, ingenium populi sæpe elucet, et hoc etiam loco pro testimoniis valent.

CAP. 29.

Homines sunt tota ex Asia frugalissimi — levitati remotissimi.

Apollonidensium laudes fortasse sunt nimiæ: quod dijudicare nobis perdifficile est. *Graecorum luxuria et levitas* ad solos Græcos Asiaticos pertinere videtur.

PRO P. SULLA.

Nil inest.

PRO ARCHIA.

CAP. 10.

Nam si quis minorem gloriae fructum putat — eodem gloriam famamque penetrare.

Præstantiæ suæ et Alexandri Magni expeditionibus hoc debuit Græca lingua, quod apud omnes fere gentes in usu esset, aut saltem intelligeretur.

In 2 Orationibus POST REDITUM, *nec in ea* PRO DOMO *quidquam inest.*

DE HARUSPICUM RESPONSIS.

CAP 9.

Quam volumus licet, patres conscripti, ipsi — omnes gentes nationesque superavimus.

Quia summo jure dubitatur, an hæc oratio, ut et illæ *pro domo* et *duae post reditum* sint Ciceronis, hunc locum tacite prætermittendum censemus.

PRO CN. PLANCIO.

Nil inest.

PRO P. SEXTIO.

Cap. 51.

Deinde ex impuro adolescente et petulante — Graeculum se atque otiosum putari voluit.

Græculus, ut jam supra diximus ad cap. 11. lib. I. *de Oratore*, sæpe dicitur de inanis philosophiæ studioso.

Cap. 59.

At vero et ille tribunus plebis, qui de me — populum Romanum negare dicebat.

Erat nempe mos in concionibus Græcorum, ut sine suffragiis latis, et tantum acclamando (quod sæpe a solis hominibus infimis fiebat) declararent se rem propositam probare. — Non sic in comitiis Romani.

Cap. 67.

Quodsi apud Athenienses, homines Graecos — non aliud sit, quam oppugnantem rerum potiri?

Debitæ laudes Themistocli, Miltiadi, Aristidi et universe summis Atheniensium viris tribuuntur. Quod ad gravitatem in republica attinet, Romani Græcis longe erant superiores, quamquam et ipsi nonnunquam summos viros in exilium ejecerint.

IN VATINIUM.

Nil inest.

PRO M. COELIO.

Cap. 17.

Ego, si qui, judices, hoc robore animi, atque hac — prope jam soli in scholis sunt relicti.

Libros illos, in quibus ad virtutem et sobrietatem hortabantur, jam non solum apud Romanos, sed apud Græcos etiam obsolevisse querens,

hunc populum festive, sed, ut videtur, iniquius tangit: » *quibus cum — licebat.*" Hoc enim satis refellitur tot illustrium virorum exemplis, ut Miltiadis, Themistoclis, Epaminondæ, quos non locutos tantum præclare, sed res gessisse Romanis haud inferiores historia testatur. — Negari tamen nequit, Græcos magis, quam Romanos, contemplationibus operam dedisse: tum etiam, Ciceronis ætate Græcos philosophos maximam partem Epicureos fuisse, quos hoc loco significare videtur, quum de studio voluptatis dicit, quod sua ætate tantum erat, ut ii, qui illud unum directum iter ad laudem cum labore probarent, prope jam in scholis relinquerentur.

DE PROVINCIIS CONSULARIBUS ET PRO L. CORNELIO BALBO.

Nil de Græcis habent.

IN L. PISONEM.

Cap. 10.

Hic autem non tam concinnus helluo, nec tam musicus, jacebat in suo Graecorum foetore atque vino.

Iterum invehitur in Epicureorum vitæ genus, quos nomine *Graecorum* comprehendit, quorum philosophia divitibus Romanis mirifice placebat.

Cap. 18.

Nullum est supplicium putandum, quo affici — audis in cibo et vino.

Pergit in reprehendendis Epicureis eorumque turpi vivendi ratione.

Cap. 29.

Poëma porro facit ita festivum, ita concinnum — ut Graeculum, ut assentatorem, ut poëtam.

Agit Cicero de philosopho Græco Epicureo, quem secum habebat Piso, quique ut valde doctus a Cicerone describitur. Ejus autem assentationem quodammodo excusat; quo vitio plerique Græci illius temporis laborabant, et merito *Graeculi* nomine insigniebantur.

PRO T. ANNIO MILONE.

Cap. 29.

Graeci homines deorum honorem tribuunt iis — prope ad immortalitatis et religionem et memoriam consecrantur.

Ecce exemplum studii veræ libertatis apud veteres Græcos, ut divinis honoribus eos afficerent, qui tyrannos necassent. Primum Athenienses Aristogitoni et Harmodio statuas posuere, quod antea non nisi diis et heroibus fecerant, uti narrat *Winckelmannus*, veterum citans testimonia *in Historia Artis apud Veteres*.

Scolia celebratissima in honorem duorum horum juvenum citantur *ab* Athenæo *Deipnosoph.*, lib. XV. cap. 15. p. 695.

PRO C. RABIRIO POSTUMO nec PRO M. MARCELLO.

Quidquam de Græcis habent.

PRO Q. LIGARIO.

Cap. 4.

Non habet eam vim ista accusatio, ut Q. Ligarius — aut levium Graecorum aut immanium barbarorum.

Pertinet hoc ad Romanam legem, qua civi capitis damnato licebat in exsilium ire. Græcis legibus id non permittebatur. Itaque Romanorum hac in re jure laudatur humanitas.

IN ORATIONE PRO REGE DEJOTARO et in PHILIPPICIS.

Nil inest.

EPISTOLÆ AD DIVERSOS.

Lib. IX. Epist. 15 ad Paetum.

Accedunt non Attici, sed salsiores quam illi — cum in urbem nostram est infusa peregrinitas.

Quidquid de salibus et facetiis Romanorum dicat Cicero, nullæ tamen

anteferendæ sunt Græcorum urbanitati, et præsertim Atheniensium. Conf. de Orat. lib. II. c. 54.

Ibidem Epist. 24 ad Paetum.

Quae maxime sermone efficitur familiari — nos: convivia, quod tum maxime simul vivitur.

In eandem sententiam disputat Cicero de Senectute cap. 13. Annotat ad hæc loca Muretus Var. Lect. lib. XIX. cap. 4.: » Facere in eo quoque » mihi videtur injuste, quod accubationem epularem melius a Latinis » *convivium*, quam a Græcis *σύνδειπνον* aut *συμπόσιον* nominari judicat. » Contra enim appellatio Latina habere quandam intemperantiæ signifi- » cationem videtur: quasi tum demum vivant homines, cum cibum » capiunt: neque sit inter eos, præterquam in epulis, ulla vitæ com- » munio. At Græci *una vivere* dicent, eos etiam qui negotia sua inter se » communicant, qui crebro una sunt, qui una militant, una philoso- » phantur: convictum denique multis aliis in rebus, quam in vino et » epulis intelligent: non ut Latini, qui *convivere*, ut hoc verbo utar, » eos demum dicunt, qui una tanquam ad idem præsepe pascuntur, » quasi nihil sit aliud *συζῆν* quam *συγχορτάζεσθαι*. Elegantius illi, qui » aliud esse viderunt, una bibere, aliud una vivere. Itaque communio- » nem epularum ab eo, ut Varro ait, coagulo, quo convivia continentur, » nominarunt: vitæ conjunctionem ad alia graviora et magis seria reser- » varunt."

Lib. XVI. Epist. 4 ad Tironem.

Lyso enim noster, vereor ne negligentior sit; primum, quia omnes Graeci, deinde, etc.

Negligentiores fuisse Græcos, præsertim si eos cum Romanis compares, omni dubio caret; innumerabilia testimonia præbet historia; explicandum autem ex insita populi levitate. Cæterum conf. Cortius ad hunc locum.

EPISTOLÆ AD ATTICUM.

Lib. XVI. Epist. 5.

Sed tamen rumoris nescio quid efflaverat — scis enim, quid ego de Graecis ludis existimem.

Ex hoc loco colligitur, Ciceronem Græcorum ludos contemtui habuisse, quod commune erat omnium Romanorum. Odio quam maxime habebant illam levitatem, quæ in omnibus Græcorum actionibus et præsertim in ludis elucebat: neque ipsi suorum ludorum, in quibus tamen major cernebatur gravitas, valde erant studiosi; non enim feriarum Latinarum tempore ludis operam dare, sed rus evolare solebant viri principes.

EPISTOLÆ AD QUINTUM FRATREM.

Epist. I. Cap. 5.

Atque etiam e Graecis ipsis diligenter cavendae — et vero incident non nostris solum, verum etiam suis.

Olent hæc veritatem, minime odium. — Infelix sane ille populus, qui libertatem omni auro cariorem amisit.

Cap. 9.

Quodsi te sors Afris, aut Hispanis aut Gallis — apud eos ipsos, quod ab iis didicerimus, velimus expromere.

Egregia laus veteris Græciæ, quæque Ciceroni summo est honori.

Epist. II. Cap. 2.

Ego cum Graecorum querelas nimium valere sentirem, propter hominum ingenia ad fallendum parata. Quae feci omnia, non quo me, aut ii homines, aut tota natio delectaret, pertaesum est levitatis, assentationis, animorum, non officiis, sed temporibus, servientium.

Respicit aperte Græcos suæ ætatis, de quibus jam satis superque diximus.

IN EPISTOLIS AD BRUTUM.

Nil inest.

ACADEMICÆ QUÆSTIONES.

Lib. I. Cap. 2.

Nam cum philosophiam viderem diligentissime — sine eruditione Graeca intelligi non possunt.

Sane diligentissime Græcis literis explicata est philosophia. Testes sunt egregia scripta Platonis, Aristotelis, Xenophontis, Plutarchi et tot aliorum luminum Græciæ. Quanti vel ipsorum Romanorum judicio scripta Græcorum philosopha præstiterint Latinis, ex hoc etiam loco patet. Dicit enim Cicero, quamquam e persona Varronis: *si qui de nostris ejus studio tenentur, si sunt Graecis doctrinis eruditi, Graeca potius, quam nostra sunt lecturi.*

Ibidem.

Totum igitur illud philosophiae studium — philosophiae scribere voluimus, si modo consecuti sumus.

Quanta Græcorum philosophiæ fuerit præstantia, hinc jure colligitur: fere unos Græcos, tanquam optimos magistros, in philosophia secutus est Cicero.

Cap. 3.

Brutus quidem noster, excellens omni genere laudis, sic philosophiam Latinis literis persequitur, nihil ut iisdem de rebus Graeca desideres.

Valde dolendum, nos nulla Bruti superstitia habere scripta, quamquam suspicari licet, eum, Ciceronis exemplo, Græcorum vestigia fere ubique secutum fuisse, eorumque placita, fortasse quædam addentem, imitando Latine explicasse.

Liber IV. Cap. 1.

Sed, quo plus in negotiis gerendis res — Graeciae principem ponimus.

Videantur de variis principibus viris Græciæ e sententia Ciceronis, quæ annotavimus supra ad lib. III. de Orat. cap. 34.

DE FINIBUS.

Lib. I. Cap. 3.

Ego autem satis mirari non queo, unde hoc sit — vel copiosae vel elegantis ornatus defuit.

Annotavit in scholis ad hunc locum summus Wyttenbachius: » *Hoc* » *aliquoties pronunciat Cicero, perperam et immerito, nimio patria-* » *rum rerum amore deceptus: conf. de Fin. lib. III. cap. 2, Tuscul.* » *Disput. lib. II. cap. 15, lib. III. cap. 5. de Leg. lib. I. cap. 9.*"

Sane, quidquid dicat Cicero, qui tam bene linguam Græcam callebat, certe in hoc non verum vidit, quamquam sæpe in hanc sententiam disseruerit, Latinam linguam locupletiorem esse Græcâ. — Quot enim verbis utuntur Latini, quæ plane sunt Græca, et uno verbo Latine exprimi prorsus nequeunt! Cujus rei non pauca in ipso Cicerone occurrunt exempla. — Quam concinna apud Græcos sunt omnia, quam rotunda, quam apte et facile composita inter se vocabula! Quantus diversarum in verbis formarum numerus! Qualis præpositionibus inest facultas ad nova verba componenda! Quam feliciter, quæ volunt, exprimunt! Quibus omnibus quam sint inferiores Latini, vident illi, qui utramque linguam intelligunt.

Quam locuples præterea est lingua Græca dialectis tam variis atque multiplicibus, quas Latini non habent? quem non illæ nitorem, quem non in dicendo suavitatem gravitatemque conciliant? Quid enim Atticâ purius? quid Doricâ gravius? quid Jonicâ mollius? Sed non amplius de re minime ambigua est disputandum, et Græcis palma maximo jure tribuenda est.

Lib. II. Cap. 19.

Contineo me ab exemplis, Graecis hoc modicum — sed dies me deficiet.

Annotavit clar. Wyttenbachius: » *Cicero haec per invidiam de Grae-* » *cis dicit, ut et ipse et alii Romani solent. Atqui Graeci multi pro-* » *ferre poterant exempla civium suorum, qui pro patria voluntariam*

» *mortem occubuissent; et ipse Cicero eorum exempla proponit. Tuscul.*
» *Disp. lib. I. cap.* 40."

CAP. 21.

Sint ista Graecorum, quamquam ab his philosophia et omnes ingenuas disciplinas habemus.

Nunquam sibi in hoc prædicando satisfacere potest Cicero.

CAP. 25.

Ratio ista, quam defendis; praecepta, quae didicisti — qui maledictis insectantur eos, a quibus de veritate dissentiunt.

Annotavit Cl. Wyttenbachius: » *Est hoc e communi Romanorum*
» *superbia et adversus Graecos supercilio dictum.*" Conf. de Nat. Deor. lib. I. cap. 33 et 34.

LIB. III. CAP. 2.

Quod si in ea lingua, quam plerique uberiorem — tamen, quoniam usu recepta sunt, nostra dicamus.

Annotavit Cl. Wyttenbachius: » *Hunc communem Romanorum erro-*
» *rem, quem Cicero vel serio, vel causae inserviens, erravit, attigi-*
» *mus supra lib. I. cap.* 3." Ubi etiam videantur, quæ ad amplificandum apposui.

CAP. 4.

Equidem soleo etiam, quod uno Graeci, si aliter — quam proëgmenis et apoproëgmenis concedatur.

Ecce exempla laudatarum illarum linguæ Latinæ divitiarum!

TUSCULANÆ DISPUTATIONES.

LIB. I. CAP. 1, 2, 3.

Hoc mihi Latinis literis illustrandum putavi — prosimus etiam, si possumus, otiosi.

Hoc loco defungi possem memorandâ egregiâ illâ Commentatione a cons.

et doct. Voorduin conscripta, quæ die 4 Octob. 1821 in hac ipsa Academia Gandav. præmium reportavit, in cujus *tertia parte* inquisivit auctor: *quatenus Romani in singulis artibus et doctrinis aut Graecis anteponendi, aut aequiparandi, aut postponendi sint*, (Comment. pag. 99.) Verum non placet describere; sed potius meum qualecumque judicium de Ciceronis effato in capite primo in medium proferre.

Non indefinite posuit Cicero, *Romanos omnia aut per se sapientius invenisse, quam Graecos, aut accepta ab illis fecisse meliora*, sed omnino attendendum est ad ea, quæ proxime sequuntur, ut hac de re bene judicemus. Hæc enim addidit: » *quae quidem digna statuissent,* » *in quibus elaborarent.*" Itaque mox nominatim excipit doctrinam et omne literarum genus, in primis poëseos ac philosophiæ studia. Refert autem ad suam sententiam tria genera, de quibus nunc nobis est inquirendum.

Primum igitur videamus de moribus et institutis vitæ rebusque domesticis ac familiaribus.

Mulierum quidem conditio longe melior apud Romanos, quam apud Græcos fuit. Hi uxores suas a virorum familiaritate seclusas perpetuo in gynæceis servabant, nec unquam in publicum prodire patiebantur. Unde factum est, ut feminæ omni fere ingenii colendi occasione caruerint. Romani contra matronas honore debito prosecuti sunt, iisque totam domum permeare, res domesticas obire, mariti colloquiis et negotiis interesse, sæpe etiam forum ac templa frequentare permiserunt. Quod quanto magis cum humanitate conveniret, quantumque utilitatis ad mores expoliendos attulerit, neminem fugiet.

Ad puerorum educationem quod attinet, ipsi Græci admodum inter se diversi fuerunt.

Lacedæmoniorum enim instituta, quamquam amorem patriæ bellicamque virtutem in puerorum animis alerent, improbanda tamen videtur nimia duritas, quæ omnia mitiora studia opprimebat. — Atheniensibus autem præclaras hac de re leges dedit Solon, instituitque, ut omnes pueri literas et natandi artem discerent, tum ut ditiores musicæ, gymnasiis, equitationi, venationi ac philosophiæ studerent; — pauperiores agricul-

turæ, mercaturæ vel opificio cuidam operam darent. Inter utramque gentem interjectum locum tenuerunt antiquissimi Romani. Nam ubi de *inventis* agitur, vetustissima semper ætas consideranda est. Hi Lacedæmoniorum quidem atrocitatem effugerunt, excepta tantum dira illa lege, qua pueri deformes et minus validi exponi jubebantur, patrique jus vitæ ac necis in liberos dabatur. Atheniensibus autem inferiores fuere, siquidem nulla publica educationis cura Romæ erat, et omne literarum studium negligebatur, præter ipsius Latinæ linguæ cognitionem.

Postea vero sub Pyrrhi tempora Græcorum mores Romæ adsciti sunt, ac puerorum quoque institutio ad Atheniensium exemplum immutata. Musicen solam, quam illi magnopere colebant, omiserunt: in quo, mea opinione, laudandi sunt, cum ea ars nimium faciat ad animos emolliendos, quod et in Atheniensibus perspectum est, et postea sub Cæsaribus ipsorum Romanorum exemplum docere potuit.

Sed quoniam de Græcorum rebus domesticis tam pauca cognita sunt, eas linquamus, ac potius transeamus ad alterum genus, instituta scilicet ac leges, quibus respublica temperata fuit. E Græcis autem solos Athenienses huc advocabo, quippe de quorum institutis plurima supersunt monumenta. Hic primum se nobis offert caput reipublicæ *Senatus*, cujus potestatem certis juribus definiverunt Athenienses, eoque turbas evitarunt, quibus hac de causa Romana civitas toties fuit labefactata. Stipendium autem, quod senatoribus constituerant, multum de eorum auctoritate detrahere debebat, ut in ea re Romanos magis laudandos arbitrer.

Item *Censura* sapienter instituta mihi videtur, multumque valuisse ad morum severitatem, ut ad juris æquabilitatem in republica servandam egregie prodesse potuere Tribuni plebis, cujus utriusque muneris nullum simile, quantum scio, apud Græcos exstitit.

Improbandam quoque puto licentiam, qua in Græcorum comœdiis non tantum principes civitatis, verum etiam res sacræ traducebantur, populique risui exponebantur: quam rem Romani prudenter legibus compescuerunt. Hi autem Atheniensibus in eo postponendi sunt, quod Solonis legibus infamiæ pœna sancitum fuit, ut parentes a liberis alerentur; qua de re Romæ nil publice cautum fuisse, colligere licet e Cicerone de

Officiis lib. I. cap. 17, ubi disputans de liberorum erga parentes officiis nullam legis auctoritatem affert, quod alioqui sæpissime facit. Quam sapienter idem Solon in parricidas nullum constituerit supplicium, apparet e Romanorum comparatione, qui, cum illud scelus gravissime vindicandum censuissent: » *parricidæ,* ut ait Seneca, *cum lege cœperunt, et illud facinus poena monstravit.*" Conferantur hoc loco, quæ annotavimus ad caput 25 Orationis: *pro S. Roscio Amerino.*

Posset etiam huc referri *jus applicationis,* quod ab Atheniensibus ad Romanos translatum ferunt, quo cogebantur peregrini aliquem e civibus patronum sibi adsciscere, qui suas res ageret; id vero jus cum ipse Cicero dicat: » *obscurum sane et ignotum*", nobis difficile sit judicare, utrum id Romani melius fecerint, nec ne.

Itaque pauca dicamus de re militari, quam tertio loco Cicero memorat. Cujus cum antiquissimis temporibus pene rudes essent Romani, mox Vejorum obsidione, certamine quod cum Pyrrho subierunt, ac præsertim bellis Punicis adeo peritiâ aucti sunt, ut reliquis omnibus populis institutorum sapientiâ præstitisse videantur. Exemplo sint armorum ratio, proelii conferendi modus, castra metandi artificium, jus vitæ ac necis, quod per bellum dux in milites habebat, absque ulla provocatione; triumphus denique, ceteraque præmia, quibus aut Imperatorum aut militum sagacitas ac fortitudo ornari solebat. Unum tamen succurrit, in quo minus eos laudem, quod nimirum annuos magistratus exercitibus præficiebant, qui et comitiorum causa subinde Romam avocarentur, et successoribus suis sæpe belli eventum relinquere deberent. Fateor hanc ipsam imperii brevitatem consulibus acrem stimulum fuisse, ut in rebus gerendis properarent, sed plus mali huic instituto inerat, quod Livii verbis probatur, (lib. IX. cap. 18): » *nemo plus quam annum consu-*
» *latum gessit; ab tribunis plebis delectus impediti sunt: post tem-*
» *pus ad bella ierunt: ante tempus comitiorum causa revocati sunt:*
» *in ipso conatu rerum circumegit se annus: collegae nunc temeri-*
» *tas, nunc pravitas, impedimento aut damno fuit: male gestis*
» *rebus alterius successum est: tironum aut mala disciplina insti-*
» *tutum exercitum acceperunt.*"

Sapientius profecto Græci, qui, si quod bellum oriretur, unum pluresve duces eligerent, qui illud ad finem usque persequerentur, quemadmodum ab Atheniensibus Alcibiadi, Niciæ Lamachoque Syracusana expeditio commissa est; a Lacedæmoniis Agesilao bellum Asiaticum.

Ex his igitur quæ attigi, merito concludi posse puto; Romanos ea, quæ a Græcis acceperint, ad suæ reipublicæ formam et indolem accommodasse, eoque ipso meliora reddidisse; quæ autem ipsi invenerint, in iis plerumque quidem Græcis antecelluisse, nonnunquam etiam ab illis fuisse superatos.

Cap. 12 in fine et 13.

Quid totum prope coelum, ne plures persequar — quam hoc late pateat intelliges.

Ex his patet, non omnes Græcos æque fuisse superstitiosos, sed scivisse nonnullos, quod illi, qui dii habebantur, antea fuerant homines, et ob beneficia in humanum genus divino honore afficiebantur. Jovis enim sepulcrum monstrabatur in Creta, aliorum alibi.

Mysteria, quorum mentionem injicit Cicero, sunt Eleusinia, quibus tum Romani, crebro Athenas invisentes, initiari solebant: his et alia et de vero ortu deorum explicabatur. Conf. de Natura Deorum, lib. II. cap. 21.

Cap. 35.

Pompejo nostro familiari — sed tamen fortunatum.

Romano more de Græcis loquitur Cicero, eorumque nativam hilaritatem, quæ sese maxime post anxietatem et tristitiam manifestare solebat, immerito carpit.

Cap. 46.

Hanc sententiam significare videtur — vel tum potius putabant.

Ex hoc loco rursus patet, quanti fecerint victoriam in ludis Olympicis Græci, Romanosque illum honorem minime tanti duxisse; tum etiam Græcos jam Ciceronis ætate, ab antiquo illo ardore et gloriæ studio, libertate amissa, degenerasse.

Cap. 48 et 49.

Clarae vero mortes pro patria oppetitae, non solum — fuisse cum gloria.

Sunt hæc exempla conferenda cum eo, quod dicit Cicero de Fin. lib. II. cap. 49, et videatur ibi annotatio nostra; — de Erechtheo vid. Apollodorus Biblioth. lib. III. cap. 14. § 4.

Menœceus erat Creontis filius, de quo Tiresias oraculum ediderat, Thebanos victores fore, si Menœceus Marti victima fieret. Vid. Argumentum Euripidis Phœnissarum.

Harmodium et Aristogitonem interfecisse Hipparchum Pisistrati filium, Athenarum tyrannum, unicuique literarum non rudi notum est.

Lib. II. Cap. 2.

In ipsa enim Graecia — majores nostri transtulerunt.

Recte dicitur Græcia *languere*, neque aliter fieri potuit. Exstincta enim libertate exstinctus erat omnis in ista natione vigor atque ingenii vis.

Cap. 15.

Labor est functio — dolorum efficiet faciliorem.

Ad hunc locum sequentia annotat Muretus Variar. Lect. lib. XIX. cap. 4: » Cum Græcos negat sua lingua *laborem* a *dolore* distinguere, » an non aperte calumniatur? Neque *φιλόπονος* est *doloris amans* sed » *laboris*. At *πόνον* interdum etiam *dolorem* vocat, et *laborare* dicunt » eas corporis partes, quæ dolent. Non igitur idem et Latini faciunt? » Unde igitur sunt illa?

» *Laborat e dolore misera:* et
» *Quae laborantes utero puellas,*

» et qui laborat podagra, certe non ita laborat, ut Marius cum æstu » magno ducebat agmen. Sed cujus potius in hanc rem, quam ipsius » Ciceronis testimonio utamur? Ejus igitur verba sunt e secundo de » Finibus: *Quos, dii immortales, ille, cum omnes artus ardere*

» *viderentur, cruciatus perferebat? Nec tamen miser esse, quia summum id malum non erat: tantummodo laboriosus videbatur.*" Nonne » eum, qui maximo dolore cruciatur, *laboriosum* vocat? Videat ergo, » si hoc nomine in Græcos volet esse durior, ne caussæ suæ securim » talis ac tantus patronus infligat."

Cap. 27.

Itaque barbari quidam et immanes ferro decertare — quod non a certa ratione proficiscatur.

Barbari hoc loco sunt *gladiatores,* qui ad mortem usque dimicare solebant. De Græcis *suae aetatis* vere videtur loqui Cicero; veteres illi, cum doctrina, tum maxime etiam virtute et fortitudine eminebant.

Lib. III. Cap. 5.

Qui enim animus est in aliquo morbo — quam Graecis: quod aliis quoque multis locis reperietur.

Sic etiam supra lib. II. cap. 15 gloriatus est Cicero, sed vane; quidquid enim dicat, fere omni in parte Latina lingua cedere debet Græcæ.

Ibidem.

Qui igitur exisse ex potestate dicuntur — vel timore, vel dolore moveatur.

At illud haud absurde ducitur ab antiquo *μάω*, *μάνω* vid. Cl. Lennepius Etymol. in voce *μαίνομαι*. Quod autem Cicero Linguæ Græcæ Latinam in eo præfert, quod illi pro furore *μελαγχολίαν* usurparent, id videtur approbandum; siquidem, ut ait, non atra bile solum mens, sed animi sæpe affectibus in furorem solet abripi.

Cap. 8.

Veri etiam simile illud est, qui sit temperans, quem Graeci — reliquas etiam virtutes frugalitas continet.

Hoc loco Cicero verba quærens iis, quæ vult, exprimendis idonea,

partim Græcæ, partim suæ linguæ sentit inopiam. Verbo quidem σωφροσύνη Latinum nullum satis respondere confitetur, idque merito; sed pariter Græcos nullum habere, vel certe usurpare, quod exprimat Romanorum *innocentiam;* quæ vox peculiariter de magistratibus usurpatur. χρήσιμος simili, sed, ut Cicero dicit, angustiore sensu, quam *frugalis* posuit *Sophocles in Ajace v.* 403.

Cap. 10.

Nam ut corpus etiam si mediocriter — nomen habet non sejunctum a dolore.

Videtur et hic in Græcos iniquior: πάθος enim a πάσχω dictum, non idem est, quod *morbus,* sed universe affectionem animi denotat, estque diversum a νόσος, quod Græci, ut Romani suum *aegritudo,* de nonnullis tantum animi perturbationibus, nunquam autem de lætitia, usurpant conf. infra lib. IV. cap. 5, et Cl. Bakius in Posidonio, pag. 235 seqq.

Cap. 34.

Separatim certae scholae sunt de exsilio — plenae disputationes delectationis sunt.

Græcos opus quærere propterea dixit Cicero, quod publicis rebus non amplius operam dare poterant: satis eorum laudat disputationes, quum eas vocat plenas delectationis.

Lib. IV. Cap. 1.

Cum multos locis nostrorum hominum ingenia — in hanc civitatem e Graecia transtulerunt.

Intelligit philosophiam, cujus studium vulgo tamen Romanis nunquam placuit, et in quo scribendi genere soli Cicero et Seneca egregia reliquerunt opera.

Cap 5.

Faciam equidem, tu tamen, ut solos — dicuntur a Graecis.

Olent jactantiam; licet enim antiquiores Græci, ut Chrysippus, de

variis perturbationibus obscurius egissent, Posidonius tamen eam doctrinam copiose dilucideque exposuerat.

Cap. 33.

Mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis — libidinosos esse amores videmus.

Merito, ut etiam in libris de Republ. libro IV. cap. 4., carpuntur Græci mores, puerorumque in gymnasiis educandorum ratio, quæ magnis vitiis facilem præbebat locum. — Romanis certe hoc longe melius fuit. Attamen Atheniensium gymnasia, initio quidem moribus nocere non potuerunt, siquidem Solon mortis pœna sanxerat, ne quis, pueris certantibus, gymnasium intraret.

Lib. V. Cap. 36.

An hoc non ita fit omni in populo — quod praeter modum justus esset.

Patriæ amans Cicero h. l. Græcorum, quam Romana maluit afferre exempla, quæ sane illi non defuissent: vid. de Republica lib. I. cap. 1.

DE NATURA DEORUM.

Lib. I. Cap. 4.

Eoque me minus instituti mei poenitet — ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur.

In mente habet Cicero illam copiam verborum Latinorum, quæ sibi invenisse videbatur, ut pleraque saltem Græcorum exprimere posset. Vere dixisse videtur, complures ante se Romanos Græcis institutionibus eruditos, ea, quæ didicerant, cum civibus suis communicare non potuisse, quod illa, quæ a Græcis accepissent, Latine dici posse diffiderent.

Auxit igitur Latinorum verborum copiam Cicero, sed inaniter jactat, Romanos hoc in genere a Græcis non vinci.

Cap. 5.

Ut haec in philosophia ratio — contra omnes philosophos et pro omnibus dicere.

Immerito Græcorum tarditatem accusare videtur Cicero. Postquam

enim a Romanis essent devicti, magna pars alacritatis in studiis certo certius perire debebat, ita ut non amplius totis viribus se iis darent.

Lib. II. Cap. 36.

Principio enim terra sita in media parte — tritum est enim pro Latino.

Duo rursus exempla jactatæ illius copiæ linguæ Latinæ.

Lib. III. Cap. 23.

Atque haec quidem ejusmodi ex vetere Graeciae fama — ne perturbentur religiones.

Romani in religione multo graviores et austeriores erant, quam Græci; itaque jure ex eorum sententia disputat Cicero, resistendum esse famæ tot esse Joves, tot Apollines, tot Dionysos, ne religiones perturbarentur.

DE DIVINATIONE.

Lib. I. Cap. 1.

Itaque ut alia nos melius multa quam Graeci — a furore duxerunt.

Intelligit Græcorum vocem *μαντικὴν*, comparatam cum Romanorum *divinatione*. De illa Lennepius Etymol. in voce *μάντις*: Vates a Græcis dicebatur *μάντις* q. d. *furibundus* vel *furore percitus* a *μαίνεσθαι furere*. Inde autem in vatem apte translata vox *μάντις*, quia *vates* oracula reddituri, *furore*, quem divinum vocabant, *perciti* id faciebant.

Ibidem.

Quam vero Graecia coloniam misit — sine consilio deorum est?

Non laudi hæc Græcis sunt ducenda, sed potius eorum superstitioni tribuenda.

Cap. 19.

Age, Barbari vani atque fallaces: num etiam Grajorum — multis saeculis verax fuisse illud oraculum.

De veritate historiæ apud Græcos, quod ad oracula attinet, non multum

est disputandum, nam hæc omnia satis superque in secundo libro sunt refutata.

Cap. 39.

Quid est igitur cur dubitandum sit — si Graeci, si barbari, si majores, etc.

De Græcis videantur, quæ annotavimus supra ad cap. 19.

Cap. 43.

Quis vero non videt in optima quaque republica — ad nostra jam redeo.

Jure laudantur universi Græci, quod religionem adeo cum omnibus rebus publicis conjunxerint. Sine cultu enim deorum (quonam modo, utrum recte nec ne, nunc non curamus) stare nequit ulla res publica; auspicia autem atque oracula sane apud veteres tam arcto vinculo cum diis conjuncta fuere, ut a se invicem separari non possent. Vid. Doct. Merxlo Dissert.: *De vi oraculi Delphici in res Graecorum publicas.*

Lib. II. Cap. 2.

Magnificum illud etiam Romanisque hominibus gloriosum — si instituta perfecero.

Nunquam autem id assecuti sunt Romani, ut Græcis de philosophia libris non opus iis fuerit.

Cap. 4.

Ut enim ipsa philosophia — tritus est.

Rursus Græcum verbum pro Latino usurpatum.

DE FATO.

Nil inest.

DE LEGIBUS.

Lib. I. Cap. 2.

Postulatur a te jamdiu vel flagitatur potius historia — nisi quid Quintio videtur secius.

Conferendus est omnino locus de historicis Græcis in secundo de ora-

tore libro cap. 13 et 14, unde patebit, quam longe in gravissima re, qualis est historiæ conscriptio, palmam Romanis Græci præripuerint; — ne post Ciceronem quidem, nisi a Græcis edocti, magni extiterunt historici Latini, quales Sallustius, Livius, Tacitus (vid. Vossius de Historicis Græcis, ut et etiam de Historicis Latinis). Recipiendam h. l. censeo Wyttenbachii correctionem legentis *jejunius* pro *jucundius;* quamquam hoc ironice potest accipi, vid. Doct. Nauta Comment. de Coelio Antipatro in Annalibus Acad. Lugd.-Bat., anni 1823, pag. 9.

Cap. 9.

Nam et oculi nimis arguti — Graeci norunt, nomen omnino non habent.

Ad hunc locum in scholis annotavit Cl. Wyttenbachius: » *Cicero multis locis iniquior est erga Graecos, quum reprehendit eos multarum rerum vocabulis carere, quae haberent Latini; qua de iniquitate diximus ad libros de Finibus bonorum et malorum.* (Vide supra ad » Lib. I. cap. 1.) *Graeci autem hanc partem capitis humani, qua continetur vultus et significatio characteris vocant* ἦθος *item* φύσιν." Vid. ad h. l. Davisius et Casaubonus ad Theophr. Characteres, p. 234 seq.

Lib. II. Cap. 12.

Cumque Vesta, quasi focum urbis, ut Graeco nomine — interpretum nomen tenemus.

Nam Latinum nomen *Vesta* factum est a Græco Ἑστία *focus,* præposito digammate Aeolico.

Cap. 14.

Nam mihi cum multa eximia — Sed etiam cum spe meliore moriendi.

Mysteriis Eleusiniis, quæ hic intelliguntur, multum certe boni debuit humanum genus; nam omnia, quæ enumerat Cicero, inde profluxisse videntur; itaque maxime *initiorum* inventio pertinet ad laudes Græciæ et inprimis Athenarum (conf. Creuzer in oratione sæpe laudata passim.)

De Eleusiniis peculiarem scripsit librum Joann. Meursius, post eum magni Heynii discipulus elegantissimus Jctus Joan. Aug. Bachius, deinde

nostra fere ætate eruditissimus Sancto Crucius in libro Gallico: *de mysteriis Paganorum,* qui cujusvis est pretii.

Cap. 15.

Quam varios canendi sonos, quorum dici vix potest — in Timothei fidibus demi.

Hinc manifestum est, quanti per omne tempus musicen fecerint Græci, nec non eorum mores lapsos ad mollitiem pariter esse immutatos cum cantibus. Sapientissimus ille Græciæ vir, de quo mentio injicitur, est summus Plato; disserit autem hac de re in primis de Republ. lib. VII. p. 447, et de Legibus lib. III. p. 594, editionis Lugdunensis. — Omnia loca collegit Cl. Den Tex in Dissertatione *de vi musices e sententia Platonis.*

Cap. 23.

Jam cetera in XII minuendi sumtus — quia lex Solonis id ipsum vetat.

Hinc patet leges Solonis, quas supra pene vituperare videtur Cicero (de oratore lib. I. cap. 44.) revera inserviisse legibus XII tabular. conficiendis.

Valde dolendum est, nos legum Solonis non nisi fragmenta habere superstitia, quæ singulari volumine collegit Samuel Petitus; quod volumen repetiit suisque animadversionibus locupletavit Petrus Wesselingius. — Funebres autem Solonis leges leguntur lib. VI. tit. 8. conf. Cicero infra cap. 26 et 27.

Cap. 24.

Cui nomen neniæ. — *Lugubres nominantur.*

Annotavit ad h. l. Cl. Wyttenbachius: » *apud Graecos non dicitur,*
» *nisi forte* νηνίατον, *quod ut rarum et e Phrygia ortum notat Pollux*
» *in Onomastico lib. IV. segm.* 79. *Festus pag.* 259 *dicit hoc nomen*
» *a nonnullis duci a Graeco* νήτος extremus. *Naenia autem est carmen,*
» *quod in funere laudandi gratia cantatur ad tibiam. Sic Varro apud*
» *Nonium Marcellum in voce* nænia, *ubi vid. Joseph. Scaliger in*
» *Conjectaneis ad Varronem, p.* 142."

Credibile igitur est Romanos hoc nomen a Græcis mutuatos esse.

CAP. 25.

Nostrae quidem legis interpretes — nihil est apud Solonem amplius, etc.

Jure Atheniensium sapientia, quod ad jus sepulcrorum inde ab antiquissimis temporibus attinet, laudatur. — Exempla enim præbuerunt, quæ Romani imitarentur.

CAP. 26.

Sed ait rursus idem Demetrius — Haec igitur Athenienses tui.

Eodem pertinent, quo caput 25. Demetrius autem Phalereus, Theophrasti discipulus, a Macedonum rege Alexandro constitutus est princeps Athenarum : ejus vita est apud Diog. Laërt. lib. V. sect. 75. De legibus Atheniensium librum scripsisse dicitur, nunc vero deperditum.

LIB. III. CAP. 20.

Legum custodiam nullam habemus — legem accusatori, judicioque servari.

Annotavit ad h. l. Cl. Wyttenbachius : » *Atqui, ut mox ait ipse* » *Cicero, scriptae leges apud Romanos servabantur, et fuit hoc munus* » *censorum, ut colligitur ex Livio lib. IV. cap.* 8. *item ex lib. XLIII.* » *cap.* 16. *et apud Plinium Histor. Natur. lib. XXXIV. cap.* 9. » *Sed vulgo oratores et causarum actores has leges non ita in promtu* » *habebant, sed ignorabant; itaque ab apparitoribus seu scribis et* » *ministris magistratuum petebant et quaerebant, an ejusmodi quae-* » *dam lex esset, quae ad praesentem causam valeret. Conf. etiam* » *Cicero de Oratore lib. I. cap.* 46 *et* 59. *Apud Graecos autem* » *erant Magistratus honorati huic rei constituti* νομοφύλακες; *de* » *quibus Harpocratim in voce, et Pollux lib. VIII. sect.* 54 *et* 104. » *Frequens eorum est mentio apud Platonem in libris de Legibus.*" Hinc apparet Romanos in cura rei tanti momenti inferiores fuisse Græcis.

DE OFFICIIS.

Lib. I. Cap. 3.

Quamquam te, Marce fili — altera exemplis, etc.

Pertinet ad laudes Athenarum, quæ Ciceronis etiam ætate tantam apud viros doctos habebant auctoritatem, et quas permulti scientiæ augendæ causa adibant.

Videtur autem illud *exemplis* imprimis ad superiora tempora referendum, quibus tot illustres viri, ut Aristides, Socrates, Plato, Athenis floruerant, quorum memoria cum monumentis, tum sermonibus servabatur.

Ibidem.

Et id quidem nemini video Graecorum adhuc contigisse — suo studio delectatus, contemsit alterum.

Cicero neminem, nisi Demetrium Phalereum, in utroque genere dicendi laborasse scribit; Platonis tamen habemus præter disputationes philosophas etiam *Menexenum*, in qua Periclis mortui laudes Oratoris more celebrat; *Laudationem* autem inter Oratoris munera ponit Cicero in libris de Oratore.

Lib. II. Cap. 22 et 23.

Quam autem habet aequitatem — atque omnes eadem aequitate continere.

Æquissimum videtur hoc Ciceronis judicium et de Lysandri Agidisque pravis consiliis, et de Arati præclaro facto: confer. Plutarchus in singulorum Vitis.

Lib. III. Cap. 2.

Suscepisti onus praeterea grave — urbis auctoritatem et magistri.

De Athenarum auctoritate similia monuerat lib. I. cap. 1, ubi videatur annotatio nostra.

Cap. 11.

Durius etiam — crudelitas.

Immanis hæc Atheniensum crudelitas merito reprehenditur.

Cap. 11.

Itaque Athenienses quod honestum non esset — socios vectigales habemus.

Merito laudat Athenienses ob utrumque factum: quamquam illud paulo crudelius: quod autem in fine suis civibus illos anteponit, hinc videmus veri et honesti sensum non semper apud eum amore patriæ oppressum esse.

DE SENECTUTE.

Cap. 13.

Bene enim majores nostri accubitionem — id maxime probare videantur.

Græci enim συμπόσιον et συνδεῖπνον appellant; unde colligit Cicero, eos illam voluptatem, quæ in bibendo et edendo sita est, maxime in conviviis probasse. Tenendum tamen in symposiis Atheniensium sæpe sermones elegantissimos institutos esse, quos imitatus est Plato. — Conferantur autem omnino, quæ e Mureti sententia annotavimus supra ad Epist. 24 *ad Paetum* in libro IX. Epist. ad Diversos.

DE AMICITIA.

Cap. 2.

Fannius: *Sunt ista, Laeli — humanosque casus virtute inferiores putes.*

Illa verba: *qualem in tota Graecia neminem* non carent jactatione, nam in sequenti sententia Socratem memorat. — Græcia autem præterea multos habuit sapientes, qui omnia sua in se esse posita ducerent, humanosque casus virtute inferiores judicarent, ut septem illos et Pythagoram.

CAP. 5.

Lælius: *Ego vero non gravarer — omnibus rebus humanis anteponatis.*

Præclara laus, quam Græcis doctoribus tribuit Lælius, admixta tamen temeritatis reprehensione. Eandem consuetudinem subito disputandi memorat Cicero de Orat. lib. I. cap. 22. et lib. II. cap. 3.

CAP. 12.

Quis clarior in Graecia Themistocle — apud nos fecerat Coriolanus.

Fere ubique, ubi Græcos homines reprehendit, etiam Romanos apponit Cicero, ut et hic fecit. Ex hoc autem loco apparet, quam injuste in libris de Republica lib. I. cap. 3 dicat: *quae* (exempla) *nata et frequentata apud illos* (Athenienses sive Græcos) *etiam in gravissimam civitatem nostram dicuntur redundasse.* Erat autem Coriolanus æqualis Miltiadis, nam floruit uterque circa annum 490 A. C. De Themistocle vero Plutarchus tradit, eum, quod patriæ bellum inferre nollet, venenum bibisse.

CAP. 13.

Nam quibusdam quos audio sapientes — suarum cuique rerum, etc.

Jure illos Græcos philosophos reprehendit Cicero; erant autem Epicurei; quorum sententiam proponit de Finibus lib. I. cap. 20, refellit ibidem lib. II. cap. 24 - 27.

DE REPUBLICA.

LIB. I. CAP. 3.

Illo vero se loco copiosos — secutae sunt.

Occupatus est h. l. Cicero in refutandis illis philosophis, qui negarent, sapienti rempublicam esse, gerendam; erat nempe placitum Epicuri: *τὸν σόφον οὐ πολιτεύσεσθαι*: copiose hac de re egimus ad lib. III. de Oratore cap. 14 et 15.

De iniquitate, qua h. l. Græcos tangit, ac si eorum exemplo Romani adducti, suos etiam principes viros ejecissent, videatur annotatio ad cap. 12 *de Amicitia.*

CAP. 18.

Quod si studia Graecorum — ad ipsam rempubl. conferre possumus.

Satis h. l. significat, illa liberiora Græcorum studia, id est, opinor, eloquentiam, historiam, poësin, etiam homini Romano magnæ utilitati esse.

CAP. 22.

Sed neque his contentus sum — magis eruditum quam litteris.

Locus memorabilis, unde videmus, quid optimi Romanorum de Græcis sentirent; *summos ex Graec. sapientes homines*, intelligere videtur Platonem et Aristotelem, *nostra* pertinet ad Orationes de Republica, in senatu et apud populum habitas, fortasse etiam ad Jctorum libros quosdam. Hæc autem, quod Græcis non inferiora censeat, in eo patriæ amantior videtur.

CAP. 37.

Cedo num Scipio barbarorum rex — quam Romanos puto.

Græcorum erat illa opinio; unde mirati sunt, Flamininum ut in populo barbaro non barbarum. Videatur Plutarchus in vita Flaminini cap. 5. Videntur tamen adversus hanc Ciceronis sententiam Græci morum cultura Romanis anteferendi; de quo est Oratio Viri Cl. Gratama: *De sera nec multum provecta Quiritium humanitate.*

LIB. II. CAP. 1.

Is dicere solebat — sine rerum usu ac vetustate.

Sapienter hoc videtur Cato dixisse; quamquam de Lacedæmoniis narrat Plutarchus, Lycurgum ideo non scripto consignasse leges ut res minores a posteris, tempore postulante, possent immutari.

CAP. 4.

Et quod de Corintho dixi — quae ante paulo perbreviter.

Sensit hoc maritimi situs incommodum ipse Plato, qui propterea civitatem suam procul a mari condi voluit: vid. de Legibus lib. IV. p. 112.

Cap. 11.

Et te quidem ingressum — tu mihi videris utrumque facturus.

Platonis præclaram laudem tribuit: » princeps in scribendo fuit: sed alii quoque multi Græci de Republica disputarunt, inprimis Peripatetici, ut Aristoteles, cujus habemus *Politicorum* libros. Recte autem Cicero judicare videtur, utramque rationem aliquid habere minus commodum.

Cap. 19.

Sed hoc loco primum videtur — ad Graecorum disciplinam erudiit.

Eleganter exponit, quid Romani per Demaratum Corinthium a Græcis lucrati sint.

Cap. 23.

Et antiquitas — vidit fere.

Nempe reipublicæ administrationem partiendam esse inter reges, γερούσιαν et populum. Dicitur autem *antiquissimus*, ut distinguatur ab altero Lycurgo, qui Olympiades instituit supra cap. 10.

Lib. III. Cap. 9.

Lacedaemonii suos omnes agros — ut servitio colendos dedit.

Non obliviscendum hic Philum induci causam injustitiæ defendentem; unde credibile est, eum hæc exempla quodammodo auxisse.

Cap. 36.

Phoenices primi mercaturis — exportaverunt in Graeciam.

Videtur hoc spectare Cecropem aliosque Phœnices, qui civitates Græcas legibus et institutis temperaverunt.

Lib. IV. Cap. 3.

Disciplinam puerilem ingeniis — frustra laborarunt.

Defendit Græcorum in hoc genere labores Majus ad h. l.

Cap. 6.

Nec vero mulieribus — moderari uxoribus.

Recta videtur hæc Ciceronis sententia; similia monuit Cato pro lege Oppia dicens apud Livium.

Cap 10.

Et Graeci quidem antiquioris — de quo vellet, nominatim diceret.

De concordiæ apud Græcos licentia nonnulla diximus ad Tuscul. Disp. lib. I. cap. 1.

Atque sic quidem jucundissimam exegimus operam, et pro nostro instituto ea Ciceronis selegimus loca, quibus summus vir, quascunque tandem ob causas aut æque aut inique de Græcis judicasse censendus sit; modeste præterea et candide pro nostrarum virium tenuitate argumentorum rationibus ad singula loca probavimus judicii sive æquitatem sive iniquitatem. — Superest, ut brevi universum Ciceronis de Græcis sententiam secundum quæstionis ordinem exponamus.

Græcorum igitur nationi nonnunquam subiniquus videtur, ut recte jam animadverterat Muretus, præsertim ubi causæ serviens eorum fidem in testimoniis elevat. Vidimus enim nonnullos tantum Græcos, et quidem illos Asiaticos eo vitio laborasse, cujus omnes accusat Cicero. Quamvis autem jusjurandum tanti non fecerint Græci, quanti Romani, gravissima gens, negari tamen non potest, iniquissima erga Græcos esse illa verba in Oratione pro Flacco, cap. 4: *Testimoniorum religionem et fidem nunquam ista natio coluit, totiusque hujusce rei quae sit vis, quae auctoritas, quod pondus, ignorat.*

Ubi Græcorum levitatem insectatur Cicero, nonnunquam quidem illam nimis exagitat, verum in plerisque tamen ex vero judicat. Quæ enim attulimus, præsertim de concionibus exempla, insigniter faciunt ad ejus sententiam probandam. Nonnullis tamen in locis, ut v. c. ubi ridi-

culum facit Græcorum studium pulchrarum, ut dicuntur, artium, ut Romanus judicat, saltem judicare se fingit Cicero, i. e. ut homo earum rerum fere plane rudis. Fortasse aliquando apud Græcos nimium fuit hoc studium, itaque aliquatenus levitatis sunt accusandi; universe autem minime culpandi videntur.

Vidimus porro Ciceronem non raro instituta Græcorum contemnere, ubi non contemnenda videntur, eorumque leges vituperare, quamvis nonnunquam meliores sint Romanis: verum hæc omnia patriæ et rerum patriarum amore ductum fecisse eum constat. Sæpe tamen etiam verum nec non valde honorificum de Græcorum institutis tulit judicium.

Nulla autem in re vehementius errasse videtur, quam in comparanda Latina cum Græca lingua. Hic patriæ amor cœcum, ut hoc verbo utar, reddidit Ciceronem, ita ut repugnante sana ratione fere omnibus locis illam huic anteposuerit.

Superest, ut tandem dicamus, Ciceronem Græcorum, veterum illorum præsertim, fuisse studiosissimum, eumque fortasse plura in eorum laudem scripturum aut dicturum fuisse, nisi Romanis hominibus universe tam magnum Græcarum rerum insitum fuisset odium.

CANDIDE.

INDEX EORUM LOCORUM IN CICERONIS OPERIBUS, UBI DE GRÆCIS SERMO EST.

DE LINGUA GRÆCA.

De Oratore, lib. I. cap. 34.
— — — — lib. II. cap. 4.
— — — — lib. III. cap. 24.
Brutus, cap. 90.
In Verrem Act. II. lib. II. cap. 63.
— — — — — — — III. cap. 37.
— — — — — — — IV. cap. 66.
Pro Archia, cap. 10.
De Finibus, lib. I. cap. 3.
— — — — lib. III. cap. 2, 4.
Tuscul. Disp., lib. II. cap. 15.
— — — — — lib. III. cap. 5, 8, 10.
De Nat. Deor., lib. I. cap. 4.
— — — — — lib. II. cap. 36.
De Divin., lib. I. cap. 1.
— — — — lib. II. cap 4.
De Legibus, lib. I. cap. 9.
— — — — lib. II. cap. 12, 24.

DE GRÆCORUM LEGIBUS.

De Oratore, lib. I. cap. 44, 45.
De Legibus, lib. II. cap. 23, 25, 26.
— — — — lib. III. cap. 20.

DE PHILOSOPHIA GRÆCORUM.

De Oratore, lib. II. cap. 2, 14, 36 et 37.
— — — — lib. III. cap. 14 et 15, 16 et 19, 53.
Pro Sextio, cap. 51.
Pro Cœlio, cap. 17.
In Pisonem, cap. 18.
Acad. Quæst., lib. I. cap. 2, 3.
De Finibus, lib. II. cap. 21.
Tuscul. Disp., lib. I. cap. 1 et 2.
— — — — — lib. II. cap. 2.
— — — — — lib. III. cap. 34.
— — — — — lib. IV. cap. 5.
De Nat. Deor., lib. I. cap. 5.
De Divin., lib. II. cap. 2.
De Amicitia, cap. 13.

DE ELOQUENTIA.

De Oratore, lib. I. cap. 4, 11, 21, 22 et 23, 51, 59.
— — — — lib. II. cap. 1, 3, 18, 19 et 20, 54, 84.
— — — — lib. III. cap. 11, 14 et 15, 24, 32, 61.
Brutus, cap. 7, 9, 10, 13, 36, 45, 73.
Orator, cap. 7, 8, 9, 30, 38, 51.
Epist. ad Div., lib. IX. epist. 15.
Tuscul. Disp., lib. I. cap. 1, 2, 3.

DE VITA ET MORIBUS.

De Oratore, lib. I. cap. 6.
— — — — lib. II. cap. 4, 66.
— — — — lib. III. cap. 51.
In Verrem Act. II. lib. I. cap. 24, 26.
— — — — — lib. II. cap. 3, 29, 65.
— — — — — lib. IV. cap. 51.
Pro Flacco, cap. 4, 5, 13, 15, 25, 27, 29.
De Harusp. responsis, cap. 9.
In Pisonem, cap. 29.

Pro Ligario, cap. 4.
Epist. ad Div., lib. IX. epist. 24.
— — — — — lib. XVI. epist. 4.
Epist. ad Q. Frat., lib. I. epist. 1. cap. 5.
— — — — — — — — 2. cap. 2.
De Finibus, lib. II. cap. 25.
Tusc. Disp., lib. I. cap. 1 et 2, 35, 48 et 49.
— — — — lib. II. cap. 27.
De Senectute, cap. 13.
De Repub., lib. I. cap. 37.
— — — — lib. III. cap. 36.

DE PRUDENTIA CIVILI, DE SACRIS, ETC.

Orat. Partit., cap. 34.
De Orat., lib. I. cap. 44.
— — — lib. III. cap. 34.
Brutus, cap. 97.
Pro Roscio Amerino, cap. 25.
In Verrem Act. II. lib. V. cap. 72.
Pro Flacco, cap. 7 et 8, 26.
Pro Sextio, cap. 59, 67.
Pro Milone, cap. 29.
Epist. ad Att., lib. XVI, epist. 5.
De Finibus, lib. II. cap. 19.
Tuscul. Disp., lib. I. cap. 1 et 2, 12 et 13, 46.
— — — — — lib. IV. cap. 33.
— — — — — lib. V. cap. 36.
De Nat. Deor., lib. III. cap. 23.
De Divin., lib. I. cap. 1, 19, 43.
De Legibus, lib. II., cap. 14, 15.
— — — — lib. III, cap. 20.
De Officiis, lib. II. cap. 23.
De Amicitia, cap. 2.
De Republica, lib. I. cap. 3.
— — — — — lib. II. cap. 1, 4, 11, 19, 23.
— — — — — lib. III. cap. 9.
— — — — — lib. IV. cap. 3, 6, 10.

DE ARTIUM AC DISCIPLINARUM STUDIO.

De Orat., lib. I. cap. 6, 22 et 23.
— — — lib. II. cap. 5, 13 et 14, 36 et 37.
— — — lib. III. cap. 11, 14 et 15, 32, 33, 34.
Brutus, cap. 13.
Div. in Q. Cæcilium, cap. 15.
Act. II. in Verrem, lib. II. cap. 35.
— — — — — — lib. IV. cap. 7, 56, 59 et 60.
Epist. ad. Q. F., lib. I. epist. 2. cap. 9.
De Officiis, lib. I. cap. 1.
— — — — lib. III. cap. 2.
De Amicitia, cap. 5.
De Republ., lib. I. 18, 22.

TANTUM.

JOSEPHI MARESKA,

GANDAVENSIS,

RESPONSIO

AD

QUÆSTIONEM AB ORDINE NOBILISSIMO MATHEMATICARUM DISCIPLINARUM IN ACADEMIA GANDAVENSI PROPOSITAM,

ANNO M. DCCC. XXIV:

1° *Investigationes mere mathematicas de causticis per reflexionem et refractionem, a tempore* Tschirnhausen *usque ad nostram ætatem factas, enarrare.*

2° *Duplicis hujusce causticarum speciei theoriam deducere ex problemate generali:* Reperire curvam tangentem alias curvas numero infinitas et legi communi subjectas, vel quarum æquationes non nisi quantitate constanti inter se differunt. *Hujus principii applicatione restricta,* 1° *ad casum unius refractionis per superficiem planam:* 2° *ad casum duplicis refractionis per laminam aëre ambiente magis refringentem:* 3° *ad casum quo radii e medio quolibet in aliud transmissi, pertranseunt superficiem sphæricam. Quæritur insuper, ut, quæ dicta sunt de causticis per refractionem, ad causticas per reflexionem extendantur.*

QUÆ PRÆMIUM REPORTAVIT DIE III. OCTOBRIS M. DCCC. XXV.

Even als men er algemeen in overeenkomt, dat er een verband bestaat tusschen alle wetenschappen, zoo is het ook ontwijfelbaar, dat er zommigen bestaan, die als de grondslag van alle de overigen daar stellen, en zonder de welke men moeijlijk voorderingen in eenige andere kan maken, dat tot deze de zoogenaamde Wiskundige Wetenschappen behoren, trekt niemand in twijfel: — Het is waar men bewandelt, de zelve volgende, eenen langen weg; doch deze weg leidt onmisbaar naar het voorportaal, waarin zich alle de verschillende ingangen tot den tempel der wetenschappen openen, en hij, die dezen langen weg niet inslaat, dwaalt niet zelden zonder gids op bijpaden rond, en blijft veeltijds buiten den tempel, waarvan hij zelfs den toegang niet kon vinden; of is het niet aan het gemis van wiskundige kennis, dat wij die onvolmaakte redeneringen, en die afdwalende, ongegronde, op niets rustende theorien, die iedere nieuwe ontdekking omver blaast, en die wij in de schriften van zoo velen vinden, moeten wijten?

Levensschets van A. G. Camper,
door J. G. S. van Breda.

COMMENTATIO

AD

QUÆSTIONEM MATHEMATICAM.

INTRODUCTIO.

Radios solares speculo concavo ex metallo confecto exceptos reflecti convergere, atque in puncto quod *focus* dicitur, concurrere, mathematicis imo antiquissimis non erat ignotum; probant hoc specula illa famosa *Archimedis* quorum ope naves, uti referunt, incendebat Romanos; sed idem phænomenon tum quoque locum habere quum pro speculis metallicis concavis, specula adhibeantur convexa ex vitro fabrefacta, et in certis quibusdam figuris focos radiis produci refractis æque ac radiis reflexis, longo tantum post temporis intervallo fuit repertum.

Quæquidem proprietas quum semel innotuit, geometræ incubuerunt curvis notissimis, circulo scilicet, parabolæ, hyperbolæ et ellipsi, et posito in reflexione angulo incidentiæ æquali angulo reflexionis; in refractione vero, positâ constanti ratione quam habet sinus anguli incidentiæ ad sinum anguli refractionis, pro harum curvarum quâque seu reflecterent, seu refringerent lumen, focos determinarunt. Quin imo, in determinandis radiis, quatuor hisce curvis refractis præcipuus versatur scopus dioptricæ doctissimi *Cartesii.*

Ast vero in his non substiterunt geometræ; illustrissimus nempe *Tschirnhausen* animadvertens illas curvas, quæ radios reflexos non perfectissime in dicto foco colligunt, infinita habere puncta, quæ omnia *foci* appellari possunt, et in quibus plures radii concurrunt, methodum inquisivit generalem quâ determinaretur effectus omnium et omnis generis curvarum in radios seu fractos, seu reflexos, sicque originem præbuit theoriæ, quæ brevi ex pulcherrimis una evasura, et omnium eximiorum illius ævi geometrarum attentionem erat raptura.

Summus hic vir ut scopum suum attingeret, excogitavit necesse esse omni radio curvâ quâcumque flexo seu fracto alius alibi occurrat radius priori infinite proximus et similis, posteriori huic alius rursus ejusdem generis et denuo infinite proximus, atque huic tertio quartus occurrat et sic porro in infinitum; series omnium punctorum illorum intersectionis curvam constituit quam doct. *Tschirnhausen* nomine *causticæ* insignivit, quoniam, ut verbis *Bernoullii* utamur, in illâ maxima vis comburendi exercetur. Illust. *Barrow* in prælectionibus suis opticis, hunc jam radiorum concursum consideraverat ita ut revera mirum videri queat quod, pro suâ sagacitate, quasnam curvas, secundum varios casus, series illa punctorum intersectionis efformaret, non quæsierit; inventio hæcce servabatur doct. *Tschirnhausen* qui, anno 1682, primus academiæ scientiarum dissertationem tradidit de causticâ circuli radiis incidentibus parallelis genitâ, quæ caustica describitur supponendo diametrum (*fig.* 1.) BB′ ad radios incidentes perpendicularem, et sumendo ubique radium reflexum GE æqualem dimidio radii incidentis ED, ita ut curva desinat in puncto F, in quo radius AC bifariam dividitur. Variis hanc curvam proprietatibus gaudere postea, anno scilicet 1690, idem *Tschirnhausen* ostendit; curvam causticam BGF eamdem esse docuit, ac illam quam gigneret punctum quodvis circumferentiæ cujusdam KB′ quæ supra alteram circonferentiam MFK radio FC descriptam volveretur. In rectificationem ejus inquisivit, et eam rectificationem absolutam admittere invenit; reperit nempe quamque curvæ portionem, v. c. BG, æqualem esse summæ radiorum incidentis et reflexi DE et EG, (quam quidem proprietatem communem esse omnibus curvis causticis

ope radiorum parallelorum productis, postea demonstratum fuit). Et demum ostendit curvam suam evolutam semper eamdem renasci; quâ-quidem proprietate cycloïdem quoque gaudere tum jam dudum constabat. Hæc tamen inter duas has curvas, quoad proprietatem illam communem, intercedit differentia, quod cycloïs evolutione suâ cycloïdem gignit sibi ex omni parte æqualem, dum, e contra, caustica sua evolutione causticam producat reverà ejusdem generis, sed tantum sibi similem et dimidio minorem. Hæc de causticis demonstravit illust. *Tschirnhausen*. Attamen hic fatendum est quasdam ex proprietatibus causticarum, quas hic a *Tschirnhausen* inventas fuisse diximus, ab illust. jam ante detectas fuisse *De la Hire* qui primus quoque animadvertit errorem quo laborabat solutio causticæ quam *Tschirnhausen* miserat ad academiam Parisiensem absque demonstratione, et omissa methodo cujus ope ad solutionem pervenerat. Loco nempe veræ solutionis quam modo dedimus, in aliam inciderat falsam; scripserat namque » curvam quam perpetuo tangunt » radii a semi-circulo reflexi, positis incidentibus parallelis, sequenti » modo describi posse: sit (*fig.* 2.) EC*e* semicirculus reflectens, AC » semi-diameter radiis incidentibus FD, F*d* parallelus, E*e* diameter ad » eos perpendicularis; describantur semi-circuli EGA, *age* et pars radii » incidentis GD, intercepta inter semi-circulos EC*e* et EGA, bisecetur in H: » erit punctum H unum eorum quæ constituunt causticam EHB*he*." Hanc solutionem falsam esse suspicati sunt primo geometræ *Cassini*, *Mariotte* et *De la Hire* quibus mandatum fuerat ab academiâ inventum *Tschirnhausen* examinare diligenter et perpendere; attamen non omnino inter se consentiebant, et nihilominus *Tschirnhausen* magnâ cum fiduciâ inseruit solutionem suam *Actis erud. Leipz.* Ast interea *De la Hire*, neglecto consilio *Cassini* et *Mariotte*, rem pro suis viribus elucidare aggressus, causticæ solutionem quæsivit, et in examine suo curvæ radiis in circulo reflexis productæ (1), 1° exposuit methodum inveniendi tangentes curvæ productæ secundum legem a *Tschirnhausen* indicatam: 2° probavit curvam a *Tschirnhausen* descriptam, non eam

(1) Vid. Traité des épicycloïdes de *De la Hire*, et mémoires de l'académie, tom. 10. p. 448.

esse quæ intersectione mutua radiorum reflexorum producitur. 3° Methodum indicavit mere geometricam et elegantem omnino, quâ non modo curva hæc caustica describi potest, sed qua simul tangentes, punctaque tangentiæ definiuntur. 4° Verum curvæ genus, ejusque quadraturam, rectificationemque tradidit, et denique proprietatibus hisce omnibus aliam addidit pulcherrimam; ostendit nempe causticam veram esse epicycloïdem revolutione circuli supra alium circulum productam.

Vix nova inclaruit curva, quum clar. *Bernoullii*, quibus hoc ævum gloriabatur, in ejus studium irruerunt, et mora non fuit, quin errorem *Tschirnhausen* ipsi a *De la Hire* jam exprobatum, invenirent (1). *Tschirnhausen* qui ad hocusque tempus objectiones *De la Hire* vix attentione dignas judicaverat, solutionem suam mascule tueri nescius, errorem candide agnoscere fuit coactus (2).

De causticarum theoria uterque *Bernoulli* bene meritus est, seu quum jam non solum in causticam circuli, sed et in causticas parabolæ, ellipseos et curvarum mechanicarum inquisivit (3), quod doct. *Tschirnhausen*, calculum differentialem spernenti, non fuisset æque facile; seu quum, dimissis radiis incidentibus parallelis, radios consideravit ad libitum convergentes, vel divergentes (4); seu quum ad refractionem extendit quod de reflexione tantum fuerat demonstratum; verbo quidquid præcipui reperitur in causticarum theoriâ, debetur hisce duobus

(1) Unde concluditur, inquit *Joan. Bernoullius*, oper. vol. 3. p. 464, curvam causticam in circulo, nullomodo esse eamdem ac illam ex bisectione interceptarum progenitam, quod quidem *Tschirnhausen* contenderat. Et *alio loco:* patebit quod auctor non parum erraverit, existimans causticam in circulo illam esse curvam cujus constructionem in iisdem (Actibus scilicet eruditorum) tradit, quum istæ duæ curvæ naturâ toto cælo differant, nihilque commune habeant, excepto spatio quod in utraque ad eumdem semi-circulum eamdem rationem habet et hoc est quod auctorem fefellit.

(2) Quod ad circulum attinet, inquit, in *Actis erudit.* 1690, nuper *Bernoulli*, vir in hisce studiis eximie versatus, et egregiis speciminibus clarus, observavit curvam quæ hic per reflexos radios formatur, ad sex ascendere dimensiones: ego vero ex calculo olim collegeram illam quatuor tantum esse dimensionum. Quapropter rationes denuo subducens quæ satis olim prolixæ erant, quum nondum exstructus essem necessariis compendiis, illico deprehendi errorem qui irrepserat.

(3) Vid. opera *Joan. Bernoulli*, tom. 3. pag. 464.

(4) Vid. idem opera, tom. 3. p. 472.

illust. viris fratribus, quorum prior *Jacobus*, in *Actis erud.* an. 1691, multa præclara, inter quæ præcipue eminet illa proprietas quod caustica spiralis logarithmicæ, puncto luminoso posito in centro, spiralis sit priori omnino et ex omni parte æqualis, publico communicavit, et quæ adhucdum exstant in operibus suis lib. 1° cap. quod inscribitur: *lineæ cycloïdales, causticæ, pericausticæ* (1). Eodem tempore quo *Jacobus* hæc omnia, *Joannes* tum Parisiis degens, in lectionibus suis de calculo integrali, formulas docebat ope calculi differentialis paratas, quibus causticæ omnis generis determinari possent, et quarum ope in causticas parobolæ, cycloïdis, circuli, uti jam monuimus, inquisivit. *Hugenius* qui tot tantaque de epicycloïde demonstravit, causticas intactas non reliquit, sed pauca tamen de ipsis scripsit, in tractatu suo de lumine.

Generalem a *Bernoullio* jam inventam et publico editam formulam, quâ causticæ per refractionem, et per reflexionem in curvâ qualibet productæ, determinantur, suâ vice inquisivit *Marchio Hospitalius*, eamque in libro suo cui titulus: *Des infiniment petits*, edidit, additâ methodo per quam eam obtinuerat, quod quidem ab omnibus qui tunc usque causticis incubuerant, omnino fuerat sponte neglectum; namque mathematici illius ævi se invicem quotidie provocabant, et quum quis aliquid reperisset, id cæteris quoque reperiendum proponebat. Eamdem M. *Hospitalius* viam secutus est ac *Joan. Bernoullius*; primo formulam inquisivit generalem, et hâc generali repertâ, caustica parabolæ, spiralis logarithmicæ, aliarumque curvarum, imo omnis dioptrica celeberrimi *Cartesii* inde fluunt tanquam exempla, tanquam corollaria.

Quotiescumque causticæ producuntur reflexione vel refractione radiorum in curvis geometricis, perfacili calculo semper harum causticarum refractio obtinetur; ita v. c. probatur causticam per reflexionem radiorum

---

(1) *Jac. Bernoullius* oper. tom. I. pag. 497, ait: super omnia vero utilitatem novi theorematis commendare potest, quod occasionem subministraverit inventioni *curvæ mirabilis*, sic voco loxodromicam illam *planam* seu *spiralem logarithmicam*, propterea quod non modo sui evolutione seipsam describere, sed præterea *sui ipsius anti-evolutam*, *cycloïdalem*, *causticam ex umbilico*, *anti-causticam*, *pericausticam esse*, etc. Non opus est ut moneatur curvam hancce logarithmicam spiralem illam esse quam summus vir tantopere adamavit, de quâ tanta prædicavit, quamque, si mos hic adhuc valuisset, tumulo suo incidi voluisset.

parallelorum in semi-circulo productam, sese habere ad diametrum hujus circuli, uti se habet ternarius ad binarium. Sic adhuc caustica per refractionem radiorum ad axim parallelorum in semi-circulo genita, se habet ad diametrum fere uti 5^{tus} ad 3^{ium}. Rectificationes curvarum æque ac earum quadraturæ sunt, ut ita dicam, geometris pretiosæ; itaque doct. *Carré*, quum animadvertisset in causticis rectificationes nonnullas se sponte quasi offerentes, altius progredi conatus est, et harum facilium rectificationum ope atque auxilio alias rectificationes detegere; et, ut exemplo utamur, evolvit causticam de quâ modo diximus, per reflexionem in semi-circulo genitam, et invenit curvam alteram evolutam ter diametrum semi-circuli, longitudine adæquantem; ex inde deduxit consectaria nonnulla nova, et transiit imo ad quadraturas variorum spatiorum sive semi-circulum inter et causticam contentorum, sive inter causticam et curvam causticæ evolutione productam comprehensorum, etc.

Quum omnes causticæ gignuntur radiis seu reflexis, seu fractis, quum vero radiorum reflexio seu refractio pendeat a modo quo in superficiem dirimentem radii incidant, necesse est causticæ fiant variæ pro variâ directione radiorum incidentium. In causticâ per reflexionem in semi-circulo productâ, radii modo ponebantur perpendiculares ad diametrum; ast si ponitur radios omnes ab extremitate hujus diametri oriri, ut exinde in varia puncta peripheriæ concavæ incidant, tum alia nascitur caustica a priori diversa, quæ secundum *Carré* se habet ad diametrum semi-circuli, uti se habet quaternarius ad ternarium, nedum uti ternarius ad binarium. Doct. *Carré* quoque investigavit rectificationes quæ ex rectificatione hâcce fundamentali deduci possunt, sicut et rectificationem curvæ quæ ex evolutione hujus causticæ oritur, et præterea indicavit methodum investigandarum quadraturarum spatiorum quæ formari possent. Hæc omnia effecit ope calculi sat facilis deprompti ex calculo integrali, qui quasi clavis haberi potest quadraturarum, rectificationumque.

Quæcumque hic a doctissimo *Carré* de variis causticis in semi-circulo productis, demonstrata fuisse narravimus, hæc omnia quoque de variis

causticis cycloïdis et parabolæ probavit, et ejusdem ope methodi earum rectificationes quadraturasque demonstravit.

Post doct. *Carré* theoria causticarum oblivioni data est per spatium seculi fere integri, et ab oblivionis hâc injuriâ fuit asserta ab illustrissimis *Petit*, *Malus* et aliis, ita ut, hodie quidem magis quam quum maxime, geometræ ipsi incumbere videantur. *Petit* studiorum in scholâ polytechnicâ adjutor, methodum indicavit elegantem omnino, describendi per puncta causticas, radiis in superficie sphericâ reflexis seu fractis, productas (1).

Omnes quos huc usque citavimus auctores, non nisi partem mere mathematicam causticarum tractarunt; nullibi in eorum scriptis, quidquam de applicationibus ad opticam, quarum causticæ sunt capaces dictum reperire est; hæc omnes effectæ fuere a recentioribus, et inter hos neotericos occurrunt præcipue ill. *Smith*, *Malus* et *Gergonius*. Licet, ratione habitâ ad partem mere mathematicam, doctiss. Anglus nil novi de causticis probaverit, attamen novi quidquam ratione habitâ ad opticam docuit, quum intensitatem luminis, quo quæque pars causticæ illuminatur (*le degré de clarté de chaque point de la caustique*) determinavit (2).

Malus in commentatione, quæ exstat in diario scholæ polytechnicæ, de causticis agit, sed modo omnino generali; et nimia hâc generalitate formularum quas obtinet, applicationes evadunt difficillimæ, superficies causticæ tantum, non vero curvæ planæ ab auctore hocce considerantur (3).

Gergonius, vel potius *Lenteric* cujus de causticis dissertatio a *Gergonio* in annalium suorum mathematicorum, volumine XI, pag. 229, referuntur, proposuit sibi investigare quomodo perficiatur visio, et quonam sub aspectu appareant res luminosæ vel radiantes, quum in medio homogeneo, et ejusdem densitatis immersæ, inspiciuntur ab oculo in alio medio pariter homogeneo, ejusdem densitatis, et a priori per planum indefinitum separato, posito. Nonnullæ ejus observationum quæ omnino

(1) Vid. Correspondance sur l'école polyt., par *Hachette*, tom. II. pag. 353.

(2) Vid. Optica hujus auctoris, cap. 2. lib. 1. pag. 30, et lib. 2. cap. 7. pag. 345.

(3) Vid. Diari. schol. polytech., tom. VI. nº 14.

notari merentur, tanquam applicationes in commentatione nostrâ referentur.

Applicatio curvarum causticarum ad dioptricam et catoptricam erat adhuc efficienda, quum eam suscepit doct. *Augustus de la Rive*, societatis phys. et historiæ natur. Genev. membrum; illamque in dissertatione suâ de curvis dictis causticis publico communicavit, non hic silentio prætermittendum est doct. *Lobatto* problema causticarum tractasse quoque in miscellaneis suis; nec silendum est de tractatu illo celeberrimo quem doctissimus *Vallée* scripsit de arte graphidos, quo continetur theoria generalis umbrarum, perspectiva linearis, theoria generalis imaginum opticarum, et perspectiva aërea, (*la perspective aérienne*) et in quo præcipue legendum est caput V. pag. 257, quod agit de theoria spectrorum luminosorum, visionis et imaginum reflexarum et refractarum.

Duæ dissertationes novæ de causticis in eo sunt ut in lucem edantur, quum nobis promissæ sunt a viris quam maxime in rebus mathematicis versatis, a doct. scilicet *Gergonio* et *Quetelet*, nullum dubium quin omnino attentione geometrarum dignæ futuræ sint. Quoad nos eas avide expectamus, ut novas ex iis cognitiones, novos exinde fructus percipere queamus (1).

Tractatus recentiores, et maxime commendabiles de opticâ, uti v. c. tractatus doct. *De la Caille*, *Biot*, *Hauy*, *Pelletan*, *Despretz* nihil continent, aut saltem fere nil de causticis. *Beudant* tamen in cursu suo de scientiâ physicâ causticis utitur agens de opticâ, ast nullam considerationem adhibet mathematicam.

Quod spectat ad utilitatem causticarum, ratione habitâ ad visionem, una ex elegantissimis applicationibus variarum causticarum proprietatum, illa est quæ facta fuit a *Biot* in opere cui titulus: *Mémoires de l'institut pour* 1809, ad determinandum id quod gallice vocatur: *Le champ de la vision dans le phénomène du mirage.*

---

(1) Dissertatio doct. *Gergone* de quâ hic sermo est, paulo postquam hæc scripta sunt in lucem fuit edita, ex eâ nonnulla præclara didicimus, quæ sub fine hujus commentationis exposuimus, ibi sermo est quoque de dissertatione doct. *Sturm*, quæ simul fuit typis mandata et edita; quoad dissertationem doct. *Quetelet* eam adhuc expectamus.

CAPUT PRIMUM.

REPERIRE CURVAM TANGENTEM ALIAS CURVAS NUMERO INFINITAS, ET QUARUM ÆQUATIONES NON NISI QUANTITATE CONSTANTE INTER SE DIFFERUNT.

---

§ I. Sit (*fig.* 3) $\phi\,(x, y, \mathrm{A}) = \mathrm{V} = 0$ æquatio communis curvis PQ, P′Q′, P″Q″, etc. numero infinitis, quæ ad eosdem axes AX et AY relatæ, inter se nonnisi constanti A differant; agitur de inveniendâ æquatione curvæ AB cæteras omnes tangente in T, T′, T″, etc.

Considerentur curvæ P′Q′ et PQ; supponatur earum priorem respondere ad valorem A constantis, posteriorem vero ad valorem alium quemdam $\mathrm{A}' = \mathrm{A} + \alpha$; quo magis α decrescet, eo propius PQ tendet ad P′Q′, eo quoque punctum intersectionis accedet magis ad T′, quocum omnino congruet, quando ponetur $\alpha = 0$. Quum P′Q′ respondet ad valorem A, erit ejus æquatio:

$$\mathrm{V} = 0 \quad \ldots\ldots\ldots\ldots \quad (1)$$

Et secundum theorema Taylorianum æquatio alterius, scilicet curvæ PQ evadet:

$$\mathrm{V} + \frac{d\mathrm{V}}{d\mathrm{A}}\,\frac{\alpha}{1} + \frac{d^2\mathrm{V}}{d\mathrm{A}^2}\,\frac{\alpha^2}{1\,.\,2} + \ldots\ldots = 0 \quad (2)$$

quæquidem binæ æquationes, quando α ad nihilum adducitur revera congruunt, quarum autem combinatio, posito $\alpha > 0$, præbet punctum intersectionis I.

Atqui, quum curvæ duæ per unum idemque punctum transeant, notum est per idem punctum quoque transire omnem curvam cujus æquatio constat ex combinatione quâcumque æquationum duarum curvarum præcedentium, ergo in hoc casu speciali, differentia inter æquationes (1) et (2), æquatio erit curvæ HH′, quæ æque ac PQ secat curvam

$P'Q'$ in I. Differentia autem duarum harum æquationum, sive æquatio curvæ HH' hæc est:

$$\frac{dV}{dA} + \alpha \left\{ \frac{d^2V}{dA^2} \frac{1}{1.2} + \ldots \text{etc.} \right\} = 0 \ldots (3)$$

Ergo ad determinandum punctum 1 loco combinationis æquationum (1) et (2) adhiberi poterit combinatio æquationum (1) et (3).

Sed quo decrescet magis α, et quo propius igitur accedit ad T punctum 1, eo curva HH' expressa per (3), continuo propius accedet ad curvam HH, quæ secat AB in T'; orietur igitur æquatio curvæ HH quando ponetur $\alpha = 0$ in æquatione (3), quæ, positâ hâc hypothesi, evadit $\frac{dV}{dA} = 0$. Ergo punctum T' curvæ AB quod respondet ad valorem A constantis, præbebitur duabus æquationibus

$$V = 0, \; \frac{dV}{dA} = 0.$$

Si nunc eliminatur inter has duas æquationes constans A, æquatio in x et y exinde oriunda, præbebit non jam T, non T', nec T'', sed erit evidenter æquatio curvæ totius AB, i. e. curvæ quæsitæ.

Si æquatio proposita hæc esset:

$$\phi\,(x, y, A_1, A_2, A_3 \ldots\ldots A_n) = V = 0.$$

Constantibus inter se ope æquationum sequentium connexis

$$f_1\,(A_1, A_2 \ldots\ldots A_n) = F_1 = 0$$
$$f_2\,(A_1, A_2 \ldots\ldots A_n) = F_2 = 0$$
$$\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots$$
$$f_{n-1}(A_1, A_2 \ldots\ldots A_n) = F_{n-1} = 0.$$

facilius nihil foret, quam ope harum æquationum ex valore V, omnes constantes, unâ exceptâ, expellere, et sic casum hunc ad casum præcedentem deducere. Omnes constantes quoque considerari possunt tanquam functiones unius alteriusve earum, tanquam functiones v. c. constantis A, tum differentiando sub hâc conditione, et eliminando $A_1, A_2, \ldots A_n, \frac{dA_2}{dA_1}, \frac{dA_3}{dA_1} \ldots \frac{dA_n}{dA_1}$, inter æquationes $V = 0$, $F_1 = 0$, $F_2 = 0 \ldots F_{n-1} = 0$, $\frac{dy}{dA_1} = 0$, $\frac{d(F_1)}{dA_1} = 0$, $\frac{d(F_2)}{dA_1} = 0 \ldots \frac{d(F_{n-1})}{dA_1} = 0$

æquatio in x et y quæ exinde oriretur, foret æquatio quæsita.

§ II. Videatur nunc quomodo hæc theoria extenderetur ad inquisitionem superficiei alias superficies numero infinitas, et sola constanti inter se diversas, tangentis.

(Subintelligetur figura quia facilius animo fingitur quam in tabulis depingitur.)

Sit

$$\phi\,(x, y, z, A) = V = o$$

æquatio communis innumeris superficiebus curvis ad eosdem axes relatis, et inter se constanti A diversis, investigetur æquatio superficiei has superficies omnes tangentis.

Sit MMM superficies quæsita, i. e., superficies tangens; sit GGG æquatio superficiei respondentis ad constantem A, sit TT curva secundum quam superficies hæc posterior tangit priorem MMM; sint præterea G′G′G′ æquatio superficiei respondentis ad valorem $A' = A + \alpha$, T′T′ curva secundum quam tangit MMM, et PP curva secundum quam secat GGG. Facile intelligitur quo magis α decrescet, eo magis curvam PP accedere ad TT, sequendo superficiem GGG, ita ut duæ curvæ in unam abeant, quando demum α erit omnino nulla, sed tum ambæ superficies GGG et G′G′G′ quoque omnino congruent.

His positis, ex theoremate Tayloriano sequitur: æquatione curvæ GGG æquante $V = o$ . . . (1) æquationem curvæ G′G′G′ esse $V + \frac{dV}{dA}\,\frac{\alpha}{1} + \frac{d^2V}{dA^2}\,\frac{\alpha^2}{1.2} + \ldots = o$ (2), quæ quidem æquationes, positâ $\alpha = o$, evidenter eædem evadunt, et quarum combinatio, sub hypothesi contrariâ, præbebit curvam PP.

Atqui, notum est, quando superficies duæ se invicem secant secundum quamdam curvam, superficiem quamvis, cujus æquatio constat ex combinatione quâlibet æquationum harum duarum superficierum, quoque per hanc curvam transire; ergo in hoc casu speciali, differentia æquationum (1) et (2) erit æquatio superficiei H′H′H′ quæ, uti et G′G′G′ secat GGG secundum curvam PP. Hæc æquatio est;

$$\frac{dV}{dA}\,\frac{\alpha}{1} + \frac{d^2V}{dA^2}\,\frac{\alpha^2}{1.2} + \ldots = o$$

aut simpliciter magis,

$$\frac{dV}{dA} + \alpha \left\{ \frac{d^2V}{dA^2} \frac{1}{1.2} + \dots \right\} = 0 \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (3)$$

quum nempe α non sit nulla. Ergo licebit in determinationem curvæ PP, loco combinationis æquationum (1) et (2), adhibere combinationem æquationum (1) et (3). Sed quo magis α decrescet, curvâ PP accedente ad curvam TT, superficies H'H'H' expressa per æquationem (3) verget continuo ad superficiem HHH, et posito $\alpha = 0$ in æquatione (3), mutatur hæc æquatio in hanc simpliciorem $\frac{dV}{dA} = 0$. Ergo curva TT delineata in superficie MMM quæ respondet ad valorem A constantis, præbebitur duabus æquationibus

$$V = 0, \quad \frac{dV}{dA} = 0.$$

Si igitur eliminatur A ex eis, æquatio exinde oriunda in x, y, z, erit æquatio superficiei MMM quæsitæ. Hæc demonstratio desumpta est ex annalibus *Gergonii.*

§ III. Antequam ad secundum caput transeatur, subjicienda hìc adhuc sunt quædam præcepta dioptricæ quæ pro theoriâ causticarum necessario requiruntur, et denique definiendum quid per causticas sit intelligendum. Primo de præceptis.

1° Punctum quodvis luminosum in medio quocumque positum, quoquoversus radios emittit, quorum directio constans est, atque rectilinea tamdiu, quamdiu medium, in quo mersum est punctum radians, non linquunt, vel transeunt in medium aliud, sed homogeneum et ejusdem densitatis. Ast si duo media differant densitate, radius luminosus ex uno in alterum intrans, accedit ad normalem vel ab ipsâ recedit, prouti medium quod intrat plus minusve quam medium quo exeunt, est densum; tandem si ambo media et naturâ et densitate discrepant, radius accedit ad normalem, in illo medio quod validius in lumen agit, sive majori vi refrigendi pollet, et vice versa.

2° Docet experientia radium incidentem, et radium refractum, semper in eodem plano, ad superficiem incidentiæ normali, esse sitos (1), et

(1) Secundum hocce principium investigationem curvæ causticæ mirum in modum faci-

denique sinus anguli incidentiæ, et sinus anguli refractionis inter se rationem constantem servare, quæ ratio, ratio refractionis nuncupatur. Ea sunt præcepta quæ continuo in auxilium erunt vocanda.

§ IV. Nunc de definitione. Ponatur planum figuræ planum esse illud verticale per oculum et punctum luminosum ductum, in quo omne phænomenon visionis locum habet, et de quo jam. Sit CX (*fig.* 4 *et* 5.) sectio hujus plani per superficiem refringentem; si concipiatur radios PI, PI′ numero infinitos, et ex puncto eodem P ortos, ita in I, I′, etc. refringi, ut sive accedant ad verticalem, seu ab ipsâ recedant, sin. anguli incidentiæ se habeat ad sin. anguli refractionis in ratione datâ, linea NpM (*fig.* 4) et FH (*fig.* 5) quam tangunt omnes radii refractione producti L*p*, L*p′*, etc. (*fig.* 4.) IF, I′F, etc. (*fig.* 5.) dicitur *caustica per refractionem* sive *diacaustica*. Est in hâc curvâ quod oculus in plano verticali ICX constitutus, et punctum luminosum P respiciens, hoc ipsum punctum videt, more et consuetudine deceptus, nedum illud videat in illo loco, in quo reipsa ponitur.

Si radii in superficiem dirimentem incidentes ab ipsâ reflectantur, tum curva quam tangunt omnes radii reflexi dicitur *caustica per reflexionem* sive *catacaustica*; a vocabulis græcis κατα et καιω.

---

liorem reddit; nempe quum unice in plano, per oculum et punctum luminosum ducto, phænomenon visionis omne (quod patet per hoc principium) locum habeat, licet problema quod naturâ ad geometriam trium dimensionum pertinet, ad geometriam planam revocare; et sic a causticâ in plano consideratâ ad causticam in spatio transire, quod multo minus arduum est, quam si alio modo in causticam in spatio esset inquirendum.

CAPUT SECUNDUM.

SECTIO PRIMA.

DE INVESTIGATIONE CURVÆ CAUSTICÆ RADIIS LUMINOSIS, QUI EX MEDIO DENSIORI IN MEDIUM RARIUS, PER SUPERFICIEM DERIMENTEM PLANAM TRANSIERE, PRODUCTÆ.

§ I. In problemate generaliter primo hujus commentationis capite soluto, lineæ quarum æquationes nonnisi quantitate constanti differebant, erant lineæ curvæ, notandum est, in applicatione hujus problematis ad curvas causticas, lineas quantitate constanti discrepantes, lineas esse rectas, sunt nempe hæ lineæ ipsi radii refracti, seu reflexi.

Ut æquatio causticarum obtineatur, necessario duæ instituendæ sunt operationes inter se mire diversæ, scilicet pro datâ quâque superficie dirimenti æquatio generalis radii reflexi seu refracti est inquirenda, in functione unius ex constantibus huic radio propriis, et variis pro variis radiis. Altera operatio in eo consistit, ut constans hæc eliminetur secundum methodum capite primo expositam, scilicet eliminetur inter æquationem radii, ipsiusque differentiale sumptum ratione habitâ ad solam hanc constantem. His præmissis, transimus ad ipsam causticæ investigationem.

§ II. Sit P punctum luminosum; CX sectio superficiei refringentis, per planum ipsi perpendiculare, et transiens per P; quærenda est curva quam tangunt continuo radii refracti IR, etc. Sit CX axis abscissarum, et perpendicularis CY axis ordinatarum; sit præterea PC $= \alpha$ distantia puncti luminosi ab centro origine C coordinatarum, i angulus incidentiæ,

r angulus refractionis, notum est angulos i et r constantes esse pro quovis radio refracto, varios vero pro variis radiis, sed ratio $\frac{\sin r}{\sin i} = n$ constans est, ita ut poni possit

$$\sin r = n \sin i \quad \ldots\ldots\ldots \quad (1)$$

Æquatio generalis lineæ cujusdam per puncta x' et y' transeuntis, sic se habet

$$y - y' = \alpha (x - x')$$

Atqui radius refractus IR transit per punctum I, cujus coordinatæ sunt $y' = 0$ et $x' = a$ tang i, et $\alpha = \cot r$; ergo æquatio radii refracti evidenter hæc est

$$y = (x - a \operatorname{tang} i) \cot r \quad \ldots\ldots \quad (2)$$

quum quantitates i et r inter se nexæ sunt æquatione (1), alterutra ex æquatione (2) eliminari poterit, et ideo ponatur

$$\operatorname{tang} i = \frac{\sin i}{\cos i} = \frac{\sin r}{\sqrt{n^2 - \sin^2 r}}$$

et his in æquatione (2) substitutis, oritur

$$y = \left\{ x - \frac{a \sin r}{\sqrt{n^2 - \sin^2 r}} \right\} \cot r$$

vel

$$y = x \cot r - \frac{a \cos r}{\sqrt{n^2 - \sin^2 r}} \quad \ldots\ldots\ldots \quad (3)$$

Ultima hæc æquatio, æquatio est radii refracti respondentis ad constantem r. Ut æquatio causticæ oriatur, differentianda est hæc æquatio (3), ratione habitâ ad solam quantitatem r; dein expellenda est hæc constans, ope æquationum derivatæ et primitivæ; id patet ex primo capite æquatio.

$$y = x \cot r - a \cos r \, (n^2 - \sin^2 r)^{-\frac{1}{2}}$$

differentiatione mutatur in sequentem

$$0 = \frac{x}{\sin^2 r} - \frac{a \sin r \sqrt{n^2 - \sin^2 r} + \frac{2 \cos r \sin r \times a \cos r}{2\sqrt{n^2 - \sin^2 r}}}{n^2 - \sin^2 r}$$

unde

$$0 = \frac{x}{\sin^2 r} - \frac{a \sin r \,(n^2 - \sin^2 r) + \sin r \cos^2 r}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{3}{2}}}$$

ex quo emergit valor x

$$x = \frac{a \sin^3 r\,(n^2 - \sin^2 r) + a \sin^3 r \cos^2 r}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{2}{3}}}$$

et tandem

$$x = \frac{a \sin^3 r\,(n^2 - \sin^2 r + \cos^2 r)}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{3}{2}}} = \frac{a \sin^3 r\,(n^2 - 1)}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{3}{2}}} \quad . \; . \; (4)$$

hoc valore substituto in (3), prodit

$$y = \frac{(n^2 - 1)\,a \sin^2 r \cos r - a \cos r\,(n^2 - \sin^2 r)}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{3}{2}}}$$

unde

$$y = -\frac{n^2 a \cos^3 r}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{3}{2}}}$$

Dividendo per a et multiplicando utrinque per n, surgit

$$\frac{ny}{a} = -\frac{n^3 \cos^3 r}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{3}{2}}}$$

si ponatur nunc $n > 1$, id est, $\sin r > \sin i$, quod locum habet tum, quum radii ex medio densiori in medium rarius penetrant, licet $\sqrt{n^2 - 1}$ adæquare quantitati m, et substituto hoc valore in æquatione (4), post multiplicationem per m, et divisionem per a, oritur

$$\frac{mx}{a} = \frac{m^3 \sin^3 r}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{3}{2}}}$$

Elevatis ad secundam potentiam duabus his ultimis æquationibus, et extractâ radice tertiâ, prodit

$$\left(\frac{ny}{a}\right)^{\frac{2}{3}} = -\frac{n^2 \cos^2 r}{n^2 - \sin^2 r}, \quad \left(\frac{mx}{a}\right)^{\frac{2}{3}} = \frac{m^2 \sin^2 r}{n^2 - \sin^2 r}$$

si nunc loco m^2 ponatur $n^2 - 1$, harum æquationum summa erit

$$\left(\frac{ny}{a}\right)^{\frac{2}{3}} + \left(\frac{mx}{a}\right)^{\frac{2}{3}} = \frac{n^2(\cos^2 r + \sin^2 r) - \sin^2 r}{n^2 - \sin^2 r}$$

unde æquatio causticæ

$$\left(\frac{ny}{a}\right)^{\frac{2}{3}} + \left(\frac{mx}{a}\right)^{\frac{2}{3}} = 1 \quad . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; (5)$$

Notandum est in hâc æquatione y esse negativam, sed quum hæc ordinata ad secundam potentiam est elevata, talis qualis est servari poterit (*).

(*) Hanc nos demonstrationem docuit in suis prælectionibus Illustr. Prof. *Garnier*.

§ III. Notandum est 1° curvam huic æquationi nostræ causticæ respondentem, esse symmetricam ratione habitâ ad axes, quum nempe in ejus æquatione (5), x et y ad primam tantum potestatem elevatæ reperiantur.

Æquatio (5) ope differentiationis mutatur in sequentem hanc

$$n^{\frac{2}{3}} y^{-\frac{1}{3}} dy + m^{\frac{2}{3}} x^{-\frac{1}{3}} dx = 0$$

unde

$$\frac{dy}{dx} = -\left(\frac{m}{n}\right)^{\frac{2}{3}} \left(\frac{y}{x}\right)^{\frac{1}{3}} \quad \ldots\ldots \quad (6)$$

Ponatur $\frac{dy}{dx} = 0$, fit $y = 0$ et $x = \pm \frac{a}{m} = \text{CG} = \text{GE} \ldots\ldots (7)$ quum, posito $x > \pm \frac{a}{m}$ in æquatione (5), ordinatæ y fiunt imaginariæ, dum e contra, posito $x < \pm \frac{a}{m}$ ordinatæ sint reales, sequitur $x = \pm \frac{a}{m}$ esse maximam abscissarum. Posito $\frac{dy}{dx} = \infty$, id est, $\frac{dx}{dy} = 0$ reperitur $x = 0$ et $y = \pm \frac{a}{m} = \text{CD} = \text{CF}$ pro maxima ordinatarum. . . (8).

2° Facile videre est *æquationem hanc causticæ evolutam* (*développée*) *esse ellipseos,* cujus semidiametri præcipui oriuntur ex æquationibus

$$\frac{\text{A}}{\text{B}^2 - \text{A}^2} = \frac{m}{n}, \quad \frac{\text{B}}{\text{B}^2 - \text{A}^2} = \frac{n}{a} \quad \ldots\ldots \quad (7)$$

Nam si ponitur

$$\left(\frac{x}{\text{A}}\right)^2 + \left(\frac{y}{\text{B}}\right)^2 = 1$$

æquationem esse ellipseos, notum est ejus evolutam formam induere sequentem:

$$\left(\frac{\text{A}x}{\text{B}^2 - \text{A}^2}\right)^{\frac{2}{3}} + \left(\frac{\text{B}y}{\text{B}^2 - \text{A}^2}\right)^{\frac{2}{3}} = 1.$$

Nunc ut innotescat ellipsis cujus evolutam repræsentat caustica hæc nostra, substituantur in æquatione $\left(\frac{x}{\text{A}}\right)^2 + \left(\frac{y}{\text{B}}\right)^2 = 1$, valores A et B deducti ex æqualitatibus (7). Ex priori æquationum (7) deducitur

$$\frac{\text{A}n}{m} = \text{B}^2 - \text{A}^2$$

dum posterior, substituto valore quantitatis $B^2 - A^2$, evadat

$$\frac{mB}{Aa} = \frac{n}{a}$$

unde

$$mBa = Ana$$

et denique

$$A = \frac{Bm}{n}$$

quoquidem valore nunc in priori substituto, prior hæc fit

$$\frac{\frac{Bm}{n}}{B^2 - \frac{B^2m^2}{n^2}} = \frac{m}{a}, \text{unde} \frac{\frac{Bm}{n}}{\frac{B^2n^2 - B^2m^2}{n^2}} = \frac{m}{a} = \frac{\frac{Bm}{n}}{\frac{B^2(n^2 - m^2)}{n^2}} = \frac{m}{a}$$

Et quum $n^2 - m^2 = 1$ præcedens æquatio formam induit sequentem

$$\frac{nm}{B} = \frac{m}{a} \text{ unde } B = na$$

et igitur

$$A = ma$$

His nunc valoribus in æquatione (1) substitutis, oritur æquatio ellipseos cujus evoluta est ipsa caustica

$$\left(\frac{x}{ma}\right)^2 + \left(\frac{y}{na}\right)^2 = 1$$

et prodit præterea

$$\frac{B}{A} = \frac{n}{m}, \sqrt{B^2 - A^2} = a.$$

§ IV. Jam nihil nunc superest quam ut hanc conditionem quæstionis, qua lex nobis imponitur ut ex refractione ad reflexionem transeamus. Ideo notandum est certum quemdam limitem existere, ultra quem radii non amplius refringuntur; et hunc limitem præberi valore illo maximæ abscissæ $x = \pm \frac{a}{m}$ quem modo obtinuimus, adimpleamus sat facile videre est; patet radium refractum in G cujus abscissa est $x = \frac{a}{m}$, angulum rectum efficere cum HG, et radios igitur ultra G cadentes, angulum formare angulo recto majorem, id est radios jam non refringi sed reflecti. Atqui, in reflexione angulus incidentiæ

adæquat angulum reflexionis, igitur $n = 1$, vel potius $n = -1$, quum nempe hi anguli a diverso latere normalis per punctum incidentiæ ductæ, sunt siti. Hicce valor n si substituatur in æquatione causticæ prodit:

$$(-y)^{\frac{2}{3}} = a^{\frac{2}{3}}.$$

Unde $-y = a$. Sed quum æquatio $x = \frac{(n^2-1)a\sin^3 r}{(n^2-\sin^2 r)^{\frac{3}{2}}} = am^2 \text{ tang.}^3 i$ supra obtenta locum habet pro quoque puncto causticæ, erit pro ultimâ nostrâ hypothesi, $am^2 \text{ tang}^3 i = 0$, unde $x = 0$. Itaque radii reflexione producti transeunt et coeunt in puncta $x = 0$ et $y = -a$, i. e. in altero foco ellipseos, scilicet ad distantiam $CP' = CP$ a centro.

§ V. *Applicationes.* Antequam ad aliam causticam transeam, non possum non, cum *Lenteric* quædam consectaria ex præcedentibus deducere, quæ revera attentione et notatu sunt digna.

Ex omnibus quæ dicta fuere, sequitur causticam esse nihil aliud nisi evolutam ellipseos, quæ centrum in ipsâ superficie derimenti situm, et majorem suum axem habet verticalem, cujus præterea focus unus in ipso puncto luminoso P est quærendus, et cujus in altero foco omnes radii reflexione producti coeunt. Patet insuper, quum in æquatione causticæ continentur et n et a, pro variâ naturâ medii in quo ponitur punctum luminosum, et pro variâ distantiâ ejusdem puncti ad superficiem refringentem seu reflectentem, causticam esse variam, sed ita tamen ut variæ illæ causticæ omnes, et igitur ellipses iis respondentes curvæ sint similes, et nisi dimensionibus suis discrepantes a se invicem; sic in transitu radii ex aquâ in aërem, experientiâ compertum habetur, n adæquare circiter $\frac{4}{3}$, igitur $m = \frac{\sqrt{7}}{3}$, sive $m = \frac{8}{9}$, unde deducitur $\frac{n}{m} = \frac{3}{2}$, id est in transitu ex aquâ in aërem, axim verticalem ellipseos se habere ad axim horizontalem, uti 3 se habent ad 2. Si transit radius ex vitro in aërem, tum n adæquat circiter $\frac{3}{2}$, et $m = \frac{\sqrt{5}}{2}$ vel $m = \frac{9}{8}$, unde oritur $\frac{n}{m} = \frac{4}{3}$, ex quo patet axim verticalem ellipseos, se tum habere ad horizontalem, fere eodem modo, uti se habet 4 ad 3. Et tandem dum

agitur de transitu ex vitro in aquam, n adæquat $\frac{9}{8}$, unde $m = \frac{\sqrt{17}}{8}$, vel quod fere eodem redit $m = \frac{1}{2}$, et exinde concluditur $\frac{n}{m} = \frac{9}{4}$, unde patet, axem verticalem se habere ad horizontalem, uti 9 ad 4, verbo ellipsis eo magis est elongata, quo magis ambo media inter se differant vi suâ refringendi.

Quoad visionem, *fig.* 6. (*la vision*), sequitur quoque ex præcedentibus, et ex figurâ notâ evolutæ ellipseos:

1° Quamdiu oculus spectatoris manet in verticali per punctum luminosum ductâ, tamdiu et imago manet in eâdem verticali, et licèt prorsus oculus in hâc perpendiculari attollatur, quamvis deprimatur, imago numquam locum mutat, manet continuo in puncto tangentiæ F, quod propius est ad superficiem refringentem quam ipsum punctum reale P (1).

2° Si oculus movetur in ipsâ superficie dirimenti, quo magis recedit a verticali, eo magis et ipsa imago ab eâdem verticali digreditur, et simul ad superficiem accedit. Quum oculus ita a verticali secesserit, ut distantia inter ipsum et centrum C, æqualis facta fuerit $\frac{a}{m}$, tum imago cum oculo confluet. Hoc limite superato, frustra oculus progredietur, imago manebit in eodem loco.

3° In omni situ intermedio oculi, imago semper extra verticalem ad idem latus apparet. Si a puncto dato, v. c., ab I, oculus verticaliter ad aliud punctum H attollitur, videt imaginem gradatim descendentem, et ad verticalem, ad punctum scilicet F, quod tamen numquam assequitur, accedentem. Contrarium locum haberet quando oculus a puncto H progressus accedet ad I. Facile dijudicaretur quid eveniret si oculus orsus a puncto quodam, horizontaliter accederet ad alterum. Tandem oculus in lineâ obliquâ sed rectâ motus, percurret tangentem ad causticam, quando licet moveatur ipse oculus, imago remanebit immota. Unde ape-

(1) Distantia FP proportionalis est ad distantiam CP puncti luminosi a superficie.

ritur via determinandæ causticæ ope experimenti, et deducendæ proinde rationis sinus incidentiæ ad sinum refractionis.

4° Ex eo quod curvæ causticæ ad varia puncta luminosa respondentes, similes sunt, et similiter ad superficiem dirimentem positæ, methodus exoritur sat simplex determinandi, et depingendi imagines tot punctorum lucidorum, quot considerare placet.

Itaque sit (*fig.* 7.) oculus positus in o′, sint P et P′ duo puncta radiantia, describatur accurate caustica M′NM puncti P, quæ caustica nuncupabitur caustica *normalis*. Omnibus ita dispositis nihil facilius quam imaginem assignare puncti cujusvis dati P′; ideo ducatur PP′, punctum intersectionis S, erit evidenter centrum similitudinis causticarum relativarum ad puncta P et P′; agantur porro O′P′ et SO′, atque PO parallela ad P′O′; PO occurrit productioni O′O lineæ So′ in o, ex quo puncto *o* agatur tangens O*p*, quæ causticæ occurrit in *p*, si nunc ex O′ ducatur ad O*p* parallela O′*p*′ et jungantur rectâ *p* et *s*, quemadmodum in *p* imago hæret luminosi puncti P, sic punctum intersectionis *p*′ erit locus imaginis puncti radiantis P′ et igitur punctum investigandum.

Non arduum foret, pro datâ positione oculi, et noto loco imaginis, determinare locum puncti luminosi, et per puncta describere sive imaginem lineæ rectæ, vel curvæ planæ cujuscumque cum oculo in eodem plano verticali positæ, sive lineam ipsam, cujus imago in eodem plano verticali sita, esset data.

§ VI. Priusquam ad alia transeamus, non abs re fore arbitramur eumdem adhuc paragraphum in analysin vertere, id est, determinare coordinatas x', y' puncti p, notis coordinatis X′Y′ puncti luminosi P. Omne problema eo redit, ut inveniantur æquationes relationis inter quatuor hasce variabiles et constantes problematis. Sit a (*fig.* 8.) $=$ CP et $h = $ CO′, agatur e puncto O verticalis OT in CS, et per P′ perpendicularis P′C′ in eamdem rectam CX; ductis OC, O′C′, TP, CP′; ob similitudinem triangulorum rectangulorum CC′O et CTO et P′C′C et PCT, habebitur

$$P'C' : CO' = PC : TO \quad \text{unde} \quad Y' : h = a : TO$$

et $$P'C' : CC' = CP : TC \;\ldots\; Y' : X' = a : TC.$$

Unde oriuntur æquationes puncti o

$$x = + \frac{aX'}{Y'},\ y = - \frac{an}{Y'} \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (1)$$

Designentur præterea, per x'', y'' ordinatæ puncti tangentiæ p; ductis a p et p' perpendicularibus pq, $p'q'$ in cs, prodit

$$\mathrm{CP} : \mathrm{C'P'} = \begin{cases} pq : p'q' \\ \mathrm{C}q : q'c' \end{cases} \text{ unde } a : \mathrm{Y'} = \begin{cases} y'' : y' \\ x'' : (\mathrm{X'} - x') \end{cases}$$

et tandem

$$x' - \mathrm{X'} = - \frac{x''\mathrm{Y'}}{a};\ \ \mathrm{Y'} = - \frac{y''\mathrm{Y'}}{a} \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (2)$$

Nunc agitur de expellendis ex his formulis $x'y''$, et ideo annotandum est $x''y''$ coordinatas esse tangentis ductæ per punctum o ad causticam normalem. Quum p igitur situm est in caustica, habetur

$$\left(\frac{mx''}{a}\right)^{\frac{2}{3}} + \left(\frac{ny''}{a}\right)^{\frac{2}{3}} = 1 \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (3)$$

Unde differentiatione prodit

$$\frac{dy''}{dx''} = - \frac{m}{n} \sqrt[3]{\frac{ny''}{mx''}}$$

Ergo tangens in p gaudebit æquatione

$$y - y'' + \frac{m}{n}(x - x'') \sqrt[3]{\frac{ny''}{mx''}} = 0$$

unde

$$n^2x''(y - y'')^3 + m^2y''(x - x'')^3 = 0$$

quum tangens hæc transit per o, oritur

$$n^2x''\left(\frac{ah}{\mathrm{Y'}} + y''\right)^3 - y''m^2\left(\frac{a\mathrm{X'}}{\mathrm{Y'}} - x''\right)^3 = 0$$

vel

$$n^2x''(y''\mathrm{Y'} + ah)^3 + m^2y''(x''y' - a\mathrm{X'})^3 = 0. \quad . \quad . \quad (4)$$

ope nunc æquatione (2) expellantur x'' et y'' ex æquationibus (3) et (4). Igitur ex (2) deducitur

$$x'' = - \frac{a(x - \mathrm{X'})}{\mathrm{Y'}},\ y'' = - \frac{ay'}{\mathrm{Y'}}.$$

Quibus valoribus loco $x''y''$ in (3) et (4) positis, exoritur, neglectis signis omnibus quibus nunc non amplius opus est,

$$\left\{\frac{m(x-X)}{Y}\right\}^{\frac{2}{3}} + \left\{\frac{ny}{Y}\right\}^{\frac{2}{3}} = 1 \; \ldots\ldots\ldots \; (5)$$

$$n^2(x-X)(y-h)^3 + m^2x^3y = 0 \; \ldots\ldots\ldots \; (6)$$

Ergo harum æquationum, axe abscissarum in superficie sumpto, et posito axim ordinatarum transire per oculum, licebit semper ope coordinatarum X et Y determinare coordinatas x et y imaginis, et vice versâ. Attamen animadvertendum est non omnino facile ex his æquationibus valores coordinatarum x,y, deduci, sed e contra facillime resolvi problema inversum, nempe eliminando $x-X$ inter duas æquationes præcedentes, oritur

$$\left(\frac{ny}{Y}\right)^{\frac{2}{3}} + \left\{1 + \left[\frac{mx}{n(y-h)}\right]^2\right\} = 1$$

hâc æquatione cum (6) combinatâ, prodit

$$X = x + \frac{m^2}{n^2}\, y \left(\frac{x}{y-h}\right)^3 \; \ldots\ldots\ldots \; (7)$$

$$Y = ny\left\{1 + \left(\frac{mx}{n(y-h)}\right)^2\right\}^{\frac{3}{2}} \; \ldots\ldots \; (8).$$

Videatur nunc quomodo, notâ lineâ rectâ vel curvâ quâdam planâ in eodem plano cum oculo sitâ, obtineri possit æquatio ejus imaginis: sit

$$F(X, Y) = 0$$

æquatio nota rectæ; si loco X et Y in hâc æquatione ponuntur valores æquationibus (7) et (8) oblati, prodidit æquatio quæsita; ast si contra datâ æquatione imaginis

$$f(x-y) = 0$$

transeundum esset ad æquationem ipsius curvæ lucentis, æquatio hæc combinanda esset cum æquationibus (5) et (6), sive cum (7) et (8), ad expellendas x et y, quod quidem, uti facile videre est, non parum foret arduum.

Possemus hìc in applicationem hujus principii præcedentis, imaginem quærere lineæ cujus æquatio esset $X = g$, vel alias lineæ cujus-

cumque horizontaliter aut verticaliter positæ, et ostendere generatim hanc imaginem *lineam esse curvam;* forsan abs re non foret investigare an liquidum vel medium in quo hærent puncta luminosa adaugeat, diminuatve dimensiones rerum in eo contentarum, et ostendere objecta parum a verticali per oculum ductâ sita, *minora simul et minus remota apparere;* tandem forsan cum Doct. *Smith* inquirendum esset an *omnia puncta causticæ æque illuminentur,* sed pulchris his inquisitionibus, licet inviti, valedicere cogimur, et eas indicasse, et auctores in quibus reperiantur nominasse satis habere, ne nostra in longum æquo nimis excrescat commentatio.

SECTIO SECUNDA.

INVESTIGATIO CAUSTICÆ PRODUCTÆ RADIIS REFRACTIS LUMINOSIS, EX MEDIO RARIORI IN MEDIUM DENSIUS PENETRANTIBUS.

§ VII. Sit CX superficies quæ ambo media separat, P punctum luminosum, PI radius incidens. Quum radius accedit ad verticalem in hâc nostrâ hypothesi, erit

$$n = \frac{\sin r}{\sin i} < 1$$

Ex quâquidem inæqualitate æquatio (4) supra inventa

$$x = \frac{(n^2 - 1)\, a \sin^3 r}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{3}{2}}}$$

mutatur in sequentem

$$x = -\frac{(1 - n^2)\, a \sin^3 r}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{3}{2}}} = -\frac{a m^2 \sin^3 r}{(n^2 - \sin^2 r)^{\frac{3}{2}}}$$

Notando necessario ponendum esse $1 - n^2 = m^2$, quia m^2 est essentialiter positivum. Ex æquatione præcedenti deducitur

$$\left(\frac{mx}{a}\right)^{\frac{2}{3}} = \frac{m^2 \sin^2 r}{n^2 - \sin^2 r}$$

hâc æquatione substractâ ab sequenti

$$\left(\frac{ny}{a}\right)^{\frac{2}{3}} = \frac{n^2 \cos^2 r}{n^2 - \sin^2 r}$$

oritur æquatio causticæ

$$\left(\frac{ny}{a}\right)^{\frac{2}{3}} - \left(\frac{mx}{a}\right)^{\frac{2}{3}} = 1 \quad \ldots\ldots\ldots \quad (9)$$

Caustica in hâc hypothesi, ut et in præcedenti, symmetrica est ratione habita ad axes, et posito $x = 0$, gignitur $y = \pm \frac{a}{n} = \text{CD} = \text{CF}$. Si ponatur $y = 0$, abscissæ fiunt imaginariæ. Unde recte concluditur causticam nusquam axi abscissarum occurrere.

Facile denique videtur causticam inventam (*fig.* 9) nihil esse nisi evolutam hyperbolæ, namque evoluta hyperbolæ cujus æquatio hæc est $\left(\frac{y}{\text{B}}\right)^2 - \left(\frac{x}{\text{A}}\right)^2 = 1$ repræsentatur æquatione

$$\left(\frac{\text{B}y}{\text{B}^2 + \text{A}^2}\right)^{\frac{2}{3}} - \left(\frac{\text{A}x}{\text{B}^2 + \text{A}^2}\right)^{\frac{2}{3}} = 1$$

unde igitur concluditur causticam esse evolutam hyperbolæ, cujus semidiametri præcipui præbentur æquationibus

$$\frac{\text{A}}{\text{B}^2 + \text{A}^2} = \frac{m}{a}, \quad \frac{\text{B}}{\text{B}^2 + \text{A}^2} = \frac{n}{a}$$

Unde posito $m^2 + n^2 = 1$, deducitur

$$\text{A} = ma, \ \text{B} = na.$$

Ita ut æquatio hyperbolæ cujus evoluta est ipsa caustica, hæc sit:

$$\left(\frac{y}{na}\right)^2 - \left(\frac{x}{ma}\right)^2 = 1$$

cujus hyperbolæ excentricitas igitur hæc est

$$\sqrt{n^2 a^2 + m^2 a^2} = \sqrt{(n^2 + 1 - n^2)\, a^2} = a$$

ob æqualitatem $m^2 = 1 - n^2$. (1)

(1) Hanc nos quoque demonstrationem edocuit Prof. Illust. *Garnier* in prælectionibus suis; differt sicuti et prior ab illa quæ in annalibus *Gergonii* reperitur.

§ VIII. Itaque quotiescumque punctum luminosum in medio rariori est positum, radii plano verticali per punctum luminosum ducto contenti, postquam in alterum medium transierint, originem præbent *causticæ quæ nihil est nisi evoluta hyperbolæ, cujus centrum in ipsâ superficie dirimenti est situm, et habet axem suum majorem verticalem.* Hujus hyperbolæ focus unus, est ipsum punctum luminosum; ejus dimensiones ad quantitatem a proportionales, pendent a ratione sinus incidentiæ ad sinum refractionis (1), ita ut hyperbolæ ipsarumque evolutæ ad varia puncta radiantia respondentes curvæ sint similes. Patet præterea ex duabus partibus, quibus constat caustica, solam illam problemati esse utilem quæ ad id medium pertinet, in quo punctum radians versatur.

§ IX. Applicationes. Ex præcedentibus sequitur:

1° Quamdiu oculus in medio densiori positus, non linquit verticalem transeuntem per punctum luminosum, imago hujus puncti tamdiu remanet in eâdem verticali, et quidem fixa remanet quamvis oculus in verticali moveatur; causa hujus phænomeni sponte patet, nam punctum semper ab oculo in puncto tangentiæ conspicitur, et punctum illud contactus pro totâ verticali idem manere non opus est ut moneatur. Imago prorsus altius conspicitur quam revera ponitur, et distantia inter imaginem et punctum reale, proportionalis est ad altitudinem a objecti radiantis. Quum oculus in aquâ, punctum vero radians in aëre est positum, distantia hæc est $= \frac{1}{3}$; si oculus in vitro, punctum vero in aqua hæret, distantia hæc adæquat $\frac{1}{2}$; sin contra punctum hæret in aquâ, oculo posito in vitro, distantia $= \frac{1}{8}$.

2° Oculus in ipsâ superficie dirimenti si movetur, quo longius a

(1) In transitu ex aëre in aquam, m adæquat circiter $\frac{2}{3}$, et ergo $n = \frac{1}{4}$, unde $\frac{n}{m} = \frac{3}{8}$, i. e. axis transversus se habet ad horizontalem, uti se habet 3 ad 8. In transitu ex aëre in vitrum, $m = \frac{3}{4}$, $n = \frac{2}{3}$, unde $\frac{n}{m} = \frac{8}{9}$, id est, axis transversus, ad horizontalem se habet uti 8 ad 9. Si demum agitur de aquâ et vitro, $m = \frac{4}{9}$, $n = \frac{8}{9}$ unde $\frac{n}{m} = 2$, scilicet axis minor se habet ad axem majorem, ut unitas ad binarium. Generatim axis transversus erit eo longior quo minus media discrepabunt inter se vi refringendi lumen.

verticali recedit, eo magis et imago recedit, et simul a superficie dirimenti amovetur.

3° In omni positione intermediâ oculi, imago semper extra verticalem ad latus oppositum, et altior quam ipsum punctum reale apparet. Si a puncto dato oculus ad alterum punctum descendat, videt imaginem gradatim descendentem et ad verticalem accedentem; contrarium accidet, quando oculus attolletur versus superficiem dirimentem (ponimus semper medium densius inferiora occupare). Si vero ab eodem puncto orsus oculus movetur horizontaliter versus alterum punctum, quod magis a verticali distat, imago recedit a verticali, sed in sensu opposito, et paulatim ascendit. Tandem oculus in lineâ obliquâ sed rectâ motus, percurrit tangentem causticæ, quando licet moveatur oculus, imago manet immota.

§ X. Quemadmodum in priori casu, scilicet pro hypothesi $n > 1$, ope causticæ normalis describere didicimus, et determinare pro datâ quâlibet positione oculi, seu locum imaginis puncti dati, seu locum puncti cujus imago data est, sic in hoc quoque casu idem efficere sat facile evadit; namque nihil aliud requiritur quam figuræ 10 applicare præcepta quæ tum enuntiata fuere.

Facile igitur quoque delineari poterit seu imago lineæ rectæ, vel curvæ planæ datæ, in eodem plano verticali cum oculo sitæ, seu linea cujus imago in plano verticali cum oculo sita, data est. Si ratiocinia et calculi in priori casu adhibita figuræ 11 applicantur, cunctis ut in priori hypothesi positis, id est X et Y designantibus coordinatas puncti P, et x et y coordinatas imaginis et sic porro, prodidit

$$X = x - \frac{m^2}{n^2} y \left(\frac{x}{y+h}\right)^3, \quad Y = ny \left\{1 - \left[\frac{mx}{n(y+h)}\right]^2\right\}^{\frac{3}{2}}$$

Hæ sunt formulæ quarum ope, datâ æquatione lineæ, ejus imago innotescit.

Tot tamque pulchris gaudet theoria causticarum proprietatibus, ut si quis eas omnes indagare vellet et referre, non commentationem sed opus sat magnum conscribere foret coactus; multæ adhuc nempe hic sese quæstiones his quas in priori casu indicavimus analogæ, offerunt;

sed eas ob causas tum allatas ommittere cogimur, ut tandem reflexioni incumbamus, et ad magis generale hoc problema transeamus, scilicet: datâ lineâ rectâ, vel curvâ planâ, imo superficie curvâ, per puncta delineare ipsius imaginem et vice versâ. Primo de reflexione.

§ XI. *De reflexione.* Casus in quo considerando nunc sumus occupati, multum quoad reflexionem differt a præcedenti; vidimus in priori hypothesi post certum quemdam et determinatum limitem radios jam non refringi sed reflecti, et hunc limitem præberi valore hocce $x = \frac{n}{m}$; in hypothesi vero præsenti, nunc considerandâ, refractio nullum admittit limitem, qualiscumque sit valor variabilis x, semper refringuntur radii, et id ex eo deducimus quod causticæ radii in infinitum extenduntur. Ast tamen etiam in hâc hypothesi quidam radii in superficie quæ duo media separat, reflectuntur, quia omnis radius a corpore pellucido partim effunditur, partim reflectitur, partim refringitur; unde quoque sequitur radium refractum minus intensum esse, quam radium incidentem, et hi radii reflexi in puncto P, id est, in altero hyperbolæ foco concurrunt.

§ XII. Per oculum ducatur verticalis et per verticalem planum quodvis, in quo delineatur caustica respondens ad punctum quodlibet verticalis; his ita dispositis, ducatur per oculum et punctum luminosum datum in spatio planum verticale, quod prius intersecabit; nunc posterius planum, in quo punctum datum continuo manet, circum lineam intersectionis agatur, donec cum altero coincidat; poterit itaque tum imaginis locus determinari secundum leges supra expositas, et hoc determinato, planum ad positionem suam primitivam veram reduci, et locus quem imago in posteriori plano occupabit, postquam hoc in suam veram positionem reductum fuerit, locus erit quæsitus in spatio. Ergo quoque per puncta delineari poterit imago lineæ rectæ vel curvæ planæ, et, datâ imagine, inveniri linea recta vel curva in spatio.

In casu speciali in quo superficies data, cujus imago quærenda est, superficies est revolutionis cujus axis est verticalis, et transit per oculum, evidens est superficiem quæsitam in eodem casu versaturam esse. Sat

erit igitur generatricem unius ab generatrice alterius deducere, et sic quæstio ad problema geometriæ planæ revocatur.

Ut problema propositum, et jam modo graphico resolutum analytice solvatur, sit verticalis ducta per oculum axis z, per extremitatem inferiorem hujus axeos in ipsâ superficie dirimenti agantur duæ rectæ, ad se invicem perpendiculares, et quæ vices adimpleant axium abscissarum et ordinatarum. Sit P punctum radians et p ipsius imago; notentur per X, Y, Z, et per x, y, z coordinatæ punctorum P et p, duo hæc puncta in eodem plano verticali continentur cum oculo: intersectio hujus plani cum superficie dirimenti, pro axi r habeatur; sint pro hoc plano Z, R, coordinatæ puncti P, z vero et r coordinatæ puncti p; sit demum n altitudo oculi supra vel infra superficiem dirimentem; prodibit

$$R = r \pm \frac{m^2}{n^2} z \left(\frac{r}{z \mp h}\right)^3, \quad Z = nz \left\{ 1 \pm \left(\frac{mr}{n(z \mp h)}\right)^2 \right\}^{\frac{3}{2}}$$

signa superiora capientur quando oculus supra, inferiora vero quando infra superficiem dirimentem ponetur. Sed evidenter locum habet

$$X^2 + Y^2 = R^2, \quad x^2 + y^2 = r^2, \quad Xy = Yx$$

unde

$$X = \frac{Rx}{r}, \quad Y = \frac{Ry}{r}$$

substitutis his valoribus:

$$X = x \left\{ 1 \pm \frac{m^2}{n^2} \frac{z(x^2 + y^2)}{(z \mp h)^3} \right\}$$

$$Y = y \left\{ 1 \pm \frac{m^2}{n^2} \frac{z(x^2 + y^2)}{(z \mp h)^3} \right\}$$

$$Z = nz \left\{ 1 \pm \frac{m^2}{n^2} \frac{x^2 + y^2}{(z \mp h)^2} \right\}^{\frac{3}{2}}.$$

Ergo si æquatio F (X, Y, Z) = o superficiei curvæ data est, substitutis loco X, Y, Z valoribus modo obtentis, innotescit æquatio imaginis; e contra datâ

$$f(x, y, z) = o$$

æquatione imaginis superficiei incognitæ, ut obtineretur æquatio ipsius

superficiei, expellendæ forent x, y, z inter æquationem datam et illam in quâ reperirentur X, Y, Z.

Diximus imaginem lineæ rectæ in eodem plano verticali cum oculo horizontaliter aut perpendiculariter sitæ, generatim lineam esse curvam, atque linea curva casus specialis lineæ rectæ esse nequit, quum igitur linea seu verticalis seu horizontalis casus specialis est lineæ obliquæ, concludere licet imaginem lineæ rectæ modo quocumque in eodem plano verticali cum oculo sitæ, generaliter lineam esse curvam. Ast vero recta linea in eodem plano cum oculo posita, casus specialis est lineæ modo quocumque in spatio sitæ; ergo imago lineæ rectæ, quo demumcumque modo, ratione habitâ tum ad oculum, tum ad superficiem dirimentem sitæ, generatim linea est curva. Unde patet error ille physicorum plerorumque qui merso oblique in aquam baculo, existimant partem sub aquâ mersam, oculo imaginem præbere lineæ rectæ a parte extra aquam sitâ, directione tantum differenti (1).

---

(1) Le fablier *La Fontaine* a donc été fondé à dire:

Quand l'eau courbe un baton, ma raison le redresse:

et il se serait exprimé d'une manière moins exacte, s'il eut dit:

Quand l'eau brise un baton, ma raison le redresse.

CAPUT TERTIUM.

INVESTIGATIO CAUSTICÆ RADIIS PRODUCTÆ LUMINOSIS PER LAMINAM DENSAM TRANSEUNTIBUS.

§ I. Sint AB et MN duæ superficies parallelæ et oppositæ laminæ crassæ cujusdam, (*fig.* 12.); sit $CC' = e$ crassitudo ejusdem laminæ; C origo, CY et CX axes coordinatarum; sit $CP = a$ distantia originis a puncto luminoso; sit demum PI radius luminosus incidens qui laminam ingressus refringitur secundum IR, et emergit per alteram superficiem AX secundum OR, et paralleliter ad PI. (vid. *Biot, tract. physic. tom. III. pag.* 210). Æquatio radii hæc est

$$y - y' = \alpha\,(x - x')$$

sed propter $\alpha =$ tang ORX $=$ cot ORH $= \cot i$, mutatur hæc æquatio in sequentem

$$y - y' = \cot i\;(x - x').$$

Nunc substituendi sunt valores quantitatum y' et x'. Ast evidens est y' adæquare cyphram, et $x' = CQ + QR = C'I + QR = (a - e)$ tang C'PI $+ e$ tang QIR $= (a - e)\,\text{tang}\, i + e\,\text{tang}\, r$; his valoribus in æquatione radii substitutis, prodit

$$y = \cot i\,[x - e\,\text{tang}\, r - (a - e)\,\text{tang}\, i]$$

Notando tang i cot i adæquare unitatem, et radios refractos non considerari nisi productos, et ideo ordinatas signo negativo esse afficiendas, oritur

$$-y = \cot i\,(x - e\,\text{tang}\, r) - (a - e)\;\ldots\ldots\;(1)$$

unde

$$-y + (a - e) = (x - e\,\text{tang}\, r)\cot i.$$

Existit prorsus relatio

$$\sin i = n \sin r\;\ldots\ldots\ldots\ldots\;(2)$$

in qua $n > 1$. Æquatio hæc (1) omnino similis est æquationi (2) quam cap. 2. sect 1, hujus commentationis obtinuimus, itaque si in æquatione causticæ tum obtentâ loco a substituitur e, sique mutatur y in $-y+(a-e)$, et i in r (quæ mutationes ex comparatione relationum (2) secundi cap. et (1) hujus tertii oriuntur), prodit igitur æquatio causticæ quæsita, scilicet:

$$\left\{\frac{n[-y+(a-e)]}{e}\right\}^{\frac{2}{3}}+\left(\frac{mx}{e}\right)^{\frac{2}{3}}=1=\left\{\frac{n[y-(a-e)]}{e}\right\}^{\frac{2}{3}}+\left(\frac{mx}{e}\right)^{\frac{2}{3}}. \quad (3)$$

æquatio revera sat complexa, sed quæ simplicior evadit multum, dum ponitur PC′ adæquare e, scilicet crassitudinem laminæ; axium coordinatarum originem in c' constitui, atque x' et y' coordinatas esse ad novam relatas originem; his omnibus positis, erit

$$x'=x,\ y'=y-ce'=y-(\mathrm{PC}-\mathrm{PC}')=y-(a-e)$$

adeo ut æquatio (3) mutetur in

$$\left(\frac{ny'}{e}\right)^{\frac{2}{3}}+\left(\frac{mx'}{e}\right)^{\frac{2}{3}}=1 \ \ldots\ldots\ldots \ (3)$$

Si ponitur $y'=0$, fit $x'=\pm\frac{e}{m}$; posito vero $x'=x=0$, prodit $y'=\pm\frac{e}{n}<e<-\mathrm{CC}'$ vel $<\mathrm{PC}'$, quia $n>1$.

Centrum C′ curvæ determinatum est coordinatis $x=0$, $y=\mathrm{PC}-\mathrm{CC}'$ $=a-c$. Centri hujus situs idem remanebit tamdiu quamdiu nec a nec e mutabuntur. Ast vero quum n partem constituit æquationum (3) et (3)′, quumque coordinatæ centri nullo modo ab eâ relatione pendeant, pro variis valoribus hujus relationis, forma ramorum curvæ mutabitur, dum contra centrum manebit idem; quod quidem centrum non mutabitur nisi pro variis valoribus quantitatis a. Mutato vero a, dum n et e maneant eædem, centri situs mutabitur, curvæ vero forma erit eadem. Mutato tandem e, mutabuntur simul et centrum et curva tum etiam, quum a et n remanerent immutatæ. Ergo, cæteris manentibus iisdem, pro variis crassitudinibus laminæ, curvæ et centra orientur varia.

Quum caustica modo obtenta ejusdem est naturæ et indolis ac caustica illa quæ cap. 1° sect. 1ª obtenta est, ex analogiâ concludere licet in tertio hocce casu æque ac in priori, solos ramos inferiores curvæ quæstioni inservire posse; oculum supra laminam et ad certum latus axeos

coordinatarum constitutum, puncta radiantia, per laminam, in ramo causticæ ad idem latus axeos sito, videre; intensitatem luminis in casticâ diminui, pro uti a puncto F oculus amovetur.

CAPUT QUARTUM.

REPERIRE CAUSTICAM PRODUCTAM RADIIS LUMINOSIS EX MEDIO DENSIORI IN MEDIUM RARIUS, PER SUPERFICIEM SPHÆRICAM ET CONCAVAM PENETRANTIBUS.

§ I. Sit BAD (*fig.* 13) intersectio superficiei sphæricæ per planum ductum per centrum C et punctum luminosum P; evidens est omnes radios ex hoc puncto P in plano BAD emergentes manere in eodem plano, quando ex uno medio in alterum penetrant; prorsus radius luminosus quivis PI refringitur in I eodem modo quo refringeretur, si incideret in planum tangens superficiem sphæricam in I, ita ut cum normali CIK angulum efficiat KIR $= r$, angulum scilieet refractionis, dum angulus incidentiæ est PIC $= i$, et posito uti supra $\sin r = n \sin i$, unde $n = \frac{\sin r}{\sin i}$, erit pro hâc nostrâ hypothesi $n > 1$.

Ut eamdem methodum, cujus ope causticæ præcedentes fuere determinatæ, et quæ methodus cæteroquin *ipsâ quaestione* nobis præscribitur, sequamur, hic quoque incipiendum erit ab investigatione æquationis radii refracti; quamobrem ponatur PC $= a$, CA $= \rho$, ICA $= u$, IFC $= z$, sitque præterea centrum positum in C; æquatio radii refracti IR erit

$$y - y' = \alpha (x - x')$$

in quâ $\alpha =$ tang IFX, y' et x' coordinatæ sunt ipsius puncti I.

Reperiuntur igitur

$$y' = \rho \sin u, \quad x' = \rho \cos u, \quad \alpha = - \operatorname{tang} z,$$

quibus autem valoribus in æquatione præcedenti substitutis, prodit

$$y - \rho \sin u = - \operatorname{tang} z \,(x - \rho \cos u) \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; (1)$$

Æquatio hæc duas quantitates continet constantes pro eodem radio incidenti, sed varias pro variis radiis; quum vero una ab alterâ pendeat licet æquationem ab unâ alterâve liberare; Ponatur hanc ob rem $z = r - u$, unde

$$\operatorname{tang} z = \operatorname{tang}(r-u) = \frac{\sin r \cos u - \sin u \cos r}{\cos r \cos u + \sin u \sin r}.$$

Ast ex triangulo IPC fluit

$$\sin i : a = \sin u : \mathrm{IP} \quad (*)$$

unde

$$\sin i = \frac{a \sin u}{\mathrm{IP}}$$

præterea

$$\mathrm{IP} = \sqrt{(\mathrm{CP}+\mathrm{C}p)^2 + ip^2} = \sqrt{(a^2+x')^2+y'^2} = \sqrt{a^2+x'^2+2ax'+y'^2} =$$

$$= \sqrt{a^2+2a\rho\cos u+\rho^2\cos^2 u+\rho^2\sin^2 u} = \sqrt{a^2+2a\rho\cos u+\rho^2}.$$

Ergo

$$\sin i = \frac{a \sin u}{\sqrt{a^2+2a\rho\cos u+\rho^2}}$$

unde oritur

$$\sin r = n \sin i = \frac{na \sin u}{\sqrt{a^2+2a\rho\cos u+\rho^2}}$$

et

$$\cos r = \sqrt{1-n^2\sin^2 i} = \sqrt{1 - n^2 \left\{\frac{a^2\sin^2 u}{a^2+\rho^2+2a\rho\cos u}\right\}}$$

$$= \sqrt{\frac{a^2+\rho^2+2a\rho\cos u - n^2a^2\sin^2 u}{a^2+\rho^2+2a\rho\cos u}}.$$

His valoribus loco $\sin r$ et $\cos r$ substitutis in æquatione

$$\operatorname{tang} z = \frac{\sin r \cos u - \sin u \cos r}{\cos r \cos u + \sin u \sin r}$$

et posito brevitatis gratiâ

$$p = \sqrt{\{a^2+\rho^2+2a\rho\cos u - n^2a^2\sin^2 u\}},$$

(*) Namque consideratis trigonis ICp et IPp, oritur :

$$ip = \rho \sin u \quad ip = \mathrm{IP} \sin \mathrm{IPC}$$

sed sin IPC adæquat $\frac{\rho \sin i}{a}$, uti evidenter patet ex proportione

$$a : \sin i = \rho : \sin \mathrm{IPC}$$

ergo $\rho \sin u = \mathrm{IP}\, \frac{\rho \sin i}{a}$, unde $\sin i : a = \sin u : \mathrm{IP}$.

prodit $$\text{tang}\, z = \frac{na \sin u \cos u - p \sin u}{p \cos u + na \sin^2 u}$$

quoquidem valore in æquationem (1) translato, prodit

$$y - \rho \sin u = (x - \rho \cos u) \left[\frac{p \sin u - na \sin u \cos u}{p \cos u + na \sin^2 u}\right]$$

Unde tandem exsurgit æquatio radii refracti cujusvis

$$(p x \sin u - y \cos u) = na \sin u (x \cos u + y \sin u - \rho) \quad \ldots (2)$$

Exinde ut æquatio causticæ oriretur, expellenda foret u ope æquationis (2) et ejus differentialis, sed quantum ardua foret hæc eliminatio sat facile dijudicatur: coacti sumus igitur hic pedem sistere, et quid æquatio (2) edoceat indagare.

§ II. Ponatur primo loco $y = 0$; hæc conditio mutat æquationem (2) in sequentem:

$$x = \frac{na \rho}{na \cos u - p} \quad \ldots\ldots\ldots (a)$$

quæquidem quantitas positiva erit, negativa aut infinita, prouti locum habebit una aliave ex tribus relationibus

$$p < na \cos u,\ p > na \cos u,\ p = na \cos u. \quad \ldots\ldots\ldots (3)$$

Dum prima relatio existit, (*fig.* 14), radius refractus axi abscissarum occurrit in latere dextro, id patet: quando secunda locum habet, occurrit eidem axi, sed ad latus sinistrum; et demum, existente tertiâ relatione, radius refractus axem numquam offendit, parallele nempe ad axem refringitur.

Notandum est primo, puncto luminoso posito in P, puncto vero incidentiæ in A, refractionem esse nullam, quum nempe tum radius normalis est ad superficiem dirimentem; quum vero punctum incidentiæ supponitur in I, haud procul ab A, radius refractus non occurrit axi nisi ad latus sinistrum, nam radius refractus parvum tantummodo angulum efficit cum normali CK, quia nempe, propter relationem constantem $n = \frac{\sin r}{\sin i}$, parvulo angulo incidentiæ parvulus respondet angulus refractus; nunc cuivis patet, angulo u crescente, crescere et quoque angulos refractionis et incidentiæ, et radium refractum posse fieri parallelum

ad axem (*fig.* 15), imo ipsi occurrere ad latus dextrum centri C (*fig.* 15), et jam quisque animadvertit radios refractos parallelos transitum efficere radiorum refractorum divergentium ad radios refractos convergentes.

Oportet igitur ut consideretur et examinetur positio radii incidentis ad refractum parallelum respondentis, pro tribus casibus, 1° scilicet, quando punctum luminosum P extra peripheriam, 2° quando intra, 3° quando in ipsâ peripheriâ dirimenti ponitur, vel tandem quando collocatur in ipso centro quæ ultima hypothesis est admodum notabilis.

Itaque in ultimâ relationum (3) quæ respondet ad radios refractos parallelos, loco p ponatur valor supra inventus, et reperietur post reductiones nonnullas

$$\cos u = \frac{n^2a^2 - a^2 - \rho^2}{2a\rho} = \frac{a^2(n^2-1)-\rho^2}{2a\rho} \quad \ldots\ldots (4)$$

quæquidem æquatio conditio est generalis quæ requiritur pro radiis refractis parallelis.

Quum in hâc æquatione, distantia a est indeterminata, necesse est ponantur tres hypotheses sequentes

$$1^\circ \quad a^2(n^2-1)-\rho^2 > 0 \text{ unde } a > \frac{\rho}{\sqrt{n^2-1}},\ \cos u > 0 \text{ et } u < \frac{\pi}{2} \ .\ . (5)$$

$$2^\circ \quad a^2(n^2-1)-\rho^2 = 0 \text{ unde } a = \frac{\rho}{n^2-1},\ \cos u = 0, \text{ et } u = \frac{\pi}{2} \ .\ . (6)$$

$$3^\circ \quad a^2(n^2-1)-\rho^2 < 0 \text{ unde } a < \frac{\rho}{n^2-1},\ \cos u < 0 \text{ et } u > \frac{\pi}{2} \ .\ .\ .\ . (7)$$

Hi sunt limites valorum distantiæ a et anguli u qui respondent ad radios incidentes qui refringuntur parallele ad axim.

Quando nunc consideratur prima harum hypotheseon, (*fig.* 17), facile ex eâ concludi potest, constituto puncto luminoso in A′, posito præterea punctum incidentiæ cui respondet radius refractus parallelus, cadere inter A et B, radium incidentem AI′ infra se habere radios incidentes quorum refracti sunt divergentes, dum supra se habet radios qui post refractionem convergunt.

Æqualitas (6) si consideratur, ex eâ deducitur $a = \rho$ aut $a < \rho$, i. e. ponit punctum luminosum in interiori parte circuli refringentis, et quum eodem tempore locum habet æqualitas $u = \frac{\pi}{2}$, exinde deducitur

in hoc casu *radium respondentem ad refractum parallelum, directionem sequi PB.* (*fig.* 18). *Incidentibus PI sitis infra PB, respondent radii refracti divergentes, dum vero incidentibus PI′ respondeant refracti convergentes.* Attamen quum angulus refractionis K″I′R″ major est angulo KBR et angulo K″I′t, jure concludi potest, radios inter A′ et B incidentes reflecti, non vero refringi, et ex eo quod nulli radii convergentes existant, deducitur unam tantum existere causticam.

Devenimus tandem ad inæqualitatem (7), scilicet ad $a < \frac{\rho}{\sqrt{n^2 - 1}}$, vel quod eodem redit, ad $a < \frac{\rho}{\sqrt{n-1}}$ et ad $u > \frac{\pi}{2}$, ex quibus discimus angulum u crescere eo magis, quo punctum luminosum P accedit magis ad centrum C, et radium refractum parallelum respondere ad punctum I inter B et A′ situm; pro toto arcu AB radios obtineri divergentes; et hoc limite superato, radios non amplius refringi. Una tantum adhuc caustica datur in hoc casu, orta ex intersectionibus consecutivis radiorum divergentium.

Est tamen casus quidam qui se enumerationi præcedenti subducit, ille nempe quo ponitur $a = 0$; sub hâc hypothesi punctum luminosum ponitur in centro circuli refringentis; sed facile videtur tum radios refractos coire in puncto unico, quod punctum est ipsum centrum.

§ III. Transeatur nunc ad investigationem causticarum; ponatur $\sin u = S$, et oritur

$$\cos u = \sqrt{1 - S^2} = 1 - \tfrac{1}{2} S^2 - \tfrac{1}{8} S^4 - \text{etc.}$$

quæ series est convergens, quum nempe S numerus est fractus. Nunc agatur de evolvendâ per seriem quantitate p. Notum est ex antecedentibus,

$$p = \sqrt{\{a^2 + \rho^2 + 2a\rho \cos u - n^2 a^2 \sin^2 u\}} \quad \ldots \ldots \quad (a')$$

si loco $\cos u$, ponitur valor modo obtentus, et cujus terminus primus est unitas, terminus primus valoris p, erit $\sqrt{a^2 + \rho^2 + 2a\rho} = [(a + \rho)^2]^{\frac{1}{2}} = a + \rho$; termini sequentes non continebunt nisi potentias pares quantitatis S; poterit igitur p formam induere sequentem

$$p = a + \rho + AS^2 + BS^4 + \text{etc.}$$

A, B, C, etc. sunt coefficientes determinandi, quorumque determinatio non est ardua. Elevatâ p ad secundam potestatem, prodit

$$p^2 = a^2 + \rho^2 + 2a\rho + 2(a+\rho)AS^2 + [A^2 + 2B(a+\rho)]S^4 + \text{etc.}$$

Ast vero, substituto loco cos$u$ valore $\sqrt{1-S^2}$ in æquatione (a'), erit

$$p^2 = a^2 + \rho^2 + 2a\rho - (a\rho + n^2a^2)S^2 - \frac{a\rho}{4}\sin^4 \text{ etc.}$$

Comparentur nunc coefficientes ejusdem potentiæ S, et orietur

$$2(a+\rho)A = -(a\rho + n^2a^2),$$

unde

$$A = -\frac{a\rho + n^2a^2}{2(a+\rho)} = -\frac{a(\rho^2 + n^2a)}{2(a+\rho)}$$

et

$$B = -\frac{a\rho + 4A^2}{8(a+\rho)}, \text{ etc.}$$

His omnibus igitur in æquatione radii refracti substitutis, hæc radii æquatio mutabitur in sequentem:

$$naS[x - \tfrac{1}{2}xS^2 - \tfrac{1}{8}xS^4 - \text{etc.} + yS - \rho) +$$

$$+ [a + \rho + AS^2 + BS^4 + \text{etc.}) (y - \tfrac{1}{2}yS^2 - \tfrac{1}{8}yS^4 - xtc - xS) = 0$$

et exinde,

$$(a+\rho)y + [(na-a-\rho)x - na\rho]S + (na - \frac{a+\rho}{2} + A)yS^2 - (A + \frac{na}{2})xS^3 +$$

$$+ (B - \frac{A}{2} - \frac{a+\rho}{8})yS^4 + \text{etc.} = 0 \; \ldots\ldots\ldots \; (8)$$

Designentur coefficientes quantitatis S litteris græcis α, β, γ, etc. et gignetur

$$\alpha + \beta S + \gamma S^2 + \delta S^3 + \varepsilon S^4 + \text{etc.} = 0 \; \ldots\ldots \; (8')$$

cujus coefficiens differentialis est

$$\beta + 2\gamma S + 3\delta S^2 + 4\varepsilon S^3 + \text{etc.} = 0 \; \ldots\ldots\ldots \; (9)$$

Si respectu S, negliguntur potentiæ S^2, S^3, etc., id est, si ponitur angulus u quam minimus, æquationes (8′) et (9) evadent:

$$\alpha + \beta S = 0, \quad \beta = 0.$$

Unde æquatio causticæ $\alpha = 0$, $\beta = 0$, et si ad æquationem (8) ascendimus

$$(a+\rho)\,y = 0, \; (na - a - \rho)\,x - na\rho = 0$$

et ex inde

$$y = 0, \; x = \frac{na\rho}{a(n-1)-\rho} \; \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots \; (10)$$

Unde patet *causticam punctum esse in axi abscissarum situm.* Valor hic abscissæ x erit negativus, quando ponetur

$$a(n-1) < \rho, \quad \text{vel} \quad a < \frac{\rho}{n-1}$$

positivus vero pro

$$a > \frac{\rho}{n-1}.$$

Sub prima harum relationum, caustica formatur divergentibus proximis ad axim AA′; sub secundâ vero relatione, radii convergunt, et tum punctum convergentiæ versatur in productione axeos A′A, ad latus dextrum A effectâ. Si vero attendatur ad terminum secundæ potentiæ S^2, rejectis terminis potentiæ altioris, æquationes (8′) et (9) evadunt

$$\alpha + \beta S + \gamma S^2 = 0, \quad \beta + 2\gamma S = 0,$$

ex harum æquationum posteriori si eliciatur valor S, ut exinde in priorem transferatur, exoritur

$$4\alpha\gamma - \beta^2 = 0,$$

unde

$$\beta = \pm 2\sqrt{\alpha\gamma}.$$

substitutis loco α, β, γ, valoribus deductis ex æquatione (8), prodit post nonnullas reductiones

$$y\sqrt{[(4na(a+\rho)-2(a+\rho)^2-2a(\rho+n^2a)]}=[a(n-1)-\rho]x-na\rho \ldots (11)$$

Quæ vero æquatio repræsentat *æquationem duarum rectarum symmetrice ratione habitâ ad axim* x *sitarum:* ut earum intersectio cum axi abscissarum exoriatur, ponendum est $y=0$, quo quidem posito, emergit

$$x = \frac{na\rho}{a(n-1)-\rho}$$

sic incidimus in valorem jam obtentum (10); tangens anguli inter has rectas et axim abscissarum valorem habet sequentem

$$\frac{a(n-1)-\rho}{\sqrt{\{4na(a+\rho)-2(a+\rho)^2-2a(\rho+n^2a)\}}};$$

quæquidem quantitas positiva vel negativa est, prouti una alterave relationum sequentium locum habet

$$a > \frac{\rho}{n-1}; \quad a < \frac{\rho}{n-1}.$$

id est, prouti radii sunt divergentes vel convergentes. Non procul ab axe abscissarum, rectæ modo sensibili confluunt cum ramis duobus causticæ.

Si modo in æquatione (8′) retinetur terminus tertiæ potentiæ, tum ut S eliminetur, duæ exsurgunt æquationes, scilicet

$$\alpha + \beta S + \gamma S^2 + \delta S^3 = 0$$

et

$$\beta + 2\gamma S + 3\delta S^2 = 0$$

quæ ambæ, eliminatâ S, mutantur in

$$27\,\alpha^2\delta^2 + 4\beta^3\delta - 36\,\alpha\beta\gamma\delta - \beta^2\gamma^2 + 4\alpha\gamma^3 = 0. \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (12)$$

Posito $\delta = 0$, fit $4\alpha\gamma = \beta^2$, qui valor jam supra obtentus fuit. Quum coefficientes α, β, γ, δ, contineant unam alteramve variabilium x vel y, æquatio finalis erit quarti gradûs, vel quartæ potentiæ ratione habitâ ad has variabiles. Atqui quemadmodum æquatio secundi gradûs $4\alpha\gamma - \beta^2 = 0$ in duas alias primi gradûs fuit soluta, sic quoque præcedens æquatio quarti gradûs solvi poterit in duas alias secundi gradûs, et quarum duarum utraque exprimet sectionem conicam jam proxime ad causticam quæsitam accedentem, et in vicinitate axeos sensibili modo cum duabus rectis præcedentibus confluentem. Nempe, posito $y = 0$, unde simul $\alpha = 0$ et $\gamma = 0$ uti fluit ex (8), æquatio (12) evadit

$$4\beta^3\delta = 0$$

cui quidem æquationi satisfacimus ponendo $\beta = 0$, et sic ducimur ad valorem (10). Si vero supponatur $\delta = 0$, oritur tum

$$\left(A + \frac{na}{2}\right) x = 0,$$

unde

$$x = 0.$$

qui valor x, respondet ad $a = 0$, scilicet ad casum in quo P ponitur in centro circuli refringentis, et probavimus sub hâc hypothesi radios refractos in centro superficiei coïre.

Ea est demonstratio curvæ causticæ, quam Doct. *De la Rive* edidit in dissertatione suâ de curvis causticis, et de quâ D. *Gergonnius* nº XI. vol. XV. Annalium suorum loquitur his verbis : » *Je me hâtai de le parcourir* (le mémoire), *j'y rencontrai beaucoup de choses fort inté-*

ressantes, mais je n'y trouvai point l'équation annoncée. Rebuté sans doute par la complication des calculs, l'auteur avait pris le parti de recourir à des approximations, ressource très-utile sans doute pour les applications pratiques, mais dont l'emploi laissait tout-à-fait entière la question spéculative que j'avais en vue."

§ IV. Jam omnibus quæstionis conditionibus satisfecimus, omnibus postulatis respondimus; expositâ theoriæ historiâ, demonstravimus problema fundamentale ex quo theoria causticarum deducenda erat tanquam applicatio; successive consideravimus transitum radiorum per superficiem planam, per laminam densam et aëre circumdante magis refringentem; examinavimus casum quo radii transeunt per superficiem sphæricam, semper usi problemate generali; et tandem in horum singulo casu a refractione ad reflexionem transivimus, superadditis præterea nonnullis applicationibus ad visionem; jam nihil igitur nobis superesset quam coronidem commentationi nostræ imponere, vota repetendo ut felix faustusque nobis futurus sit eventus, ni cogeremur hic verbum adhuc addere de dissertationibus omnino adhuc recenter editis *Sturm* et *Gergonnii*.

§ V. Doct. *Sturm* in dissertatione de causticis in plano, editâ n° 7. vol. 15^{mi}. Annalium *Gergonnii*, inquirit primo loco in causticas productas radiis refractis penetrantibus per superficiem planam ex medio rariori in medium densum magis, et ex densiori in medium magis rarum. Consectaria (*résultats*) quæ obtinet eadem omnino sunt ac ea, quæ supra ope analyseos impetrata fuere, sed modus investigationis est mire simplex et elegans. Hanc partem dissertationis ejus breviter tantum perstringimus, ut ad casum deveniamus illum quo supponitur radios per superficiem transire sphæricam. En quomodo pro hoc casu determinat causticam.

Ponatur, inquit, superficiem dirimentem, superficiem esse sphæricam: ducatur (*fig*. 19, 20, 21) ex centro ad punctum luminosum A recta indefinita CA, et per hanc rectam agatur planum CAD, planum hoc secabit superficiem dirimentem secundum circulum $dD\delta$. Evidens est omnes radios ex puncto A in hoc plano ortos, ex hoc plano non egressuros esse, quando ex uno medio in alterum transibunt.

Sint igitur AI radius incidens qualiscumque, I punctum incidentiæ,

IK directio radii incidentis post refractionem; sit IL productio radii IK, et ducatur radius vel normalis CI. Sinus angulorum AIC et LIC, incidentiæ scilicet et refractionis, se habent semper inter se in ratione datâ. Animadvertendum est præterea angulos semper ejusdem esse debere speciei, i. e., ambos acutos vel ambos obtusos esse simul.

Capiatur, in directione rectæ CA, punctum B tale, ut productum CA per CB adæquet quadratum radii CI, vel C*d*: trigona CAI et CIB erunt similia, unde $\frac{IA}{IB} = \frac{CA}{CI}$; ratio $\frac{IA}{IB}$ erit igitur constans. Ponatur itaque

$$\frac{IA}{IB} = \frac{a}{b}$$

et ex triangulo CAI nascetur

$$\frac{\sin CIA}{\sin CAI} = \frac{CA}{CI} = \frac{IA}{IB} = \frac{a}{b}.$$

Si punctum A ita positum est, ratione habitâ ad superficiem dirimentem, ut ratio $\frac{CA}{CI}$ adæquet rationem quam habet sinus incidentiæ ad sinus refractionis, formula modo obtenta ostendit angulum refractionis fore CIB, quando angulus incidentiæ erit CIA, dummodo tamen hi anguli ejusdem sint speciei. Hæc conditio non adimpletur, nisi punctum I cadat in arcu δD, determinato in circulo dDδ per perpendicularem AD ad CA, (*fig.* 19) vel per tangentem AD (*fig.* 20, 21), prouti A extra vel intra circulum ponitur. Casus hic specialis, in quo radii post refractionem in puncto unico coeunt, jam supra in demonstratione Professoris *de la Rive*, quam exposuimus, notatus fuit.

Ut quæstio quam maxime generaliter solvatur, agatur peripheria per tria puncta A, B et I; hæc peripheria secabit rectam IL in puncto alio M, et ob relationem supra positam CA. CB $= \overline{CI}^2$, CI erit tangens in I. His positis, sinus angulorum CIA et CIM formatorum per tangentem CI cum chordis IA et IM, se habebunt uti chordæ hæ ipsæ. sit $\frac{a}{c}$ ratio data horum sinuum; erit igitur $\frac{IA}{IM} = \frac{a}{c}$, ita ut tres chordæ IA, IB et IM continuo proportionales sint ad tres constantes a, b, c.

Peripheria per tria hæc puncta A, B, I ducta, his punctis dividitur in tres arcus in quorum singulo punctum M consistere potest; nascuntur igitur tres casus omnino inter se distincti, et vicissim hìc considerandi.

1° De casu ubi M reperitur in arcu AB. (*fig.* 19.)

Producatur BM usque ad G eo modo ut MG sit ad MA in ratione data quantitatis b ad a, vel IB ad IA; ducatur præterea AG; triangula AIB, AMG quum habeant angulum æqualem M et I, contentum inter latera proportionalia, erunt similia inter se, unde sequitur igitur angulum MAG æqualem fore angulo IAB, et igitur angulum BAG æqualem angulo IAM; quum præterea trigona BAG et IAM habeant angulos ABG et AIM inter se æquales, trigona hæc sunt similia et præbent

$$\frac{\mathrm{BA}}{\mathrm{BG}} = \frac{\mathrm{IA}}{\mathrm{IM}}, \text{ vel } \frac{\mathrm{BA}}{\mathrm{BG}} = \frac{a}{c}$$

BG est itaque constans et magnitudine datâ. Atqui

$$\mathrm{BG} = \mathrm{MB} + \mathrm{MG},\ \mathrm{MG} = \frac{b}{a}\,\mathrm{MA}$$

igitur

$$\mathrm{MB} + \frac{b}{a}\,\mathrm{MA} = \mathrm{BG}, \text{ unde } a.\mathrm{MB} + b.\mathrm{MA} = c.\mathrm{AB} \quad \ldots \quad (1)$$

Locus geometricus puncti M est ergo curva quæ eâ gaudet proprietate, ut scilicet summa productorum radiorum vectorum ad puncta A et B relatorum per duas constantes, ut summa hæc, inquam, ipsa sit constans.

2° Sit punctum M positum in arcu AI. (*fig.* 20.)

Anguli AIB et AMB sub hâc secundâ hypothesi, quum sint æquales, capiatur in MB distantia MG, quæ sit ad MA in ratione quantitatis b ad a, et agatur AG. Triangula AMG et AIB quæ habent angulos suos æquales M et I, contentos inter latera proportionalia, erunt similia, et igitur MAG = IAB < MAB.

Ex quo sequitur punctum G necessario cadere intra M et B. Dein angulus BAG = IAM; et dum quoque ABG = AIM, patet igitur triangula BAG, IAM esse similia et præbere proportionem

$$\frac{\mathrm{BA}}{\mathrm{BG}} = \frac{\mathrm{IA}}{\mathrm{IM}}, \text{ vel } \frac{\mathrm{BA}}{\mathrm{BG}} = \frac{a}{c}$$

Unde colligitur BG esse constantem. Atqui

$$BG = MB - MG, \; MG = \frac{b}{a} MA,$$

ergo

$$MB - \frac{b}{a} MA = BG, \text{ vel } a.MB - \frac{b}{a}, \; MA = c.AB. \; . \; . \; . \; (2)$$

Locus geometricus puncti M, est igitur curva eâ gaudens proprietate, ut differentia productorum radiorum vectorum, ad puncta A et B relatorum, per duas constantes, sit ipsa quantitas constans.

3° Ponatur nunc M situm in arcu BI. (*fig.* 21.)

Sumatur in BM, productâ si oportet, distantia $MG = \frac{b}{a} . AM$, et ducatur AG; triangula AMG et AIB erunt similia, angulus MAG æqualis erit angulo IAB, et major angulo MAB; ita ut G revera cadat in MB productam. Dein angulus BAG erit æqualis angulo IAM; sed præterea anguli ABG et AIM sunt æquales, habent nempe ambo idem supplementum ABM; ergo triangula BAG, IAM sunt similia et præbent

$$\frac{BA}{BG} = \frac{IA}{IM}, \text{ vel } \frac{BA}{BG} = \frac{a}{c};$$

ergo BG est constans, et magnitudine data. Atqui

$$BG = MG - MB, \; MG = \frac{b}{a} MA,$$

igitur

$$\frac{b}{a} AM - MB = BG,$$

unde

$$b.MA - a.MB = c.AB \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; (3)$$

Locus igitur geometricus puncti M, est curva in quâ differentia inter producta radiorum vectorum ad puncta A et B relatorum, per duas quantitates constantes, ipsa est constans; ast in hoc casu differentia est inversa.

Ex his omnibus igitur patet locum geometricum puncti M curvam esse talem, ut summa vel differentia inter producta distantiarum quæ existunt inter puncta ejus et puncta fixa A et B, per duos coefficientes determinatos, est constans et magnitudine data. Erit igitur semper facile hanc curvam construere secundum æquationem ipsi propriam; reperietur curvam hanc esse ejusdem generis ac ellipsis et hyperbola, a quarum

alterutrâ differet eo minus, quo radius circuli cujus centrum est C, erit major ratione habitâ ad distantiam puncti A ab ejus peripheriâ, et quo simul coefficientes duo minus a se invicem discrepabunt.

His demonstratis, transit auctor ad probandum normalem in puncto M curvæ de quâ agitur, confluere cum radio refracto MI. Sit itaque, inquit, MN hæc normalis, quum semper ex puncto quovis sumpto in planæ curvæ cujusdam, duci possunt ad hanc curvam una, pluresve normales, ponatur normalem MN ad curvam propositam esse eam quæ transit per punctum fixum P sumptum in hoc plano. Portio PM erit *minimum* vel *maximum* inter omnes rectas quæ duci queunt ex puncto P ad eamdem curvam. Ergo summa

$$p.\mathrm{PM} + a.\mathrm{MB} + b.\mathrm{MA}.$$

in qua p denotat coefficientem constantem arbitrarium, erit quoque vel *minimum* vel *maximum*. Ex his oritur, secundum theorema alio loco demonstratum, quodsi, puncto M tres applicantur vires secundum directiones PM, BM, AM, et proportionales ad quantitates p, a, b, quoque ipsarum vis media sequetur directionem normalis MN. Atqui, quum earum una jam hanc directionem sequatur, vis media aliarum duarum agentium secundum BM et AM, quoque sequetur necessario directionem MN, et duæ hæ aliæ vires cum mediâ suâ angulos efformabunt BMN, AMN, quorum sinus igitur rationem inversam sequentur ipsarum intensitatum, i. e., se habebunt uti se habet b ad a. Ast MI cum MB et MA angulos efficit quorum sinus se habent uti chordæ IB et IA quibus innituntur, id est, uti b se habet ad a; ergo normalis MN congruit cum MI. Eodem modo res demonstraretur pro æquationibus (2) et (3).

Ex hâc proprietate patet curvam quam tangunt radii refracti IK vel IM, evolutam esse unius aliusve curvarum (1), (2), (3); atqui hæc curvæ nihil est nisi caustica producta his radiis refractis, unde concludendum est *causticam productam refractione radiorum luminosorum, ex puncto quodam per superficiem sphæricam transeuntibus, evolutam esse curvæ quæ eâ gaudet proprietate, ut summa productorum vel differentia inter eadem producta distantiarum quæ intercedunt inter puncta sua, et ipsum punctum luminosum, per duos coefficientes*

constantes, ut ipsa, inquam, summa vel differentia sit constans. Quum curvæ hujus generis aliquam similitudinem habent cum ellipsi vel hyperbolâ, exinde concludere fas est causticas de quo hic agitur non multum discrepare ab evolutis harum curvarum.

Ea est demonstratio Doct. *Sturm:* animadvertendum est hunc geometram loco causticarum investigasse curvas quarum evolutæ sunt ipsæ causticæ.

§ VI. D. *Gergonnius* in N° XI, ejusdem vol. 15^{mi}, refert hanc conclusionem *Sturmii,* non multum discrepare a conclusionibus de eâdem causticâ obtentis a D. *Quetelet* qui eas tanquam applicationem specialem deduxit ex duobus principiis elegantissimis de causticis planis generatim, et sic expressis:

1. *Caustica per reflexionem pro curvâ planâ quâlibet, et pro puncto luminoso sito modo quocumque in plano hujus curvæ, evoluta est curvæ circumvolventis* (de l'enveloppe) *omnes circulos quorum centra hærent in superficie reflectenti, et qui ipsi transeunt per punctum luminosum.*

2. *Caustica per refractionem, pro curvâ planâ quâlibet, et pro puncto radiante modo quocumque in plano hujus curvæ sito, evoluta est curvæ circumagentis omnes circulos quorum centra in superficie dirimenti sunt sita, et quorum radii se habent ad distantias inter hæc centra et punctum radians, uti se habet sinus anguli refractionis ad sinum anguli incidentiæ.*

Quum vero principia hæc irrita evadunt quando radii incidentes evadunt paralleli, *Gergonnius* statuit earum loco aliud substituere principium quod simul binos casus, casum scilicet radiorum parallelorum et casum alterum quo ponitur radios ex puncto unico oriri, complectitur; sed huic suo principio aliud brevi generale magis substituit quod sufficit quidem in illo casu, quo radii plures refractiones vel reflexiones subeunt, aut alternatim refringuntur, vicissim reflectuntur, ordine quovis, dummodo tamen ab ipsâ secundâ reflexione seu refractione radii incidentes desinant ex uno puncto oriri, vel manere paralleli, et solummodo tangentes sint ejusdem causticæ, seu normales ad eamdem curvam

circumvolventem (*envéloppe*) principium hoc generalitatis, uti inquit, absolutæ exprimitur sic:

Theorema 1. *Caustica per reflexionem, pro curvâ planâ quâlicumque, et pro radiis incidentibus normalibus ad aliam curvam planam quoque qualemcumque sitam in eodem plano cum priori, est evoluta curvæ qnæ circumvolvit omnes circulos quorum centra posita sunt in curvâ reflectente, quique ipsi tangunt omnes curvam ad quam radii incidentes sunt normales.*

Theorema 2. *Caustica per refractionem, pro curvâ planâ quâlicumque dirimenti, et pro radiis incidentibus normalibus ad aliam curvam etiam quamlibet sitam in eodem plano cum priori, evoluta est curvæ circumagentis omnes circulos, qui centra sua habent in curvâ dirimenti sita, et quorum radii se habent ad distantias inter eadem centra et curvam ad quam omnes radii incidentes sunt normales, uti se habet sin. anguli refractionis ad sinum anguli incidentis.*

Principium hoc quod solum *expressionem* sistit *generalem totius theoriæ causticarum in plano* probatur sequenti modo.

Doct. *Quetelet* demonstrationem principiorum suorum deduxit ex geometriâ descriptivâ, et ex consideratione superficierum revolutionis, D. *Gergonnius* maluit in auxilium vocare calculum, eo magis quod non opus sit calculo multum difficili.

Sit, inquit, curva quælibet plana, duo media homogenea, sed densitate varia separans; sit alia adhuc curva plana etiam quæcumque, in eodem plano cum priori sita, ex cujus punctis omnibus oriuntur radii luminosi directionem sequentes ad curvam normalem, et qui refringuntur in curvâ priori; sit $\frac{m}{n}$ ratio constans sin. incidentiæ ad sin. refractionis.

Ponatur ambas curvas relatas ad axes rectangulares quosvis, sit $(t'u')$ punctum aliquod posterioris curvæ ex quo oritur radius incidens; sit (t, u) punctum incidentiæ in priori curvâ, sit (x, y) punctum quodvis radii refracti; et denotent X, Y coordinatas hujus radii.

Coordinatæ t et u nexi esse debent relatione quâdam cognitâ, et item de t' et u'; repræsententur duæ hæ relationes per

$$\phi(t, u) = V = 0, \quad \phi'(t', u') = V' = 0.$$

Ex his relationibus deducentur valores $\frac{du}{dt}$ et $\frac{du'}{dt'}$; valores qui brevitatis gratiâ designabuntur per p et p'.

Æquationes radii incidentis, radii refracti, et normalis ad punctum incidentiæ, erunt

$$Y - u = -\frac{dt'}{du'}(X - t) = -\frac{1}{p'}(X - t)$$

$$Y - u = \frac{y - u}{x - t}(X - t)$$

$$Y - u = -\frac{1}{p}(X - t)$$

ergo ex formulis notis prodibit

$$\text{sin. incidentiæ} = \frac{p - p'}{\sqrt{(1 + p^2)(1 + p'^2)}}$$

$$\text{sin. refractionis} = \frac{(x - t) + p(y - u)}{\sqrt{(1 + p^2)\{(x - t)^2 + (y - u)^2\}}}$$

si prior harum formularum dividitur per posteriorem prodat necesse est

$$\frac{\sqrt{(x-t)^2 + (y-u)^2}}{(x-t) + p(y-u)} \cdot \frac{p - p'}{\sqrt{1 + p'^2}} = \frac{m}{n} \quad \ldots\ldots\ldots \quad (1)$$

præterea, coordinatæ t et u, t' et u' nexæ erunt conditione

$$\frac{u - u'}{t - t'} = -\frac{1}{p'}$$

id est

$$(t - t') + p'(u - u') = 0 \quad \ldots\ldots\ldots \quad (2)$$

quo valore substituto in (1), prodibit

$$\frac{\sqrt{(x-t)^2 + (y-u)^2}}{(x-t) + p(y-u)} \cdot \frac{(t-t') + p(u-u')}{\sqrt{(t-t')^2 + (u-u')^2}} = \frac{m}{n} \quad \ldots\ldots \quad (3)$$

His positis, si sumatur ex valoribus quos suppeditat æquatio $V' = 0$ pro t' et u' valor quivis, simul et valor p' huic valori respondens, ut

substituantur in æquatione (2), æquatio in t et u exinde oriens combinata cum $V = 0$, præbebit valores correspondentes t, u et p; et his valoribus substitutis in (3), æquatio exinde oriunda in x et y, vera erit jam non pro uno puncto, sed pro omnibus punctis directionis radii refracti.

Quum prorsus hâc æquatione x et y non sunt determinatæ, quum hæc æquatio inter eas non constituit nisi relationem quamdam, licet eam arbitrario in duas alias decomponere, quæ tum pro x et y suppeditabunt coordinatas puncti cujusdam determinati in directione radii refracti, quod respondet ad originem (x, y) radii incidentis.

Atqui huic æquationi satisfacimus ponendo simul

$$(x-t)^2 + (y-u)^2 = \frac{m^2}{n^2} \{(t-t')^2 + (u-u')^2\}, \quad \ldots\ldots (4)$$

$$(x-t) + (y-u) = \frac{m^2}{n^2} \{(t-t') + p(u-u')\} \quad \ldots\ldots (5)$$

Namque si dividitur radix prioris per posteriorem prodit æquatio (3), ergo æquationes (4) et (5) pro quâque origine (t', u') radii incidentis, præbebunt unum ex punctis directionis radii refracti, videatur quodnam sit illud punctum.

Æquatio (4) æquatio est circuli qui centrum suum (t, u) habet in curvâ dirimenti, et cujus radius $\frac{n}{m} \sqrt{(t-t')^2 + (u-u')^2}$ se habet ad distantiam $\sqrt{(t-t')^2 + (u-u')^2}$ hujus centri a curvâ, ex quâ oriuntur radii incidentes, uti sin. refractionis ad sin. incidentiæ, ergo punctum directionis radii refracti quod præbetur duabus æquationibus (4) et (5) necessario unum esse debet ex punctis talis peripheriæ.

Si sumatur æquatio derivata æquationis (4), ratione habitâ ad t, u, t', u', quæ considerandæ sunt tanquam quatuor parametri mutabiles nexi inter se duabus æquationibus $V = 0$, $V' = 0$, et æquatione (2); vel quod eodem redit, differentietur æquatio (4) ratione habitâ ad t', consideratis quantitatibus t, u, u' tanquam functionibus hujus variabilis independentis t', et habitis x et y constantibus.

Quum $\frac{du}{dt'} = \frac{du}{dt}\frac{dt}{dt'} = p\frac{dt}{dt'}$, prodibit

$$\{(x-x')+p(y-y')\}\frac{dt}{dt'} = \frac{n^2}{m^2}\{[(t-t')+p(u-u')]\frac{dt}{dt'}-[(t-t')+p'(u-u')\},$$

si attendatur ad æquationem (2), sique dividatur per $\frac{dt}{dt'}$, æquatio præcedens simplicior multo evadit, et mutatur in sequentem:

$$(x-x')+p(y-y') = \frac{n^2}{m^2}\{(t-t')+p(u-u')\};$$

quæ omnino eadem est ac æquatio (5); ergo, secundum theoriam dictam gallicè *des enveloppes*, valores x et y quos suppeditant æquationes (4) et (5) sunt coordinatæ puncti illius in quo circulus datus æquatione (4), tangitur curvâ quæ circumdat omnes circulos sub eisdem conditionibus descriptos; ergo radius refractus ex centro hujus circuli ortus, normalis est in hoc puncto ad curvam circumdantem; radii refracti non sunt nisi normales ad varia puncta curvæ circumdantis, et caustica producta mutuâ intersectione horum radiorum, id est, curva quam omnes radii refracti tangunt, nihil est nisi evoluta hujus curvæ circumdantis: unde igitur sequitur *Theorema* 2, suprapositum esse ex omni parte demonstratum. Theorema 1 est etiam probatum quum nempe casus est specialis theorematis 2.

D. *Gergonnius* sub fine dissertationis suæ pollicetur se applicaturum theoriam, quæ modo exposita et demonstrata fuit, ad exempla quædam specialia, quæ ostendent, inquit, quantum hæc theoria calculos reddat faciliores.

TANTUM.

ADDITAMENTUM.

Ipso temporis intervallo quod effluxit a die 15 Junii 1826, quâ Commentatio hæc nostra ornatissimæ facultati fuit transmissa, ad illum diem quo typis fuit mandata, plures de causticis commentationes in diario illustriss. *Gergonnii* fuerunt editæ, quarum una ea est quam *Gergonnius*, pag. 354, vol. XV, eorumdem Annalium pollicitus est, et de quâ sub fine commentationis, sumus locuti: hæc commentatio titulo insignitur inquisitionum analyticarum de superficiebus causticis.

Alia commentatio est quoque *Gergonnii:* in hâc ad superficies curvas extendit simplicissimam demonstrationem principii fundamentalis theoriæ causticarum per refractionem, quam edidit illustr. *Timmermans*, Academiæ Gandavensis Matheseos Doctor, et in Ath. Reg. Tornacensi Math. Prof., vol. I. pag. 336, diarii dicti *Correspondance mathématique et physique:* ut pateat quanti sit momenti hæc demonstratio, quantumque illustr. *Timmermans*, de theoriâ causticarum bene meruerit, referam quæ de eâ prædicat idem illustr. *Gergonnius*, quando paucis colligit verbis theoriæ causticarum historiam a tempore *Tschirnhausen* ad hunc usque diem: *Des recherches relatives à quelques cas spéciaux de réflexion et de réfraction, nous avaient conduits dès* 1815 *à soupçonner que le plus souvent, des* caustiques fort compliquées pourraient très-bien n'être que les développées d'autres courbes beaucoup plus simples: *en* 1825, *M.* Sturm, *en caractérisant la courbe dont la caustique relative au cercle, est la développée, donne un nouveau poids à cette conjecture. Presque en même tems, M.* Quetelet *publie sur les caustiques planes en général, d'élégans théorèmes dont ceux de M.* Sturm *ne deviennent plus dès lors que des cas particuliers.*

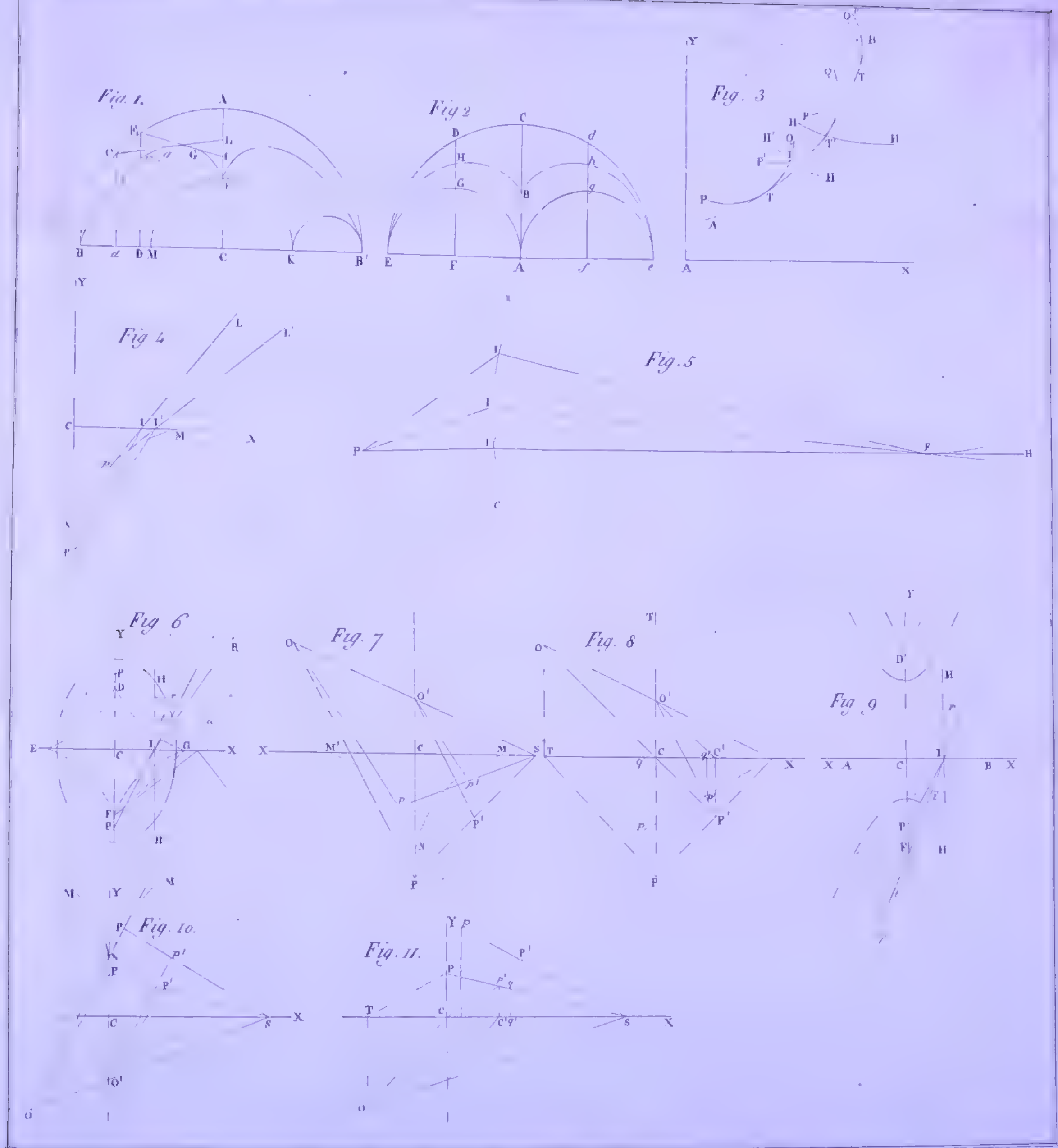
Après avoir démontré ces théorèmes par l'analyse, nous les étendons, et M. Sarrus *presqu'en même tems que nous, aux surfaces caustiques, (pag. 1. du* 16me *vol.), ou plutôt, nous donnons un théorème simple et général qui renferme à lui seul toute la théorie des caustiques et surfaces caustiques, tant par réfraction que par réflexion. Il restait seulement à désirer une démonstration simple de ce théorème, et voilà que M.* Timmermans *en produit une qui l'est à tel point quelle peut être introduite dans l'enseignement même le plus élémentaire, et qu'on a seulement lieu d'être surpris que, dans l'intervalle de près d'un siècle et demi, tant de géomètres aient réuni tant d'efforts et fait tant de dépense de calcul, pour parvenir finalement à un résultat qu'ils avaient, pour ainsi dire, sous la main. Sauf les applications qui offriront toujours des difficultés pratiques, cette théorie peut être présentement regardée comme tout-à-fait close.*

Tertia commentatio quæ edita est a Doctiss. *Thomas de St. Laurent,* agit de causticis per reflexionem in circulo. Auctor non illico casum maxime generalem, illum scilicet quo punctum luminosum modo quocumque in plano circuli reflectentis est positum, adoritur; antequam ad eum transit, ut formulas complicatas minus et elegantiores obtineat, de duobus casibus specialibus agit magis simplicibus; scilicet 1° de casu in quo punctum luminosum positum supponitur in ipsâ peripheriâ circuli reflectentis, et 2° de illo, in quo radii luminosi sunt paralleli. Eodem tempore præbet solutionem quæstionis sequentis: quando radii luminosi ex eodem puncto quocumque orientes, oblique in interiorem partem pateræ (tasse) cylindroïdææ ex porcellanis albis factæ penetrat, in fundo pateræ efformatur caustica evidentissima, cujus requiritur æquatio. Ratione sat simplici hanc curvam eamdem esse reperit, ac illam quam gigneret peripheria fundi vasis, si loco puncti luminosi substitueretur projectio orthogonalis hujusce puncti, in planum ejusdem peripheriæ.

Quæ recentissime de causticis per refractionem in circulo, demonstravit *Thomas de St. Laurent,* videre est in tom. XVIII, pag. 1 et seq. Diarii jam citati.

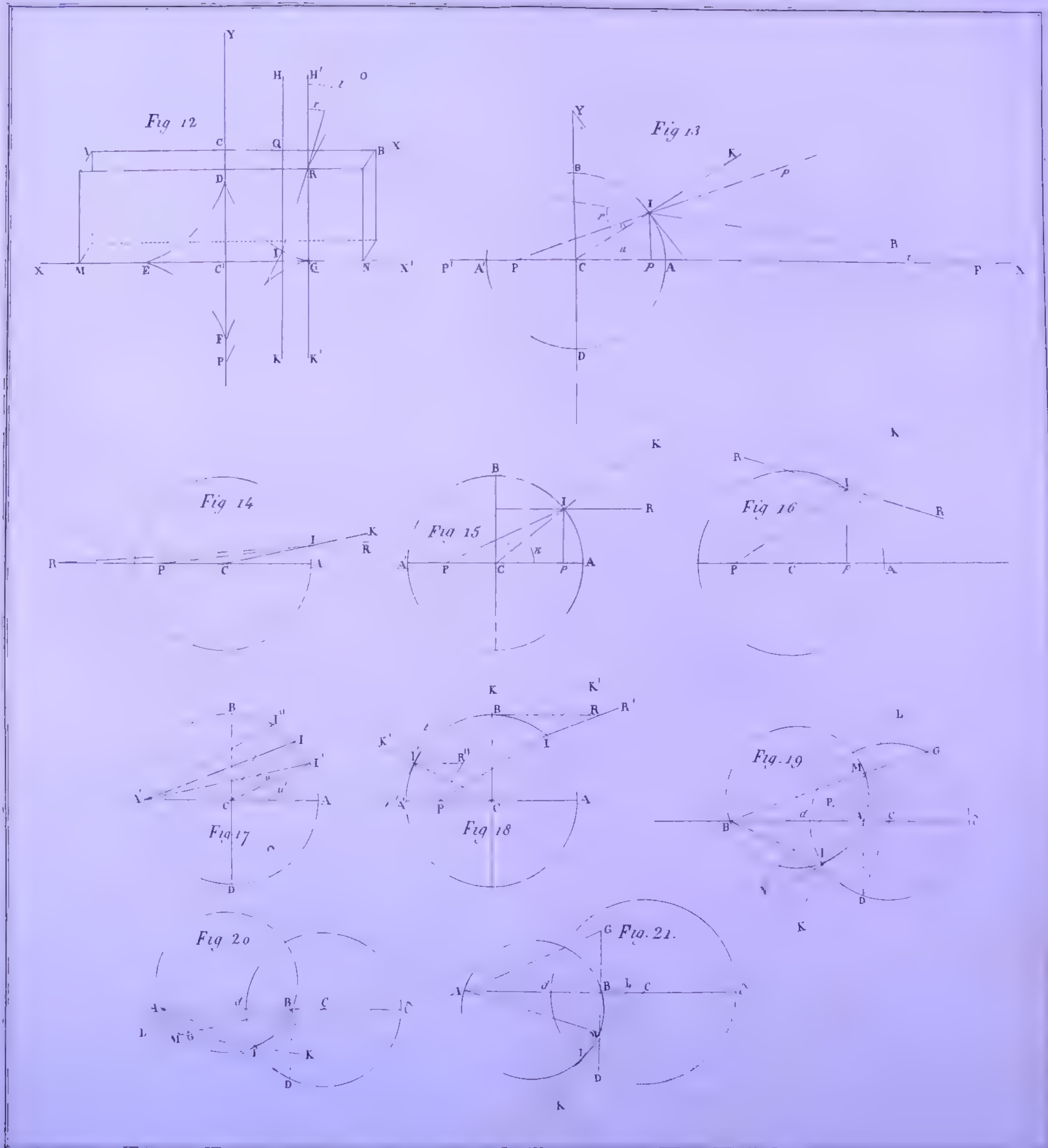

E
O

Tab. I^a

'ab. II.

x

Fig 12
Fig 13
Fig 14
Fig 15
Fig 16
Fig 17
Fig 18
Fig 19
Fig 20
Fig. 21.

HIPP. ROLIN,

CORTRACENSIS,

RESPONSIO

AD

QUÆSTIONEM AB ORDINE JURISCONSULTORUM IN ACADEMIA GANDAVENSI PROPOSITAM,

ANNO M. DCCC. XXIV.

» *Exponatur doctrina de delictorum probatione, tam secundum rei*
» *naturam, quam secundum principia Juris Romani et Hodierni.*

QUÆ PRÆMIUM REPORTAVIT DIE III. OCTOBRIS M. DCCC. XXV.

Les connaissances que l'on a acquises dans quelques pays et que l'on acquerra dans d'autres sur les règles les plus sûres qu'on puisse tenir dans les jugemens criminels, intéressent le genre humain plus qu'aucune chose qu'il y ait au monde.

(MONT. *Esp. des Lois*, L. 12, chap. 2.)

Nullum delictum sine poenâ:
Nulla poena sine delicto.

PROLEGOMENA.

Quacunque homines ratione impulsi prima societatis fundamenta constituisse videantur, illud tamen extra omne dubium positum est, per pactum civile singulos aliquam suae libertatis portionem in commune contulisse, quo tutius reliquâ fruerentur.

Quemadmodum enim nulla societas sine aliqua libertatis parte alienata, ita nec sine aliqua retenta cogitari potest, ita ut, ubicunque terrarum vel ex vi, vel ex conventione, vel ex longissima aliqua temporis praescriptione talis libertas gentibus denegata est, ibi non status civilis, sed status perpetuae injuriae vigeat.

Quod si autem quaedam jura ita nobiscum cohaerent, ut ne a volentibus quidem alienari possint, consequens est, neque eorum tutelam alienari posse, quâ videlicet sublatâ, jus omne vanum atque irritum recideret. Verum enim vero, quum quilibet civis, civitatem ineundo, suâ sibi cogendi vi atque facultate interdixerit, necesse est, ut istius tutelae onus ipsi civitati incumbat, in quam ista vis et facultas est translata, utque privatorum jus in Reip. obligationem sit conversum.

Atque idcirco ex alienatis singulorum libertatibus constituta est vis publica, quae jura singulorum reservata, eaque vel tacite hominum cordibus insculpta, vel expresse in tabulas redacta, vel denique usu stabilita, ab omni laesione salva atque intacta praestaret.

Neque tamen ad hunc finem obtinendum sufficiebat, ut quis merâ cogendi vi *esset instructus, quâ vel periclitantibus semper adesse, vel*

insidiantibus continuo instare non posset, et tanquam inhabilis ad defensionem miles, quocunque vulnus inferretur, manum eo statim admoveret, seram vindictam intentans, dum civitatis membra tueri et laesiones deflectere nesciret; verum etiam requirebatur, ut, quantum fieri posset, delicta non in singulum aliquem casum, sed in omnes, non ad tempus, sed in perpetuum impedirentur, uno verbo, ut quicunque mali aliquid meditari vellet, propter mali gravioris certam exspectationem a proposito cedere cogeretur, ideoque ad improborum terrorem inventæ sunt pœnarum comminationes.

Quoniam vero ex altera parte erat metuendum, ne poenae, pro levitate vel pro libidine imperantium, summâ cum injuriâ promiscue infligerentur, et gladii potestas ad civium tutelam comparata in ipsorum calamitatem acerbe verteretur, in bonorum securitatem reperta sunt judicia.

Judici autem *criminali duplex omnino officium incumbit: alterum, ut videat an reus coram se delatus revera deliquerit nec ne; alterum, ut, probato delicto, poenam delinquenti infligendam pronunciet. Utrumque, sive sit in iisdem judicibus conjunctum, ut apud nos, sive inter diversos divisum, ut apud Romanos* (1), *Anglos, Gallos, aliosque, a se invicem accuratissime distinguendum est, quoniam ante probatum delictum, de poena quæstio nulla esse potest. Jam vero, quum a judicio facti quaelibet causa quam maxime pendeat, ipsumque facti judicium probationibus et argumentis adstruatur, evidens est, in recta probationum aestimatione, gravissima Reip. civiumque momenta versari, imo omnem securitatem publicam inniti.*

Nobis autem circa hanc materiam, vel secundum rei naturam, vel secundum jus Romanum et hodiernum dicere instituentibus, quam diversum sit consilium a consilio eorum, qui apud veteres de probationum locis scripserunt, unicuique facile patebit. Illis enim cum oratore, nobis cum judice res est: illi docent, quomodo falsum pro vero commode possit sustineri, nos quomodo verum a falso possit

---

(1) Senec. de Benef. L. 3, c. 7, in fine. — Cremani L. 3, c. 8, § xi. — Noodt de Jurisd. et imp. L. 2, c. 5.

dignosci: illi, quibus artis insidiis orator judicem decipiat: nos, quonam artis præsidio judex oratoris insidias repellat.

Atque 1° *illum cui judicandi munus impositum est, semper ante oculos velim habere, se in eum finem esse constitutum, non solum ut ne improbo alicui sit impune, sed etiam, et multo magis, ut ne bono cuiquam sit insecure, non modo ut* nullum delictum esse possit sine pœna, sed, ut nulla pœna sine delicto.

Interea negandum non est, istam judiciorum perfectionem sperari vix posse. Quidquid agimus, quidquid loquimur, quidquid cogitamus, imbecillitatis humanae vestigia denotat; et quanto haec humana imbecillitas in judiciis clarius apparet! Ecquis enim dubitat, quin quotidie admittantur delicta, quae tantâ caligine involvuntur, ut detegi nullo modo queant, et nullum vindicem his in terris experiantur? Et, (quod miserrimum est et dictu nefandum), quis nescit, aliquando innocentiam sceleris poenas dedisse? Testis ille Calas; *testis Sirven et tot alii, quorum infelicia nomina aeternum judicibus documentum praebent.*

Et sic est: extrema extremis, favorabiliora odiosis conterminant. Si innocentiae ultra modum velis favere, nocentes impune evadent; si nocentibus nimium instare, innocentes damnabis (1). *Quare mirandum non est illud, quod ait Filangieri* (2), *nullam esse legum partem quae plures contradictiones et plura sophismata offerat, quam quae agat de delictorum probationibus atque indiciis. Sic, ut exemplo utar, medio aevo invaluerat illa opinio, neminem mortis damnari posse, nisi confessum. Quum tamen mortis metu nemo vellet confiteri, adhibitae sunt quaestiones, quae vel innocentem fateri cogebant* (3).

---

(1) Un systême de preuves est d'autant plus difficile à exécuter que l'on est placé entre deux extrêmes également dangereux: on ne peut guère s'éloigner de l'un sans s'approcher de l'autre. L'impunité du coupable et la condamnation de l'innocent, voilà les extrêmes qu'il faut éviter; voilà l'objet le plus compliqué de la théorie des preuves judiciaires. (Filangieri, Science de la Législ. 3e. part. ch. XI in fine).

(2) Filang. 3e. part. ch. IX.

(3) Si l'aveu du coupable est nécessaire pour le condamner, il faut bien accorder des moyens pour l'obtenir. « Comment oserais-je faire tomber la tête d'un citoyen qui aurait persévéré à nier

Nolite à me exspectare, judices, ut hic compositâ et longum elaboratâ oratione demonstrare enitar, quod quaestio rationi et dignitati humanae repugnet, quodque isti corporis cruciatus, quos Ulpianus ad eruendam veritatem appellat (1), *ad extorquenda mendacia sint accommodatissimi. Sunt quaedam quae nominare satis est: animorum indignatione refutantur. Fuit tempus illud, quo nefanda haec consuetudo impugnari potuit ac debuit: nunc, quia reditum ejus non metuo, nisi forte nova barbaries mundum obruat, ne verbo quidem ipsam attingam.*

Sed, ut ad propositum meum revertar, quoniam ea est humanae naturae conditio, ut ad illum duplicem finem, in quo judiciorum criminalium perfectio sita est, non possit simul perveniri; si judex omnibus diligenter inquisitis et perpensis, nondum certam delicti cognitionem adeptus est, ita ut alterutri periculo debeat se exponere, vel nocentem dimittendi, vel innocentem damnandi, electio dubia esse nequit. Nam 1°. *necessitas poenarum justitiae necessitati cedat oportet, si quidem prior ex hominum pravitate, posterior ex incorrupta ratione oritur. Deinde publicae securitatis, in quem unicum finem poenae sunt constitutae, magis interest* (2), *ne lex innocentem feriat, quam ne scelestum aliquem praetermittat, quia adversus scelestos, si publicum praesidium deest, superest privata cautio; adversus legem ipsam, si me mea innocentia non tuetur, nihil me defendet* (3). *Quapropter duplex ille finis quem judici semper ante oculos tenendum esse dixi, quamvis nonnisi conjunctus judiciorum criminalium perfectionem efficiat, tamen eodem ordine non est haben-*

» le crime?" Ce citoyen, par la crainte ou par les douleurs de la question, avoue; alors la conscience du magistrat se tranquillise, et il fait exécuter sa sentence. Pauvre raison humaine! P. Rossi.

(1) L. 15, § 41, ff. de injur. et fam. libell.

(2) A parler en général, une absolution trop facile n'excite de regret et d'inquiétude que parmi ceux qui réfléchissent, tandis que la condamnation d'un accusé, qui dans la suite est reconnu innocent, répand un effroi général: toute sûreté semble détruite, on ne sait plus où trouver de sauvegarde, lorsque l'innocence ne suffit plus. *Bentham,* des preuves judiciaires L. 6, ch. 2.

(3) Un coupable puni est un exemple pour la canaille: un innocent condamné est l'affaire de tous les honnêtes gens. *La Bruyère, ch. des Usages.*

dus; sed prior posteriori ita subjiciendus est, ut hic semper salvus maneat, neque ulla poena decernatur, nisi sententiam judicis delicti praecesserit certitudo. Et quidem hoc principium tam luculentum, tam humanum, in quod omnes juris interpretes, caeteroquin adeo dispares, unanimi consensu conveniunt, etiam jure Romano expresse sancitum est. « *Sciant cuncti accusatores, ait* L. 25, C. de Probation. *eam » se rem deferre in publicam notionem debere, quae munita sit ido- » neis testibus, vel instructa apertissimis documentis, vel indiciis » ad probationem indubitatis et luce clarioribus* (1)."

Hinc 1°. *Si vel maxima in reum conjecta sit suspicio, quae tamen ad fidem faciendam non sufficiat, reus condemnari non poterit. Imo, quod magis est, si ex duobus reis ignoretur uter scelus aliquod commiserit, quamvis de alterutro non dubitetur, ambo erunt dimittendi. Impunitatis enim periculum certitudinis necessitatem non tollit; et ideo D. Trajanus Assiduo Severo rescripsit* (2), *satius esse impunitum relinqui facinus nocentis quam innocentem damnari.*

2°. *In atrocibus delictis non solum non leviores conjecturae, ut quorumdam interpretum humanitas putavit* (3), *verum etiam plenior requiretur probatio. Quum enim ea quae homines a delictis committendis avertere solent, conscientia, poena, contemptus, in delictis gravioribus graviora occurrant, quo major erit delicti atrocitas, eo minor erit ejusdem probabilitas* (4).

3°. *In delictis occultis, quorum difficilior deprehensio est, eadem*

---

(1) Grotius, L. 2, C. 23, § 5, n° 2 et plures veteres philosophi apud eum citati. — Heinecc. de Relig. Jud. exercitium 18, § 6. — Matth. de probation. C. 1, § 5.

(2) L. 5, D. de pœn.

(3) Les criminalistes s'appuient sur cet axiôme de fer dicté par la plus cruelle imbécillité: *in atrocissimis leviores conjecturae sufficiunt, et licet judici jura transgredi.* Traduisons cette maxime affreuse et que l'Europe connaisse au moins un de ces principes si révoltants et si nombreux, auxquels elle est soumise presque sans le savoir. *Dans les délits les plus atroces, c'est-à-dire les moins probables, les plus légères circonstances suffisent et le juge peut se mettre au-dessus des lois.* Beccaria, des délits et des peines, ch. 8, n° 4.

(4) Filangieri, 3e. partie, ch. IX.

L'équité naturelle demande que le degré de preuve soit proportionné à la grandeur de l'accusation. (Montesquieu, Défense de l'esprit des Lois).

certitudo requiretur quam in ordinariis, quia ista eorum natura, quâ fit, ut difficilius probentur, judici quidem suadet, ut diligentius cognoscat, non vero ipsi permittit, ut poenam injuste decernat (1).

Denique 4.° Quum nemo possit esse semi-sons, *rejicitur omnis* semi-pœna *quae olim propter* semi-probata *delicta irrogari solebat, quia per illam poenae diminutionem, non tollitur ejusdem iniquitas* (2).

Haec, Judices, quae tanquam ad explanandam viam praemittenda censui, ejusmodi sunt, ut neminem hâc aetate adeo naturae alienum, adeo libertati inimicum fore confidam, qui ipsa in dubium vocet. Sed hactenus in ipso quaestionis limine substitimus. Frustra enim erit dixisse, neminem condemnari posse, nisi plenam delicti fidem judex sibi comparaverit, et omne delictum in judicia delatum instructum esse debere indiciis ad probationem indubitatis et luce clarioribus, si nec quae sit plena fides, nec quibus probandi mediis adstruatur, nec quae singula in delicto sint probanda, probe intelligamus.

In primâ itaque hujus operis parte agam de certitudinis naturâ et conditionibus; quid sit certitudo, quotuplices distinguantur certitudinis species, et quaenam sit certitudo illa quae requiratur in judiciis : quaestio mere psychologica et ex ipsis philosophiae principiis decidenda.

Deinde, postquam de illâ certitudine nobis erit perspectum, sciscitabimur, quaenam ad eam efficiendam valeant. Probationum igitur diversos modos, diversam vim, diversam naturam inspiciemus, et ita quidem, ut servato ordine quem naturae convenientiorem judicabimus, singulis probationum speciebus subjiciamus ea quae circa hanc ipsam speciem vel jure Romano vel hodierno fuerunt invecta.

In tertia parte, quae tanquam practica erit priorum, principia nostra de probationibus in genere, ad probationem delicti in specie *applicabimus, et videbimus, quaenam in singulo delicto sint probanda, et quomodo singula probari possint atque debeant.*

---

(1) Matth. de probation. C. 3, § 4. — Beccaria, ch. 13. — Cremani, L. 3, C. 32, § 8.

(2) Auctor Rhetor. ad Herenn. — Matth. C. 6, § 4. — Beccaria, eod. cap. 13. — Cremani, L. 3, C. 22, § 16. — Œuvres choisies de Servan, T. 2, p. 135.

Denique, absolutâ universe probationum doctrinâ, in quartâ et ultimâ quaestionis parte, difficillimam et gravissimam illam disputationem aggrediar, an et quatenus Legislator judici regulas quasdam possit praescribere, unde fidem suam efficere et quibus judicium superstruere debeat.

Nunc, quoniam quaestionis nostrae finem atque fundamentum exploravimus, ipsamque in partes suas dividimus, nihil aliud jam superesse videtur, quam ut ad eam tractandam procedamus. Attamen haud alienum erit, alteram quaestionem prius examinare, quae si esset neganda, prior omnino relinqui deberet. Saepius enim, praesertim superiori saeculo, quaesitum est, an ratio et utilitas publica suaderent, ut aliquod probationum systema conderetur; an judicantis religio certis regulis posset submitti; anne melius et rectius judex vel ad absolvendum vel ad condemnandum, animi impulsum sponte sequeretur, quam si incerto duce et variis erroribus circumventus per abstrusa incederet; anne circa hanc materiam omnis theoria, quantumvis sapienter cogitata, revera tamen, si ad effectum perduceretur, innocentiae damnosissima foret; an denique omnia indicia, probationes, argumenta, adeo diversa inter se et quodammodo innumerabilia singula possint examinari, vel junctim sumpta communi trutinâ pensari. » Introspicite vos, ait Legislator Gallicus ad » juratos (1), et quonam sensu mentes vestras affecerint probationes » circa reum allatae, candide vobiscum sciscitamini. Non jubeo ut » pro certo habeatis, quidquid pluribus aut paucioribus testimoniis » fuerit confirmatum, non ut pro incerto, quod non certis tabulis, » certis documentis, certo testium atque indiciorum numero fuerit » stabilitum : hoc unum quaero, quod officii vestri universam men» suram continet; an vobis de delicto intime sit persuasum." *Quid ergo? an judex neque ad testium numerum atque auctoritatem, neque ad tabularum documentorum et indiciorum vim respiciet? An intra se descendens unice attendet ad caecam istam revelationem,*

(1) Code d'Instruction criminelle, art. 342.

ad obscurum illum sensum, quem conscientiam vocant, veluti ad speculum quoddam quod rerum nativam imaginem referat? Sed caveamus, ne non effluxerit jam illa nativa veritatis imago. Effluxit, evanuit, vel certe cogitationis et voluntatis artificio adulterata est. Ubi homini ratione ac libertate praedito duo argumenta proponuntur inter se pugnantia, non possunt non animum ejus ad deliberandum provocare et conscientiam in judicium mutare. Quid, postquam actor publicus eloquentiae fulmen arripuit, et judicem communis periculi imagine exterruit, et in reum incitavit: « Scelestis nunquam esse » indulgendum, et, si vivere isti liceat, nemini postea ullam secu- » ritatem reliquam fore, et civium cervicibus multorum gladios im- » minere ipsorum judicio suspensos, donec facinorosissimo cuique » innotescat, an sperare possit sese impune eadem ausurum?" Quid, postquam patronus, objecto defensionis clypeo, jam prope exanimatum judicem et vix compotem sui novis affectibus exagitavit et bonorum omnium spem hujus periculo intentam, in hujus salutem arrectam ostendit: « Rei innocentiam luce clarius enitere, et etiamsi » dubitaretur, satius esse impunitum relinqui facinus nocentis, quam » innocentem damnari; et si iste damnetur, nullum hominem adeo » vitae integrum, adeo delicto vacuum fore, qui suâ se innocentiâ » tutum credat; posse ipsos olim judices improborum calumniis vel » accusantium iniquitate ad reorum conditionem adduci; agant cum » isto, quemadmodum secum ipsi agi vellent; infida esse hominum » testimonia, lubrica judicia, et fuisse aliquando condemnatos de » quorum innocentiâ postea apparuerit, et judices qui eos condem- » nassent, luctu et poenitentia miserrimam vitam duxisse?" Sed per Deum immortalem! quoniam id postulare videris, ut judex solo animi affectu sententiam ferat, quo tandem animo judicem fore existimas, si patronus accusatoris vim impari vi repellat? si neque eadem dicendi copia, neque eadem animositas, neque idem sonitus verborum et corporis habitus, quae, quanquam ad veritatem minime conferunt, tamen ad persuadendum magnopere valent? an istam animi affectionem quae mera arte efficitur, confundendam putas cum illa incom-

posita atque nativa veritatis imagine quam ex rebus ipsis percipere solemus? Non est, profecto, non est. Jam cogitatio judicantis mentem penetravit, et propterea necesse est, ut ratio accedat et facem cogitanti praeferat, et ipsum a circumstantibus errorum periculis avertat. Accusatio et defensio omnes animi affectus alunt, fovent, incendunt. Humanitas, timor, ira, miseratio, judicantis animum varie sollicitant atque distrahunt. Quare tum demum judex in animum revocare debet ea principia quae tranquilliori animo semel atque iterum experta saepius comprobavit. Tum dicere non dubito, judicem intra se quaerere oportere, non solum quid nunc sentiat, sed quid eo tempore senserit, quo illi animus omni affectu vacuus solius veritatis studio flagrabat (1).

---

(1) Beccaria, dans son chap. 7, dit » que l'ignorance qui juge par sentiment est moins su- » jette à l'erreur que l'homme instruit qui décide d'après l'incertaine opinion." Rien de plus vrai, mais qu'on tourne la phrase, et qu'on dise que l'ignorance qui juge par sentiment est moins sujette à l'erreur que l'homme instruit qui décide d'après les données certaines de la raison, rien de plus absurde. Avant donc de prouver qu'il ne faut point faire de système de preuves, il faudrait prouver qu'il est impossible de rien connaître de certain en cette matière. Or, c'est précisement ce qu'on ne prouve pas. Plus loin Beccaria dit encore » que s'il faut de l'adresse » et de l'habileté dans la recherche des preuves d'un délit; si l'on demande de la clarté et de » la précision dans la manière d'en présenter le résultat, pour juger d'après ce résultat même, » il ne faut que le simple bon sens, et que ce guide est moins trompeur que tout le savoir » d'un juge accoutumé à ne chercher partout que des coupables, et à tout ramener au système » qu'il s'est fait d'après ses études." Mais il est facile de voir que Beccaria raisonne encore ici dans l'hypothèse d'un système faux; et alors il est vrai de dire qu'il vaut mieux que le juge s'en rapporte à l'obscure fidélité du bon sens, qu'à la fausse clarté des sophismes. Mais supposez un système vrai; il aura le mérite du bon sens qui est la vérité, et de plus il aura le mérite de la clarté que ne peut avoir le bon sens. Mais demande-t-on à quoi reconnaîtra-t-on la vérité d'un système; et qu'importe qu'il puisse exister un système vrai, si on ne peut le reconnaitre de tant de faux? On le reconnaitra, et à cela même, qu'il sera conforme aux données du bon sens. En un mot, la vue fatale est vraie; la vue libre est claire; que la vue libre soit d'ailleurs conforme à la vue fatale, et elle réunira en elle les deux caractères de clarté et de vérité qui sont le dernier période de la connaissance.

PARS PRIMA.

DE FIDE JUDICIARIA, SIVE DE CERTITUDINE AD CONDEMNANDUM REQUISITA.

§ 1.

Quanti sit momenti certitudinis determinatio ad extruendum probationum systema.

In introductione ad hanc quæstionem quam mihi tractandam proposui, firmissimis fundamentis stabilire conatus sum, quod judex neminem, cujuscumque tandem delicti accusetur, ad ullam pœnam condemnare possit, nisi de ejus culpâ, quem condemnat, plenam sibi fidem comparaverit, id est, nisi de ejus delicto sit certus. Jam vero, quum doctrina de delictorum probatione nihil aliud sit, quam doctrina de mediis quibus fides ad condemnandum requisita efficitur, quumque illa media perspicue monstrari nequeant, nisi prius ipse finis accurate fuerit determinatus; manifestum est, in limine nostri operis primam nobis quæstionem sese offerre, quænam sit natura ejus certitudinis, et quibus notis certissime possit dignosci. Ista nimium neglecta, vel sæpius perverse definita quæstio tanti momenti est, ut eo aliquatenus referre non dubitem, quod nulla sit juris pars, in quâ legum latores atque interpretes, vel secum ipsi vel cum sana ratione magis aperte pugnare videantur, quam doctrina de delictorum probatione.

Alii enim nihil tam veriti, quam ne scelus impunitum maneret, nec de periculo innocentium satis solliciti, quemlibet probabilitatis gradum certitudinis nomine decoravere, quasi, ne pœna scelestum desereret, omnes reos damnari voluissent, et revera quandoque eorum acerbitas in

forum pervasit. Alii in hoc toto animo versantes, ut nemini innocenti male fieret, et humanitatis quam rationis laudem magis affectantes, talem certitudinem requisiere, qualem si judex exspectasset, non modo non innocentem, sed prorsus neminem pro convicto habuisset (1); quorum tamen errores ideo minus damni intulerunt, quod, quanquam in scriptis eorum qui eadem commendabant, quadam veritatis specie oculos decipiebant, tamen, si quis eorum principia ad effectum perducere vellet, facile eorum levitatem et inconstantiam experiebatur. Quare haud abs re erit, certitudinis naturam et diversam vim diligentius examinare, et solidioris doctrinæ fundamenta exquirere: quo circa quantum potero, principia mea ex intimis animi humani visceribus petam.

§ 2.

De certitudine in genere.

Quæritur, quid sit certitudo, et respondendum videtur, certitudinem esse cognitionem veritatis quæ ipsis cognitionibus nostris subest. Ubi itaque adest certitudo, ibi intelligo adesse duplicem cognitionem, alteram, quâ rem quamdam nobis in animo repræsentamus, alteram quâ nobis manifesta fit repræsentationis ejus veritas. Sed quomodo intellectus qui ipse rem cognovit, certo scire potest, utrum cognitio sua cum rei veritate conveniat, necne? An scilicet comparatione inter rem cognitam ipsamque cognitionem facta? Sed comparatio ista aliter fieri non potest, quam si novam rei cognitionem instituamus, de qua rursus erit quærendum, utrum vera sit, necne. Nam quum aliud cognoscendi instrumentum adhibere et

(1) Il faut se défier de ces exagérations sentimentales qui tendent à donner l'impunité au crime, sous prétexte d'établir la sûreté de l'innocence. Les applaudissemens du public ont été, pour ainsi dire, mis à l'enchère. D'abord on avait dit qu'il valait mieux sauver plusieurs coupables que de condamner un seul innocent; un autre, pour rendre la maxime plus frappante, avait assigné le nombre dix; un autre a décuplé cette dixaine; un autre l'a centuplée. Tous ces candidats pour le prix de l'humanité ont été laissés en arrière par je ne sais combien d'écrivains, qui veulent qu'en aucun cas on ne puisse condamner un accusé, à moins d'une certitude mathématique ou absolue. D'après cette maxime, pour ne pas punir un innocent, on ne devrait punir personne. — *Bentham*, livre 6, chap. 2.

excogitare non possimus, quam quo prius cognovimus, nulla ratio est cur secundæ, vel tertiæ, vel quotælibet cognitioni nostræ magis confidamus quam primæ; ita ut dicendum sit, aut nullam omnino certitudinem hominibus esse sperandam, aut, si aliquando adsit, eam semper adesse debere, et vix intelligi posse, quomodo dubium aliquod cognitionibus nostris immisceri queat.

Attamen, si id diceremus, reclamaret universi generis humani conscientia, quippe qua nemo non sæpissime expertus est, se circa cognitiones suas modo maxima certitudine uti, modo invincibili dubio ancipitem et suspensum teneri. Undenam itaque variæ ejus fidei quam in cognoscendo adhibemus petenda est ratio? Petenda est ex variis modis quibus cognitio ad mentes nostras pervenit. Etenim, quamvis idem nobis cognoscendi auctor sit intellectus, vel quum, omni remota dubitatione, propositionem aliquam affirmamus, vel quum circa ejus veritatem dubii hæremus, tamen intellectus ille non eodem semper modo se exserit atque manifestat. Si quis ad nostras cogitandi rationes diligentius attendat, videbit aliquando, res nobis nec conantibus nec volentibus, imo invitis sponte apparere, aliquando per laborem et operosam investigationem, admota libertatis vi, ægre erui, itaque cognitionem nostram modo esse necessariam, modo voluntariam. Sic, quando res aliqua externa in oculos nostros cadit, si vel maxime velimus eam ignorare, tamen incassum id volemus, et rei cognitæ imago mentes nostras præsenti ac vivida luce penetrabit. Sed, hac prima intuitione peracta, possumus oculos in rem cognitam libere vertere ac detinere, et singulas ejus partes singulari cura examinare, ut major inde lux oriatur. Utra autem ex his cognitionibus verior sit dicenda facile est videre. Nam, quoniam omnis cognitionis nostræ veritas consistit in convenientia ejus cum ipsa re quæ objectum cognitionis constituit, manifestum est, eam cognitionem veriorem esse debere, quæ a rebus ipsis proficiscitur, quam quæ a nobis, et intellectui nostro magis esse credendum, quando proprias rerum formas accipit, quam quum suas ipsius formas rebus accommodat. Quapropter, quamdiu simplici intuitu intellectus noster nativas rerum imagines instar speculi sponte refert, nulla nobis dubitandi suppetit copia atque libertas, sed necessitate quadam impellimur, ut

nobismet ita cognoscentibus credamus: simul autem ac cognitiones sponte acceptas aut componendo extendimus, aut dividendo illustramus, uno verbo, ubi intellectum nostrum vagantem determinamus, fugientem detinemus et pro lubitu nostro flectimus, dirigimus, tum demum cessat fides, et subit in ejus locum dubitatio; quia tunc cognitionis veritas non solum pendet ab ipsa intellectus nostri natura, qua fit ut sit veritatis capax, sed etiam a recto et genuino ejusdem usu, quo sæpe nativam veritatis imaginem libertate nostra videmus adulteratam.

§ 3.

An certitudo realis vel personalis sit dicenda.

Ex præmissis quæstio solvi potest inter philosophos non mediocriter agitata, utrum certitudo realis an personalis sit dicenda. Scilicet res omnis a recta verborum interpretatione pendet. Nam si ad subjectum respiciamus, in quod certitudinis idea cadit, certe non magis certitudo in propositionibus, quam cognitio in rebus versari potest. Sed si ad certitudinis causam attendimus, facile est videre, quod non immerito *realis* dici potuerit illa certitudo quâ etiam nolentes afficimur, quotiescumque cognitio aliqua nobis non quærentibus apparet. An autem certitudinis nostræ causa in rebus vel in animis versetur, id omnis qui hæc leget poterit secum experiri, videndo, an sibi possit persuadere hanc chartam in qua nunc scribo, esse nigram, scripturam vero albam. Velim cognoscere illum hominem, qui, dum ego istos campos video spissa nice obductos atque horrentes, eosdem pro lubitu, vario florum herbarumqne amictu ornatos et ridentes videret; sed maxime vereor, ne talis homo adhuc nusquam exstiterit, et ne nunquam alicubi sit exstiturus, ac ne proinde dicendum sit, nostra in potestate non versari, utrum velimus esse certi, necne; verum hanc certitudinem rebus omnino effici atque animis nostris imponi. Quare non est, cur Filangierus (cap. 13) *vulgus* metaphysicorum, ut vocat, tam acriter insectetur, quod aliquando apud eos de certitudine reali sermo sit, cum id non ita sit intelligendum,

quasi certitudo in rebus sit quærenda, sed quasi res quæ sponte nobis innotescunt, animos nostros quadam certitudinis necessitate urgeant.

§ 4.

De varia certitudinis natura.

Ex eo quod certitudo sit cognitio veritatis sub ipsis cognitionibus nostris comprehensæ, consequens est, ut, quemadmodum cognitio sequitur naturam rerum quæ cognoscuntur, ita naturam cognitionum sequi debeat certitudo. Aliæ enim res sunt observabiles, aliæ intelligibiles, aliæ in sensus vel conscientiam, aliæ in rationem cadunt; aliæ præsentia, aliæ necessitate sua nobis apparent. Quapropter ex ista rerum atque cognitionum diversitate oritur in ipsa certitudine diversitas quæ illi respondet. Scilicet illæ res quæ præsentia sua nobis innotescunt, ejus tantum respectu et pro eo casu ac tempore quo præsentes apparent, affirmari possunt : illæ vero res quas concipimus tanquam necessarias, propter hanc ipsam necessitatem sine ullo personarum, locorum ac temporum respectu, absolutam in se certitudinem continent. Sic V. G. illud quod ratio me docet, fieri non posse ut eodem tempore res aliqua existat et non existat, illud, inquam, non modo certum est quoad me et quoad casum ac tempus quo isti cogitationi intentus sum; verum etiam quoad omnes personas, pro omnibus singularibus casibus, et per universum orbem terrarum ac temporum diuturnitatem, quibus illa cogitatio cogitanti cuiquam sese offeret. Verum e contra, quanquam ego hactenus constanti observatione vidi, singulis diebus singulas noctes successisse, tamen non ideo dixerim id ita locum habere in omni orbe terrarum, vel etiam hic semper ita locum habiturum; et ne scire quidem possim, an alii homines mecum viventes idem observaverint, nisi id ex ipsorum ore sæpius percepissem. Atque rursus, ut exemplum afferam ex ipsa observatione interna desumptum, quamvis certissime possim affirmare, me nunc ex studiis liberalibus summam voluptatem percipere, tamen non æque affirmaverim, omnibus idem contingere, vel mihi ipsi semper ita visurum. Unde apparet, certitudinem rerum observabilium esse mere

contingentem, particularem, mutabilem; certitudinem vero rerum intelligibilium esse absolutam, universalem atque immutabilem.

Nec desunt aliæ differentiæ inter observationem internam atque externam, quibus illa huic multo præstare atque excellere videtur. Res enim internæ, quia perpetuo nobis sunt præsentes, perpetuo nobis se manifestant : rerum vero externarum non nisi transeuntes et fugitivæ imagines ad mentes nostras perveniunt. Præterea priores immediata atque intima conscientia, posteriores externo, obscuro, et fallaci sensuum auxilio percipimus. Quæ tamen differentiæ ad hanc quæstionem minus spectant, quum ad stabiliendum nostrum propositum sufficiat probasse, certitudinem nostram aliquando esse uecessariam, aliquando mere contingentem.

Sed nonne hæc quæ nunc dico, pugnare videntur cum eo quod paragrapho præcedenti dictum est, scilicet quod cognitionem sponte acceptam semper eadem sequatur certitudo? Minime. Nam id quod in certitudine mutationi obnoxium est pro variis rebus circa quas versatur, non est, quod sit major vel minor, sed quod magis vel minus late pateat. Verum quidem est, quod certitudo observationis duntaxat intra personæ, rei, loci ac temporis limites naturam suam retineat; attamen pro illa persona, quoad illam rem et pro eo loco ac tempore quo cognitio sponte efficitur, adest firmissima conceptio veritatis sub ista cognitione comprehensæ, et proinde, sive certitudo nostra ad universalia se extendat, sive ad particularia restricta sit, manet ejus interna vis, et omnem dubitandi copiam excludit.

§ 5.

De certitudine Mathematica.

Quoniam vero hactenus probavi, certitudinem modo ad particularia restringi, modo ad universalia extendi, evidens est, omnem propositionem quæ certitudinem universalem in se continet, non solum sub ea forma admitti debere, sub qua nobis primum cogitantibus apparuit, verum etiam sub omni forma quæ cum ista conveniat. Sæpe tamen ea convenientia primo intuitu non apparet. Quare tunc adhibentur notiones quædam in-

termediæ, quarum auxilio atque junctura, tanquam mensura communi, veritas admissa cum veritate proposita confertur, et de utriusque convenientia aut repugnantia judicatur. Sic in Mathesi, si quis probare velit, tres angulos cujusque trianguli esse æquales duobus rectis, quum id statim et primo intuitu cognosci non possit, utitur aliis quibusdam angulis, quorum summa tam priorum quam posteriorum summam adæquat; unde certissime concludit, etiam posteriores prioribus esse æquales. Hinc sequitur, quod, si demonstratio recte fuerit instituta, eadem necessario rem demonstratam comitetur veritas, quæ cognitionibus intuitivis seu necessariis inest, quia per demonstrationem non nova efficitur propositio, sed admissa sub nova forma proponitur. Attamen certitudo inde consequens nunquam talem evidentiæ vim atque lucem producit, qualem illa qua sponte et nullo prævio examine instituto perfundimur. Nam 1° Donec demonstratio perfecta est, semper aliquod dubium certitudinem præcedit, quod in propositionibus necessariis nunquam habet locum, quas nimirum, simul ac nobis innotescunt, statim sine ulla hæsitatione amplectimur. Deinde, etiam post demonstrationem perfectam, propositionem probatam non tam ideo admittimus, quia intelligimus eam esse veram, quam quia demonstrationem legitimo modo institutam fuisse confidimus. Unde fit, ut in demonstratione certitudo non sit semper veritatis effectus, sed et aliquando propositio falsa veri fidem nobis suppeditet. Credere enim possumus demonstrationem legitime institutam, in qua tamen aliquid imprudenter omisimus vel immiscuimus, quo demonstratio penitus corruit (1).

---

(1) » La perception, dit Locke (Entend. Hum., l. 4, chap. 7, § 6), qui est produite par » voie de démonstration, peut être comparée à celle d'un visage réfléchi successivement par » plusieurs miroirs, de l'un à l'autre; aussi long-tems que l'image conserve de la ressemblance » avec l'objet, elle en donne la connaissance: mais en perdant, à chaque réflexion successive, » quelque partie de cette parfaite clarté et distinction qui est dans la première image; jusqu'à » ce qu'enfin celle-ci, après avoir été réfléchie plusieurs fois, devient fort confuse, et n'est plus » si reconnaissable à la première vue, sur-tout pour des yeux faibles. Il en est ainsi de la con- » naissance qui est produite par une longue suite de preuves."

§ 6.

Præter intuitionem ac demonstrationem nulla intelligi potest certitudo.

Quemadmodum rerum *mere* intelligibilium certitudo, propter necessitatem quæ illis inest, ad omnem idearum atque propositionum convenientiam se extendit, ita ex adverso, quum rerum observabilium nulla sit necessitas, certitudo quæ ex earum perceptione actuali oritur, hujus ipsius perceptionis limites non excedit; ita ut præter intuitionem ac demonstrationem nulla certitudo possit intelligi.

Sed, dicet aliquis, quidnam erit dicendum de illâ certitudine quam aliquando ex aliorum testimoniis percipimus circa factum quod nobis præsentibus gestum non est? Si velimus nobis constare, debemus fateri, quod illa certitudo revera nullam certitudinem in se contineat. Nam quum omne factum sit mere contingens, et quum sine ulla repugnantia supponi possit, illud factum non exstitisse, de quo nobis refertur; manifestum est, illam certitudinem, si adsit, intra illarum numerum esse referendam, quæ perceptionis actualis limites non excedunt. Jam vero, quum duo testes omni exceptione majores nobis de facto aliquo testantur, quod se suis oculis vidisse profitentur, quid perceptione actuali cognoscimus? An ipsum factum? Minime, sed duntaxat testimonium eorum a quibus facti existentia affirmatur. Quum tamen inter testimonium et factum quod testando affirmatur, nulla connexio rationalis intercedat, qua posterius ex priori pendere et consequi videatur, dicendum est, ex aliorum testimonio veram aliquam certitudinem nunquam posse oriri, quia testimonio suo nunquam aliquis efficiet, ut id quod nobis non videntibus actum est, vel sensibus, vel conscientiæ nostræ subjiciatur, vel solâ rationis vi nobis innotescat (1).

---

(1) Quand notre esprit opère sur ses propres idées, ou que nous formons notre jugement d'après nos sensations mêmes, la vérité qui presse notre âme, pour ainsi dire, par un contact immédiat, produit une conviction presqu'égale chez tous les hommes. Mais lorsque l'évidence de l'entendement ou la certitude des sens nous manquent, lorque nous sommes contraints d'aller mendier nos connaissances chez d'autres que nous-mêmes, et de composer nos jugemens parmi les témoignages étrangers des hommes, il n'y a plus rien de certain et de commun. — *Servan*, t. 1, p. 33.

§ 7.

De fidei historicæ atque juridicæ fundamento.

Quamvis vero ex aliorum testimonio nulla proprie dicta certitudo oriatur, tamen tali testimonio aliquando maximam fidem et certitudine simillimam adhibemus. Sic v. g. qui historiæ penitus rudis non est, certe non dubitabit, olim apud populum quemdam Romanum egregium exstitisse virum nomine Cæsarem, qui, postquam externos hostes vicisset, quum jam civium cervicibus insuetum jugum vellet inferre, violenta morte præreptus est; neque etiam aliquis sanæ mentis homo exspectabit, donec Americam ipse inviserit, ut credat, talem regionem trans mare nostrum revera existere. Quoniam autem ista fides nullo alio fundamento quam aliorum testimonio nititur, manifestum est, eamdem esse ejus naturam, quam illius quæ in judiciis duobus testibus perspectæ probitatis, omni exceptione majoribus, et circa idem factum congruo modo respondentibus ad condemnandum tribuitur; cujus fidei hæc est ratio, quod quotidiano usu atque experientiâ docemur, duos viros qui communi sensu gaudent, et neque pravâ consuetudine, neque malo affectu a vero dicendo prohibentur, non solere in unum eumdemque errorem incidere, vel in unum idemque mendacium solemniter conspirare. Quapropter tam historicæ quam juridicæ fidei ratio in propriâ nostrâ experientiâ quærenda est. Sed quum prorsus impossibile non sit, ut ea experientia in præsenti fallat, et quum non sequatur ex eo quod aliquis perraro mentitur, eum non posse in peculiari casu et propter aliquam rationem judici incognitam mentiri, negandum non est, quod ista fides vel historica vel juridica semper mere sit probabilis, et nunquam veram aliquam certitudinem attingat.

Neque illud quod hic dicitur, debet novum atque insolitum videri. Nam omnes veteres Rhetores, ac præsertim, qui principes inter eos eminuerunt, Cicero et Quinctilianus, isti fidei quam aliorum testimoniis circa factum externum adhibemus, nunquam nisi conjecturæ vim tribuerunt; et si quis modo libros aperiat, quos M. Tullius de *topicis*, de

partitionibus oratoriis ac de *inventione* scripsit, videbit, illum oratorem causas judiciarias semper *conjecturales* appellasse. Sic in Top. XI ait: » Adjunctorum locus magis ad *conjecturales* causas, quæ *versantur in* » *judiciis*, valet: cum quæritur, quid sit, aut evenerit, aut futurum sit, » aut quid omnino fieri possit." Idemque de *inventione* l. 1, § 8: » cum » facti controversia est, quoniam *conjecturis* causa firmatur, constitutio » *conjecturalis* appellatur (1)."

§ 8.

De certitudine Metaphysicâ, Physicâ et Morali.

Quoties vocabula quædam ambiguo sensu sumpta, et ideis quas repræsentant, parum convenientia sunt, ratio suadet ut, neglectis istis vocabulis, ipsam rem adeamus, quam cognoscere nobis in animo est. Quapropter, de certitudine dicturus, usitatissimam, sed, ut ego puto, vitiosissimam illam distinctionem certitudinis Metaphysicæ, Physicæ et Moralis penitus silentio prætermittendam censui, et, quantum potui, genuinam ejus naturam ac diversas formas ex animi humani visceribus depromsi. Nunc vero, quonam sensu illa vocabula accipienda sint, videndum.

Atque 1° per certitudinem *Metaphysicam* non solum intelligitur ea quæ ex necessario animi conceptu proficiscitur, verum etiam certitudo mathematica, quæ ex isto conceptu per demonstrationem eruitur, et certitudo conscientiæ sive observationis internæ, quam ex animi nostri contemplatione percipimus. — 2° Certitudo *Physica* complectitur tum præsentem rerum physicarum notitiam, tum conjecturas et judicia, quibus ipsarum causas consequimur. Denique 3° certitudo *Moralis* usurpatur tam pro illâ fide quam aliorum testimoniis adhibemus circa factum

---

(1) Que l'on ne s'étonne point de me voir employer le mot probabilité, en parlant de crimes, qui, pour mériter un châtiment, doivent être certains. Car, à la rigueur, toute certitude morale n'est qu'une probabilité, qui mérite cependant d'être considérée comme une certitude, lorsque tout homme d'un sens droit est forcé d'y donner son assentiment, par une sorte d'habitude naturelle qui est la suite de la nécessité d'agir, et qui est antérieure à toute spéculation. *Beccaria*, chap. 7.

quod nobis præsentibus gestum non est, quam pro omni cognitione quæ circa rerum moralium ordinem universe versatur. Inde mira quædam inter auctores enata est confusio. Nam si de certitudine metaphysicâ esset quæstio, dum hic de certitudine intuitivâ, alter de demonstratione, tertius de observatione internâ loqui intenderet, suâ quisque in opinione perstans, alios, ut minimum, ignorantiæ vel pertinaciæ accusabat, ita ut perpetuas inter se lites exercerent. Idem de certitudine physicâ dixerim. Sed ne longius in hac parte hæream, hoc unum juvat animadvertere, nihil tam stupendum, et (quidni dicam?) nihil tam absurdum mihi videri, quam eodem certitudinis moralis vocabulo appellasse illam certitudinem quâ scimus mendacium esse vetitum, et fidem quâ credimus aliquem hominem non esse mendacem; in quem errorem, propter ambiguitatem verborum, Puffendorfius animadvertit Grotii commentatorem incidisse (1). Quare, propter varias illas rationes, removenda fuit illa distinctio ab initio hujus quæstionis. Attamen, quoniam meum consilium non est nova rebus nomina imponere, certitudinis moralis nomen retinebo ad designandam illam fidem quam aliorum testimonio adhibemus circa factum quod extra oculos nostros gestum est. Sufficiat admonuisse, quo sensu illud vocabulum in hac quæstione accipiam.

§ 9.

Doctrinæ Filangierii circa certitudinem expositio et refutatio.

Celeberrimus ille auctor qui superiori seculo Montescuvii vestigia secutus, tantam philosophiæ lucem in legislationis scientiam sparsit, et de genere humano præclare meritus est, in illa sui operis parte, qua judici quasdam normas præscribi vult, quibus fidem et judicium suum superstruat, plerosque philosophos vehementer incusat, quasi turbatis et permixtis rerum finibus, admodum falsam certitudinis ideam effinxerint,

---

(1) Ipse Puffendorfius istam certitudinis moralis *duplicitatem*, ut ita dicam, eodem nomine vocavit; attamen certitudinem rerum moralium proprie dictam a fide historica vel juridica optime distinxit, cui fidei non nisi magnam probabilitatem tribuit. — Vid. de J. N. et G. l. 1, c. 2, § XI.

atque ex hac idea falsissimas deduxerint consequentias (1). Illis autem præsertim exprobrat, quod diversam certitudini vim pro diversa rerum natura adscribant, et contendit, rationem ejus diversitatis non esse in ipsis propositionibus, sed duntaxat in animis nostris quærendam, quum omnis certitudo sit mere ad hominem relata. Attamen exempla quæ idcirco refert, id tantum probant, quod ea certitudo non sit absoluta quæ dicitur mathematica, non vero quod nulla talis certitudo existat. Jam autem satis evidenter mihi videtur demonstratum, aliam esse certitudinem vere absolutam, certitudine mathematica majorem, quæ vocatur intuitiva, et de qua dici non potest, nos aliquando verum credere quod revera falsum est, vel pro certo habere quod alter in dubium vocat, vel denique in dubium vocare quod ab aliis pro certo habetur (2). Et vix intelligo, quomodo tanto et tam excellenti ingenio potuerit illud excidere, quod cer-

---

(1) *Filangieri*, l. 3, cap. 15.

(2) J'ai lu quelque part dans un vieux conte que deux chevaliers se prirent autrefois d'une sanglante querelle au sujet d'un bouclier pendu entr'eux deux; l'un soutenant qu'il était d'or, l'autre qu'il était d'argent. Comme c'est l'usage, avant d'examiner le fait, on se battit; et puis après, quand on s'approcha, on vit que le bouclier était à moitié d'argent, à moitié d'or, et que chaque chevalier avait bien vu de son côté. — Je ne sais, mais il me semble que ce conte pourrait bien s'appliquer à la querelle que Filangieri fait aux philosophes. Les philosophes disent : la certitude métaphysique est absolue. Filangieri dit : la certitude métaphysique est relative. De quel côté est la vérité? Je répondrai qu'elle est autant de l'un que de l'autre. La certitude métaphysique est tantôt absolue et tantôt relative; absolue, quand elle est le résultat nécessaire des conceptions de la raison; relative, quand elle est le résultat libre d'une démonstration antécédente. — Que de querelles philosophiques viendraient à cesser, si on voyait tous les côtés des choses!

Inter illud metaphysicorum vulgus quod conceptibus rationis absolutæ certitudinis vim adscripsit, referendi sunt non solum ex veteribus Plato, Aristoteles et multi alii, sed apud recentiores Cartesius, Leibnitzius, Locke, Kant, Cousin. Illa enim divini Platonis *reminiscentia* et *ideæ* Cartesii *innatæ*, et *formæ* Kantianæ nullum alium in finem ab auctoribus suis excogitatæ sunt, quam ut ratio reddi posset ejus pleni et necessarii consensus, quo notiones quasdam, simul ac nobis proponuntur, statim amplectimur. Attamen neminem eorum credo notionibus quoque *mathematicis* eamdem certitudinem tribuisse. Imo, quod magis est, celeberrimus Locke, in l. 4, c. 2, § 2, usque ad 8, egregie demonstravit cognitioni demonstrativæ multo minorem inesse vim atque lucem quam intuitivæ. Etiam Leibnitz inter veritates primitivas et derivativas, quoad certitudinis vim quæ illis inest, sæpissime distinguit. Postremo Cousin cognitionem necessariam a cognitione libera et conceptionem ab observatione ita separavit, ut confundi omnino non possint.

titudinis *moralis* prorsus eadem sit natura atque vis quam certitudinis *metaphysicæ*. Etiamsi enim aliquando firmissime credamus factum esse aliquid quod ipsi fieri non vidimus, tamen ea certitudo moralis nunquam eo pervenit, ut contrarium ejus quod credimus non possimus concipere. Et si cuiquam eà de re aliquod dubium superest, videat, quæso, anne etiam certitudo moralis judici adsit, quando propter duorum testimonium aliquem reum condemnat. Et si adesse respondet, quæro, an istius certitudinis eadem sit vis, quam ejus, v. g. quod eadem res eodem tempore non possit existere et non existere, vel, ut exemplum certitudinis derivativæ aut mathematicæ sumam, quod tres anguli cujuslibet trianguli sint æquales duobus rectis. Neque mihi illud Filangierii sophisma opponat, quod, quemadmodum veritas mathematica mathematico, ita historica historico certior videatur. Nam prorsus comparationem male institues, si ignorantem cum sciente comparaveris. Quoniam enim diximus certitudinem esse cognitionem veritatis sub ipsis cognitionibus nostris comprehensæ, luce clarius est, quod, ubi nulla est cognitio, ibi nulla esse possit certitudo. Quamobrem si comparationem quamdam velis instituere, da mihi hominem qui historiam simul et mathematicam cognoscat, et quære ex eo, utra sibi certior videatur ex his duabus propositionibus, vel quod Cæsar Gallias devicerit, vel quod tres anguli cujuslibet trianguli sint æquales duobus rectis. Neque dubito, illum responsurum se hanc multo firmius admittere quam illam, quia hæc per se omnem contrarii possibilitatem excludit, illi duntaxat fidem adhibet propter numerum, congruentiam et gravitatem testimoniorum, quæ tamen possunt fallere et falli; et se, deficientibus iisdem momentis, non eadem fide crediturum, quod lupa Remum et Romulum aluerit, quamvis hoc factum rationi non repugnet. Quapropter, quantacumque Filangierium admiratione prosequar, fateor eum mihi maxime errasse videri, cum dixerit, inter varias certitudinis species, quoad vim quæ illis inest, discrimen nullum existere.

§ 10.

De certitudinis moralis mensura.

Quoniam ea est certitudinis absolutæ natura, ut per se omne dubium excludat, consequens est, istam certitudinem gradus nullos admittere. Sed longe aliud de certitudine morali dicendum. Quid enim tam varium, quid tam fluxum, quid tam mutabile est, quam fides quam adhibemus circa factum quod nobis præsentibus gestum non est? Illa enim fides pendet non solum a numero, sed a gravitate testimoniorum, neque solum a testimoniis, sed a circumstantiis facti infirmantibus aut confirmantibus, neque solum a circumstantiis, sed ab ipsa rei probabilitate in se spectata. Quum itaque omnia ista elementa quibus certitudo moralis efficitur, non solum ipsa mutari, sed diversissimo modo inter se concurrere aut se invicem tollere possint, quid mirum quod ipsa certitudo tam varia atque diversa sit? Quapropter viri summa doctrinæ et ingenii laude præstantes quamdam certitudinis arithmeticam excogitarunt, qua istius diversitatis universa et æquabilis ratio posset haberi; quos tamen vana spe delusos fuisse reor, quum fides et intellectus quæ in testibus maxime considerare oportet, in numeros traduci, et qualitates morales in quantitates mathematicas resolvi nullo modo queant (1). Melius sane et rectius ille Cremani, qui Thomasium secutus, omnem probabilitatem in tres gradus distinxit, pro modo experientiæ nostræ cui omnis probabilitas innititur, determinatos (2). Nam sive a testimonio ad id quod in testimonium venit, sive a facto externo ad factum internum concludamus, ratio et regula nostræ conclusionis est similitudo rerum atque causarum in quibus factum posterius cum priori revera vidimus conjunctum; atque illa regula toties exceptionem patitur, quoties factum posterius a priori videmus separatum aut cum altero conjunctum. Quod si itaque exceptio regulam adæquat vel exsuperat, adest modo *infimus* probabilitatis gradus qui simplicem *suspicionem* parit: sin contra casus regulâ comprehensi ejusdem

---

(1) Cremani, c. 18, § 3.
(2) Cremani, c. 18, § 4.

exceptiones longe excedunt, ita ut contrarium ejus quod suspicamur, minus frequenter locum habeat, probabilitas habetur *media* vel *ordinaria*, unde nascitur *præsumptio*. Denique summus probabilitatis gradus existimandus est, si id quod nunc videmus vel audimus, cum eo de quo judicamus, non solum plerumque experti sumus conjunctum, sed vix intelligi potest ab eo separatum; atque illa demum est certitudo moralis sive *convictio*, de qua in introductione locutus sum, et cujus obtinendæ media in secunda parte investigabo.

§ 11.

Certitudine morali judex ad decernendam poenam debet acquïescere.

Et quod ista certitudo moralis ad condemnandum vere sufficiat, id nemo poterit in dubium vocare, nisi neminem prorsus velit in civitate damnari, quandoquidem in judiciis certitudo major obtineri non possit. Etiamsi enim factum propter quod reus aliquis in judicium adducitur, ipso judice inspectante esset commissum, adesset quidem certitudo delicti et auctoris physica et ab omni dubio remota, sed doli vel culpæ, sine qua pœnæ locus non est, non nisi certitudinem moralem judex haberet. Nam quum conscientiâ nihil aliud possimus attingere, quam quod intra animum nostrum agitur, et quum ìlla conscientia sit mere contingens; nunquam, vel propria observatione, vel demonstrationis ope certo scire possumus, quanam aliquis mentis vel animi dispositione factum quoddam admiserit, quod ipsum admisisse vidimus: sed quoniam scientia ac voluntas interna externis actibus manifestantur, a posterioribus qui in sensus incurrunt, concludimus ad priores quæ in visceribus aliorum, ut ita dicam, latentes, oculos nostros effugiunt: quæ tamen conclusio nunquam est necessaria, sed mere probabilis tantum. Quapropter aut omnino judiciis et pœnis est renunciandum, aut judicia secundum ejus probabilitatis normam instituenda et pœnæ decernendæ sunt. Quum autem societas sine judiciis et pœnis subsistere nequeat, et quum alterâ ex parte ratio maxime jubeat, ut in societatibus degamus; sequitur, jam ab ipsâ naturâ obligationem judici esse impositam, ut ne majorem, quam quæ possit

obtineri, certitudinem exspectet, et ut proinde in omnibus causis criminalibus ad condemnandum aliquem reum summa probabilitate acquiescat.

Jam absoluta est prima quæstionis nostræ pars, cui vereor ne diutius videar inhæsisse. Sed considerari velim, quantum reip. intersit, ut genuina determinetur certitudinis moralis natura, et quam plerique auctores eam recte determinandam neglexerint. Interroget se quisque, et secum consulat, an sibi contra malorum insidias legum tutela satis provisum putaret, si judex illam Filangierii sequeretur opinionem, eamdem esse certitudinis moralis ac mathematicæ naturam, vel si ex adverso illam summæ probabilitatis fidem cum ambiguo isto sensu, cum ista cæca mentis inclinatione confunderet, qua sæpe ad affirmandum vel negandum aliquod factum præter veritatem ferimur. Quod me attinet, malim illum judicem, qui, probationum plane rudis, de certitudine ad condemnandum requisita veram animo concepisset ideam, quam qui hujus certitudinis ignarus, luculentissimum probationum systema summa cum industria condidisset.

PARS SECUNDA.

DE PROBATIONIBUS, SIVE DE MEDIIS QUIBUS FIDES JUDICIARIA OBTINETUR.

CAPUT PRIMUM.

DE PROBATIONIBUS IN GENERE.

§ 12.

Quid sit probatio.

In parte præcedenti genuinam certitudinis moralis sive judiciariæ naturam definivi, et eam reperi esse fidem aliquam maxime probabilem, qua factum alienum, quod propria observatione non possumus consequi,

ex alio facto concludimus, quod plerumque cum priori vidimus conjunctum et consentaneum, ita ut verisimillimum pro vero amplectamur. In omni itaque judicio adsunt minumum duo facta : alterum de cujus existentiâ quæritur; alterum unde prioris existentia deducitur; atque hoc est illud quod vocatur medium probandi, sive *argumentum* sensu latiori. Ex argumentorum autem complexu constituitur probatio *objectiva ;* et denique actus quo singula argumenta exponuntur et monstratur eorum convenientia cum facto quod in judicio versatur, dicitur probatio *subjectiva.* Illa magis ad judices, hæc ad causarum accusatores atque patronos pertinet; judicum præcipuus labor in eo versatur, ut videant an argumenta allata ad fidem facti faciendam sufficiant; oratorum, ut argumenta confirmando facto maxime idonea excogitent, atque in lucem proferant: illis judicio, posterioribus inventione magis opus est; et rursus inde apparet, quantum intersit discrimen inter doctrinam de probationibus, qualem nunc elaboramus, et inveniendorum argumentorum disciplinam qualem veteres olim agitabant. Attamen fatendum est, de probatione objectivâ et subjectivâ sermonem omnino separatum institui non posse; quoniam neque judicandi regulas potes præscribere quin ad argumentorum sedes accedas, neque de argumentorum sedibus disserere, quin judicandi fundamenta attingas.

§ 13.

De probatione plena et minus plena.

Quo factum probatorium cum facto judicando arctius cohæret, quo itaque sæpius hoc cum illo experti sumus conjunctum, eo magis probabile fit, etiam in casu quo istam conjunctionem non videmus, eam tamen obtinere, ac proinde eo magis judicium sequitur fides. Quæ quidem fides si talis sit, ut contrarium ejus quod credimus omnino sit inverisimile et cum solito rerum cursu atque ordine pugnet, probatio sensu objectivo accepta dicitur *plena,* id est, ad condemnandum reum sufficiens; atque eadem dicitur *minus plena,* quando fides nostra propter rationes jam

expositas non tantam probabilitatis vim in se continet (1). Quod autem ista probatio nunquam veræ et proprie dictæ certitudinis vim et necessitatem attingat, non est quod moneatur, quia id jam fusius supra demonstravi.

Ceterum illa veterum Jurisconsultorum divisio in probationem *plenam, semiplenam, et semiplenâ majorem, semiplenâ minorem,* quamvis nimiæ subtilitatis merito possit argui, tamen non ita est rejicienda, quasi istos gradus probationis natura non recipiat (nam innumeros recipit), sed eo damnanda est, quod variis probationis gradibus varios effectus odiosos tribuebant, cum tamen juri maxime sit contrarium, civem aliquo damno legali afficere, quamdiu de ejus delicto dubium satis probabile superest.

§ 14.

De probatione et de reprobatione.

Quum certitudinem moralem nunquam ea sequatur evidentia, quæ per se omnem contrarii possibilitatem excludat, si velit judex integrum facti judicium instituere, debebit omnia probabilitatis momenta examinare, et videre quatenus cum facto proposito conveniant vel adversentur; et si, omnibus rationibus ab utraque parte diu et rite perpensis invenerit, eam rem de quâ agitur, adeo esse probabilem, ut illi non possit

(1) Matthæus c. 1, § 5 ait : » Divisio illa probationis in *plenam* et *semiplenam* nullo modo » ferenda est. Probare enim est fidem judici facere; non facit autem fidem, qui, ut illi lo- » quuntur, *semiplene* probat. Suspicione quidem animum judicis imbuere potest : persuadere » nullo modo potest." Per hæc verba Matthæus nihil aliud sibi voluit quam semiplenam probationem ad condemnandum reum nunquam sufficere; non vero, ut forte aliquis in animum sibi posset inducere, probationem semiplenam in rerum naturâ prorsus non existere. Idem enim Matthæus infra expresse dicit (c. 8, § 3) : *innocentiam per quamlibet semiplenam probationem probari.*

Le mot de preuve a quelque chose de trompeur; il semble que la chose qu'on appelle ainsi, ait une force suffisante pour déterminer la créance; mais on ne doit entendre par là qu'un moyen dont on se sert pour établir la vérité d'un fait, moyen qui peut être bon ou mauvais, complet ou incomplet. Bentham I. 1, ch. 6. Cf. doctrina juris crim. Haus. § 369 ubi notatur Merlin qui in Répertoire v° Preuve, sect. 3, n° 4, probationem non magis quam veritatem ipsam in plenam et minus plenam dividi posse contendit.

non assentiri, debebit pronunciare *factum*, et deinde legem in illud factum applicare. Hinc patet, in judiciis criminalibus non solum consideranda esse quæ pro veritate accusationis militant, verum etiam quæcumque istam veritatem imminuunt, illa ab accusatore, hæc a defensore præstanda, illa quæ dicuntur *probatio* sensu strictiori, hæc *reprobatio*. In hâc igitur quæstione, ubi universe loquimur de fundamentis quibus judex sententiam suam superstruat, nobis tam *de probatione* quam *de reprobatione* erit dicendum, et ita quidem ut primo loco de priori, secundo de posteriori tractemus, naturalem rerum ordinem secuti, secundum quem nemo se defendit, nisi qui accusatus jam est.

§ 15.

An etiam in reprobatione *plena requiratur probatio.*

» Actor probat crimen, ait Matthæus (1), reus innocentiam: ille juris » ordine et necessitate; hic, si factum neget, etiamsi nihil præstiterit, » accusatore non probante, absolvitur." Quamdiu itaque reus in negando versatur, quæri non potest, an plena ad eum absolvendum requiratur probatio. Semper enim sufficiens probatio aderit, ut eum judex absolvat, ubi non aderit sufficiens, ut eum condemnet. Sed mox idem auctor prosequitur: » sin reus confiteatur factum, cæterum jure factum defendat, » idipsum probare debet. Probatio enim ei incumbit qui dicit, non qui » negat" (2). Itaque si Milo in judicium abductus fatetur se Clodium occidisse, sed moderamine inculpatæ tutelæ usum et ad repellendam vim a Clodio sibi illatam, Milonis est probare Clodium sibi prius vim intulisse.

Jam autem quæritur, an illa probatio debeat esse plena, quemadmodum plena debuisset esse probatio cædis, si de cæde esset dubitatum. Et verius dicendum est, probationem minus plenam sive illum probabilitatis gradum quem diximus medium, sufficere. Quoniam enim ejus probabi-

---

(1) De probation. C. 1, § 1.

(2) L. 2 et 21. D. de probatione L. 2, 8, 9, 23 C. de probation. — L. 4 C. de edendo. — At si exceptionem opponat aut jure factum, exceptionem probare debet. L. 9 C. de except. L. 5, 12, 17, 18, § 1 et L. 19, 22 D. de probation. (Citationes ex Matthæo collectæ).

litatis gradûs effectum talem esse statuimus, ut plures rationes pro existentia facti circa quod versatur, militent, quam quidem contra illam, sane injustissimum et acerbissimum foret eum reum damnare, quem probabilius foret in innocentia quam in culpa versari.

§ 16.

Divisio probationum fundamentalis.

Jam quærere volo, quibusnam mediis effici possit illa probatio objectiva qua judici ad condemnandum opus est, et in hac immensa silva mediorum quæ ad faciendam rei dubiæ fidem aliquid conferunt, talem sequi velim procedendi rationem, qualis omni me timore eximeret, aliquam, non dico probationem (quod impossibile est), sed probationis speciem omittendi: quod sequens divisio, ni fallor, præstabit.

Facti scilicet contingentis existentiam non solum non affirmare, sed ne suspicari quidem possum, nisi ejus notitia uno vel altero ex quatuor hisce modis ad mentem meam perveniat.

1°. Ipsius rei perceptione;

2°. Perceptione alterius rei, unde prioris existentia concludi posse videtur;

3°. Testimonio alicujus qui se rem suis oculis vidisse profitetur;

4°. Testimonio alicujus qui non ipsam rem vidit, sed tamen aliam rem quæ ad illam refertur.

Dico, præter illos modos nullum omnino intelligi et excogitari posse, quo factum quodpiam nobis innotescat, atque ex his proinde modis omnia probationum genera esse eruenda. Jam de singulis videamus.

In primo casu quo rem propria observatione percipio, cognitio immediate efficitur, et adest certitudo physica atque ab omni dubio remota; quæ tamen cognoscendi ratio e probationum numero eximenda est, quia quælibet probatio per conclusionem a viso ad non visum procedit.

Etiam in secundo casu propria cognoscentis observatio obtinet, non tamen quoad ipsam rem de qua quæritur, sed quoad aliam quæ cum illa solet conjungi et unde prioris existentiam per argumentationem con-

cludimus. In eo igitur apparet verus probationis character, et illud probandi genus vocatur *argumentum, stricte* sic dictum.

In tertio casu egomet rem gestam non vidi, sed alius quidam, qui se ipsam suis oculis vidisse profitetur, et cui ego fidem adhibeo. Hic etiam probationem agnosco : nam concludo a testimonio ad id quod per testimonium affirmatur, et proinde a cognito ad non cognitum. Sed hæc probatio a priori longe diversa est. Conclusio enim prior processerat ex intima et probata convenientia inter rem perceptam et non perceptam : posterior procedit ex solita testimonii convenientia cum veritate in abstracto considerata, sed tamen a re, de quâ quæritur, prorsus aliena (1) : illa itaque *interna,* hæc vero *externa* est. Illa *arte* efficitur, hæc *sine arte* extrinsecus accipitur (2).

Denique ultimus casus hic est, ubi ex aliorum testimonio non ipsam quidem rem cognosco, sed tamen aliam rem unde prior deducenda videtur. Itaque concluditur primum a testimonio ad id quod per testimonium affirmatur ; deinde ab eo quod per testimonium affirmatur ad rem principalem quam cognoscere volumus. Inde apparet, illud medium et mixtum quoddam esse probationis genus quod simul testimonii et argumenti naturam referat. Attamen omne testimonium indirectum commode ad argumenta possumus referre, modo probe teneamus, ab eo quod tali testimonio continetur, non esse concludendum ad factum principale, nisi ipsius testimonii jam facta fuerit fides (3).

Omnis itaque probatio est *personalis* vel *realis, externa* vel *interna, inartificialis* vel *artificialis, mediata* vel *immediata, directa* vel *indirecta.* Illa testimoniis, hæc argumentis vel indiciis efficitur. Hæc divisio, quæ etiam ab Aristotele in rhetoricâ, a Cicerone in topicis et partitioni-

---

(1) Cic. in top. n° 8 et 73.

(2) Illa quæ *sine arte* appellantur, tamen arte indigent, nec eo dicuntur sine arte, quod ita sunt, sed quod ea non parit oratoris ars, sed foris ad se delata, tamen arte tractat. Cic. in topic. 114.

(3) Vere dici potest, omnia fere argumenta artificialia inartificialibus niti, quatenus criminis adjuncta et circumstantiæ, nec non præsumptæ rei externæ affectiones, ex quibus argumenta illa deducuntur, testibus antea confirmari debent, ne iis adhuc dubiis ad rem pariter dubiam comprobandam uti videamur. — Cremani c. 19. § 2.

bus, a Quinctiliano in institutionibus oratoriis fuit adoptata, omnia videtur complecti, et sine ullo dubio possum affirmare, nullum esse probandi medium quod non ad hanc vel ad illam pertineat. Cæterum sub testimoniorum appellatione continentur: testimonia a quolibet homine verbis expressa; testimonia rei adversus se ipsum, sive confessiones; testimonia eorum quos singularis scientiæ laus commendat, sive peritorum relationes, et denique testimonia scripta, quæ iterum vel authentica sunt, vel privata, et a tertio quolibet, vel a reo ipso procedentia. Ipsa quoque argumenta modo sumuntur ex iis quæ plerumque ita fiunt, modo ex iis quæ nunquam aliter, et modo ex rebus modo ex personis descendunt (1). Quæ omnia universe comprehendit *L. ult. C. de probat.* dum accusatoribus jubet eam rem in publicam notionem referre, quæ munita sit idoneis testibus, vel instructa apertissimis documentis, vel indiciis ad probationem indubitatis et luce clarioribus (2).

---

(1) Paul dépose qu'il a vu Jean poursuivre Jacques en le menaçant. Jacques a été tuè, et le couteau de Jean, couvert de sang, a été trouvé à côté du cadavre. Le témoignage de Paul est une preuve personnelle, le couteau est ce qu'on appelle une preuve réelle. — Bentham L. 1. ch. 6.

(2) Argumentorum, testimoniorum et instrumentorum vocabula admodum varia et diversa significatione etiam apud veteres adhibebantur. Argumentum Cicero in topicis appellat omnem rationem quæ rei dubiæ facit fidem; alibi ea tantum quæ nos vocamus indicia. Testimonium in § XIX topicorum dicitur omne quod ab aliquâ re *externa* sumitur ad faciendam fidem; in pluribus vero aliis locis per testimonia intelliguntur depositiones testium verbis editæ, exclusis tabulis atque instrumentis. Instrumentum vero ipsum sæpissime adhibetur pro omni probatione scripta. In L. autem 1. C. de fide instrum. instrumentorum nomina ea omnia accipi dicuntur quibus causa instrui potest; et ideo tam testimonia quam personæ instrumentorum loco haberi. Quæ animadvertenda duxi, ne verborum confusio nos in errorem abduceret.

CAPUT SECUNDUM.

DE PROBATIONE DIRECTA.

TITULUS I.

DE TESTIBUS.

§ 17.

Praemonitum.

Antequam ad singulos probationum fontes accedam, et quænam singulis adjicienda sit fides, exponam, necesse est, genuinum investigationis nostræ ambitum certis limitibus definire, ne forte a proposito meo longius aberrem. Illum autem ambitum ipsa quæstionis verba satis determinant. Quæritur enim, ut agatur *de probationibus in delictis*, non itaque de forma probationum accessoria, sed de iis tantum quæ ad intimam earum naturam pertinent. Quæcumque igitur de producendis atque interrogandis testibus, de pœnis contra falsa testimonia decernendis, et plura id genus ab auctoribus quæri et a legislatoribus caveri solent, utpote consilium nostrum excedentia, universe silentio prætermittam. Ista enim probationum, ut ita dicam, munimenta, quanquam ad innocentiæ securitatem et sceleris perniciem plurimum conferunt, tamen non solum ad cognoscendam probationum naturam nihil faciunt, sed ne intelligi quidem possunt, nisi ipsa probationum natura jam cognita fuerit atque perspecta.

Illis generaliter de universis probationum fontibus præmonitis, etiam illud de testibus in specie monendum videtur, quod fides testibus adhibita non semper tam late pateat, quam id quod testimonio continetur. Aliud enim est alicui credere de delicto coram judice testimonium ferenti,

et fidem ejus pro non suspecta habere, aliud ipsum delictum pro vero accipere. Si v. g. quis testatur se audivisse Caium a Titio sceleris cujusdam accusatum, vel ex Caii vultu atque habitu illum cædis patratæ auctorem judicasse; quantumvis firmiter testanti credatur, tamen nihil aliud inde colligi potest, quam testem id revera ex Titio audivisse vel ita judicasse; non vero statim inde concludi potest, illud quod testis audivit vel judicavit, revera ita se habere. Quamobrem in omni testimonio duplex instituendum est judicium, alterum de fide quam testis meretur, alterum de relatione inter testem et rem quæ in testimonium venit. Hoc loco de priori agimus: de posteriore infra videndum.

§ 18.

De fidei testibus adhibendae ratione atque fundamento.

Quoniam rebus contingentibus nulla proprie nota inest qua se ipsorum veritas nobis ultro manifestet, testimonia aliorum quæ circa res contingentes versantur, non possumus ante vera affirmare, quam illa cum nostra ipsorum perceptione comparavimus. Quum enim major certitudo desiderari non possit, quam quæ nobis ex perceptione nostra oritur, testimonium dicimus *verum*, quod cum illa quadrat, *falsum*, quod eidem adversatur. Sic certitudo quæ rerum physicarum scientiæ inest, ex eo proficiscitur quod docentis testimonium confirmat discentis observatio, adeo ut, ubi ea confirmatio cessat, doctrina fide sua destituatur. Sed aliud prorsus dicendum est de testimonio quod facta hominum singularia et quidem extra oculos nostros gesta attinet. Illa enim quæ jam evanuerunt, nec percipi amplius possunt, nec testimonium quod de illis fertur, cum ea perceptione comparari; et proinde tale testimonium non solum nullam certitudinem in se continet, sed nec veritatem ejus quoque modo possumus experiri. Quare quæritur, quonam fundamento fides illi adhibita nitatur. Quidam philosophi illud fundamentum in experientia, alii in hominis natura ad credendum propensa reponunt. Nobis vero inter utrumque melior videtur sententia.

Scilicet homo infantiæ propior insito quodam animi instinctu fertur ad fidem cuilibet testimonio adhibendam. Quo minus cognitionibus gaudet propriis, eo magis indiget alienis, et quoties suæ sibi facultates non sufficiunt, paratus est ad alios recurrere, quos iisdem facultatibus videt præditos. Nondum errores, nondum dolos, nondum verborum ambiguitates expertus, nihil suspectum, nihil non fidei plenum existimat, et falsa cum veris æquo animo accipit, si falsa pro veris ab alio affirmantur.

Postquam vero deinde experiundæ fidei occasionem nanciscitur, interdum, et quidem non ita raro cognoscit, eam omni fundamento esse destitutam, et se testimonio alieno fuisse deceptum. Quare constituit in posterum a simili errore cavere, ita ut naturam experientia, fidem suspicio corrumpat.

Attamen quia testimonia multo sæpius vera reperiuntur quam falsa, eadem quæ nos adversus testimonii lubricum suspicaces esse jubet experientia, simul efficit, ut, si nullam falsitatis causam adesse videamus, testimonium potius verum quam falsum credamus. Suspicio itaque non magis tollit fidem quam exceptio regulam: ubi exceptio non occurrit, ibi regula valet. Ubi quædam suspicionis causa non adest, ibi fides testimonio tribuenda.

§ 19.

De causis quae testimonii fidem tollunt vel imminuunt.

Fides quæ testimonio adhibetur, satis anceps atque ambigua foret, si nullo alio fundamento niteretur quam illâ generali experientiâ, quâ testimonia sæpius vera invenimus quam falsa, et reus tali ex præsumptione salvâ justitiâ condemnari non posset. Sed quando testimonium aliquod veritati adversatur, quamvis falsitatem quæ illi subest, non immediate percipiamus, tamen eam indirecte deprehendimus ex cognitione causarum quæ testimonii fidem tollunt vel imminuunt; et, si talem causam nullam adesse videmus, optimo jure plenam fidem testimonio concedimus.

Illæ autem causæ quæ testimonii fidem corrumpunt, non sunt plures neque pauciores quam tres, intelligentia, voluntas, elocutio. Sive enim

testis illud verum credat quod revera falsum est, sive volens et sciens falsum pro vero affirmet, sive denique iis verbis utatur quæ falsam veri ideam referunt, manifestum est, testimonium fide suâ excidere et plane corruere. Sin contra testis ea quæ sunt, revera vidisse, et quæ vidit revera testimonio significare velle, et quæ testimonio suo significari vult, ex ejus verbis satis apparere videntur, nulla adest ratio, cur debita testimonio detrahatur fides. Hæc itaque sunt quæ ab ipsa ratione, et nulla adhuc lege lata, ad faciendam testimonii fidem requiruntur, intelligentia sive scientia veri, veri dicendi voluntas, et vera elocutio. Reliqua requisita quæ vel ab auctoribus proposita, vel a legislatoribus sancita sunt, ad hæc tria principalia accedere et vim suam ex iis mutuari infra ostendam.

§ 20.

De requisitis testium principalibus et 1° de veri scientia.

Ut igitur fidem testimonio præstemus, requiritur inprimis veri scientia; id est, ut testis illud de quo testimonium dicit, probe sciat atque cognoscat. Verum enim testimonium procedere non potest ab eo qui in falsa opinione versatur; et ideo, quando testis de facto aliquo testatur, quod se propriis sensibus percepisse profitetur, judicis est, omnes causas, cur homines decipi soleant, diligenter expendere, et videre, anne aliqua ex his in eo forte occurrat.

Errandi autem causa vel animo, vel sensibus inesse potest. Neque enim sana mens sine integris sensibus, neque integri sensus sine sana mente sufficiunt. Qui itaque furiosi sunt, vel mente capti, vel imbecilli, vel memoria penitus destituti, non magis fidem merentur, quam qui surditate, vel cæcitate, vel alio quodam sensuum defectu aut vitio laborant, vel qui ea ætate sunt, ut nondum perfectum facultatum suarum usum consecuti sint, vel eundem jam amiserint. His tamen errorum causis quæ ex perpetuo animi vel sensuum vitio descendunt, diutius non insistam, tum quia apud omnes auctores reperiuntur, tum quia justa earum æstimatio nulli difficultati subest. Quis enim, precor, furioso vel imbecillo credat, nisi imbecillus vel furiosus? Aut quis tantâ stoliditate reperiatur

judex, ut surdo de auditis, vel cæco de visis testanti fidem adjiciat? Iidem vero auctores qui tam sedulo monent, ne cæco, vel surdo, vel furioso credatur, sæpe omittunt illud quod præcipuum est, et in quo judicis labor maxime versari debet, ut scilicet ex facti circumstantiis diligenter inquirat, anne aliqua causa adfuerit, quæ testem, licet sanâ mente et integris sensibus præditum, in errorem conjicere potuerit? Sensus enim et animus nostri, etiamsi omni vitio careant, tamen peculiaribus errorum causis obnoxii sunt, quibus æque decipimur, ac si vitium aliquod eis inesset. Sic ira, amor, spes, metus (1), uno verbo omnes vehementiores animi affectus, ita nos a vero abripiunt, ut vanas imagines pro rebus vere existentibus ducamus. Judicium fallit phantasia (2); memoriam tempus, ætas, morbus; aures distantia, oculos similitudo. Postremo innumeræ circumstantiæ innumeris erroribus ansam præbere solent, veluti si testis ita esset positus, ut integram rem non posset videre; atque

---

(1) Plura et majora videntur timentibus, eadem non tam animadvertuntur in pace. In metu et periculo cum creduntur facilius, tum finguntur impunius. Cic. de Divinatione l. 3.

Alios timor sibi reddit, alios vehementius perturbat et in dementiam transfert. Inde inter bella erravere lymphatici: nec usquam plura exempla vaticinantium invenies, quam ubi formido mentes religione mixta percussit. Senec. nat. quæst. l. VI, 29.

(2) Montaigne appelle l'imagination la folle du logis.

Il n'y a pas d'exemple plus remarquable des effets de l'imagination que celui qui est rapporté par Voltaire (prix de la justice et de l'humanité, art. 22): » Mme de Chauvelin, mariée en secondes nôces avec La Pivardière, est accusée de l'avoir fait assassiner dans son château. Deux servantes ont été témoins du meurtre. Sa propre fille a entendu les dernières paroles de son père: Mon Dieu: ayez pitié de moi! L'une des servantes malade, en danger de mort, atteste Dieu en recevant les sacremens de son église, que sa maîtresse a vu tuer son maître. Plusieurs autres témoins ont vu les linges teints de son sang: plusieurs ont entendu le coup de fusil par lequel a commencé l'assassinat. Sa mort est avérée: cependant il n'y avait eu ni coup de fusil tiré, ni sang répandu, ni personne tué. Le reste est bien plus extraordinaire. La Pivardière revient chez lui; il se présente aux juges de la province, qui poursuivaient la vengeance de sa mort. Les juges ne veulent pas perdre leur procédure; ils lui soutiennent qu'il est mort, qu'il est un imposteur de se dire encore en vie, qu'il doit être puni de mentir ainsi à la justice; que leurs procédures sont plus croyables que lui. Ce procès criminel dure dix-huit mois avant que ce pauvre gentilhomme puisse obtenir un arrêt comme quoi il est en vie." Il faut avouer que le fait paraîtrait peu croyable, s'il n'était pas aussi précisé quant aux personnes et aux circonstances; au reste, toutes les croyances superstitieuses de nos bons vieux pères étaient basées sur des illusions de cette nature. Il n'y avait pas un vieillard dans les campagnes qui n'eût vu quatre ou cinq spectres dans sa vie; et on trouve encore des personnes qui se rappellent fort bien d'avoir reçu la visite de quelque mort de leur connaissance.

inde non raro accidit, ut inter plures personas, quæ simul turbam dimicantem viderunt, diversæ diverso modo rem enarrent. Quapropter judex non ante testimonium aliquod probabit, quam certior fuerit factus, non solum testem omnibus facultatibus ad illum factum recte percipiendum necessariis fuisse instructum, sed etiam nullam causam obstitisse, quominus illas facultates justo modo exerceret, et tempore intermedio eum ad conservandam facti notitiam fideli memoria usum esse, et denique ipso depositionis momento integra mente gaudere ad palam faciendum illud quod interiore animo reconditum est.

§ 21.

De veri dicendi voluntate.

Postquam judex nullam causam in teste deprehenderit, cur decipi potuisse videatur, examinare debebit, an nulla ei sit, cur alios decipere velle sit suspicandus. Quamvis enim non sequatur ex eo, quod quis mentiendi causam habet, eum ideo mentiri, tamen gravis inde suspicio oritur contra illum in quo talis causa occurrit, et eo gravior, quo sæpius homines eâ causâ ad mentiendum impelli experientia docet. Sed ex adverso, si nulla testem causa incitare videbitur, cur alios in errorem conjiciat, dignus erit existimandus, cujus fidei fides adhibeatur, quia sine causa mentiri contra naturam est. Nec si quis forte mentitur quod ita sibi placet, vel quod ita consuevit, ideo dicendum est, eum sine causa mentiri; quippe causa mentiendi in eo casu est animi improbitas, vel prava mentiendi consuetudo. Quanquam ne improbissimum quidem hominem facile crediderim perjurii pœnæ ultro se exponere, si ceteroquin nulla peculiari causa ad falsum testimonium dicendum impellitur (1); attamen non illud mihi volo, ut testi improbo atque honesto perinde credatur. Multum abest. Absurdum enim foret, eodem ordine illos habere, quos egregia virtus, probata vita, et eximium veri studium commendant,

(1) La volonté de mentir tient à deux causes : 1° l'existence d'un motif séducteur, c'est-à-dire, d'un motif qui se rapporte à l'intérêt du témoin ; 2° l'existence d'une habitude qui le dispose à céder à cet intérêt, habitude d'improbité. Benth. L. 1, C. IX.

quam qui turpem vitam degunt, vel propter flagitium condemnati sunt, vel infamia notati, vel de falso convicti: sed istorum demum testimonia tanquam vehementer suspecta, non vero tanquam irrita consideranda esse existimo (1).

Ea autem quæ homines ad falsum testimonium in judicio dicendum specialius impellere solent, plerumque hæc duo sunt: sui studium cuique a natura inditum, et bonus vel malus in reum affectus. Prior suspicionis causa adest, sive testis ex falso testimonio lucri aliquid consecutus aut consecuturus sit; vel ex vario judicii exitu aliquam utilitatem sperare possit, sive ex vero testimonio mali aliquid metuat, ut fit, quum a testimonio contra reum vel in ejus favorem dicendo præ timore vel reverentiâ impeditur, vel si illud quod verum est, sine inculpatione suî declarare non potest. Posterior autem causa quæ judicem adversus mendacium suspicacem esse jubet, tunc locum habet, si testimonium procedit ab eo quem reus secum aliquo necessitudinis, parentelæ aut gratiæ vinculo conjunctum agnoscit, veluti a parente, a cognato, ab amico, a benefactore; vel contra ab eo quem reus propter inimicitias, invidiam, zelotypiam, aut vindictæ cupidinem infestum sibi habet; quia timendum est, ne tales homines judicem velint decipere, vel ut poena scelestum eximant, vel ut perniciem innocenti afferant.

Hæc tria itaque sunt, quæ hominis naturam ad veritatem propensam corrumpunt, consueta pravitas animi, privati commodi spes aut incommodi metus, et benignus vel malignus erga reum affectus. Si nulla ex his causis in teste apparet, credendum est, eum revera idem in animo quam in lingua habere, quia homo sponte conscientiam sequitur, et dicta cogitatis accommodat, nisi aliquâ causâ in contrarium trahatur. Sin omnes causæ simul concurrunt, ut judicem decipiendi voluntas in eo excitetur, ejus testimonium in summam suspicionem cadit. Nec omnes

---

(1) L. 2, ff. de test. In testimoniis autem dignitas, fides, mores, gravitas examinanda est: et ideo testes qui adversus fidem suæ testationis vacillant, audiendi non sunt.

L. 3, pr. ff. de test. Testium fides diligenter examinanda est. Ideoque in personâ eorum exploranda erit inprimis conditio cujusque; et an honestæ et inculpatæ vitæ, an vero notatus quis, et reprehensibilis; an locuples vel egens sit, ut lucri causâ quid facile admittat.

quidem mentiendi causæ eodem gradu suspicionem movent. Sed ea causa magis suspecta habetur, quæ vehementius animos solet exercere, et proinde proprium commodum magis quam specialis erga reum affectus, affectus erga reum specialis magis quam generalis consuetudo (1).

Ex his principiis omnes quæstiones solvi posse reor, quæ circa testium fidem moventur. Inde itaque jam intelligitur, cur delatori sit diffidendum. Nam per ipsam delationem delator satis ostendit, se maligne erga reum esse affectum. Inde etiam patet, cur ea regula tam generaliter recepta sit, *neminem in suâ causâ testem esse posse* (2). Nam valde timendum est, ne ille qui de se testatur, sui studio judicem decipiat. Inde denique apparet, cur socius criminis contra socios non audiatur. Nam omnia quæ testimonii fidem labefactant, in eo maxime occurrunt: detestanda improbitas, scelere coarctata necessitudo et proprii criminis celandi studium.

§ 22.

De verâ elocutione.

Tertia superest causa quæ ad testimonii veritatem requiritur, scilicet vera elocutio, sive legitimus verborum usus. Parum enim est, testem veram facti intelligentiam et veri dicendi voluntatem habere, si iis verbis utitur quæ proprio sensu accepta aliud significant, quam quod per ea significari vult. Nam testantis mentem judex non cognoscit nisi ex verbis quibus testis eam manifestat, ita ut, si manifestatio falsa est, non possit judex veram mentis manifestatæ cognitionem habere; atque hæc veri aberratio tanta esse potest, ut ea quæ judex existimat cum testantis mente non solum non plene conveniant, sed ab ea prorsus abhorreant. Hoc autem fit, si testis proprio sermoni alienum sensum affectat, vel si ea quæ

---

(1) Haud ignoro aliquando fieri, ut testis privatas utilitates speciali erga reum affectui vel specialem affectum improbitatis consuetudini postponat. Sed hæc raro eveniunt et ex indole testis cognoscenda sunt. Ea expono quæ plerumque fiunt, non quæ semper, et quæ intra naturæ ordinem, non quæ extra naturam obtinent.

(2) L. 10, C. de test. Omnibus in re propriâ dicendi testimonii facultatem jura submoverunt.

judex ab ipso sciscitatur, secus accipiens, affirmando respondet, quum negare, vel negando, quum affirmare deberet; vel si denique simpliciter affirmat aut negat, aliquid subaudiendo quod negationis aut affirmationis sensum atque vim prorsus immutet (1). Hæc tamen erroris species multo infrequentius occurrit et facilius detegitur, quam quæ ex intellectûs aut voluntatis vitio procedunt. Prudentem et exercitatum judicem verborum obscuritates atque ambages rarissime decipiunt. Nam si testem paululum hæsitanti, aut ancipiti, aut concisiori modo respondere sentit, eum variis atque iteratis quæstionibus urget atque adjuvat, ut ea quæ jam dixit, aliis verbis confirmare possit, si confirmanda sunt, aut, si corrigenda, corrigere, et cogitationem suam fusius explicare et clariori luce exponere, donec de ejus mente nullum dubium supersit.

Ceterum, si testes alia lingua loquitur, quam judex, vel linguæ usu penitus orbatus est, adhibentur interpretes jurati, probata scientia et religione, quorum officium est judicis interrogationes ad testem, et testis responsa ad judicem transmittere (2).

§ 23.

De excludendis testibus secundum rationis principia.

Jam tria exposui elementa quibus omnis testimonii veritas necessario absolvitur, et quibus de causis singula deficiant, ostendi. Ex his autem causis, aliæ testi, aliæ testimonio inhærent, ita ut illæ etiam ante testimonium cognosci, hæ tantum ex ipso testimonio apparere possint. Sic

---

(1) Dans un bailliage de Bar, en 1768, un vieillard, un père de famille, nommé Martin, fut condamné à périr sur la roue; et une expression équivoque, mal comprise, fut une des principales causes de sa mort. Il était accusé d'un meurtre et d'un vol commis à quelques pas de sa maison. Un témoin du meurtre fut confronté avec lui, et dit: ce n'est pas là l'assassin. — Dieu soit loué! s'écria le vieillard innocent, *en voici un qui ne m'a pas reconnu.* Le juge interprète ces paroles comme un aveu de crime. Il crut qu'elles signifiaient: je suis coupable, et on ne m'a pas reconnu. Elles signifiaient tout le contraire; mais la sentence fut portée, etc., etc. Peu de jours après son exécution, son innocence fut reconnue. (*Voltaire*, Essai sur les probabilités en fait de justice. *Politique*, tome 2.)

(2) Art. 332 et 333 C. d'instr. crim.

necesse non est, testimonium jam esse prolatum, ut cognoscatur testem suspecta esse intelligentia aut fide; sed, an perspicue, an simpliciter, an sine dubitatione loquatur, affirmare judex non potest, nisi eum ante audiverit loquentem. Quid ergo faciet judex, si testem oblatum aliquâ suspicionis causâ laborare sentiat? An eum prorsus excludet, vel potius ita admittet, ut ab ejus quidem testimonio diffidat, sed tamen illud sequatur, si erroris aut mendacii probabilitatem contraria diluit probatio.

Quod ad me attinet, illorum opinionem sequi non dubito, quibus nimis generaliter scriptum fuisse visum est, idoneos testes admitti, non idoneos penitus rejici debere (1). Scilicet periculum esse aiunt, ne tales testes admittendo, judex facile decipi se patiatur. Sed quanto magis timendum est, ne ipsos rejiciendo pœna sæpius delinquentes fallat, et scelesti, sub imprudenti legum tutela, secura et damnosa impunitate fruantur (2). Si omnes testes removeas, in quibus cognita aliqua suspicionis causa existit, quid est aliud, quam si promiscuam concedas licentiam omnia delicta coram testibus illis committendi, et solemniter proclames, omnibus delinquere volentibus impune fore, modo ne coram illis delinquant, quos lex in testimonium admittit, et scelestis non magis a teste non idoneo, quam a parietibus murorum esse timendum? Sed, dicet aliquis, an infantiæ propior, an infamiâ notatus, an delator, an inimicus erit audiendus? Quidni? Admittatur sane, modo judex cognoscat eum testem esse infantiæ propiorem, infamiâ notatum, delatorem, vel quemlibet reo infensum. Imo quo magis ejus fides, quo magis ejus scientia erit suspecta, eo minus erit periculum, ne judex ejus testimonio deci-

---

(1) Consentit Cremani, cap. 24, § 1 et 3.

(2) Dans combien de circonstances le système trop minutieux de la capacité des témoins rendrait-il impossible la preuve d'un délit! Un crime, par exemple, commis dans une prison ne peut avoir pour témoins que des hommes qui sont *sub judice*; un crime commis sur les galères ou dans des lieux de débauche, ne peut avoir pour témoins que des forçats ou des femmes de mauvaises mœurs; un crime commis par un mendiant ne peut d'ordinaire avoir pour témoins que d'autres mendiants. Des hommes qui sont *sub judice*, des forçats, des femmes publiques, des mendiants devront-ils être exclus du droit de rendre témoignage sur un délit commis en leur présence? Si l'accusateur peut montrer qu'ils n'ont aucun intérêt d'altérer ou de trahir la vérité, pourquoi ne pas les admettre à fournir une preuve légale? *Filangieri*, chap. 15, note à la règle 1 de jurisp.

piatur, quia eo magis a deceptionis periculo cavebit. Quid diceres de eo qui oculos sibi erueret, ne ipsorum errore forsitan falleretur? At si testes judici adimis, oculos ei excidis (1). Quamobrem generaliter statui velim, ut omnis testis ad testimonium dicendum admitteretur, quantumvis probabilis errandi aut mentiendi causa in eo appareret: cæterum judici relinqueretur potestas ejus fidem et scientiam pro religione sua et inspectis omnibus testimonii circumstantiis expendendi (2).

Hæc tamen regula, quemadmodum omnes quæ in jure criminali secundum rationis principia valent, toties cessat, quoties servata, saluti et securitati publicæ damnosior quam utilior foret. Hæc autem exceptio ad triplicem personarum ordinem spectat: 1.° ad conscientiæ moderatores, quibus maleficia sub sigillo confessionis, ut dicunt, fuerint concredita (3); 2.° ad eos quibus naturæ lex lege civili superior adversus se invicem testari vetat, ad parentes, filios, fratres, conjuges (4); 3.° ad omnes

---

(1) Les témoins sont les yeux et les oreilles de la justice. Plus cette vérité est évidente, moins on conçoit que le système d'exclusion par rapport à des classes nombreuses de témoins ait si généralement prévalu. *Benth.* L. 7, chap. 1.

(2) C'est sur des motifs frivoles et absurdes que les lois n'admettent en témoignage ni les femmes, à cause de leur faiblesse, ni les condamnés, parce qu'ils sont morts civilement, ni les personnes notées d'infamie, puisque dans tous ces cas un témoin peut dire la vérité, lorsqu'il n'a aucun intérêt à mentir. *Beccaria*, C. 8.

(3) Clariss. Haus. § 385. arrêt de cass. du 30 novembre 1810; apud Le Grav. T. 1, P. 232. (annoté dans Paillet, sous l'art. 79 du Code d'Instr. Crim.)

La loi qui rendrait la déposition du prêtre contraignable ou recevable aurait, dans sa nature, l'effet d'une loi pénale, qui, pour les cas les plus importants et particulièrement pour les cas criminels, interdirait l'exercice de la confession, puisque l'individu qui se serait confessé d'un crime s'exposerait à la conviction par le témoignage du prêtre. *Benth.* L. 7, chap. 9.

(4) Art. 322 du Code d'Instr. Crim. L. 6, C. de test.

Bentham, L. 7. capite 10. etiam conjuges, parentes, liberos ad testimonium adversus se invicem dicendum admitti vult; sed perperam, ut ego existimo. Nam aut volentes aut coacti testimonium dicant necesse est. Si coacti, electio illis datur, utrum naturæ jura an conscientiæ legem velint infringere, utrum arma contra eos quos Deus cuique carissimos fecit præbere, an falsum veri dicendi sacramentum ferre. Si volentes, ipsorum testimonium non tanquam suspectum, sed tanquam monstrosum a legis majestate procul submoveri deberet.

Quia apud Romanos patronus erga libertum parentis loco stabat, statuitur per leg. 12, C. de test. « Libertorum adversus patronos illicitas atque improbas voces pœnæ objectione præcludi: » atque ita, ut non solummodo sponte prodire non audeant, sed ne vocati quidem in judicium » venire cogantur ».

quos ipsa lex civilis secreta reticendi necessitate astringit, ut medicos quoad facta eorum fidei, vi muneris et officii, quo funguntur, commisssa, et advocatos ac notarios, quoad facta sibi sub muneris sui fide a clientibus manifestata (1).

Ita secundum principia rationis. At jure Romano creberrimæ testium exclusiones occurrunt, quas, ut optime potero, exponere sequenti paragrapho conabor.

§ 24.

De exclusis testibus apud Romanos.

Testium audiendorum facultas multo angustius apud Romanos, quam quod recta ferebat ratio, erat restricta. Non solum enim excludebantur illi quos excludendos esse diximus, et quos nec volentes nec vocatos audire licebat, quia voces eorum impiæ atque improbæ existimabantur, sed etiam illi, quorum testimonia tanquam minus idonea, et fides pro suspecta habebatur. Denique etiam legis favor multos a dicendo testimonio excusabat, quibus invitis denunciari non poterat, ut testimonium in judicio ferrent.

Paucissima eorum nomina qui in prima classe accensendi sunt, in superiori paragrapho retuli, nec quidquam de illis superest dicendum. Sed illorum numerus qui removebantur tanquam non idonei, latissime patebat Nam quidam, ait Callistratus (2), propter reverentiam personarum, quidam propter lubricum consilii sui, alii vero propter notam et infamiam vitæ suæ, admittendi non sunt ad testimonii fidem. Arcebantur itaque propter ætatem, quâ facilius videbantur fallere et falli, impuberes et viginti annis minores (3); propter infamiam juris aut facti et vitæ turpitudinem, illi qui ad bestias, ut depugnarent, se locaverant; qui

---

(1) Art. 378 C. P. Clariss. Haus. § 385. — (Merlin, Répert. 1.° Disposition.) — Contra Le Grav. T. 1; P. 236 et Bentham, L. 7, cap. 12.

L. ult. ff. de test. Mandatis cavetur ut præsides attendant, ne patroni in causa, cui patrocinium præstiterunt, testimonium dicant.

(2) L. 3, § 5, ff. de test.

(3) L. 3, § 5, et L. 20 ff. de test.

judicio publico damnatus erat; qui in vinculis aut custodia publica jacebat; quæ palam quæstum fecerat; qui ob testimonium dicendum aut non dicendum pecuniam accepisse judicatus vel convictus fuerat, denique omnis adulterii, repetundarum, vel carminis famosi damnatus (1). Porro propter boni consequendi spem aut mali perpetiendi metum, nullus idoneus testis in re sua intelligebatur (2); neque quisquam in ea causa audiebatur, unde lucri aliquid sperabat (3); neque illi quibus imperari poterat ut testes fierent (4); neque domestici inter se (5); neque servus adversus dominum, vel pro domino (6); neque socius criminis de socio, etiamsi delictum ejus generis esset, ut sine sociis vix perfici potuisse videretur (7). Denique propter animi affectum quo quis in rei favorem vel in ejus odium falsa testari posse videbatur, rejiciebantur testimonia eorum qui graves inimicitias cum reo exercebant, vel necessitudine aliqua cum ipso erant conjuncti (8), vel qui jam semel in reum surrexerant.

Tertium et ultimum genus est eorum qui volentes quidem admitti, sed nolentes cogi non poterant, quorum triplex ordo iterum distinguitur: 1.° qui reo intra sextum gradum cognati vel affines existebant (9); 2.° quibus molestissimum fuisset in judicium trahi, senes, valetudinarii, et qui non detrectandi testimonii causâ absentes erant (10); 3.° omnes qui republica impediebantur, milites, magistratus, publicani (11).

Tot et tam variæ exceptiones necessario efficiebant ut ipsa regula generalis in exceptionem, et exceptiones in regulam quodammodo transirent, et vix aliquis ad testimonium coram judice dicendum reperiretur

---

(1) L. 3, § 5 et LL. 14, 15 et 21 pr. ff. de test. Leges 14 et 15 de civilibus tantum causis loquuntur. Sed qui in civili causa testis esse nequit, is nec in criminali. Vid. Matth. cap 2, § 1.

(2) L. 10, ff. et 10, C. de test.

(3) L. 3, pr. ff. de test.

(4) L. 6, ff. de test.

(5) L. 3, C. et 24 ff. de test.

(6) L. 8, C. de test.; 7 C. de quæst. 18, § 5 et 6 ff. eod. tit.

(7) L. 11, C. de test.

(8) L. 3, ff. de test. L. 17, C. eod. Nov. 90 cap. 7.

(9) LL. 4 et 5, ff. de test. — L. 1, § 10, D. de quæst.

(10) L. 8 et 19, ff. de test.

(11) Leg. citt. 8 et 19, ff. de test.

Conferantur Matth. C. 2. — Cremani, cap. 24, § 8-20, et Filangieri, chap. 9.

testis, in quem non una vel altera caderet reprobatio. Quanto laudabilior mihi videtur D. Hadriani sententia, qui Vivio Varo, legato provinciæ Siciliæ rescribebat (1), eum qui judicat, magis posse scire, quanta fides habenda sit testibus. Quam sententiam si Impp. Romani semper habuissent ante oculos, sane meliorem hæreditatem medio ævo fuissent relicturi.

§ 25.

De exclusis testibus secundum jus hodiernum.

Jus hodiernum, quo longius a jure Romano circa testium exclusionem recessit, eo propius ad vera rationis principia rediit. Hodie nemo a dicendo testimonio excluditur præter ascendentes, descendentes, fratres, eodem gradu affines, conjuges, et delatores illos, quibus in denunciationis remunerationem pecunia lege promissa est (2). Scio equidem, etiam propter imbecillam ætatem quindecim annis minores, et ad pœnas afflictivas vel infamantes damnatos ad jurisjurandi præstationem non admitti, et quamvis a præside vi potestatis peculiaris ei concessæ in judicium, ut quæsitas præbeant explicationes, vocari possint, eorum tamen declarationes non testimoniorum, sed indiciorum loco haberi (3). Attamen multum abest, ut ea restrictior admissio exclusionis vim atque effectum sortiatur. Est tanquam solemnis admonitio, qua legislator judicem cavere jubet, ne illi quem a testimonio dicendo excludit, temere fidem adjiciat, sed quæ non impedit, quominus inde judicantis religio ad detegendam veritatem instruatur (4).

---

(1) L. 3, § 1, ff. de test.

(2) Art. 156 et 322, C. d'instr. crim. — Quæ quidem personæ eatenus tantum intestabiles sunt, quatenus vel ministerium publicum, vel pars civilis, vel reus earum testimonium recusaverit, ita ut nulla sit sententia lata, si reluctantibus partibus fuerint interrogatæ — Arg. art. 156 et 322 du C. d'instr. crim. Clariss. Haus. § 384.

(3) Art. 79 C. d'instr. crim. — 28 et 42, n° 8, C. P.

(4) De ce que l'art. 79 porte que devant le juge d'instruction criminelle, les enfans au-dessous de 15 ans pourront être entendus par forme de déclaration, et sans prestation de serment, on ne peut induire qu'il y ait ouverture à cassation, lorsqu'un enfant au-dessous de

Quanquam ne ipsos quidem condemnatos jurandi necessitate eximi velim, quippe quæ necessitas aliquando saluberrima, damnosa nunquam esse potest. Nec quia testantis fides admodum labare videtur, ideo removendum est præsidium quo ista magis firmetur, quum potius nova ad eam erigendam excogitanda forent remedia. Cæterum, quoad admonitionis effectum, eum perinde obtinebis jubendo, ut quoties testis condemnatus producetur, toties judex de ejus condemnatione edoceatur, quemadmodum art. 323 eum edoceri jubet de conditione delatoris ordinarii coram ipso testimonium dicturi.

Loquor de condemnatis, non de minoribus. Prorsus enim necesse erat certam ætatem statuere, infra quam jusjurandum exigi non posset. Aliter nulla foret ratio, cur non etiam a puero exigeretur, cum tamen maxime ridiculum et irreligiosum foret ad jurisjurandi religionem illum adigere, qui nondum ejus gravitatem intelligeret.

§ 26.

De requisitis testium accessoris.

1° *De jurejurando.*

Quum testimonii cujuslibet perfectio ea triplici conditione necessario absolvatur, si testis illud de quo testatur revera cognoscat, et illud quod cognoscit, ex animi conscientia declarare intendat, et quod declarare intendit, ex ejus verbis sufficienter appareat; huc omnem procedendi modum quem legislator in audiendis testibus servari præcepit, huc omnes qualitates quæ in testimonio requiri solent, huc denique omnia vitia quæ ejus imperfectionem arguunt, tanquam accessoria ad rem principalem referri et revocari debere manifestum est. Ea autem quæ jure Romano et hodierno in audiendis testibus maxime requiruntur, duo sunt; 1° ut

---

15 ans a été entendu dans les débats, comme témoin avec prestation de serment. (Cass. 2 janvier 1818. Sirey, t. 28, p. 161.)

Voyez aussi un arrêt rendu par les sections réunies sous la présidence du ministre de la justice, le 3 décembre 1812. — Denevers, 1816, p. 537.

testis, antequam testimonium perhibeat, jurisjurandi religione se obstringat (1); 2° ut vividâ voce testimonium ferat (2).

Jusjurandum ideo a testibus exigitur, ut illius cui nihil arcanum est, et qui intima hominum viscera scrutatur, præsens et vivida cogitatio, veri dicendi voluntatem in iis quam maxime excitet; cujus vis in eo sita est, quod vulgo existimatur, Deum severiores pœnas ab eo esse repetiturum, qui ad fidem mendacio conciliandam ejus nomine abutetur, quam qui simplici affirmatione falsum pro vero venditabit. Utrum ea opinio solido fundamento nitatur, necne, illud ad æstimandam jurisjurandi efficaciam parum refert. Sufficit, eam opinionem vulgo existere, et sua vi homines a falso dicendo plerumque avertere. Non dico, eum qui ista opinione erit imbutus, numquam veritatem mendacio posthabiturum. Aliquando enim nostræ libidines adeo nos exagitant, ut nullus religioni locus supersit. Sed in plerisque casibus ille qui nullâ vere singulari causâ abripietur, etiamsi ad mentiendum propensus sit, Divinam vindictam in se non arcesset, ut innocenti noceat vel nocenti faveat.

Cæterum, quoniam omnis vis quæ jurijurando ad eliciendum verum testimonium inest, ex ea, quam dixi, formidine oritur, ubi hæc cessat, etiam illa cesset necesse est. Si Mahometanum cogere velles, ut per Christum, aut Christianum, ut per Mahometum juraret, certe pro eo illud jusjurandum non magis quam simplex affirmatio valeret (3). Quamobrem oportet, ut cuique pro suo ritu Deum testari liceat; et eamdem ob rationem illi quibus religionis, quam sectantur, præcepta interdicunt, quominus

---

(1) Priusquam testes vel defendendi rei causa, vel contra eum appellati, ad testimonium exhibendum admittantur, jurejurando sub pœna nullitatis coram judice se obstringere debent, ut omnem veritatem et nihil nisi veritatem dicant, et in causis criminalibus proprie sic dictis, ut sine odio et metu loquantur. Art. 75, 155, 189 et 317, C. d'instr. crim. — L. 9, C. de test. Haus. § 386.

(2) Les témoins déposeront *oralement*, art. 317 in fine.

D. Hadrianus Junio Rufino Proconsuli Macedoniæ rescripsit, *testibus* se, non *testimoniis* crediturum. L. 3, § 3, ff. de test. — Et infra § 4, alia est auctoritas *praesentium* testium, alia *testimoniorum* quæ recitari solent.

(3) Aucune loi ne défend que des Juifs, témoins dans une enquête, prêtent leur serment selon leur rite judaïque. (Cass. 12 juillet 1810. — Journ. du pal. T. 27, p. 436. — Den. T. 8, p. 270. — Sir. T. 10, p. 329).

jurejurando se obstringant (veluti illi qui Quackers dicuntur) etiam sine illa solemnitate admittendi sunt, modo sancte promiserint, se omnem veritatem et nihil nisi veritatem esse dicturos (1).

§ 27.

De testibus coram interrogandis (2).

In hoc requisito, ut testis coram interrogetur, et ad singulas quæstiones singula responsa dare cogatur, plurimum præsidii ad experiundam testimonii veritatem inest. Quacumque ex parte testimonium deficiat, ejus vitium interrogationis ope plerumque detegitur. Si testis bona fide in errore versatur, et verum credit quod falsum est, judex eum examinando, et unde ad ejus facti quod refert, cognitionem pervenerit, inquirendo, erroris causam ipsumque errorem facile deprehendit. Si falsa aut inutilia respondendo veritatem celare et judicem decipere conatur, mox eum interrogator elinguem reddit, et eo deducit, ut se ipse prodat et verum invitus fateatur, vel denique ipsum sibi opponit, ut mendacii teneatur manifestus. Sin vero testis mentem suam ambiguo vel improprio sermone reddit, tunc eum admonendo, adjuvando, eamdem quæstionem sub variis formis proponendo, judex verborum ambages tollit, et veritatem ex ejus visceribus quodammodo eruit (3). Affirmare igitur non dubito, testium interrogationem ad illustrandam judicis conscientiam multo magis quam jusjurandum conferre, quum hujus utilitas in eo tantum

---

(1) Cass. 28 mars 1810. — Haus. § 386.

(2) Matth. C. 4, § 1 et 9.

(3) C'est par l'interrogatoire et seulement par là qu'un témoignage trop vague sera particularisé, et entouré de tous les détails caractéristiques; c'est par l'interrogatoire qu'un témoignage indistinct sera rendu précis, et qu'on le fera sortir de tous les nuages dont il était enveloppé. C'est par l'interrogatoire et seulement par ce moyen, qu'un déposant de mauvaise foi est forcé d'abandonner successivement tous ses postes. — Bentham, l. 2, ch. 3.

Il n'y a pas de cas imaginable où la faculté d'interroger soit un objet d'indifférence absolue; pas même avec le témoin le plus vrai, le plus circonspect, le plus éclairé; pas même avec celui qui a l'intérêt le plus direct dans la cause. Il a encore besoin d'être interrogé pour mettre au jour des circonstances dont l'importance lui échappait, et il faut l'intelligence d'un interrogateur expert pour aider la sienne. Benth. l. 2, ch. 8.

versetur, quod veri dicendi *voluntatem* in nobis soleat excitare, interrogationis vero experimentum non solum ad voluntatem, sed etiam ad intelligentiam et elocutionem, id est, ad omnes causas ex quibus testimonii veritas dependet, pertineat.

Quæ quum ita sint, legislatori hodierno non possum assentiri, qui jurijurando majorem vim atque auctoritatem quam interrogationi tribuit, quippe qui in exigenda prioris solemnitate tantam adhibuerit severitatem, ut uno vel altero ex verbis lege statutis omisso, tota sententia quæ intervenerit, absoluta nullitate laboret (1); eamdem vero nullitatem statuere neglexerit propter omissam interrogandi curam, sine qua nescio an judex aliquem secura conscientia condemnare possit (2).

§ 28.

De qualitatibus testimonii internis.

Præter illa duo requisita quæ ad formam testimonii externam pertinent, alia internam ejus indolem afficiunt, quæ tamen, ut monui, ad tria illa capita, intelligentiam, voluntatem et elocutionem, referri possunt, et ideo tantum requiri solent, ut ex iis cognoscatur, utrum priora adsint, necne.

In primis illud est, in quo magna auctoritas ad faciendam fidem versatur, ut testimonium sit determinatum et talibus circumstantiis munitum, unde judex ejus veritatem possit experiri. Quamdiu simpliciter

(1) Le serment prêté par des témoins de dire la vérité et rien que la vérité, ne satisfait point à l'art. 317, qui ordonne le serment de dire *toute* la vérité; en promettant de dire la vérité, rien que la vérité, on ne promet pas en effet de ne pas faire de réticences et de dire toute la vérité. Cass. 29 mai 1813. Bulletin des arrêts.

Le vœu de l'art. 317 n'est pas encore rempli quand les témoins ne prêtent pas le serment de parler sans haine et sans crainte. Cass. 1 et 2 juillet 1813. — 9 octobre 1817. Den. 1817, p. 584. — Sirey, t. 18, p. 16.

(2) L'art. 317 n'attache pas indistinctement la peine de nullité à l'inobservation de chacune de ses dispositions, mais seulement à l'inobservation de celle qui prescrit la formalité du serment qui doit être prêté par les témoins; d'où il suit que le défaut d'entendre *oralement* les témoins ne peut aux termes de l'art. 408 donner ouverture à cassation. — Cass. 14 avril 1815. Den. 1815, p. 293.

affirmatur, hominem a Titio fuisse occisum, etiamsi centum testes idem afferrent, nondum adesset probatio, neque tali fundamento judex Titium tanquam cædis auctorem posset condemnare. Nec, si Belgam occidisse dicitur, aut Gallum, juvenem aut senem, hominem magnæ aut parvæ staturæ, testimonium adhuc satis erit determinatum. Sin adjiciatur Sempronium fuisse occisum, multum quidem profeceris: nondum tamen omne punctum eris consecutus. Quonam tempore occidit, quo anno, quo mense, quâ die, quâ horâ, quo in loco, an in domo, an in horto, an in apertâ viâ? — Occidit horâ septimâ in horto Tusculano. — Sed eâ ipsâ horâ in foro cum Caio familiater conloquebatur: ergo deciperis. — Vidisti Titium Sempronii cæde cruentatum, furentem, torvos oculos versantem? Sed modo dixeras, cædem obscura nocte fuisse perpetratam: ergo contraria loqueris, mentiris (1).

Requiritur 2° ut testimonium sit clarum et perspicuum. Nam ante omnia probe intelligere debet judex quænam testimonio contineantur, antequam testimonio fidem adjiciat. Quoties itaque confusa et indistincta narrantur, verum testimonium non adest; sed quærendum est, unde illa confusio oriatur, an ex errore, an ex prava voluntate, an ex elocutionis vitio. Si ex errore, ignoscendum; si ex voluntate, sæviendum; si ex elocutione, loquenti instandum est, ut ea quæ in animo sunt, clariori luce exponat (2).

3° Necesse est, ut testimonium neque de industriâ meditatum, neque imprudentiâ festinatum sit. Multum in ea re interrogantis judicio et religioni necessario relinquendum est. Nam si testantis voluntas erit suspecta, judex eum urgere debebit, ut statim et ex tempore respondeat, ne dato ad respondendum spatio suas fraudes male instruat et responsa ad decipiendum componat. Sin testis ille erit, cujus intelligentiæ magis quam voluntati sit diffidendum, tempus necessarium illi erit concedendum, ut ea quæ vidit vel audit, sed intervallo temporis aliquantum oblitterata sunt, in mentem possit revocare et justo ordine exponere (3).

Idem quoad suggestionem valet: quæ adesse dicitur, quando a teste

---

(1) Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quaudo? Cf. Bentham, l. 2, cap. 3.
(2) Cf. Bentham, l. 2, c. 3.
(3) Cf. Bentham, l. 2, c. 3.

quæritur, non *quid sit*, sed *anne ita sit*, ita ut interrogatio responsum contineat. Hæc autem interrogandi forma tam ad detegendam veritatem, quam ad adjuvandas testium fraudes maxime idonea videtur. Propriâ enim cujusque experientiâ satis notum est, interdum evenire, ut ad factum quoddam nobis in memoriam revocandum alieno auxilio egeamus; dum alia ex parte non raro fit, ut judex responsa testi suggerendo, facilem illi præbeat occasionem sua mendacia cum veritate componendi, ne illa per hanc fiant manifesta. Quare ipsa ratio suadet, ut istiusmodi suggestionibus prorsus abstineatur, nisi ex iis magna veritatis lux oriunda, et interrogati fides minime suspicanda sit (1).

§ 29.

De auritis testibus.

Initio hujus partis (Tit. 1, § 17) duplex in omni testimonio instituendum esse judicium monui, alterum de fide quam testis meretur, alterum de relatione inter testem et rem quæ in testimonium venit. Hactenus de priori vidimus, nunc de posteriori pauca dicenda sunt.

Relatio inter *testem* et *rem* de quâ testatur, modo *immediata* est, modo *mediata*; immediata, si testis illud de quo refert propriis sensibus percepit (testis *oculatus*); — mediata, si de auditu tantum vel de opinione sua testatur (testis *auritus* et testis ex *credulitate*). In testi-

---

(1) Suggérez à un témoin honnête un fait qu'il oublie, un nom, une circonstance, vous reproduisez dans son esprit toute une série de souvenirs : c'est comme le réveil d'une foule d'idées dormantes. Benth. l. 3, ch. 7.

Pour un faux témoin, la connaissance de tous autres faits que ceux qu'il connaît est d'une nécessité indispensable : son fonds d'information ne saurait être trop grand, il ne peut même jamais l'être assez. Pourquoi? parce que chaque fait vrai, qui a un rapport sensible avec le cas en question, présente un écueil sur lequel ces faits faux iront se briser, s'il ne le voit pas. Benth. l. 2, ch. 3.

Voyez les réflexions de l'avocat-général Servan, *sur les interrogatoires* dans l'affaire de Vocance, 2[d] vol. des œuvres choisies, p. 109, 110 et 112.

L. 1, § 21, ff. de quæst. » Qui quæstionem habiturus est non debet specialiter interrogare, » an Lucius Titius homicidium fecerit, sed generaliter quis id fecerit. Alterum enim magis » suggerentis quam requirentis videtur."

monio immediato, testificantis et testificati una est fides; in mediato, diversa. Si testem *vidisse* credimus, etiam illud quod vidit pro vero admittamus necesse est. Si duntaxat *audivisse* vel *conjectare*, absolutâ jam auditionis vel conjecturæ fide, rursus in auditionis vel conjecturæ fontem inquirendum nobis est (1).

Quoad testes auritos, ille fons sub triplici aspectu considerari potest: 1° si testis auctorem suum referat, et auctor ille in judicium vocari possit; 2° si auctor designatus, id est, ille ex quo testis productus se audivisse testatur, quâlibet de causâ in judicium vocari non possit; 3° si testis productus incerto auctore rem referat, vel de publica tantum fama loquatur. Quænam fides in singulis illis casibus testi aurito adjicienda sit, paucis videndum.

1° Si auctor ex quo testis productus se audivisse declarat, in judicium vocari poterit, vocetur (2). Semper enim testimonio immediato plus fidei quam mediato inest. Si ipse vocatus rem ex alio audivit, hic rursus vocetur, et sic per omnes testium auritorum gradus eatur, donec ad stirpem erit perventum, seu ad testem illum qui se vidise testetur, et cujus fides mediis ordinariis poterit explorari.

2° Si testis oculatus produci non poterit, auriti depositio summa cum diffidentia accipiatur. Nam omnia quæ testimonium immediatum falsum efficiunt, in testimonio mediato duplici numero occurrunt, et quidem eo graviora, quod ad tollendam vel detegendam posterioris falsitatem eadem remedia adhiberi nequeunt, quam in priori. Exemplum perspicuitatis causâ sumam — Titius testatur, se factum aliquod ex Sempronio audivisse: Sempronius decessit. In eo casu videamus, quotuplici modo factum de

(1) Matth. C. 5, § 8. »Quid si testes auriti producantur, non oculati? Plures utique exiget judex, quoniam pluris est oculatus testis unus quam auriti decem. Qui audiunt, audita dicunt: qui vident, plane sciunt.

(2) Cremani, C. 25, § 12. — Quid igitur si testes de gestis quædam deponant quæ vidisse se negant, sed tamen audivisse fatentur? Cum non satis liqueat num fide digni sint qui rem hisce testibus narrarunt, hujusmodi testes minus idoneos vel etiam testes secundæ notæ cum Senecâ vocarem (L. 4, natural. quæst.). Nec tamen placet quorumdam sententia aientium eos omnino repellendos esse. Vocandi in jus a quibus testis se audivisse dicit; si isti non possunt produci, præter ejusdem testis probitatem, accurate expendendum est, quæ sit opinio multitudinis de eorum fide a quibus ille se audivisse dicet.

quo Titius testatur a vero possit recedere. 1° Fieri potest, ut Sempronius illud quod a Titio refertur, prorsus non dixerit, eo magis quod Titius falsum testimonium dicendo, non habet quod timeat, ne mendacii convincatur (1); 2° fieri potest, ut illud non eodem, quo refertur, modo dixerit, quum non raro accidat, ut verba alio sensu accipiantur, quam dicta sunt. 3° Etiamsi supponamus, Titium Sempronii verba eodem, quo accepit, modo referre, fieri potest, ut Sempronius ea cum animo a veritate alieno pronunciaverit, quum sæpe familiariter loquentibus etiam sine nocendi consilio quædam præter cogitationem facile excidant, unde nullum malum oriri posse suspicantur, quæ tamen instante et interrogante judice, et reorum innocentia periclitante, et imminente lege adversus perjuros armata, jurejurando firmare abnuerent. 4° Fieri potest, ut Sempronius in percipiendo facto ipse erraverit, quum tamen neque ex ejus persona, neque ex circumstantiis, in quibus factum percepit, cognosci possit, an aliqua erroris causa in eo exstiterit.

Easdem ob rationes, et quidem a fortiori, rejiciendum est testimonium eorum qui factum incerto auctore referunt, vel de publica tantum fama testantur. Quis enim nescit, quam levi fundamento popularis fama soleat inniti, quot fabulæ vulgi studiis differri et publica fide recipi? Exoritur in civitate rumor, exsurgit, crescit, discurrit. Primus se *suspicari* dicebat, alter eum *affirmasse* ait, tertius *vidisse*. Mox nomen auctoris prætermittitur; adduntur circumstantiæ, adornatur fabula, dubitatio unius hominis fit publica fides, et judex publica fide obcæcatus innocentem ad supplicium rapit (2).

(1) Le danger de fraude des témoignages inoriginaux consiste à rendre un faux témoignage, avec la certitude qu'on ne peut lui appliquer les épreuves qui font la sûreté du témoignage direct. — Benth. l. 6, ch. 1.

(2) Qui de nous, s'il veut y penser, n'a point vu quelquefois le cours rapide de la calomnie? Enfant aujourd'hui, elle est géant demain : tel méchant jette sur la terre un germe de calomnie avant son sommeil, et s'étonne lui-même, à son réveil, de la voir menacer la tête de la plus haute sagesse. — Servan, Plaidoierie de Vocance, 2d vol. p. 66.

Dans une circonstance qui agite fortement les passions, une ville se remplit de clameurs; d'abord discordans, acquièrent peu-à-peu une sorte d'uniformité; l'histoire s'arrange, la foi des uns forme la foi des autres; c'est une épidémie de témoignage; le doute disparaît et la réunion des échos acquiert la force d'une preuve. Benth. l. 6, ch. 5.

§ 30.

De testibus ex credulitate sive ex opinione, et de artis peritorum relationibus (rapports d'experts).

Testes ex credulitate vocabantur olim illi, qui a judice interrogati, non *scire*, sed *credere se* respondebant. Jam vero si quæritur, an judex illud quod testis credit, pro vero possit assumere, idem est ac si quæratur, *an judex aliorum judicium possit sequi*, vel hoc: *an judex, reservatâ sibi sententiâ, judicandi partes aliis possit mandare*, vel denique hoc: *an testis tanquam idoneus judex possit considerari*: quæ quæstio absurditatem involvit (1).

An itaque testis qui *credere se* dicet, statim ideo erit rejiciendus? Minime. Quemadmodum enim multorum ea est temeritas et superbia, ut scire se profiteantur quæ nusquam viderunt vel audierunt, sed animo tantum præsumunt, ita quorumdam tanta est modestia et religio, ait Matthæus, ut et cum certo sciant rem ita se habere et ex animi sententia loquantur, tamen dicant *videri sibi* (2). Quare quocumque testis respondeat modo, judex eum plane admittat, sed admittendo in causam inquirat, cur ita existimet, et, hâc demum cognitâ, judicet an ita sit

---

Après avoir raconté les progrès de l'opinion dans les croyances les moins vraisemblables, Montaigne conclut par une observation dont on ne peut méconnaître la vérité : » Les premiers, dit-il, venant à semer leur histoire, sentent par les oppositions qu'on leur fait, où loge la difficulté de la persuasion, et vont calfeutrant cet endroit de quelque pièce fausse. L'erreur particulière fait premièrement l'erreur publique, et à son tour l'erreur publique fait l'erreur particulière. Ainsi va tout ce bâtiment, s'étoffant et se formant de main en main; de manière que le plus éloigné témoin est mieux informé que le plus voisin ; et le dernier informé, mieux persuadé que le premier." — Montaigne, l. 3, ch. 2.

(1) Cremani, c. 25, § 11. — Probabilis ea scientia non habebitur, quæ nititur argumentis a teste institutis vel conjecturis quibus ipsa indulget. Hæc enim et similia si testibus permittantur, proximum est ut testis partes atque jura eadem fere ac judicis, accusatoris et defensoris esse dicamus.

(2) Matth. c. 4, § 12. — Cicero, l. 4, Acad. quæst. et pro M. Fonteio.

existimandum, necne (1). Dicis te credere Titium a Caio fuisse occisum. Sed quo facto inductus, quâ ratione, quo fundamento? Si nullam affers probabilem causam cur ita credas, rejicio tuum testimonium, vana loqueris, nihil dicis (2). Sin factum aliquod allegas unde illam, quam profiteris, opinionem animo informaveris, assumo tuæ opinionis fundamentum, sed ita assumo, ut ex tuo fundamento meum ipse judicium instituam.

Fieri tamen potest, ut judex aliorum judicio ad proprium judicium instituendum prorsus indigeat, scilicet in illis rebus quæ non nisi secundum peculiaris cujusdam artis regulas dijudicari et æstimari possunt. Tunc enim judici non solum data est facultas, sed imposita obligatio artis illius peritos adhibendi, eorumque judicio utendi (3). Sic in comparatione litterarum vocantur litteris experti, qui judicent, an litteræ eâdem manu videantur conscriptæ. Sic medicorum perinsignis in judicando usus (4). Attamen, ut testium, ita peritorum fidem judex ea tantum lege sequetur, si debitæ solemnitates circa eorum auditionem vel delegationem fuerint adhibitæ, et si nullam vel eorum personis, vel eorum testimoniis aut relationibus inesse videat rationem, cur ipsorum fidei vel peritiæ diffidat (5).

§ 31.

De testium numero.

Si omnibus, quæ dixi, justo et legitimo modo perpensis, nulla ratio

---

(1) Matth. c. 4, § 12........ Interim ab utroque teste tam eo qui dicit *scire se* quam qui dicit *arbitrari se*, causa flagitari potest, ut explanet, quamobrem sciat aut arbitretur. — Et § 13, causæ autem licet infinitæ videantur, ad duo tamen capita referri posse videntur : vidi, audivi. Alterutram qui expressit, officio suo functus est. Cæterum præterquam quod viderit vel audiverit, argumentari testi aut conjecturâ prosequi crimen non licet, ne jus accusationis cum jure testimonii commisceatur, ut eleganter l. 4, Rhetor. ad Herenn. scriptum est.

(2) Dans l'Avare de Molière, maître Jacques accuse Valère d'avoir volé la cassette de son maître, et quand on lui demande sur quoi il le croit, il répond qu'il le croit *sur ce qu'il le croit*. Il fallait être un Harpagon pour croire maître Jacques croyant parce qu'il croyait.

(3) Art. 43 et 44, C. d'instr. crim. — Magna enim est vis ad persuadendum scientiæ, aut usûs; plerumque enim creditur iis qui experti sunt. — Cicero, Topic. § XIX.

(4) De medicis et scribendi peritis amplius dicendi infra erit locus.

(5) Clariss. Haus. § 375.

adesse videtur, cur testimonium aliqua ex parte deficiat, factum quod testimonii objectum constituit, probabile erit dicendum. Quum tamen fieri possit et non ita raro fiat, ut aliqua causa existat, interiore testantis animo recondita, quæ nobis ignorantibus testem in errorem aut mendacium abripiat, nondum ista probabilitas eum gradum consequitur quem certitudinem moralem appellant. Atque idcirco in causis criminalibus philosophi et jurisconsulti postulavere, ut judex neminem unquam unius testimonio condemnaret (1). Nec sine optima prudentiæ ratione. Nam testis unus non potest nisi secum ipse conferri. Sin vero plures adsunt, possunt primo seorsum interrogari, deinde sibi invicem opponi, ut, si pugnantia loquuntur, sua invicem mendacia et suos errores redarguant, et ex hoc conflictu, unde stet veritas, pateat (2). Quod si vero inter se consentiunt, adeo inverisimile foret, ut duo testes perspectæ fidei et cognitionis, in quibus nulla erroris aut mendacii causa pro præsenti re apparet, qui perspicua, probabilia et convenientia testantur, et quibus nulla extrinsecus probatio contraria adversatur, in unum idemque mendacium vel in unum eumdemque errorem conspirarent, ut illud in naturali rerum ordine cogitari vix posse videatur (3). Quare etiam jure Romano erat statutum, ut nullus unquam judex in quacumque causa unius testimonium facile admitteret (4), sed duobus tantum acquiesceret (5); et quamvis jure hodierno nihil ea de re sit sancitum, sed potius omnia propriæ et intimæ judicis convictioni relicta (6), manet tamen rationis lex quæ judici dictat, ut, si nulla alia accedant, reum nonnisi duorum testimonio condemnet.

---

(1) Matth. c. 5, § 1. — Cremanni, c. 26, § 3 et regula 5 in fine capitis.
La loi de Moïse veut qu'il y ait deux témoins qui déposent dans une affaire; et ce réglement est très-conforme à la raison : car outre qu'un seul homme peut se tromper, ou mentir, ou se laisser corrompre plus aisément que plusieurs, un juge habile découvrira souvent l'imposture des témoins, en les interrogeant chacun à part, au lieu qu'il est plus facile à un seul de se tenir sur ses gardes et de ne pas se couper. — Puffendorf. l. 5, ch. 13, § IX, Traduct. de Barbeyrac.

(2) Videatur exemplum Suzannæ in libris sacris.

(3) Cremani, c. 18, § 18. — C. 26, § 4, 5 et 6, et regula 6 in fine capitis.

(4) L. 9, § 1, c. de test. — L. 20, D. de quæstion.

(5) L. 12, D. de test.

(6) Haus. § 389.

TITULUS II.

DE CONFESSIS.

§ 32.

Confessionis notio, et an confessio admittenda, exigenda vel rejicienda sit.

Inter diversas testimoniorum species unum est, quod, propter singularem, quâ constituitur, relationem, singulari studio examinandum videtur, scilicet testimonium rei adversus se, sive confessio; quâ quidem nescio an aliqua probationum pars inter philosophos, legislatores et jurisconsultos magis unquam disceptata et controversa fuerit. Plato ait quemlibet civem, quidquid deliquerit, non solum non celare sed ultro ad judicem deferre debere; et morti se offerre, si mortem scelere suo meruit (1). Et altera vero parte Quinctilianus contendit, eam esse naturam omnis confessionis, ut possit videri demens quì de se contitetur (2), et parum abest ut de se confitentem Filangierius suicidam appellet (3).

Quod si ab auctorum scriptis ad legum codices transeamus, videmus, apud Romanos confessos pro convictis fuisse habitos, quamvis confessio ad condemnandum non esset necessaria (4). Medio ævo, in plurimis judiciis, non licebat aliquem mortis damnare, nisi de se esset confessus, et, ut confiteretur, adhibebantur tormenta atque cruciatus, quibus vivus

---

(1) ... Καὶ μὴ ἀποκρύπτεσθαι, ἀλλ εἰς τὸ φανερὸν ἄγειν τὸ ἀδίκημα, ἵνα δῷ δίκην καὶ ὑγιὴς γενήται. Ἀναγκάζειν δὲ καὶ αὐτον καὶ τȣς ἄλλȣς μὴ ἀποδειλιᾶν, ἀλλὰ... Ἐάν δέ θανατȣ ἄξια ἠδίκηκως ῆ, ἀποθνησκειν. Plato in Gorgia.

(2) Quinctil. Declam. 314.

(3) Filangieri, l. 3, ch. 10.

(4) L. 2, C. quor. appell. non recip. — L. 16, C. de pœn. — L. 8, princ. C. ad Leg. Jul. de vi priv. — L. 10, C. de episc. et cleric. — L. 25, § ult. D. ad Leg. Aquill. — Haus. § 376. — Matth. tit. 16, c. 1, § 1.

mortem tolerabat. Lege Anglica denique judici omnino fuit vetitum reum adversus se confitentem audire (1).

Quod ad me attinet, inter tot tantasque auctoritates vix ausus essem eligere, nisi certum habuissem fundamentum quo me mea principia exstruere et firmare posse sperarem: quod fundamentum, ni fallor, in ipsa pœnarum constitutione quærendum est.

Pœnarum civilium justitia tacita vel expressa civium conventione nititur, quâ singuli omnibus jus atque potestatem concesserunt, sibi mala quædam irrogandi, si jura aliorum violâssent, eum in finem, ut singuli rursus omnium tutela atque præsidio sua invicem jura ab aliorum læsionibus tuta atque secura haberent; quo jure concedendo, simul obligationem in se susceperunt pœnam *subeundi*, et legum actionem adversus se *non impediendi*. Aliis verbis, puniendi jus est jus *positivum*, cui respondet obligatio *negativa*. Ex hoc unico principio omnes quæstiones circa reorum confessionem propositas solvam.

Quæritur, an reus *possit* de se confiteri? At si puniendi jus civitati a singulis concessum est, quomodo singulis non liceret illi juri volentes

---

(1) Bentham, l. 7, ch. XI.

Au reste, il paraît qu'il est arrivé de cette loi, comme il arrive de toutes les lois qui sont contraires à la nature des choses. La superstition des vieux usages les maintient, et le bon sens les abroge. La loi reste, et ceux qui sont établis pour la faire respecter, la violent, et comme les pouvoirs que le juge usurpe contre la loi, sont bien plns dangereux que ceux qu'il tient de la loi même, il se fait alors qu'on tombe dans un excès opposé, parce qu'il n'y a plus de frein. Je fais ces réflexions à propos d'un article inséré dans le *Journal de Gand* du 12 Avril de cette année, on y lit:

« Les assises de Bristol viennent d'être le théâtre d'une scène qui n'a peut-être point d'exem- » ple dans les annales de notre jurisprudence criminelle. Un négociant, nommé Henri Savary, » a été amené devant la cour, comme accusé d'avoir signé un billet de 500 liv. st. d'un nom » supposé. Lord Gifford, le président, lui a fait demander selon la formule : Etes-vous coupable » ou ne l'êtes-vous pas? — Je suis coupable, a-t-il répondu. Invité par le président à recueillir » ses esprits, l'accusé, au bout d'un certain tems, a dit de nouveau d'une voix ferme : je suis » coupable."

Alors le président sans autre formalité, lui a déclaré qu'il n'avait plus qu'à se préparer à mourir et qu'il ne devait point espérer que la sentence qu'il était de son devoir de prononcer contre lui ne serait pas mise à exécution. Cette cause qui n'a pas duré un quart-d'heure offre l'exemple remarquable et, j'ose dire, terrible, d'un aveu reçu sans discussion, d'une procédure sans plaidoierie et d'une sentence sans délibération. Que deviendrait l'Angleterre avec une législation aussi désordonnée, si elle n'avait pour elle ses jurés et sa publicité?

se submittere, quamvis certo scirent, grave damnum inde sibi oriturum? Haud ignoro eam legem nobis jam a natura esse insculptam, ut saluti nostræ prospiciamus. Sed salus nostra saluti publicæ submittenda est, et quemadmodum eum qui sponte pro patria se devovet, laudamus potius quam vituperamus, ita dicendum est, eum scelus suum saltem respectu reip. redemisse, qui se ultro prodidit, ut civitatis legibus satisfieret.

Quod si vero quæritur, an reus *debeat* de se fateri, respondere non dubito eum *non debere*. Nam si puniendi juri, quod civitati necessario competit, non respondet nisi obligatio negativa legis exercitium non impediendi, qua ratione dici posset, eum legis actionem impedire qui de se non fatetur? Civitati jus concessi mihi certam pœnam, si delinquerem, irrogandi. Ergo exerceat suum jus: per me licet. Ejus est delicta investigare, omnia media quibus legum violationes deprehendi possint, quærere et adhibere. Ego totus in me defendendo sum, et *non obnitendo* officium meum implevi; neque solum non fateri, verum etiam ad diverticula et mendacia, ut justitiæ lucem atque oculos effugiam, possum recurrere, quia me ad verum dicendum erga civitatem non obligavi.

Ea itaque est jure naturali civitatis erga reos et reorum erga civitatem conditio: hinc, jus positivum; inde, obligatio negativa; jus civitatis erga cives pœnas a delinquentibus repetendi; obligatio civium erga civitatem legum vindictam nulla vi externa repellendi. Quum vero jure civili quædam interdum jubeantur vel prohibeantur, quæ jure naturali jussa vel prohibita non sunt, quæritur, an ea lex a civitate possit sanciri quæ reorum confessiones exigat vel rejiciat.

Lex civilis quæ reorum confessiones rejiceret et irritas declararet, qualem Filangierius proponit (1), rectæ rationis principiis omnino foret adversa. Talem legem ferendo, civitas proclamaret se adversus delinquentes jure suo uti velle, sed non velle ut delinquentes illi juri sponte se submittant. Hac lege admissa, justitiæ vultum pessima impunitatis exempla fœdarent. Veniret homo scelere insolens, qui se convinci non

(1) Le témoignage direct du coupable contre lui-même n'aura aucune force légale, il ne doit parler que pour se défendre. Tout ce qu'il dit contre lui doit être rejeté comme inutile. — Filangieri, ch. 15. — Règles de jurisprudence pour la preuve testimoniale. — R. 4.

posse confideret, coram judice dicturus: ille quem quæris sceleris auctorem, en coram te sistit; ego sum qui feci, fateor; sed clam feci et nullos testes habui: ergo tuâ sententiâ absolvendus sum.

Neque magis legem istam probo quâ delinquentes de se cogerentur fateri. Nam delinquentem cogere non posses, ut de se fateretur, antequam compertum haberes eum deliquisse. Jam autem si illud aliunde compertum habere potuisses, quid tibi ejus confessione opus foret? Quæ quum ita sint, civitati sive judici qui civitatis vindictam exercet, omnia media ad eliciendam rei confessionem idonea adhibere licebit, modo ne hæc media veritati potius nocitura quam profutura sint, et modo ne reus inde damnum vel malum aliquod percipiat, nondum delicti convictus. Ipse vero reus omnibus mediis pœnam nondum pronunciatam a se arcere poterit, modo ne aliqua externa vi vim legum repellat.

§ 33.

De confessionis auctoritate.

Jam illud demonstrasse mihi videor, quod reorum confessiones vi coactionis vel exclusionis legalis exigi aut rejici non possint, sed plane admittendæ sint; nec tamen adhuc determinavi, quantum fidei et auctoritatis confessioni inesset, nec quibus ex principiis ea fides atque auctoritas æstimari deberet; quod nunc mihi quærendum propono.

Quanquam quid quærendo opus est? Confessionem dixi et probavi esse verum testimonium singulari ex relatione constitutum: itaque iisdem ex principiis æstimanda est, ex quibus testimonium in genere. Tres conditiones præcipuas et internas ad testimonii veritatem in genere vidimus requiri; ergo etiam tres conditiones ad confessionis veritatem in specie requiruntur. Si illæ adsunt, confessio necessario vera; si una vel altera deficit, necessario falsa est; et quo sæpius vel rarius illæ conditiones in confessione conjunctim adesse solent, eo major vel minor confessioni tribuenda fides.

Jam autem quomodo quis, circa illud quod ipse fecit, in errore potest

versari? Optimus enim testis, conscientia. Illa nunquam fallit, et nemo integræ mentis repertus est, quem falsa maleficii conscientia stimulaverit. Quoad voluntatem, nisi ordinis moralis leges, et eas maxime, quibus diligit quisque se, penitus subversas fingamus, fatendum est, non admodum probabile videri, illum qui de se confitetur, falso confiteri et deliberato animo vanas criminationes in se congerere, ut judicem decipiat, atque ejus sententiâ condemnetur. « Nam mentiuntur quidem homines interdum, ait Cremani (1), non tamen mentiuntur, ut in se, caputque suum » dirissima supplicia arcessant, sed vel ut ea declinent, aliisve, quos » oderint, molestiam pariant." Postremo, verum quidem est, verborum ambiguitate confessionem perinde ac quodlibet testimonium vitiari posse; sed jam ad § 22 ostendi, illud elocutionis vitium multo infrequentius occurrere, et facilius detegi, quam quæ ex intellectu aut voluntate descendunt. Quod si id dici potest de testimonio ordinario, quanto magis de testimonio rei in propria causa! Nam si judex verbis quæ reus pronunciavit, alienum sensum affectat, non potest ille diu judicis errorem ignorare; atque hoc cognito, facillimum ei est errantem de mente sua melius edocere, ne vox imprudenti elapsa in ipsius calamitatem vertatur, et ne, ut Ciceronis verbo utar, proprio testimonio innocens juguletur.

Ex tribus itaque conditionibus ad confessionis veritatem requisitis, duæ in naturali rerum ordine abesse vix possunt; tertia, si abest, facillime suppletur. Quamobrem non immerito confessio vocata est probationum regina, cujus vis tanta est, ut vix ullum dubitandi locum relinquat (2).

---

(1) C. 27, § 13.

(2) Les admissions des parties sont dans le fait des témoignages sous un autre nom. Quand l'admission est expresse, et tant qu'elle est déclaration de la partie, contre ses propres intérêts, elle prend le nom d'aveu; ce n'est pas seulement une preuve, mais c'est la plus sûre en général, la plus digne de foi. — Benth. L. 1, ch. 18.

Le témoignage d'un homme contre lui-même est bien plus fort que celui de tout autre, et la plus mauvaise de toutes les causes, c'est lorsque l'accusé ne peut éviter de se condamner lui-même. — Puff. J. N. E. G. L. 3, C. 6, § 16.

§ 34.

De causis quae confessionis auctoritatem tollunt vel imminuunt.

Quo major probandi et persuadendi vis reorum confessionibus inest, eo accuratius cavendum, ne nos ista probabilitatis species in malam credulitatem impellat. Non desunt exempla innocentium qui falsa de se confessi pro nocentibus condemnati et indebita supplicia perpessi fuere. Quare operæ pretium est, præcipuas causas referre quæ confessionem falsam efficiunt, ut earum cognitio, veluti quædam veritatis fax, nobis præluceat et judicantes ab istis scopulis avertat.

De falsitatis causis quæ ad elocutionem spectant, nihil dicendum superest, quia confitentis non aliter quam testantis cujuslibet verba judicem decipiunt. Sed aliud dicendum de intellectu et voluntate quæ non sub eodem prorsus aspectu in confitente, quam in teste ordinario, consideranda sunt. Maxima itaque causarum pars quæ testem ordinarium in errorem abducunt, in confitente nullum reperiunt locum. Nam, ut jam observavi, non facile decipimur in iis quæ ipsi fecimus, nec quemquam sana mente adeo sua conscientia fefellit, ut ne scelus quod non admiserat admisisse crederet. Quare hoc unicum judicem quærere oportet, anne is qui confitetur aliqua insania laboret, vel anne fanatico quodam furore turbetur, ut illi qui quondam se incantamenti aut pacti cum dæmonibus initi accusabant.

Quod si vero confitentem sana mente videat gaudere, tunc inspicere debet, anne aliquâ causâ ad falso de se confitendum forsitan moveatur. Illæ autem causæ vel ad suî amorem, vel ad affectum erga alios referri possunt. Quamvis enim a paradoxo non videatur remotum dicere, hominem suî amore impelli ad falsa crimina sibi imputanda, ut judicis sententiâ condemnetur, tamen variis modis id fieri posse non est dubitandum, si v. g. aliquis in extremas rerum angustias deductus, malit se carcere includi quam inopia premi, si vitæ aut carceris pertæsus, hoc

vel illâ quocumque modo se liberari cupiat, aut si falsum fatendo, vero crimine se exonerari et graviorem pœnam leviori effugere speret (1).

Affectûs quoque erga alios fuit interdum ea vis, ut innocens admissi sceleris crimen in se susciperet, quo melius suspicionem et pœnam depelleret ab eo quem sibi semet ipso cariorem haberet et cujus salutem proprio exitio bene emptam putaret. Sic in poemate Hierosolymæ liberatæ, duo insigni pietate amantes, Olindus et Sophronia, falsa criminis simulatione, flammis ultro se devovent, ut populum christianum instanti stragis periculo eripiant.

Fieri, inquam, potest, ut una vel altera ex his causis, vel earum quæ his similes a quibusdam auctoribus ingenti verborum apparatu afferri solent, aliquem ad falsam confessionem de se coram judice faciendam impellat, et ideo Ulpianum maxime probo, quum in L. 1, § 27 D. de quæst. ait, »si quis ultro de maleficio fateatur, non semper ei adhibendam fidem"; sed illis non possum assentiri, qui, exceptione ad regulam translata, et ea quæ interdum fiunt, semper fieri fingentes, omnem fidem reorum confessionibus denegandam esse dixerunt (2).

---

(1) Aliquando homines de minoribus fatentur, ut pro majoribus impune evadunt. — Cremani, c. 27, § 2. — Matth. tit. 16, c. 1, § 6.

(2) Le cas à cet égard serait bien différent, si de la part des hommes placés dans un état d'accusation il existait une disposition naturelle à s'exposer à la peine légale, lorsque dans le fait, ils sont innocens; si on avait réellement plus à craindre pour l'accusé par son témoignage contre lui-même, que par celui des autres en général, y compris ceux qui à raison de l'injure qu'ils ont reçue de lui, sont ses ennemis particuliers. Mais comme on n'a pas découvert dans la nature humaine une trace de cette disposition d'hostilité contre soi-même, il n'y a aucun besoin de chercher des précautions contre un péril qui n'existe pas. — Benth. l. 2, ch. 4.

Inter illos auctores qui confessionis vim impuguarunt, præcipue eminet Filangieri, Science de la Législation, l. 3, c. 10, et Brissot, Théorie des Lois criminelles, t. 2, page 96 ad 98 citati et refutati apud Cl. Haus ad § 376.

In hac quæstione de fide confessioni adhibenda conferatur præsertim Cremani, c. 27, § 10, 11 et 12 qui illam probationum partem summa ingenii laude tractavit.

§ 35.

De diversis confessionum speciebus : et 1° de confessionibus directis atque indirectis.

Constitutis generaliter fundamentis quibus confessionis auctoritas innititur, juvat diversas confessionum species distinguere, in quantum diversa singularum natura ejus auctoritati aliquid addit vel detrahit. Et primo loco venit distinctio confessionis in *directam* atque *indirectam*. Confessio directa dicitur ea, quæ expressis verbis et quidem circa factum ipsum quod delictum constituit, editur; indirecta, quæ alterutro requisito destituta est.

Confessio quæ verbis editur, sed non circa ipsum factum quod in quæstione est, adesse intelligitur, si quis sua agnoscat arma, suas litteras, si se in loco delicti commissi, dum committeretur, adfuisse fateatur, vel sic porro: quæ quidem confessionis indirectæ species, in se spectata, eamdem fidem meretur, atque iisdem principiis æstimanda est quibus confessio directa; sed quoad conclusionem quæ ex re confessa ad facti principalis existentiam ducitur, illa ex principiis circa probationes indirectas in genere exponendis judicanda est.

Altera autem confessio indirecta quæ non verbis, sed facto vel signo aliquo externo exprimitur, a priori in eo differt quod vera confessio non est, sed potius quoddam confessionis indicium, cui tanto major certitudo inest, quanto magis ejus proprium esse videtur, quem criminis conscientia exagitat, qualia indicia sunt silentium pervicax (1), contumacia (2),

---

(1) Matth. tit. 16, c. 1, § 9.

(2) Id. ibid. § 18 et Cremani c. 27, § 4.

Ex verbis *Icti* Pauli in l. 5. *De his qui infamiá notantur*, vulgo deducunt, eum qui paciscitur æque ac illum qui confitetur pro convicto esse habendum : quod tamen mihi falsum videtur. Observandum enim est, eam legem reperiri sub titulo *de his qui infamiá notantur*, et pactionem tanquam causam infamiæ, non tanquam probationem ad condemnandum idoneam referri. Ait enim Ulpianus in l. 4, § 5 eod. tit. »Item si quis furti...... damnatus, *pactusve* erit, simili modo infamis est." Et Paulus in l. 5, quæ immediate subsequitur rationem addit : » Quoniam scil. intelligitur confiteri crimen qui paciscitur." Non tamen dicit eum qui ita con-

transactio, subornatio testium, quorum justa æstimatio requirit, ut judex summâ curâ et religione examinet, anne ad aliam causam quam ad sceleris conscientiam possint referri. Itaque contumaciæ plus probationis quam silentio, transactioni quam contumaciæ, subornationi testium quam transactioni inest (1).

Cæterum trepidationem, pallorem et reliqua metûs signa quibus proditur aliquando scelestorum conscientia, bonus et prudens judex nunquam adversus reum interpretabitur. Humanam enim naturam ille parum cognosceret qui innocentem securum atque impavidum manere vellet, coram illis viris quos de libertate, existimatione et vita sua sententiam videt laturos, quum sola timiditas sæpe hominem exanimet et suî impotem faciat (2).

§ 36.

De confessione judiciali sponte edita.

Confessio distinguitur 2° in *judicialem* atque *extrajudicialem;* quarum prior iterum distinguenda mihi videtur in confessionem sponte editam et confessionem interrogationibus elicitam. Confessio judicialis *sponte edita* qua quis coram judice mox de se sententiam pronunciaturo et tanquam in ipso supplicii conspectu, se noxium et pœna dignum declarat, quo magis a consueta hominum natura recedit, eo magis conscientiæ et veritatis vi

---

fitetur pro convicto esse habendum. Nam, ut monet Ulpianus in l. 1, § 27 D. de quæst., confitenti non semper adhibenda fides. Quod si quæritur cur paciscens infamis declaretur, quum tamen pro convicto non sit habendus, respondeo, quia etiam in innocente probrosum est pacisci et judicis sententiam indignis artibus effugere.

(1) L'accusé est censé avouer son crime, lorsqu'il traite avec l'accusateur pour l'obliger à se désister de ses poursuites, à moins qu'il n'ait de quoi faire voir, que ce n'est pas parce qu'il se sent coupable qu'il en est venu à un accommodement, mais parce qu'il avait de bonnes raisons d'appréhender, que, malgré toute son innocence, il ne succombât aux chicanes de sa partie, et à l'iniquité du tribunal devant lequel il aurait eu à comparaître, ou à la cruauté de son juge, et à l'animosité particulière qu'il avait contre lui. Puff. l. 8, ch. 4, § 7.

(2) Ad confessionem indirectam posterioris generis referri possunt omnia media a reo adhibita, ad removenda vel destruenda quæcumque ad detegendum factum principale vel auctorem potuissent inservire. Videatur Bentham, l. 5, c. 9.

expressa censenda est. Non tamen id mihi volo, ut talis confessio semper et statim pro veritate habeatur. Fieri enim posse vidimus, ut ab homine malesano, vel sibi infesto, vel ambigue loquente procedat. Sed ea vitia quæ, licet rarissime, tamen aliquando confessionem falsam efficiunt, interrogationis lucem non sustinent. Quapropter judex, antequam confessionem ratam habeat, confitentem sedulo interrogare debet, tum ut videat, an sana mente fruatur, necne, tum ut, si quod dubium de eo quod confiteri intendit superest, tollatur, tum ut in facti circumstantias inquirat quas confitens debuit cognoscere, et ex quibus ipse judicare possit, anne falso de se confiteatur; et confessioni tunc demum plenæ probationis vim tribuet, quum interrogatio ita erit instituta et eò deducta, ut confessio omni modo determinata, clara, circumstantiis munita, et a sciente, volente ac verborum vim plane intelligente edita videatur.

§ 37.

De confessione judiciali interrogationibus elicita.

Quamvis conscientiæ vis per se aliquem impellere possit, ut crimen suum coram judice ultro fateatur, paucissima ejus confessionis exempla in judiciis criminalibus occurrunt, et omnium seculorum experientia docet, scelestos plerumque cum animo scelera sua occultandi in judicium venire. Attamen raro evenit ut illud consilium publice interrogatis feliciter cedat. Hinc conscientiâ acti, inde improvisis quæstionibus pressi, et semet non minus quam judicem reformidantes, aut nihil, aut vana, aut falsa respondent. Sed sive ad silentium, sive ad diverticula, sive ad mendacia confugiant, suis ipsi conatibus in criminis suspicionem cadunt, donec tandem, frustra tentatis omnibus viis et inhibendis conscientiæ stimulis impares, ea inviti fatentur, unde judex delicti certitudinem consequitur.

In hac tamen confessionis specie quæ interrogationibus elicitur, peculiaris falsitatis causa cavenda est, quæ ex ipsa interrogandi forma oritur, quum videlicet interrogator spem, metum, vim, dolos vel quaslibet artes

illicitas adhibet, quo interrogati mens turbetur aut falsa de se confitendi voluntas in eo excitetur, aut verbis deceptus id dicat quod dicere non voluit. Istis artibus religiosus judex prorsus abstinebit. Nunquam spem veniæ delinquenti obtendet, ut eum ad confitendum crimen adducat, nunquam malum aliquod ipsi intentabit, ne in diffitendo persistat; nunquam ei finget se delictum jam aliunde compertum habere; ut eum in causæ desperationem conjiciat; nunquam reum falsæ contradictionis accusabit, ut eum in veram contradictionem illiciat; nunquam denique verborum quibus reus usus est, interpretationem ita extendet, ut ex iis deducat, quod ille in animo prorsus non habuit (1).

---

(1) » Du tems de Charlemagne un homme avec son fils furent accusés en justice d'avoir » tué un prêtre. Comme on ne savait point qui des deux avait commis le crime, et qu'ils ne » voulaient pas se découvrir l'un l'autre, Charlemagne prononça qu'on les fit mourir tous deux. » Alors le père avoua que c'était lui." — Puff. l. 4, cap. 1, § 17.

Cette confession que Puffendorff approuve me semble de la plus mauvaise nature. Charlemagne voulut sans doute imiter la sagesse de Salomon, mais il ne le pouvait plus maladroitement. Au lieu de conclure de là que le père était coupable, j'aurais plutôt conclu que c'était le fils. Car le père en s'avouant coupable pour ne pas laisser périr son fils, montrait un sentiment peu compatible avec les idées d'un assassin: au contraire, le fils.

» Mais laissons la contenance du juge, pour parler d'un art dangereux dont j'ai souvent » entendu vanter l'utilité; c'est celui d'égarer l'accusé par des interrogations captieuses, même » par des suppositions fausses, et d'employer enfin l'artifice et le mensonge à découvrir la vé» rité. Cet art n'est pas bien difficile; on trouble la tête d'un malheureux accusé, par cent ques» tions disparates; on affecte de ne pas suivre l'ordre des faits; on lui éblouit la vue, en le » faisant tourner avec rapidité autour d'une foule de différens objets, et l'arrêtant tout-à-coup, » on lui suppose un aveu qu'il n'a pas fait, on lui dit : voilà ce que tu viens de confesser, tu » te contredis, tu mens et tu es perdu.

» Quel méprisable artifice! et quel est son effet? l'accusé reste interdit; les paroles de son » juge tombent sur sa tête comme un foudre imprévu; il est étonné de se voir trahi par lui» même; il perd la mémoire et la raison; les faits se brouillent et se confondent; et souvent » une contradiction supposée le fait tomber dans une contradiction réelle.

» Cet art est odieux autant qu'injuste; n'en souillons point nos honorables fonctions, » n'ayons d'autre art que la simplicité; allons au vrai par le vrai; suivons un accusé dans » tous les faits, mais pas à pas et sans le presser; observons sa marche sans l'égarer; et s'il » tombe, que ce soit sous l'effort de la vérité et non pas sous nos pièges." Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle.*

§ 38.

De confessione extrajudicali.

Confessionem extra judicium factam confessioni judiciali multo inferiorem esse, ipsa ratio satis ostendit. Nam in confessione judiciali nihil aliud examinandum est, quam an confitenti sit credendum, necne; in confessione extrajudiciali autem, antequam ad illam quæstionem veniatur, hæc primo solvenda est, an ille qui confessus dicitur, revera confessus sit, deinde an eodem modo atque animo fuerit confessus, quo eum confessum esse referunt. Duo posteriora penitus quærenda non esse, quum reus confessionem extra judicium factam in judicio confirmat, non est quod moneatur, quia tunc confessio vere judicialis habetur. Quare de eo tantum casu loquor, ubi reus aut plane se confessum negat, aut se alio animo confessum esse defendit.

Si reus ea quæ sibi affinguntur, plane se confessum negat, affirmantis fides secundum principia quæ circa testes in genere valent, examinanda est, ipseque neganti opponendus, ut ex eorum altercationibus veritas possit cognosci. Quod si enim affirmantis fidem nulla suspicio corrumpit, si testis et testimonium omnibus debitis requisitis instructa sunt, si neganti oppositus eum malæ pervicaciæ arguit, præsertim si duo testes inter se consentientes adsunt, quorum numerum ad plenam probationem efficiendam requiri vidimus, judex magnam inde vim ad instruendam suam religionem assumet, quia reus diffitendo et obnitendo novum indicium adversus se præstitit.

Sin autem reus se confessum quidem fatetur, sed aliter quam in testimonio est, vel cum animo a veritate alieno, propriam ipse confessionem propter defectum unius vel alterius ex tribus causis quæ tam ad confessionis, quam ad testimonii veritatem in genere requiruntur, impugnare poterit. Quapropter vel dicet, se dum ea verba pronunciaret, sui compotem non fuisse, sive quod aliquâ mentis insaniâ laboraret, sive quod ebrietate desiperet; vel ostendet sese veri dicendi voluntatem non habuisse, sive quod non serio, sed jocandi, aut jactandi causâ loqueretur

[quod quidem tum ex verbis quibus usus est, tum ex loco, tempore et reliquis confessionis adjunctis erit judicandum (1)], sive quod metu, spe, dolo, vel qualibet alia causa ad falso de se confitendum fuerit impulsus. Vel denique sua verba sensu alieno accepta fuisse contendet, sive ad aliud factum allusisse se dicat, quam quod in quæstione est, sive aliquid subaudierit, quod ubi suppletur, confessionis sensum prorsus immutat. Si hæc probaverit, confessio in ejus odium non vertetur; et quidem ista probatio eo facilius erit admittenda, quo judex minus cognoscere potest an confitens recte fuerit auditus atque interrogatus. Sed si nullo modo reus probat, vel se plane non esse confessum, vel saltem non ita, ut dicitur, iterum isti confessioni judex magnam auctoritatem tribuet.

Hæc principia applicari possunt ad confessiones non solum coram privato, sed coram alio judice civili vel instructore factas, quia illum cui judicandi munus impositum est, persuasionem suam non ex aliorum judiciis, sed ex propria conscientia mutuari oportet. Attamen propter ingenium atque potestatem quâ judex privatum superare intelligitur, confessio posterior majorem fidem quam prior inveniet, præsertim si coram judice instructore fuerit edita, quum jam interrogatus pœnam tanquam confessionis suæ sequelam ante oculos haberet.

§ 39.

De confessione limitata.

Si quis de delicto aliquo compellatus, se factum admisisse fateatur, sed

(1) Confessio palam inter convivia, vel inter homines de impudentia certantes emissa vix fidem impetrat, secus, si quis eam secreto coram hominibus ediderit, a quibus consilium et opem sperare poterat ad imminens inquisitionis et pœnæ periculum effugiendum. — Cremani, c. 27. § 3.

Hujus generis illa sunt, ex quibus verum nonnunquam invenitur, pueritia, somnus, imprudentia, vinolentia, insania. Nam et pueri sæpe indicaverunt aliquid, ad quod pertineret ignari: et per somnum, vinum, insaniam multa sæpe patefacta sunt. Multi etiam in res odiosas imprudentes inciderunt, ut Staleno nuper accidit, qui locutus est, bonis viris subauscultantibus, pariete interposito, quibus patefactis, in judiciumque prolatis, rei capitalis jure damnatus est. Huic simile quiddam de Lacedæmonio Pausania accepimus. — Cic. topic. § xx.

ad diluendum crimen et tollendam vel mitigandam pœnam, sine dolo facti vel inculpatæ tutelæ exceptionem adjiciat (quæ confessio dicitur *limitata, vinculata,* vel *qualificata*), quæritur, an talis confessio ita dividi possit, ut priorem partem acceptet accusator, posteriorem repudiet. Et distinguendo respondendum videtur. Nam si factum de quo reus confitetur, indiciis et circumstantiis aliunde exploratis confirmatum est, nihil impedit, quominus admissa confessione, excusationis fides tamdiu suspendatur, donec ipse reus eam probaverit, nec amplius quæratur, an factum admiserit, sed an dolo malo admiserit. Alias enim delinquens ita confitendo conditionem suam meliorem redderet et se confessione limitata, tanquam certissimo quodam clypeo, adversus legem tueretur. Sed si nemo contra reum testatur, nisi ipse reus, iniquissimum foret confitenti credere, excipienti non credere.

Si Titius coram judice testatur impetum in se esse factum, dum solus per silvam incederet, seque, ut imminens vitæ periculum depelleret, hominem interfecisse, quid inhumanius, quid magis a justitia alienum foret quam ejus confessionem tanquam plenam delicti probationem admittere, simulque illi inculpatæ tutelæ probationem injungere, quum nulli testes adfuerint, quos pro se sibi possit advocare. In tali itaque casu judex confessionem et excusationem pari fide accipiet, nisi vero accusator ex circumstantiis vel aliunde probatis vel ab ipso reo confessis probare possit, reum istam cædem non ad propulsandum vitæ periculum, sed ad explenda detestanda sua consilia admisisse.

Ex eo igitur patet, quomodo accipienda sit ea regula *quod in causis civilibus confessiones dividi non possint* (1), *in criminalibus possint;* quæ regula in utramque partem nimium generaliter concepta est. Nam in causis civilibus confessiones dividi possunt, si pars ejus quod reus fatetur, jam ex aliis argumentis et probationibus constat; atque ex adverso in criminalibus non possunt, si id quod confessione continetur, judex non aliunde quam ex confitentis ore cognoscit.

---

(1) Art. 1356, C. C. l'aveu judiciaire ne peut être divisé contre celui qui l'a fait. — Matth. t. 16, c. 1, § 20. — Cremani in fine cap. 27, R. 21. — Haus § 380.

§ 40.

De confessione revocata.

» Quod si reus confessionem factam revocaverit, omnia eo redeunt,
» utrum indiciis vel circumstantiis aliunde exploratis confirmata sit, an
» nullis argumentis extrinsecis munita. Si posterius, confessionis omnis
» vis et effectus revocatione subsecuta tolluntur. Cum enim indicia nulla
» adsunt, ex quibus confessionis veritatem judex æstimare possit, con-
» sequens est eum per revocationem dubium hærere, utrum confessio,
» an revocatio veritati consentanea sit; in dubio autem opinio reo favo-
» rabilior prævalere debet." (Cl. Haus, § 382). At si confessio revocata aliis probationum adminiculis stabilita est, si ipsa novos probationum fontes judici aperuit, unde certiorem delicti cognitionem percepit, parum refert, utrum reus in confessione sua perstiterit, necne. Nam rei confessio ideo non requiritur ut in pœnam consentiat, sed ut lucem judicis conscientiæ afferat: quam lucem, ubi semel attulit, pro lubitu auferre non potest. Quapropter reus confessionem revocando, non tollit nisi proprium testimonium, neque revocatione sua impedit, quominus testium, instrumentorum et argumentorum vi, quæ ipse confitendo suppeditavit, judici de crimine atque ejus auctore persuasum sit.

§ 41.

Conclusio.

Jam et istum probationis fontem exhausi, qui ex reorum confessionibus oritur; et ad illa, quæ statui, principia referri posse existimo omnia quæ ab auctoribus ad plenam confessionis fidem faciendam requiruntur, quippe quæ vel ad internas confitentium, vel ad externas confessionum qualitates pertinent. Sed quemadmodum nec unum, quamvis plenæ fidei testem, ad determinandam judicis sententiam sufficere vidimus, ita nec sola confessio ad reum damnandum sufficiet, si confessionis veritas per

argumenta aliunde petita confirmata non sit; nec sine magna prudentia jure Romano statutum est (1), ne reorum confessiones pro exploratis facinoribus haberentur, si nulla probatio cognoscentis religionem instrueret. Nam ex confessione nuda nondum certitudo moralis, sive illa probabilitas oritur, quam summam appellavimus, quia fieri potest, ut illi aliqua falsitatis causa subsit, quæ judicantis oculos effugiat.

TITULUS III.

DE TABULIS ATQUE INSTRUMENTIS.

§ 42.

De varia instrumentorum significatione.

Ubi supra de diversis probationum speciebus actum est, per *argumentum* diximus haud raro intelligi *omne id quod rei dubiæ facit fidem,* quamvis propria ejus verbi significatio multo angustius sit restricta. Ita quoque instrumenti vocabulum sensu latissimo acceptum secundum ipsius Jurisconsulti Pauli verba in L. 1, ff. de fide instrument. complectitur *omnia quibus causa instrui potest; et ideo tam testimonia quam personas;* ita ut ad omnia universe probandi media extendatur, quæ sive ex rebus, sive ex personis procedunt.

Sensu strictiori autem instrumenta vocantur omnes probationes quæ *immediate* ex rebus descendunt; sive mediate ad personas referenda sint, sive non; et sub ea rursus significatione comprehenduntur non solum scripturæ, sed omnia quibus delicta ad exitum producuntur, gladii, sica, claves adulterinæ, et reliqua hujusmodi.

Sensu strictissimo denique, quo nunc illud vocabulum accipimus, *instrumenta* ea probandi media definimus, quæ *immediate* ex rebus, *mediate* ex personis procedunt, quâ definitione evidenter significatur omne scripturarum genus quod ad probandum aliquid confert, exclusis

(1) L. 1, § 17, ff. de quæst.

probationibus quæ immediate ex personis profluunt (testimoniis viva voce editis) et iis quæ nec *immediate*, nec *mediate* ex personis descendunt [argumentis ex physico rerum statu deductis] (1).

§ 43.

De instrumentorum natura et fide.

Quemadmodum confessio nihil aliud est quam testimonium singulari ex relatione constitutum, ita instrumentum nihil est aliud quam testimonium sub forma singulari editum (2); quæ tamen singularis forma gravissimum et notatu dignissimum discrimen inter testimonia viva voce expressa et testimonia litteris instructa producit.

Quando scilicet testimonium viva voce fertur, judicanti statim examinandum est, anne aliquid obstet quominus testanti fidem adjiciat, vel propter ipsius personæ, vel propter testimonii, vel propter solemnitatum requisitarum defectum; in testimonio scripto autem, illa quæstio secundo tantum ordine venit, et primo loco quærendum est cuinam auctori instrumentum exhibitum debeat referri, quia cognosci non potest, an testanti sit credendum, nisi prius de testantis persona constiterit.

Quoties itaque instrumentum aliquod judicanti exhibetur, examen duplex instituat necesse est; alterum de instrumenti auctore (fides scripturæ seu fides instrumenti *externa*); alterum de testimonio quod scriptura continetur (fides testimonii, seu fides instrumenti *interna*); quæ distinctio totius inquisitionis nostræ erit fundamentalis.

§ 44.

De fide instrumentorum externa.

Probatio scripturæ seu fides instrumentorum externa triplici modo

(1) Haus § 391. — Cremani, cap. 23, § 1.

(2) Qu'est-ce qu'une preuve écrite? C'est une assertion quelle qu'elle soit, exprimée par les caractères visibles et permanents du langage. La preuve écrite n'est donc que la preuve orale présentée d'une autre manière, adressée à un autre sens. — Benth. livre 6, ch. 3.

efficitur: 1° per testimonium ejus adversus quem instrumentum vel documentum producitur, illud a se scriptum declarantis; 2° per testimonia illorum quorum subscriptionibus documentum insignitum exhibetur, vel saltem eorum quibus præsentibus fuit confectum; 3° per indicia ex scripturarum similitudine desumpta, sive illa similitudo ex *scriptione olim visa*, sive ex *scriptis olim cognitis*, sive *ex scripto nunc viso et comparato*, id est, *ex litterarum collatione* ducatur; quæ quidem collatio artis graphicæ peritis, eum in finem sub jurejurando specialiter appellatis mandatur.

Testium probatorum declarationes, quibus videntibus documentum scriptum est, et confessiones eorum qui documentum ipsi scripserunt, ad fidem scripturæ præstandam directe faciunt, sed non æque litterarum similitudo aut comparatio quæ prorsus lubrica et periculosa est. Hæc enim probationis species ab ea hypothesi proficiscitur, quod suum cuique sit scribendi genus ab omnibus reliquis distinctum, et quod ex litterarum similitudine aut dissimilitudine possit concludi eas eadem manu esse exaratas vel non: quæ tamen conclusio sæpissime fallit. Possunt enim eumdem diversi et diversum iidem scribendi modum adhibere. Nam quotidiana nos docet experientia, falsariorum artem jam ad eum perfectionis gradum esse provectam, ut non solum eorum fraudes peritissimi cujusque oculos fugiant, sed ne ipsi quidem quorum manum imitantur, imitata veris et sua alienis possint internoscere; atque alia ex parte quam multa sunt quibus ejusdem hominis scriptura a se ipsa differt! Aliter scribimus juvenes, aliter seniores; aliter ægrotantes, aliter bona valetudine fruentes; aliter hoc, aliter illo calamo; aliter festinata et currenti, aliter applicata et composita manu. Litterarum itaque experti testari non possunt, litteras eadem manu conscriptas *esse*, sed *videri*, et quoties certitudinis fidem sibi arrogant, eorum asseveratio ad justum probabilitatis valorem reducenda est. Referre possim, quibus in casibus artis graphicæ peritorum judicia fefellerint; et ne de illo exemplo loquar quod in novella 73 ipse imperator Justinianus ex Armenia refert, meæ ipsius cognitionis est in causa coram curia Gandavensi nuperrime habita, tres graphicæ artis peritos adhibitos fuisse, et quum unus eorum a duobus

reliquis dissentiret, ex testimoniis et confessionibus patuisse, illum qui solus ab opinione sua steterat, recte judicasse, duos consentientes peritia sua fuisse deceptos. Quare non sine optima ratione Justinianus diligentissimam cautelam circa litterarum collationem adhiberi voluit, ut ex nov. 73 apparet, ubi inter alia diserte ait, litterarum collationem per se solam nunquam sufficere, sed testium adminiculo esse confirmandam, et si tale aliquid contigerit, quale in Armenia factum est, ut aliud faciat collatio litterarum, aliud vero testimonia, testimoniis potius esse credendum (1).

§ 45.

Quomodo fides instrumentorum externa infirmetur.

Fides instrumenti seu documenti alicujus externa quibus stabilitur modis, iisdem fere infirmatur. 1° Itaque, per testimonium ejus in cujus favorem exhibetur, illud falsum aut corruptum confitentis; 2° per testimonia negativa eorum quorum nominibus instrumentum signatum est, vel qui, dum conficeretur, adesse debuerunt; 3° per indicia ex litterarum dissimilitudine desumpta, sive illa iterum dissimilitudo ex *scriptione olim visa*, vel ex *scriptis olim cognitis*, vel ex *scripto nunc viso et comparato*, et quidem adhibito peritorum judicio, ducatur; 4° per argumentum ex *possessione suspecta*, si instrumentum, ex quo confectum est, in ejus custodia mansit, cujus interfuit ipsum adulterare et corrumpere; 5° per argumentum ex vitio aliquo extrinseco vel intrinseco quod instrumento inhæret; quorum vitiorum deprehensio vel depulsio tam in oratore quam in judice maximam ingenii subtilitatem requirit. Per vitia autem extrinseca ea intelligo, quæ in sensus incurrunt, veluti si ex charta vel ex sigillo apparet, falsum diem instrumento fuisse appositum, si verba lineis interscripta sunt, si quædam hinc inde litteræ occurrunt transverso calamo obductæ, vel chemica quadam substantia oblitteratæ, vel scalpello erasæ, si denique in diversis partibus diversus observatur atramenti color, ita ut instrumentum diverso tempore videatur confectum.

---

(1) Nov. 73, c. 2 et 3. — Cl. Haus § 394. — Cremani, c. 23, § 9. Jerem. Bentham, l. 4, ch. 8. — Rapport sur la loi de procédure civile de Genève, par M. Bellot, titre XVIII.

Intrinseca vero scriptorum vitia ex ipsorum natura atque tenore patescunt, veluti si antecedentia et sequentia inter se pugnant, si is qui in ipso actu seu tanquam testis seu tanquam pars principalis inducitur, confecti vel inscripti documenti tempore abfuisse, aut vita jam excessisse probatur, vel si e contra supponitur aliquis mortuus quem postea decessisse constat, vel si quacumque de re fit mentio quæ nondum poterat cognosci, vel si denique verba quæ in instrumento adhibentur, tunc temporis nondum in usu obtinerent. Hæc itaque et plura ejusdem generis fidem instrumentorum externam infirmabunt, nisi certissimis testimoniis de ipsorum auctore constiterit (1).

§ 46.

De fide instrumentorum seu documentorum interna.

Per fidem documentorum externam nihil aliud efficitur quam documentum ab hoc vel illo auctore fuisse conscriptum; cæterum ipsum testimonium quod scripto continetur, quamvis ex vero auctore profectum, tamen omni ex parte falsum esse potest, uti quoque, licet a falso vel dubio auctore conscriptum, tamen in se potest verissimum esse. Quamobrem probata et explorata externa instrumentorum fide, de fide ipsorum interna nova efficienda est probatio.

Attamen interdum post priorem probationem perfectam, posteriori non est locus: quod toties evenit quoties ipsa documenti substantia inquisitionis objectum atque finem constituit, id est, quoties ipso instrumento delictum continetur. Reperto enim delicto et auctore, nihil aliud judici quærendum superest. Sed exceptis illis casibus, postquam de instrumenti auctore constiterit (nam ante omnia de illo constet necesse est) secundo loco erit distinguendum, an instrumentum confessionem, testimonium, vel indicium contineat; atque hâc demum distinctione peracta, ejus veritas secundum principia singulis illis probandi mediis propria dijudicabitur.

(1) Cremani, c. 23, § 10. — Bentham, l. 4, ch. 9.

§ 47.

De instrumentis quibusdam publica fide receptis.

Ex præmissis sequitur, confessiones, testimonia et indicia, quæ sub forma instrumentali in judicio producuntur, nihilo magis ad faciendam fidem valere, quam si quolibet alio modo essent producta, ne si vel maxime quidem de instrumenti auctore constiterit. Sed hæc regula quæ quoad instrumenta *confessoria* atque *indicialia* (ut eo verbo utar) *universe* valet, tamen quoad *testimonialia* in certis casibus certa lege determinatis fallit.

Quippe legislator, vel ut jura contractuum adversus inficiatorum fraudes stabiliret, vel ne quoddam delictorum genus, quæ remotis oculis solent admitti, propter testium defectum impune evaderet, quosdam magistratus publica auctoritate sepsit, quibus demandavit, ut de contractibus coram se initis, vel de delictis istis coram se admissis *solemnia* instrumenta *immediate* conficerent, quandocumque in judiciis plenam fidem habitura; quæ singularis fides partim eo nititur, quod jure præsumuntur odio atque gratia immunes et sua auctoritate non abusuri, quos respublica inter multos morum integritate commendabiles selegit, partim quod graviores et periculosiores erga remp. obligationes sustinent quam reliqui cives (1).

Et quemadmodum illa instrumenta *privilegiata* in duplicem finem constituta sunt, ita quoque duplex eorum distinguitur genus: vel quæ a notariis ad stabiliendas privatorum voluntates coram se manifestatas conficiuntur et confecta sub ipsorum custodia servantur, ut, quod semel quis voluit, semper ex iis pateat (instrumenta authentica); vel ea quibus politiæ officiales aliquid coram se gestum vel suis oculis subjectum so-

(1) Lorsqu'il s'agit d'estimer le degré de crédulité qu'on doit attacher aux documens officiels, il se présente d'abord deux considérations en leur faveur : 1° une responsabilité éminente de la part de ceux qui les préparent; 2° une impartialité présumée, c'est-à-dire qu'on les suppose exempts des motifs séducteurs, de ces motifs d'intérêt personnel qui peuvent égarer l'entendement et la volonté. — Benth. 1er vol. p. 274.

lemni scripto testantur, ut ad instruendam judicis cognitionem inposterum inserviant (actorum commentarii).

De his et illis quædam specialius dicenda sunt.

§ 48.

De instrumentis authenticis.

Instrumenta authentica, id est, ea, quæ requisitis solemnitatibus adhibitis coram persona publica conficiuntur, in eo ipso loco ubi instrumenta conficiendi facultate gaudet, tamdiu fidem facere, quamdiu falsi accusatio contra ipsa mota non est, nemo sane ignorat (art. 1317 et 1319 C. C.). Sed quatenus illa fides se extendat, paucissimi justis limitibus definierunt.

Scilicet instrumentorum authenticorum auctoritas non pertinet ad omnia quæ in ipsis continentur, sed duntaxat ad ea quæ instrumenti confector propriis sensibus percepit. Nam ea quæ ex aliorum testimoniis cognovit, non potuit nisi aliena fide referre, et quæ aliena fide refert, non possunt valere tanquam sua. Jam itaque certissimam habemus mensuram ex quâ fidem instrumentis authenticis adhibendam determinemus.

In instrumento aliquo notarius declarat Titium et Caium coram se comparuisse, sibi hanc vel illam voluntatem declarasse, utrumque juxta se signasse, atque hæc omnia hoc vel illo loco, hâc vel illa die esse gesta. An hæc declaratio judicis fidem obtinebit? Certe: nam hæc omnia ipso instrumenti gesti tempore instrumentator vidit, audiit, gessit, hæc omnia propria fide refert. Sed in eodem instrumento subjicitur Titium dixisse, se matrimonio esse solutum, vel se octo ante diebus Parisiis fuisse. An etiam instrumenti fides ad illa facta pertinebit? Minime. Ea enim notarius non sua sed Titii fide subjecit. Quoad hæc, instrumento nihil aliud probatur quam Titium illud revera dixisse, non vero illud quod Titius dixit, veritati esse consentaneum. Aliter scelestissimo cuique facillimum foret se adversus bigamiæ vel homicidii crimen tueri, contractum cum tertio quolibet coram magistratu ineundo, in quo veluti per occasionem declararet, se ante initum posterius matrimonium priori fuisse solutum, vel loco cædis commissæ, dum committeretur, abfuisse.

§ 49.

De actorum commentariis.

Per actorum commentarios generice intelliguntur omnes actus quibus officiales publici, quidquid in functionum suarum exercitio gesserint, quidquid locum habuerit, quidquid ipsis præsentibus et qua talibus, gestum dictumve fuerit, referunt. Sensu vero strictiori quo nunc illos accipimus, actorum commentarii sunt omnes illi actus quibus officiales politiæ judiciariæ, vel illi quibus ea potestas lege speciali demandata est, omnia quæ ad delictum aliquod spectare, et unde ad scelerum deprehensionem lucem aliquam oriri posse existimant, scriptis suis commentantur; adeoque tam ea quæ ad præsumptam delinquentis personam, quam quæ ad corpus delicti, ad locum, ad tempus, ad circumstantias et ad reliqua omnia pertinent. Quod si quæritur, quænam fides istis commentariis *jure universali* sit adhibenda, respondeo, eam secundum regulas circa testimonia præscriptas æstimari debere, et itaque videndum esse: 1° anne aliqua causa testantem sive commentarii confectorem in errorem abduxerit; 2° anne aliqua ratione ad falsum testimonium scribendum fuerit impulsus; et denique 3° an ea quæ commentario exprimuntur, cum illis quæ exprimere voluit, consentiant; hoc tamen observato, quod intelligentiæ, voluntatis, expressionis vitia non tam facile in officiali publico quam in teste ordinario sint suspicanda; et quod in thesi istorum magistratuum testimonia plus fidei habeant quam privatorum. Sed jure positivo res aliter se habet. Nam lex civilis officialium judicialium commentariis peculiarem fidem adhiberi voluit, additis solemnitatibus et indictis pœnis quibus difficilius ad mendacium prolaberentur. De solemnitatibus et pœnis istis pro solita nostri consilii ratione non loquar, quippe quæ ad probandum delictum per se nihil faciunt (1). Suppono itaque debitas

---

(1) Si quis solemnitates illas velit cognoscere consulat præsertim art. 16 usque ad 22, et 32 ad 54 et legem 15 Septembris 1791, tit. 4, articulis 7, 8, 9 et 10. — Le Graverend, tit. 1, p. 213, 217, 222 et seqq.

solemnitates fuisse adimpletas; atque hâc hypothesi factâ, quæro, quænam fides jure civili et quidem hodierno (nam jure Romano nihil eâ de re statutum reperi) officialium publicorum commentariis adjicienda sit.

§ 50.

De fide actorum commentariis adjicienda.

Quandoquidem actorum commentarii omnem vim suam ex lege civili ducunt, idcirco eorum fides non alio ex fonte quam ex lege civili petenda est. Hanc autem fidem art. 154 codicis instructionis criminalis determinat his verbis:

» Nul ne sera admis, à peine de nullité, à faire preuve par témoins » outre ou contre le contenu aux procès-verbaux ou rapports des officiers » de police ayant reçu de la loi le pouvoir de constater les délits ou les » contraventions jusqu'à inscription de faux. Quant aux procès-verbaux » et rapports faits par des agens, préposés ou officiers auxquels la loi » n'a pas accordé le droit d'en être crus jusqu'à inscription de faux, ils » pourront être débattus par des preuves contraires, soit écrites, soit » testimoniales, si le tribunal juge à propos de les admettre."

Jam vero circa illum articulum tres præcipue quæstiones sese offerunt: 1° quinam sint illi officiales quibus legislator singularem istum favorem indulsit, ut eorum commentarii plenam fidem obtinerent, donec falsi accusatio contra ipsos moveretur; 2° quidnam reliquorum commentarii ad fidem in judicio faciendam valeant; et 3° an quodlibet delictum puniri possit etiamsi nullus actorum commentarius de ipso fuerit confectus.

§ 51.

De fide commentariorum extraordinaria seu privilegiata.

Lex civilis nullis officialibus eam concessit potestatem, ut ipsorum commentarii usque ad falsi inscriptionem plenâ reciperentur fide, nisi silvarum publicarum custodibus atque præpositis et quidem duntaxat quoad

delicta silvestria quorum mulcta 100 francorum summam non excederet(1); jure itaque nostro actorum commentarii a tributorum et vectigalium præpositis confecti (les préposés des octrois, des droits réunis et des douanes) ea fide destituti sunt quâ olim apud nos sub regimine Gallico gaudebant et hodiedum in Gallia gaudent. Quod vero ad custodes campestres attinet, illorum commentarii tamdiu fidem non faciunt, quamdiu falsi accusatio contra ipsos mota non est, sed quamdiu contraria probatio non fuit allata (2). Cæterum commentariorum a custodibus silvestribus confectorum fides non pertinet nisi ad ipsam delictorum silvestrium substantiam (3); neque igitur extendenda est ad injurias et violentias silvarum custodibus in functionum suarum exercitio illatas, et quarum in commentario confecto mentio facta est, quia facinora illa inter delicta specialia non sunt annumeranda, quorum investigatio et confirmatio officialibus illis demandata est, sed potius maleficia communia jure communi persequenda; neque extenditur ad confessiones et declarationes tempore commentarii coram silvarum præpositos a reo factas.

Nam si custodi alicui liberet in commentario suo referre, me coram ipso delictum aliquod silvestre esse confessum, quomodo possem eum falsi convincere, et probare me non esse confessum. Manifestum est me illud omnino non posse; et proinde si commentarius etiam quoad hanc partem usque ad falsi inscriptionem plenam fidem obtineret, ex arbitrio cujuslibet custodis penderet falsissimas confessiones mihi affingere, quas nullo modo impugnari posse confideret.

§ 52.

De fide commentariorum ordinaria.

Exceptis vero illis commentariis quibus legislator singularem fidem indulsit, reliqui omnes fidem usque ad falsi accusationem non faciunt, et reo licet eorum vim tam documentis quam testimoniis impugnare,

(1) Art. 13, titre 9, loi du 29 Septembre 1791.

(2) Loi du 28 Septembre 1791, sur la police rurale, tit. 1, sect. 7, art. 6.

(3) Cass. 9 Février 1811. — Le Grav., t. 1, p. 223, 224, 225. — Haus, § 396.

modo judici ita placuerit. Ipsa sunt verba articuli supra citati 154 Instr. crim. — Ex eo autem quod articulus ille judicis arbitrio relinquit, utrum velit probationem a reo oblatam admittere, an rejicere, multi et gravissimi auctores quorum opinionem confirmavit curia cassationis per duo judicia alterum 17 Martii 1808, alterum 11 Maji 1810, existimant tales commentarios saltem in causis correctionalibus (nam ad criminales illud non pertinere omnes consentiunt) eorum quæ continent plenam fidem judici tamdiu facere debere, quamdiu a reo contrarium non sit probatum, ita ut judex reum quem actorum commentarius maleficii auctorem habuit, innocentem habere non possit, si commentarii fides a reo per contrariam probationem non sit destructa (1). Attamen, quod ad me attinet, sequi malo clarissimum Haus, qui docet istam fidem commentariis ordinariis plane esse denegandam. Regula enim generalis est, ut judex non solum criminalis, sed et correctionalis et politiæ, sententiam suam non nisi propria eaque intima convictione superstruat. Huic autem regulæ in illis tantum casibus derogari potest, in quibus legislator ei expresse derogari vult. Jam vero nulla in lege id expressum invenimus, ut actorum commentariis a quolibet politiæ officiali confectis plena habeatur fides, donec contrarii probatio fuerit subministrata. Neque illa legislatoris voluntas deduci potest ex ambiguis articuli 154 verbis, per quem judici licet probationem innocentiæ a reo oblatam pro lubitu repellere. Quamvis enim multum absit, ut illi juris dispositioni assentiar, quæ judicis arbitrium legi substituit, tamen ille articulus regulam supra enunciatam corroborare potius quam infirmare videtur, dum statuit, judicem non solum sententiam suam propria eaque intima convictione superstruere posse, sed ne alias quidem probationes exspectare debere, si religionem suam ex ipso commentario satis instructam putet (2). Cui rationi accedit, quod nihil odiosius sit, quam præsumptionem præsumptioni innocentiæ contrariam ex cujuslibet hominis testimonio contra reum inducere, et quod odiosa restringenda potius quam extendenda sint.

---

(1) Hanc opinionem sustinent Le Grav., t. 1, p. 217 et 217. — Bourguignon ad art. 154. — Berriat, p. 98 et 99 apud Haus, § 397 citati.

(2) Cl. Haus, § 397, ex quo argumenta mea hausi.

Sed, dicet aliquis, an commentarius a magistratu publico, requisitis solemnitatibus adhibitis, confectus in eo ipso momento, ubi re recenter gestâ, omnia veritatem adhuc spirarent, ubi substantiam oculi, habitus, verba, silentium, locorum dispositio, rerum circumstantium aspectus delictum et delinquentem proderent, an commentarius ita confectus non magis valebit quam testimonium privati hominis, nec eâdem dignitate, nec eâdem, ut merito præsumendus est, existimatione et prudentia commendabilis, longo post intervallo privatâ fide latum? Imo secundum legem non magis valebit. Verumtamen, ut ait L. 13, D. de test., quod legibus omissum est, non omittetur religione judicantium; atque illi demum ex his omnibus momentis rite perpensis, ex magistratus dignitate, ex præsumpta ejus fide et scientia, ex omnibus denique rei circumstantiis videbunt, quatenus fidem ejus commentario adjicere oporteat.

§ 53.

An quodlibet delictum puniri possit, de quo nullus actorum commentarius confectus est.

Quæstionem quam in capite hujus paragraphi posui, solvere videtur articulus 154 Codicis instructionis criminalis, qui in parte priore statuit: » Quascumque contraventiones non solum actorum commentariis, sed, » si commentarii deficiant, vel plane confirmatione indigeant, persona- » rum testimoniis posse probari." Attamen plures auctores (1), et cum his clarissimus Haus (§ 398) docent, illud verum quidem esse quoad delicta in genere, non vero quoad silvestria, ruralia, et illa quæ circa tributa et vectigalia publica admittuntur, contra quæ nullam persecutionem institui neque pœnam pronunciari posse existimant, nisi de delicto commisso actorum commentarius sit confectus; et rationem addunt, quod leges speciales quibus illa delicta sunt submissa, contra regulam juris communis statuant, ut eorum existentia per actorum commentarios certa reddatur. Ego vero fateor, mihi rationem istam ad probandum id quod

---

(1) Inter alios Carnot ad art. 154 et Berriat, p. 99, n. 8, n. 4.

probare volunt, parum idoneam videri; et cum Le Graverend, quamvis non eâdem ratione ductus, arbitror, ne illa quidem delicta regulâ communi esse excepta. Nam et reliquorum omnium delictorum existentiam per actorum commentarios legislatorem certam reddi voluisse patet ex articulis 11, 16, 32, 49 et 50 Codicis Instr. Crim. Cur autem de omni genere delictorum commentarios confici voluit? Manifestum est, eum non alia ratione fuisse ductum, quam ut testium suppleretur defectus et rerum documenta integra atque incorrupta possent servari. Vetera itaque probandi media novis auxit, non nova veteribus substituit, atque, illis neglectis, nihil impedire videtur quominus hæc in subsidium veniant et ad probanda delicta inserviant (1).

CAPUT TERTIUM.

DE PROBATIONIBUS INDIRECTIS.

TITULUS UNICUS.

DE ARGUMENTIS SIVE INDICIIS.

§ 54.

De vera indiciorum significatione atque natura.

Initio omnem probationem dividi in *directam* atque *indirectam;* illam quæ testimoniis, confessionibus atque instrumentis, hanc quæ indiciis efficitur. Hactenus omnia quæ ad priorem spectant, pertractavi; jam ad posteriorem accedendum.

---

(1) Hanc opinionem amplexa est Curia suprema per sententias 8 Junii 1811, 30 Decembris ejusdem anni, et 26 Januarii 1816 : » à défaut de procès-verbal, ou de procès-verbal non légalement affirmé, la preuve des délits forestiers, comme de tout autre délit correctionnel, » peut être faite par témoins." Les arrêts se trouvent annotés dans Paillet, sous l'art. 154, note *a*, n° 5. Bulletin offic. 1816, p. 9.

Quid est indicium? Indicium est omne factum a quo per argumentationem ad alterum factum concludimus, propter conjunctionem quæ inter hoc atque illud plerumque intercedit. Posterius ratione prioris vocatur factum principale; prius ratione posterioris dicitur accessorium. In omni itaque probatione indirecta adsunt rursus duo facta, *probandum* et *probatorium*, et in medio nexus quidam unde legitimatur ab uno ad alterum conclusio. Sed quoniam rebus contingentibus nulla necessitas inest, et quoniam ex eo quod factum aliquod cum alio facto sæpe invenimus conjunctum, non sequitur, etiam in præsenti casu hoc cum illo conjunctum esse debere, intelligitur, illam conclusionem nunquam nisi meram probabilitatem in se continere.

His ita explicatis et præmissis, jam habemus rationem omnium vocabulorum quibus illa facta probatoria vulgo designant. Vocantur enim *indicia*, quia factum, de quo quæritur, indicare videntur; *circumstantiæ*, quia factum probandum circumstant (1); *præsumptiones*, quia præsumitur inde reum deliquisse, antequam ejus delictum directe sit cognitum; *argumenta* (sensu strictiori), quia ipsorum vis per argumentationem eruitur. Jam quoque intelligitur, quale discrimen inter testimonia atque indicia intersit. Testimoniorum enim vis ex solita eorum conjunctione cum veritate in abstracto considerata oritur; indiciorum, ex solita eorum conjunctione cum facto quod in quæstione versatur. Credo Titio de aliqua re testanti, quia hominem in iisdem rerum circumstantiis versantem sæpius vere testantem expertus sum. Si cædes aliqua fuerit commissa, eum potius suspicabor qui fugam ceperit, quia plerumque fuga cum conscientia, et conscientia cum scelere conjuncta est.

---

(1) Les circonstances sont des faits *placés autour* de quelque autre fait; chaque fait pour l'objet du discours pouvant être considéré comme un centre, tout autre fait peut être considéré comme étant autour de celui-là. Benth. l. 5, ch. 1.

§ 55.

An indicia probationem idoneam ad condemnandum reum possint efficere.

Sæpius quæsitum est, an indicia probationem idoneam ad condemnandum reum efficerent; et quæstionem a multis olim negatam fuisse ex Mathæo apparet, qui refutanda eorum argumenta singulari studio incubuit (1). Res autem sub triplici aspectu consideranda est, vel secundum principia rectæ rationis, vel secundum jus Romanum, vel secundum hodiernum; sed quum art. 342 Codicis Instr. Crim. expresse statutum sit, ut judex sententiam suam non nisi propriâ eâque intimâ convictione superstruat, quæstio juris hodierni a quæstione rationis non videtur diversa. Quod vero ad jus Romanum attinet, ex legibus a Mathæo citatis, ult. C. de probation., 2 C. quorum appell. non recip. 1, § 4, D. de quæst. et 5, § 6, D. de re milit. tam manifesto apparet, legislatores Romanos etiam argumentis probandi vim tribuisse, ut nolim diutius huic rei insistere.

Reliquum itaque est, ut videamus, an in rerum natura, ex indiciis illa certitudo moralis possit effici, qua judici ad condemnandum opus est: quod ipsa certitudinis moralis definitio abunde demonstrat. — Quid enim est aliud illa certitudo, quam fides aliqua maxime probabilis quâ verisimillimum pro vero amplectimur? Jam autem non minus verisimile est, aliquod factum quod cum alio facto sæpissime conjunctum invenimus, etiam in præsenti casu cum eo conjungi, quam testimonium quod plerumque verum experti sumus, etiam nunc veritati esse consentaneum; et proinde nulla ratio est, cur testimoniis potius quum argumentis credamus.

Sed vereor, ne ad illud probandum insudare videar, quod probatione nulla indiget. Omnis enim quæstio huc redit an scelera puniri debeant, necne. Nam si punienda sunt, alterutrum necesse est, aut scelera (2)

---

(1) Videatur totum caput 6, tituli 15.

(2) *Scelus* intelligo ipsum factum sceleris. Nam proprie scelus sine dolo commissum non est scelus.

sine dolo puniri, quod iniquissimum, aut dolum aliter quam per indicia probari, quod absurdissimum est (1). Quod si mihi objicitur, illum qui deliquit, ex præsumptione generali dolo deliquisse censeri (quod infra examinabimus), respondeo, illam ipsam præsumptionem nihil aliud esse quam indicium ex conjunctione delicti cum dolo ordinaria desumptum.

§ 56.

De indiciorum divisionibus.

Innumeræ et diversissimæ apud pragmaticos indiciorum divisiones occurrunt. Aliam invenias apud hunc, aliam apud illum: quam alter cum aspernantis animo respuit, alter summis laudibus extollit: diversa diversis placent. Sed, si propius inspexeris, nullam videas omnibus numeris esse absolutam. Una enim peccat quod sit incompleta, altera quod sit falsa, tertia quod sit inutilis. Ubique est quod desideres, quod fastidias, quod improbes. Mihi vero circa istam diversitatem attentius mecum recogitanti, visa est procedere ex eo quod illi auctores (quibus me plurimum debere profiteor) initium inquirendi et divisionum suarum fundamentum sumpserunt ex innumerabili indiciorum copia, quam natura sua observari et in species suas distingui nullo modo patitur. Quare ego, quod tanta ingenia frustra conata sunt, non experiar; sed eorum exemplo atque infelici successu edoctus, prorsus aliam viam tenebo. Non enim quæram, quotuplices indiciorum species in rerum natura possint existere, quod animi humani intelligentiam excedere existimo, sed sub quotuplici aspectu indicia in genere possint considerari, quo nihil facilius atque

---

(1) Dans la plupart des cas, un fait qu'il faut nécessairement prouver à la charge de l'accusé, appartient à cette classe de faits qu'on ne peut établir que par des preuves circonstancielles.

Tels sont, par exemple, les faits que nous avons appelés psychologiques, conscience criminative, intention criminative, existence de tel ou tel motif; faits néceseaires pour établir le crime du délinquant: mais on ne peut pas attendre de lui qu'il en fasse l'aveu, à moins que par la force des autres preuves, il ne regarde sa cause comme désespérée. Or, d'où peut-on tirer la preuve de ces faits psychologiques, que d'un témoignage rendu par d'autres personnes? Et ce témoignage ne peut être que de la nature du témoignage circonstantiel. — Benth. l. 5, ch. 15.

expeditius puto. Omnis enim inquisitio quæ circa indicia potest moveri, in hunc finem directa sit necesse est, vel ut ex fontibus suis petita probentur, vel ut probata in usum quolibet suum applicentur, vel ut in usus suos applicata æstimentur, quantum ad probandum id quod in quæstione est faciant. Itaque 1° de indiciorum sive argumentorum locis; 2° de ipsorum probatione; 3° de vario eorum usu, et 4° de æstimanda eorum vi loquar.

Dum hanc viam sequemur, præstantissimas quasque indiciorum species, ut notatu videbuntur dignæ, notabimus, et omnes divisiones ab auctoribus celebratas ad nostri systematis normam reducemus; ita ut verum cujusque locum possimus determinare, et omnem utilitatem ex vulgari methodo, vitatis ejusdem incommodis, percipere.

§ 57.

De indiciorum locis.

In omni rerum natura nihil est quod non ad aliud quidpiam possit referri, et quum omne indicium consistat ex relatione inter duas res, sequitur, in omni rerum natura nihil esse quod non alterius rei possit indicium præbere. Quin etiam factum maxime indifferens et a quolibet alio facto, ut videtur, longissime disjunctum, tamen singulari rerum nexu et circumstantiarum junctura, aliquando ad aperiendum et manifestandum aliquod scelus, maximi adjumenti est. Qui itaque vellet omnes indiciorum fontes exponere, deberet universum naturæ systema excondere, in quod omnes res cogitabiles secundum certas classes certosque ordines redigeret, prout quæque ad probandum et ad illustrandam judicum conscientiam aptissima videretur. Quis autem non videt, nihil unquam tam vanum et tam inutile excogitatum fuisse atque susceptum? Illud confirmare mihi videntur omnium auctorum conatus, qui in eo elaboraverunt, ut argumentorum fontes universe describerent. Nam quid magis vagum quam divisiones quas nobis illorum scripta suppeditant? » Omnes res, ait Cicero, (Inv. L. 1., XXIV) argumentando confirmantur » aut ex eo quod personis, aut ex eo quod negotiis est attributum";

et omnes qui Ciceronem insecuti sunt auctores, item prædicarunt, argumentorum fontes ex *rebus* vel ex *personis* esse petendos (1). Hanc divisionem tantum abest ut impugnem, ut contra mihi persuasissimum sit illam necessario veram esse debere. Nam præter personas et res nihil in rerum natura existere et proinde nullum argumentandi fontem esse posse, nemo est qui non intelligat. Sed, nisi fallor, ex hâc divisione admodum exigua lux oritur, et qui cognoverit omnia argumenta ex personis vel ex rebus esse petenda, non multo magis profecerit, quam qui argumenta et argumentorum locos, quid sint, plane ignorabit. Neque meas auctoritates longe petam. Habeo in ipsis illis auctoribus unde meam sententiam abunde confirmem. Nam idem ille oratorum princeps, quem non sine aliquo gratiæ et reverentiæ sensu nominare fas est, postquam illam divisionem fundamentalem assumpserat, necessitatem intellexit ea divisionis capita iterum subdividendi, ut pateret quid sub utroque comprehendi vellet. Quare mox subjicit se personis has res attribuendas putare, nomen, naturam, victum, fortunam, habitum, affectionem, studia, consilia, facta, casus, orationes. Videtis quam procul jam simus ab ea simplicitate primitiva, quâ tota res statim illustrata videbatur! Sed ne sic quidem omnia jam plane definita putare debemus. Quid enim est natura? quid victus, quid fortuna? quid habitus? quid affectus, et reliqua quæ Cicero personis attribuenda esse existimat? quis non intelligit ea verba novis iterum definitionibus explicari, eas res novis divisionibus illustrari debere? — Sed rursus videamus quænam negotiis attribuenda esse censeat? » Negotiis enim quæ sunt attributa, ait Cicero (ibid. xxv), » partim sunt continentia cum ipso negotio, partim in gestione negotii » considerantur, partim adjuncta negotio sunt, partim gestum negotium » consequuntur. Jam vero (ut continentia, ut adjuncta, ut consequentia » prætercam) in ipsa negotii gestione quæritur locus, tempus, occasio, » modus, facultates." Sed quid rursus quærendum in loco, quid in tempore, quid in occasione, quid in modo, quid in facultatibus? Manifestum est ea omnia in infinitum extendi.

(1) Ex persona et re atque ex utriusque adjunctis, veluti ex suis locis atque sedibus, indicia quæcumque peti debent. Cremanni, C. 21, § 2.

Quare ex his credo satis evidenter patere, argumentorum locos nullam omnino divisionem recipere, saltem quæ sit utilis, et quæ in usum practicum possit verti. Inveniendorum argumentorum ea optima est ratio, ut interrogentur omnes qui gesto negotio interfuerunt, et ut ad omnes rei circumstantias diligenter attendatur. Ubi illam regulam egredieris, omnia confusa et permixta invenies. Quod ad me attinet, persuasissimum hoc mihi habeo, nullum judicem instructorem, quando causam aliquam instruit, ad argumentorum locos attendere; et tamen experientia nos docet, ab argumentorum abusu potius quam ab ipsorum defectu esse cavendum (1).

§ 58.

De indiciorum probatione.

Quoniam omnis probatio circumstantialis procedit per conclusionem a facto ad factum, per se patet, illud factum a quo concluditur, non minus plene et regulariter esse probandum, quam id de quo principaliter quæritur; aliter, conclusionem legitimam non esse, quia certa ex incertis non possunt deduci (2). Huc pertinet divisio indiciorum in *immediata* et *mediata*. Nam aliquando factum ex quo indicium constituitur,

(1) Jeremias Bentham etiam indicia omnia in realia atque personalia distinguit : » les cir- » constances embrassent l'état des choses ou la conduite des personnes." (1er vol. p. 312); et hæc distinctio apud eum admodum dilucida videtur. Sed, si paululum attendas, innumera indicia reperias quæ nec ad hanc nec ad illam classem, ut eas definivit, possunt referri, et ea quæ enumeravit, exiguam tantum partem efficere eorum quæ pro indiciis possunt adhiberi; ita ut ejus divisio eâ conditione egeat quæ in omni divisione præcipua est, ut sit generalis et omne divisum complectatur.

(2) Toute preuve circonstancielle étant un fait destiné à servir de base à une induction, ce fait doit être prouvé lui-même aussi complétement, aussi régulièrement que s'il était l'objet même de la recherche.... Rien n'est cependant si commun dans la marche des affaires criminelles que de proportionner le soin d'établir la preuve à l'importance du fait à prouver. Or, comme chaque fait circonstanciel, pris en lui-même, paraît souvent insignifiant, on se contente de l'alléguer ou de le prouver négligemment et comme en passant. Juges, jurés, ministère public, avocats, tout le monde proportionne involontairement son exigence au caractère du fait isolé, en oubliant que ce n'est pas le fait lui-même qui est important, mais l'inférence qu'on en tire, et qu'il arrive fréquemment que cette inférence s'établit d'après des circonstances légè-

immediate ad judicis cognitionem pervenit, aliquando per testimonia, confessiones, instrumenta, vel etiam per alia indicia ipsi transmittitur.

Indicia immediata fere sunt sequentia : 1° objectum in quo delictum commissum est, sive sit res, sive persona tanquam res considerata, id est, in statu physico, v. g. occisi aut vulnerati corpus; 2° ea quæ ex delicto orta sunt (les fruits du délit), ut res furto abreptæ, instrumentum falsum, moneta adulterina; 3° quæcumque ad delictum consummandum adhibita vel præparata fuisse videntur, ut arma, adulterinæ claves, venenum, instrumenta ad cudendam monetam idonea, fasces ad incendium instructi; 4° omnes res quarum externa species in consequentiam delicti aliquam mutationem subiit, ut vestimenta cruore tincta, humus sanguine madens, fores effractæ, et sic porro. Hæc et similia ubi oculis subjecta sunt, nulli dubitaioni locum relinquunt; quia nihil certius est quam omne factum se ipsum probare. Sed conclusio quæ ex illis factis videtur deducenda, nonnunquam fallit propter singularem falsitatis causam quæ illis indiciis, ut mox videbimus, inest.

Verum indicia non semper ipsa se declarant. Sæpius sub forma testimonii, confessionis vel instrumenti ad judicis notitiam accedunt. Sub forma testimonii, si quis v. g. testatur se reum vidisse fugientem, vel instrumentum ementem quo occisus percussus est, vel turbato vultu et incomposito habitu juxta locum ubi scelus commissum est, vagantem; sub forma confessionis, si reus fatetur se eâdem noctis horâ, quâ delictum committebatur, domo suâ exiisse, vel in ipso loco paulo post aut ante cædem commissam adfuisse, si sua agnoscat arma, suas vestes, vel aliud quodpiam quod ad delictum et delinquentem possit referri; sub forma instrumenti, si producuntur litteræ, per quas reus mortem minatur illi qui postea occisus est, vel amico scribit de aliquâ re quæ ad

---

rement admises, qui se sont ensuite incriminées par le concours d'autres circonstances imprévues dans le cours des débats. (*Note à la fin du 1er vol. de Bentham.*)

Cremani, c. 22, § 1 : Inprimis judici tenendum est dubia dubiis minime probari, atque aliquid in omni causa esse debere, quod probatione non egeat. Hinc indicia ipsa probanda sunt : secus ad alicujus rei dubiæ confirmationem ea afferre non licet. Occidisti virum; cras enim minatus. Prius de minis convincendum est, ut, cum id cœperit esse pro certo, fiat incerti argumentum. Idem ibid. § 2 et 3.

delictum indirecte pertinet. Quoties itaque indicium sub una vel altera ex his formis judicanti offeretur, examinanda prius erit testimonii, confessionis, vel instrumenti fides secundum regulas circa testimonia, confessiones et instrumenta præscriptas; deinde, postquam illud examen erit institutum, rursus examinabitur, quantum indicium ipsum in se, ad fidem delicti præstandam faciat.

Postremo fieri potest, ut ex indicio oblato nihil aliud concludi possit quam existentia alius cujusdam indicii, veluti ex similitudine ejus qui in loco delicti commissi visus est cum eo ipso qui sub judicio versatur. Namque ex hac similitudine colligi tantum potest reum in loco delicti præsentem adfuisse, non vero ipsum criminis artificem exstitisse. Hujusmodi vero indicium, quod indicium indicii vocant, summa cum suspicione tractandum esse ipsa ratio satis docet, quippe cujus vis ex duplici conclusione pendeat, quarum singula singulis erroribus subjecta est atque obnoxia (1).

§ 59.

De indiciorum usu.

Explorata indiciorum fide, proximum est, ut quæratur, quidnam ex iis effici, et in quem usum singula applicari posse videantur. Observandum tamen est, nondum hic de indiciorum vi esse quæstionem. Non enim in præsens examinandum mihi propono, an indicia ad hunc vel illum finem assequendum idonea sint existimanda, sed in quem finem omnino sint directa: quod probe distinguendum est. Hæc autem quæstio ante illam fuit præmittenda, quia ex diverso indiciorum fine magna parte pendet diversa ipsorum vis.

Jam vero indiciorum usus admodum est varius. Possunt enim indicia, ut aiunt pragmatici, vel *communia* esse vel *propria*, id est, ad generalem criminis suspicionem, vel ad certum quoddam delictum referri. Ea quæ criminis suspicionem inducunt, sunt causa (2), nequitia, facultas.

(1) Cf. Cremani, cap. 22, § 2. — Filagieri, règle 3.
(2) Cic. Partit. Orat. XXXII.

Ubi enim delictum aliquod admissum est, suspicio in eum potissimum cadit, qui aliquam causam habuit, cur illud committeret, sive quia graves inimicitias cum occiso exercebat, sive quia maximam utilitatem ex delicto commisso sperabat, etiam in eum qui malâ famâ fruitur, qui vitam errantem vivit, qui necessitudine aliquâ cum improbis hominibus jungitur, denique in eum cui maxima fuit delictum admittendi facultas. Sed circa illud indiciorum genus tria observanda sunt: 1° Utcumque aliquis ex delicto maximam utilitatem perceperit, et pravo vivendi more innotescat, et optima facultate ad illud committendum usus sit, tamen absurdissimum foret inde concludere, delictum ab ipso fuisse admissum, cujus existentia aliunde non constaret, et proinde ista ad hanc quæstionem nihil faciunt, an factum fuerit, sed quis fecerit, et an dolo malo fecerit? 2° Non habent vim probandi sed duntaxat *suspectum* aliquem faciendi; 3° Nulli suspicioni dant locum nisi conjuncta. Neque enim improbitas et facultas sine causa, neque causa et facultas sine improbitate, neque improbitas et causa sine facultate aliquem ad delinquendum impellunt (1).

Hæc itaque sunt quæ indicia *communia* appellant. *Propria* autem rursus vel ad delictum ipsum, vel ad delinquentis personam, vel ad delinquendi consilium spectant. Delictum indicant ea quæ modo indicia realia vocavi, in quibus delictum commissum est, quæ ex delicto orta sunt, per quæ delictum ad exitum fuit perductum, et ea quæ vocantur facti vestigia (2). Eadem ad manifestandam delinquentis personam faciunt, si apud delicti suspectum fuerint reperta, ut gladium cruentum, res furto erepta, moneta recens adulterata, cruenta vestis; vel e contra, si

---

(1) Cic. de inv. l. 2, x. Causa facti parum firmitudinis habet, nisi animus ejus qui insimulatur, in eam suspicionem adducatur, ut a tali culpa non videatur abhorruisse. Ut enim animum alicujus improbare nihil attinet, cum causa, quare peccaverit, non intercessit: sic causam peccati intercedere leve est, si animus nulli minus honestæ rationi affinis ostenditur.

(2) Consequentia quædam signa præteriti, et quasi impressa facti vestigia: quæ quidem vel maxime suspicionem movent, et quasi tacita sunt criminum testimonia, atque hoc quidem graviora, quod causæ communiter videntur insimulare et arguere omnes posse, quorum modo interfuerit aliquid: hæc proprie attingunt eos ipsos qui arguuntur, ut telum, ut vestigium, ut cruor...... Cic. Partit. Orat. xxxiii.

juxta locum delicti vel in ipso delicti corpore quædam deprehendantur, quæ suspecti fuerunt propria. Sed quamvis muta illa testimonia non mentiantur, tamen maxime cavendum est, ne hominum fraude ad fallendum fuerint composita. Fieri enim potuit, ut ille qui cædem patravit, suspecti gladio fuerit usus, quo criminis suspicionem a se in eum diverteret, cujus rei exemplum luculentissime excogitatum invenimus apud Ciceronem (de invent. l. 2, IV); vel ut ea quæ in rei possessione deprehensa sunt, ipso nec volente, nec sciente, apud eum clam fuerint introducta, ut ex historia Josephi ejusque fratrum cuique satis notum est.

Hæc de indiciis realibus auctorem manifestantibus dicenda putavi. Sæpe vero etiam auctor cognoscitur ex iis quæ dixit, quæ gessit, paulo ante vel post negotium gestum, vel in ipsa negotii gestione (1). Postremo quo animo quis factum aliquod commiserit, an deliberato delinquendi consilio, an repentinâ animi perturbatione, an imprudentiâ, an casu, non solum cognosci potest ex indiciis jam allatis, ex corpore delicti, ex instrumentis, ex facti vestigiis, ex iis quæ a reo dicta aut gesta sunt, verum etiam ex modo, tempore et loco quo factum ad exitum perductum est (2). Ex modo, si reus insidias occiso struxit, si ante minatus, si in præparando delicto diu substitit; ex tempore, si noctem elegit ad faciendum id quod melius interdiu potuisset efficere; ex loco, si latebras quæsiit.

Ex his itaque patet in quem usum variæ indiciorum species possint adhiberi. Sed rursus admonendum existimo, me de æstimanda ipsorum vi hactenus non esse locutum, de quâ regulas quasdam in paragrapho sequenti tradam.

---

(1) Ut responsum inconstanter, ut hæsitatum, ut titubatum, ut cum aliquo visus ex quo suspicio oriatur, ut eo ipso in loco visus, in quo facinus, ut pallor, ut tremor, ut scriptum, aut obsignatum, aut depositum quidpiam. Hæc enim et talia sunt quæ aut in re ipsa, aut etiam antequam factum est, aut postea suspiciosum crimen efficiant. Cic. Partit. orat.

Id. in topic. XII : admonet hic locus ut quæratur quid ante rem, quid cum re, quid post rem evenerit. Ante rem quæruntur, quæ talia sunt, apparatus, colloquia, locus, constitutum, convivium. Cum re autem pedum crepitus, strepitus hominum, corporum umbræ et si quod ejusmodi. At post rem, rumor, pallor, titubatio, et si qua alia signa conturbationis et conscientiæ.

(2) Cremani, c. 21, § 7, 8 et 9.

§ 60.

De æstimando indiciorum vi.

Multi auctores ad æstimandam indiciorum vim præclarum auxilium a se allatum putarunt, quod ea dividerint in *proxima* vel *remota*, in *violenta* vel *minus violenta*, in *levia*, *gravia*, *gravissima*. Sed iterum fateri debeo mihi talem divisionem ad illustrandam rem parum idoneam videri. Nam in eo nodus difficultatis non est, quod alia indicia sint *levia*, alia *gravia*, alia *gravissima*, sed quænam indicia sint levia, quænam gravia, quænam gravissima, quod generaliter et in abstracto definiri non posse quam maxime confido. Unica divisio, quam indiciorum natura fert, quoad ipsorum vim, est illa, quâ distinguuntur in *necessaria* et *probabilia*, quorum hæc sumuntur ex iis quæ plerumque ita fiunt, illa ex iis quæ nunquam aliter (1).

De indiciis necessariis nullæ regulæ sunt statuendæ, quia, ubi adsunt, statim id quod ex ipsis concluditur certissimum faciunt. Reliquorum autem vim, quanquam in singulis casibus observari nequit, quia innumeros gradus recipit, tamen ad duo certissima principia universe et constanter reduci posse existimo, quæ principia mihi suppeditat ipsorum fundamentum. Scilicet indiciorum fidem in genere eo fundamento inniti diximus, quod plerumque cum facto probando conjuncta occurrant.

---

(1) Cic. de invent. L. 1, xxix : omnis autem argumentatio, quæ ex iis locis, quos commemoravimus, sumetur, aut probabilis, aut necessaria debebit esse. Etenim, ut breviter describamus, argumentatio videtur esse inventum ex aliquo genere, rem aut probabiliter ostendens, aut necessarie demonstrans. Necessarie demonstrantur ea, quæ aliter ac dicuntur, nec fieri, nec probari possunt, hoc modo : si peperit, cum viro concubuit.

Idem in Partit. orat. n° x.

On appelle indice nécessaire celui qui est tellement la conséquence nécessaire du fait, qu'il ne pourrait en être séparé, sans une impossibilité métaphysique, physique ou morale. Filangieri, règle de jurisprudence pour la preuve d'indices.

Cremani, cap. 22, § 4 et 5 : judex investigabit an indicium uni tantum causæ et quidem facto quod delictum constituit, an pluribus tribui possit. In priori casu adest indicium *necessarium*, in altero *simplex*, et quæ sit verisimilior causa, examinabit.

Hinc jam sequitur, eo majorem indiciis vim inesse, 1° quo pluries illa conjunctio obtinuit, id est quo arctiori nexu cum eo cohæret (1), 2° quo pauciora sunt alia facta quæ cum eo conjungi solent. Quare ex his duobus principiis indiciorum vis universe pendet. Sic non omnis profectio fuga est: sed et potest aliquis negotii cujusdam expediendi, vel restituendæ valetudinis vel capiendæ voluptatis causâ in externam regionem se transferre. Sic metus, quamvis sæpe cum scelere, tamen haud raro cum innocentia conjunctus est. Verum ex eo ipso rursus patet, non solum in genere, sed ne in singulis quidem casibus indiciorum probabilitatem stricte determinari posse. Nam ad eam stricte determinandam necesse foret cognoscere, quoties indicium oblatum cum facto illo, de quo quæritur, conjunctum fuerit, et quænam sint reliqua facta quæ cum ipso possint conjungi, quod tamen nemo mortalium unquam animo consecutus est. Verumtamen illa stricta determinatio in judiciis criminalibus necessaria non est, in quibus tantum requiritur, ut inter probabilitatem quæ pro reo militat, et eam quâ sceleris vere noxius videtur, longissimum et manifestissimum discrimen intercedat.

§ 61.

De coacervandis indiciis.

Si testis idoneus cui nulla suspicionis causa inhæret, et qui coram judice rite interrogatus, sub jurejurando id quod propriis sensibus percepit, dilucide declarat, tamen alterius testimonii confirmatione indiget, quanto magis ea confirmatio requiritur in argumentis quæ ad probandum delictum indirecte tantum faciunt! Quare exceptis illis casibus ubi indicium necessarium habetur, nunquam unico indicio ea vis erit tribuenda, ut reum aliquem judex propter hoc solum condemnet, sed exspectare debebit donec illa ad illud stabiliendum accedant. Indiciorum enim

---

(1) Dire qu'un fait est plus ou moins probant par rapport à un fait principal, c'est dire que ce fait a plus ou moins de connexion avec le fait principal. Le degré de force probante est comme le degré de connexion : ces deux expressions sont réciproquement convertibles. Benth., 1er vol. p. 394.

numero crescit ipsorum vis, et quæ singula vix ullam suspicionem movent, aliquando conjuncta plenissimam probationem efficiunt (1).

Illud optime viderunt, qui de indiciorum locis scripserunt apud veteres, et simul genuinam ejus rei rationem dederunt, quod nempe nova ex ea conjunctione oriatur probabilitas, tot probabilitates simul omnes falli non posse. »Nam, ut ait auctor rhetor. ad Herenn. L. 4, unum » aliquid aut alterum potest in reum casu cecidisse suspiciose: sed ut » omnia inter se a primo ad postremum conveniant maleficia, necesse » est casu non posse fieri."

Verum illi auctores quibus magis curæ fuit orandi quam judicandi præcepta tradere, et qui inveniendis potius quam probandis argumentis studuisse videntur, singularem indiciorum istorum abusum præceptis suis commendabant. Cujus rei argumentum habeo illam indiciorum coacervationem quam Quinctilianus in institutionibus suis exemplo proponit: » Hæreditatem sperabas, et magnam hæreditatem, et pauper eras, et » tum maxime a creditoribus appellabaris, et offenderas eum cujus » hæres eras, et mutaturum tabulas sciebas" (2). Singula enim levia et communia esse fatetur, sed universa nocere contendit, etiamsi non ut fulmine, tamen ut grandine: quasi vero ista indicia non ad unum omnia

---

(1) Cic. in topic. verisimilia partim singula movent suo pondere: partim, etiamsi videntur esse exigua per se, multum tamen, cum sunt coäcervata, proficiunt.

Id. L. 2 de oratore: si et ferro interfectus ille, et tu inimicus ejus cum gladio cruento comprehensus es in illo ipso loco, et nemo præter te ibi visus est, et causa nemini, et tu semper audax, quid est quod de facinore dubitare possimus?

Paul a été assassiné; on accuse Pierre de l'assassinat, parce qu'il a été vu au point du jour à une lieue de l'endroit où le cadavre gisait, marchant d'un air égaré, des taches de sang sur ses habits; parce qu'il a pris la poste au premier relais, qu'il a fait cent lieues sans s'arrèter, qu'arrivé en telle ville, il a changé de vêtemens, etc.

Chacun de ces faits peut séparément former une preuve circonstancielle. Considérés dans leurs rapports, ils forment un enchainement de preuves toutes tendantes à légitimer cette induction: Pierre est l'assassin quoique personne ne l'ait vu frapper. (*Note à la fin du* 1er *vol. de Benth. p.* 406). Cf. Cremani, c. 18, § 9 et Matth. c. 6, § 1.

(2) Quinctil. v. Inst. Orat. XII: firmissimis argumentorum singulis instandum, infirmiora congreganda sunt; quia illa per se fortia non oportet circumstantibus obscurare, ut, qualia sint, appareant: hæc imbecillà naturà mutuo auxilio sustinentur. Itaque si non possint valere quia magna non sunt, valebunt quia multa sunt, quæ ad ejusdem rei probationem spectant, ut si quis hæreditatis gratià hominem occidisse dicatur; hæreditatem sperabas, etc.

redirent, quasi aliud quidquam ex ista verborum luxuria possit colligi quam reo utilitatem aliquam ex morte ejus quem occidisse dicitur, fuisse sperandam; quæ utilitatis ratio ne ad suspectum quidem aliquem faciendum sufficit, nisi probetur, illum qui causam occidendi habuit, iis moribus, eâ vitâ fuisse, ut ejus animus a tali crimine non abhorreret.

Sed fuerint semper illæ accusatorum fraudes, quas etiam in judicia nostra irrepisse procuratorum criminalium requisitoria satis ostendunt, et quæ anne vituperandæ potius sint quam laudandæ, aliis examinandum relinquo. Saltem prudens judex ab istis eorum insidiis religione sua se tuebitur, et reum innocentem tali *grandine*, ut Quinctiliani verbo utar, opprimi non sinet; et illud probe tenebit, indicia ad probandum delictum eatenus tantum posse conjungi, quatenus inter se non cohærent, neque unum ab altero pendet; et denique ea quæ non ad probandum delictum sed indicium singula faciunt, etiamsi mille numero essent, tamen conjuncta non magis quam singulare illud indicium valere (1).

(1) Lorsque les preuves d'un fait se tiennent toutes entr'elles, c'est-à-dire, lorsque les indices du délit ne se contiennent que l'un par l'autre, lorsque la force de plusieurs preuves dépend de la vérité d'une seule, le nombre de ces preuves n'ajoute ni n'ôte rien à la probabilité du fait; elles méritent peu de considération, puisque, si vous détruisez la seule preuve qui paraît certaine, vous renversez toutes les autres. Mais quand les preuves sont indépendantes l'une de l'autre, c'est-à-dire, quand chaque indice se prouve à part, plus ces indices sont nombreux, plus le délit est probable, parce que la fausseté d'une preuve n'influe en rien sur la certitude des autres. Beccaria, chap. 7.

Cremani, c. 22, § 10, 11 et 13. — Filangieri, règle 2 et 4 de jurisprudence pour les indices.

PARS TERTIA.

DOCTRINA PROBATIONUM APPLICATA, IN ACCUSATIONEM AC DEFENSIONEM PARTITA.

CAPUT PRIUS.

DE ACCUSATIONE.

§ 62.

Quid accusatori sit probandum.

In illa, quam modo absolvimus, parte, universa probandi determinavimus media, nullo habito respectu ad facta quorum facienda est fides. Tertia vero pars quam alteri subjiciendam putavi (quamvis doctrina probationum videri jam possit expleta), et quam practicam appello, docebit, quomodo illa principia in usum debeant applicari, et quomodo singula probandi media ad singula facta quæ in causa pœnali probanda sunt, adhiberi. Nam licet omnia facta ex his quæ attulimus mediis probari possint, atque ex aliis non possint, tamen non omnia probandi media omnibus factis probandis conveniunt. Hæc itaque pars quam longe utilissimam puto, et quæ non minus pertinet ad eos qui agunt quam qui judicant, naturaliter in duo capita partita videtur, in quorum altero agendum erit de modis quibus probatur crimen; in altero de modis quibus probatur innocentia (1).

---

(1) Cicero in topic. XXIV: definitæ quæstiones a suis quæque locis quasi propriis instituuntur, in accusationem defensionemque partitæ.

In omni autem accusatione tria accusatori sunt probanda : 1° Delictum de quo agitur, revera fuisse commissum; 2° reum hujus delicti auctorem sive physicam causam exstitisse; et 3° ea quæ ad imputationem in pœnam requiruntur, in ipso occurrere. Et quonam ordine tria illa momenta quæ conjuncta aliquem noxium faciunt (1), probentur, ad justam pœnarum applicationem plurimum interest. Nam neque auctor requirendus antequam de delicto constiterit, neque imputatio antequam de auctore (2).

Hæc adeo manifesta sunt et tam publice recepta, ut possit puerile videri ea in præceptum reducere; sed aliter illi videbitur, qui reputabit, illum ordinem tam in disceptandis quam in judicandis causis vix unquam fuisse observatum, et nullam fere causam exstitisse, quæ sententiarum iniquitati latiorem locum dederit.

§ 63.

De corpore delicti.

Ante omnia itaque requiritur, ut de delicti existentia plene constet, vel, ut melius loquar, requiritur ut constet de facto quod delicti fundamentum constituit. Nam delictum proprie non intelligitur, nisi cum imputatione conjunctum, et itaque ad certum auctorem relatum. Nunc vero de facto physico tantum loquor in se spectato et sine respectu ad suum auctorem. Quomodo autem ejus facti quæstio instituenda sit, facillimum est cognoscere. Titius accusatur quasi Mævium occiderit : quæratur an Mævius revera fuerit occisus; quasi Mævii fores effregerit: quæratur an fores fuerint effractæ; quasi falsum commiserit : quæratur an revera falsum fuerit commissum (3); et sic porro.

---

(1) Le mot coupable est une expression complexe qui déclare tout-à-la-fois : 1° que le fait de l'accusation est constant; 2° que l'accusé en est l'auteur; et 3° qu'il l'a commis avec une intention criminelle. Là où ces trois circonstances ne sont pas réunies, il ne peut pas y avoir de culpabilité et conséquemment de condamnation. Cass. 6 Mars 1812. Bull. 1812, p. 90.

(2) Cl. Haus, § 154 et 174.

(3) L. 1, § 24, ff. de *Scto* Syllaniano : item illud sciendum est, nisi constet aliquem esse occisum, non haberi a familia quæstionem. Liquere igitur debet scelere interemptum ut *Scto* locus sit — Et L. 5, § 2, eod. tit. non alias bona publicantur, quam si constabit esse occisum patrem-familias, etc.

Sed quomodo de illo facto constare debebit? Plurimi auctores qui hanc sibi propositam habuerunt quæstionem, distinguendum dixerunt inter delicta facti *permanentis* et *transeuntis*, id est, inter delicta quorum vestigia adhuc in sensus incurrunt postquam delinquentis factum cessavit, et illa quæ simul cum facto delinquentis evanescunt; atque hæc omnibus indistincte mediis, illa non aliter quam si corpus delicti adesset, pro certis habenda esse docuerunt (1). Cremani qui istam opinionem satis explicite examinavit, et qui in his, ut in reliquis, maximam ingenii sagacitatem adhibuit, illos auctores increpat quod *corporis delicti* significationem, quâ ipse intelligi vult complexum omnium momentorum quæ reum noxium efficiunt, sive delictum proprie dictum (gallice *la culpabilité*), transtulerint ad rem in qua delictum committitur (2). Sed quo sensu aliquo vocabulo utaris, parum refert, modo illud probe definias, et nihil impedit quominus corpus delicti vel pro objecto in quo delictum admittitur, vel pro ipso delicto sumas, si ante admonueris ad quem sensum velis respicere (3). Cæterum ipse usus quem Horatius vocabulorum genitorem appellat, priorem significationem videtur consecrasse, et sub eo sensu hodie corpus delicti saltem gallice cum in libris tum in foro plerumque occurrit (4). Illorum itaque auctorum sententia ita explicata hæc est, quod in delictis permanentibus factum delicti fundamentale pro certo haberi non possit, donec res in quâ fuit commissum appareat; in reliquis vero omnibus omnia æque probandi media ad firmandam facti existentiam valeant. Sed hæc regula in utramque partem nimium generaliter concepta esse videtur. Nam si in omni delicto permanenti exspectatur, donec delicti corpus appareat, quid erit si ille qui

(1) Filangieri, ch. 15, règle dernière: dans tous les crimes qui laissent une trace après eux, s'il n'existe point de *corps de délit*, aucune preuve n'aura une valeur légale.

(2) Cremani, cap. XI, § 4 et sequent.

(3) Les définitions, dit Pascal, sont très-libres, et ne sont jamais sujettes à être contredites. Car il n'y a rien de plus permis que de donner à une chose qu'on a clairement désignée un nom tel qu'on voudra. (Réflexions sur la géométrie.)

(4) Corps du délit: état de la chose qui a été le sujet du délit. Ceci comprend non seulement les *choses* proprement dites, mais encore les *personnes*, en tant qu'elles appartiennent à la classe des choses, c'est-à-dire, dans leur état physique, indépendamment des facultés intellectuelles, comme dans le cas de marques produites par violence externe. Benth. l. 5, ch. 2.

delictum permanens admisit, corpus delicti ita abolevit, ut exhiberi omnino non possit, si v. g. eum quem occidit, flammis consumpsit, et consumpti cineres vento sparsit? Neque magis verum est, omnia delicta transeuntia iisdem prorsus mediis comprobari: nam dicta difficilius probantur quam facta. Quamobrem multo libentius cum Cremani (cap. XI, § 3) hanc regulam assumpserim, id quod factum perhibetur, probari eo modo oportere, quem rei status et natura patitur, eumque modum pro varia delictorum natura variari.

§ 64.

De probatione facti.

Quum itaque facta delictorum fundamentalia, pro varia ipsorum natura, variis probentur modis, ad determinandos illos modos necesse est variam delictorum naturam inspicere. Delicta autem quoad suam naturam, quâ facilius aut difficilius probantur, in duplicem classem distinguenda reor, unam eorum quæ *factis*, alteram eorum quæ *verbis* contrahuntur, quarum utraque iterum in duas species dividitur, prior in delicta facti *permanentis* et *transeuntis*, posterior in delicta *scriptis* et *viva voce* commissa. Conservatâ igitur divisione factorum permanentium et transeuntium, duas novas species inducimus, delictorum litterariorum et verbalium; atque hæc divisio ita instituta ad finem nostrum optime videtur accommodata. Non solum enim omnia delicta in illas species quadrant, sed singulæ diversis, et singula delicta quæ in singulas species cadunt, iisdem probantur mediis.

In delicto facti permanentis, quotiescumque inspici potest objectum in quo fuit commissum, ista ocularis inspectio ad firmandam facti existentiam non solum reliquis omnibus probationibus anteferenda, verum etiam sola adhibenda est. Neque sufficit ut simpliciter appareat res in qua delictum dicitur commissum; sed requiritur insuper ut ex ejus inspectione possit cognosci statum ipsius naturalem vi externa fuisse mutatum. At quamvis externæ rerum mutationes in omnium oculos sponte incurrant, tamen deprehensio causarum quibus illæ mutationes

sunt referendæ, sæpe singularem peritiam reposcit. Quare ad inspectionem cadaveris in homicidio, vulneris in vulneratione, armarii vel januæ effractæ in furto cum effractione conjuncto, adhibentur medici, chirurgi, fabri ferrarii, lignarii et alii hujusmodi periti, quibus commissum est ut rerum statum accurate describant, et secundum artis suæ regulas judicent, an ille qui mortuus exhibetur, per vim decesserit, an vulnerato ictus fuerint illati, an effractio foris fuerit facta; ut omnia hæc quomodo facta sint et quibus instrumentis inquirant, et quæcumque ad rerum sibi subjectarum causas, effectus et qualitates pertinent, in commentarios referant (1).

Quod si autem corpus delicti, delinquentis fraude, prorsus exhiberi nequit, vel, ipso exhibito, judicari non potest, utrum delictum in eo fuerit commissum, necne, manifestum est, delictum naturâ suâ permanens ad transeuntium naturam prolabi, et proinde iisdem quibus hæc, probandi mediis certa reddi (2); aliter promiscuam scelestis concedendam fore licentiam in omne delictorum permanentium genus ruendi, modo corpus delicti ita delerent, ut nulla ejus superessent vestigia, quemadmodum olim apud Lacedæmonios poterat quilibet impune furari, modo ne rem furto subreptam inepte deprehendi sineret. Sic anno elapso, quum infandi aliquis veneficii reus coram curia Gallica sisteret, et corpus ejus qui dicebatur veneno interemptus, diligenti inspectioni submissum, ambigua veneni ac morbi præbuisset indicia; quamvis in rei defensionem fuisset allegatum, neminem posse damnari, ubi corpus delicti non adesset, et ipso medicorum testimonio dubitatum fuisset, an scelere vel morbo esset interceptus, tamen aliis oppressus indiciis et judicum sententiâ damnatus supplicii exemplo exemplum sceleris rependit. Judicatum enim est, aut plane permittendum esse eo veneno aliquem interimere quod dubium vestigium post se relinqueret, aut non esse exspectandum donec certa ejus haberentur vestigia.

Quod vero ad delicta facti transeuntis attinet, in illis factum principale omnibus mediis directis, scilicet testimoniis, confessionibus atque instru-

---

(1) Cremani, cap. 12, § 3 — 14.

(2) Cremani, cap. 12, § 15.

mentis, nunquam vero indirectis sive indiciis idonee probatur. Quamvis enim indicia ad confirmandam talis facti existentiam in auxilium possint vocari, tamen nullum casum occurrere posse existimo, ubi per sola indicia id præstetur, ut factum pro certo atque comperto habeatur. Nam in omni causa, in qua libertas, securitas atque fama, summa vitæ bona, in disceptationem veniunt, debet aliquid certum esse et indubitatum, quod judici tanquam fundamento inserviat, quo reliquas probationes probabili modo superstruat. Quod si quæritur, cur delicta naturâ suâ permanentia, quando delicti corpus deficit, etiam indiciis probentur, quemadmodum id supra vidimus, non vero æque transeuntia, respondeo, etiam in delictis permanentibus indicia tantum realia admitti, quibus multo magis fidei quam reliquis inest; talia vero indicia in delictis transeuntibus plane desiderari, quippe quorum ea est natura quod nulla vestigia post se relinquant.

Jam vero transeamus ad delicta verbis admissa, quæ iterum vel permanentia sunt, vel transeuntia. Nam scripta quid sunt aliud quam permanens verborum repræsentatio?

Verba volant, sed scripta manent.......

In delictis autem quæ scripto consistunt, universe et pro omnibus casibus statui posse reor, delictum pro certo non posse haberi, nisi ipsum delicti corpus appareat. Maximum itaque discrimen facio inter delicta quæ facto permanenti et ea quæ scribendo fiunt. In illis enim, si corpus delicti exhiberi non potest, dantur alia probandi media unde judex idoneam facti cognitionem obtinet. Contra in posterioribus, si corpus delicti deficit, nulli omnino datur pœnæ locus. Hinc itaque non creditur testi, se falsum instrumentum, vel litteras incendiarias, contumeliosas aut calumniosas, vel libellum famosum aut delatorium ab aliquo confectum vidisse declaranti, nisi libellus iste famosus aut delatorius, illæ litteræ incendiariæ, contumeliosæ aut calumniosæ, vel denique illud falsum instrumentum propalam feratur. Hoc principium etiam in foris criminalibus semper maxima cum religione fuit observatum, et neminem unquam tali de crimine condemnatum scio, adversus quem instrumentum criminosum non fuerit productum. Cujus quidem rei quum tacitum et

naturalem quemdam sensum in me reperirem, volui rationem cognoscere, cur animus in hanc sententiam inclinaret, et rationem istam in eo quærendam putavi, quod delicta scripto commissa non ante incipiant esse nociva quam e manibus ejus qui ipsa confecit, exierint, et quod, ubi in alterius manus inciderunt, periculum desinat esse ne auctor criminis ejusdem vestigia tollat.

Superest ultimum delictorum genus quæ consistunt ex verbis viva voce pronunciatis; quo in genere causarum, quæstio fundamentalis est, an verba quibus aliquis minatus, conviciatus vel calumniatus esse dicitur, revera fuerint pronunciata, necne. Hoc autem optime ex eo cognosci posse intelligitur, qui minas, calumnias, convicia ipse pronunciavit. Sed ille si negat, judex ad eorum fidem recurrat necesse est, qui se reum ista verba pronunciantem audiisse testantur, quorum tamen testimonia majori cum diffidentia accipienda sunt, quam qui de facto deponunt, tum quia facilius est aliud pro alio audire quam videre, tum quia dicta citius memoriâ excidunt quam facta aut scripta. Quod si denique prorsus deficiunt qui de auditis testentur, indiciis nullis credendum et nulla criminis habenda est ratio.

§ 65.

De probatione auctoris, sive de facto ad causam relato.

Postquam facti probationem judex exposita ratione erit expertus, videbit cuinam causæ debeat referri, et acerrima in auctorem fiet indagatio, hoc modo: quis fecit? quis scripsit? quis dixit? Intelligitur autem, nondum hîc quætionem esse de imputatione facti in pœnam, et de interna actionis qualitate; nihil aliud quæritur quam illud factum a quo fuerit productum, illud scriptum a quo redactum, illa verba a quo pronunciata.

De hâc probatione perpauca hoc loco mihi dicenda sunt, non quod ad justam pœnarum applicationem minoris intersit auctorem quam factum cognoscere, (quippe non magis pœnæ locus est sine illo quam sine hoc), nec quod facilior sit auctoris quam facti probatio, (nam in plerisque casibus omnis dubitatio circa auctorem vertitur), sed quod omnes difficul-

tates quæ judicantis animum circa auctoris indagationem possunt detinere, non ad diversas probationum species, quænam admittendæ sint, sed ad ipsarum modum, quomodo et quâ fide admittendæ, (quod in secunda parte explicui) pertineant. Nam in omni delictorum genere, quæcumque sit eorum natura, auctor iisdem probatur mediis, directis vel indirectis, testimoniis, confessionibus, instrumentis, indiciis (1). Unicum datur discrimen inter delicta permanentia et transeuntia, sive in factis, sive in verbis consistant, scilicet quod in illis auctor etiam ex facti vestigiis possit cognosci, qui quidem cognitionis fons in posterioribus plane deficit. Si v. g. vulneris in cadavere deprehensi magnitudo et species possit ex peritorum judicio ad gladium quocum aliquis repertus est, vel quod in ejus possessione fuerat, vel quod paulo ante emerat, referri, magna inde suspicio oritur, eum cædis commissæ auctorem exstare. Sic etiam in delictis quæ scripto admittuntur, scriptura sæpius prodit scriptorem, et litterarum collatio, quamvis lubricum, tamen idoneum aliquando præbet auctoris indicium.

§ 66.

De imputatione in pœnam.

Ad decernendam pœnam nondum satis est quod de facto et de auctore sit probatum; sed requiritur, ut auctor facti idipsum quod fecit, libere voluerit. Nam si quis facti cujusdam lege pœnali prohibiti physica tantum causa exstitit, neque illud quod fecit voluit, vel certe non libere voluit, non magis hoc ei potes in pœnam imputare quam fulmini quod domum tuam incenderit, vel saxo quod tuum offenderit pedem. Omnis itaque pœnæ vel criminalis, vel correctionalis, vel simplicis politiæ, necessaria et absoluta hæc est conditio, sine qua intelligi justa omnino non potest, ut in eo qui factum aliquod admisit quod tali pœnæ subjacet,

---

(1) Exceptionem propter singulares rationes facit, art. 338 C. P. — Les seules preuves qui pourront être admises contre le prévenu de complicité d'adultère, seront, outre le flagrant délit, celles résultant de lettres, ou autres pièces écrites par le prévenu.

simul voluntas cum libertate ad illud efficiendum fuerit conjuncta; quod quidem duplex requisitum etiam ad illa delicta se extendit, quæ codex pœnalis *involuntaria* appellat, quorum quæ sit natura, infra videbimus. Sed quomodo voluntas et libertas ab hominis facto possint abesse, et præsertim quomodo voluntas sine libertate possit existere, jam nunc videndum.

Factum sine voluntate adest, quando reluctantis vel inopinantis alicujus membra ad flagitium aliquod in se admittendum vel malum quoddam alteri inferendum vi externa torquentur, adeo ut principium actionis non in ipso agente, sed in eo resideat qui agentis corpore tanquam re abutitur, veluti si quis, vi physica et externa impulsus, alteri vulnus proprio corpore inferat, vel mulier aliqua violentum adulterium perpetiatur, in quibus casibus vulneris vel adulterii culpa ab impulso ad impellentem, a subacta ad subigentem transfertur (1). Cæterum omnia facta quæ ex proprio corporis motu oriuntur, ex voluntate procedunt, quia corpus per se nullos habet externos motus, nisi animo imperatos.

Hæc tamen voluntas, si libere non fuerit determinata, ad noxium aliquem efficiendum nequaquam sufficit. Nam si factum aliquod volui, sed non velle non potui, quid est aliud ac si noluissem? Quoniam autem illa libertas quam a natura accepimus, ut insitæ pravitati obluctantes ad virtutem assiduo conatu niteremur, in comparandi atque eligendi facultate consistit, ubi cessat illa comparandi facultas, manifestum est etiam libertatem cessare. Rationi itaque maxime consentanea est ea lex quæ insanos lege communi eximit et delinquendi incapaces declarat, (art. 64 C. P.), quia neque delictum concipi potest sine agendi libertate, neque sine rationis usu libertas (2). Eamdem ob causam minores 16 annis, si

(1) Postquam Lucretia injuriam a S. Tarquinio tulerat, amici consolabantur ægram animi, avertendo noxam ab coacta in auctorem delicti: mentem peccare, non corpus, et unde consilium abfuerit, culpam abesse. T. Livius, l. 1, c. 58.

(2) Lorsque le juge déclare que l'accusé est coupable d'avoir commis *volontairement* le crime dont il est accusé, et qu'il atteste ensuite qu'à l'époque où ce crime a été commis, l'accusé était en démence, ces deux déclarations ne doivent point être annullées comme contradictoires, parce qu'il est évident que loin d'avoir voulu exprimer qu'ils reconnaissaient en lui une culpabilité légale, les jurés n'ont entendu rien autre chose sinon qu'il était matériellement et physiquement auteur du fait, mais qu'il n'y avait apporté qu'une volonté d'homme en démence, volonté, *quasi animale*, qui d'après le présent article comme d'après les plus simples lumières de la raison, est nécessairement exlcusive de toute culpabilité légale. Cass. 4 Janv. 1817.

videntur sine judicio egisse, omni pœna dimittuntur immunes (art. 66 C. P.); et etiamsi cum judicio egerint, semper tamen pœna plectuntur leviori, quia hac ætate homines minus pleno rationis utuntur imperio. (Art. 67, 68 et 96 C. P.)

Etiam illi qui vi corpori illata vel præsentissimi et gravissimi mali metu ad faciendum aliquid compelluntur, quod aliter non fecissent, quamvis integra et inviolata libertate, absolute sic dicta, fruantur, [si quidem electio in qua illa versatur, homini nulla vi physica eripi potest, sed ipsius naturæ et medullis, ut ita dicam, inhæret] (1), tamen pœnis obnoxii non sunt, quia legislator tantam a civibus constantiam exigere non potuit, ut durissima omnia pati potius quam leges violare mallent.

Sed furentibus et coactis legislator æquiparari noluit eos qui fervido affectu abrepti et cohibendis animi stimulis impares in repentinum scelus ruunt, quia nulli sunt tam feri et sui juris impetus, ut non rationis disciplinâ, si modo illa recte utamur, perdomentur; quos tamen mitioribus pœnis extra ordinem plectendos esse statuit, si violentis injuriis ipsa lege prævisis fuerint provocati, et in eum animi statum conjecti, in quo suî impotentes aliquo scelere se inquinaverunt. (Art. 321 – 326 C. P.)

Itaque ut ea quæ dixi paucis resumam, ubi deficit voluntas vel libertas, nulli pœnæ locus est. Deficit autem voluntas, quando vi externa impulsi, corpore non animo delinquimus; deficit libertas, quando rationis usu orbati aliquid facimus quod lege prohibitum est. Deinde illi qui coacti vel minis territi in scelus consentiunt, quamvis libertate interna fruantur, tamen omni pœna immunes sunt. Postremo pœna extra ordinem secundum modum lege statutum mitigatur in delictis illis quæ gravibus injuriis expresse prævisis fuerunt provocata.

§ 67.

De delictis voluntate, culpâ *vel* dolo *commissis.*

Vereor, ne in illis quæ in paragrapho præcedenti de voluntate ac

---

(1) L. 21, § 5 D. *quod metûs causâ* — quamvis, si liberum esset, noluissem, coactus tamen volui. *προαιρεσιν οὐδεν ἀλλο νικῆσαι δυναται, πλῆν αὐτη ἑαυτην.* Arrian. in Epict. l. 1, c. 29.

libertate dicta sunt, plus vel minus æquo videar institisse. Sed hos qui me in hac re diutius immorari vellent, meminisse precor, non hic esse quæstionem de regulis quas judex in applicandis pœnis, sed quas in judicando facto debeat sequi; illis vero qui me quæstionis nostræ limites jam excessisse putarent, respondeo, necesse me duxisse, ea quæ ad pœnam decernendam præter facti et auctoris cognitionem requiruntur, exponere, ut pateret quid in singulis delictis accusatori et defensori esset probandum, quid judici examinandum. Neque adhuc sententiam meam satis explicatam existimo, et quædam eâ de re dicenda mihi supersunt, de qua singulares quasdam opiniones habere mihi videor.

Nam in omni delictorum genere necessariam hanc pœnæ cujuslibet decernendæ conditionem posui, ut facti auctor illud quod fecit, voluerit, et quidem libere voluerit. Sed non in omnibus delictis ista sufficere existimo. Delicta enim quoad interna requisita quæ ipsorum auctores noxios efficiunt, in tres omnino classes distinguenda reor, unam eorum quæ nuda et simplici voluntate, alteram quæ voluntate simul et culpâ, tertiam quæ voluntate et dolo conjunctis admittuntur. Scio hanc distinctionem in codice pœnali non occurrere; sed tamen eam verissimam et tam ad justam pœnarum applicationem, quam ad verum facti judicium utilissimam duco.

Facta quæ ad primam delictorum classem pertinent, ea sunt quæ in se quidem spectata nullam juris læsionem continent, sed, quia damnum ex ipsis plerumque oritur, generali præventione sub pœna prohibentur, adeo ut in illis puniendis, nullus habeatur respectus, an damnum propter quod prohibitio est lata, revera produxerint, et proinde an ratio legis in ipsa cadat, nec ne. Sic art.° 471 C. P. et L. 5, § 6, ff. ad leg. Aquil., sub poena cavetur « ne quis supra eum locum, qua vulgo iter fit vel « in quo consistitur, id positum habeat, cujus casus nocere cui possit. » Jam vero, utrum ea res quam positam habebas, cadendo revera transeuntibus nocuerit, et utrum animo nocendi eam posueris, necne, judex vel prætor non curabit. An fecisti? An *voluntarie*, an *libere* fecisti? Jam satis est. Si ita fecisti, pœnâ plectêris.

Ad secundam autem delictorum classem referuntur ea quæ dicuntur

culposa, id est, quæ consistunt in factis per se quidem nulla lege prohibitis, sed unde malum aliquod alteri infertur, quod auctor debitam circumspectionem adhibendo facile vitasset. Ex eo apparet, quomodo hæc delicta a prioribus differant. Illa enim ex facto prohibito, licet damno non illato, hæc vero ex damno illato, licet facto non prohibito oriuntur. Ad delicta itaque culposa requiritur 1.° ut factum aliquod voluntarie et libere fuerit commissum; 2.° ut ex eo facto damnum vel malum aliquod alter perpessus sit; 3.° ut facti auctor debitam adhibendo diligentiam et circumspectionem malum ex facto suo enatum impedire potuerit. Talia vero delicta neque ordinariâ severitate tractanda, neque omni pœnâ absolvenda esse ratio ipsa nobis demonstrat. Sic mater quæ infantem juxta se in lecto positum oppressit, non infanticidii, sed imprudentiæ damnatur, quia si scelere, tamen culpâ non vacat, et quod accidit, prævidere debuit. Atque ea sunt delicta quæ Codex poenalis *involuntaria* appellat, qui quidem voluntatis defectus non ad ipsum factum, sed ad damnum spectat quod ex facto enatum est. Nam si facti auctor factum noluisset, vel non libere voluisset, neque delicto, neque culpæ, neque poenæ locus foret.

Tertia delictorum classis, in quibus spectatur delinquentis consilium, ex illis constat quæ juris aliquam læsionem in se continent, quam auctor, factum admittendo, producere intendit. Ubi illud consilium abest, delictum vel transit in culposum, si læsioni lædentis imprudentia vel omissa debita circumspectio causam dedit, vel in simplex delictum voluntarium, si factum unde læsio orta est, ad primam illam classem, quam nescio quomodo appellem, pertinet, si nimirum jam per se et nullo habito respectu ad damnum inde oriundum sub pœna prohibitum est, vel denique omni pœna eximitur, si læsio sorti potius quam delinquentis animo vel culpæ sit tribuenda (1). Exemplum ad illustrandam rem proponam. Titius repertus est

---

(1) Cicero in partit. orat. — Jam facta et eventus aut consilii sunt, aut imprudentiæ, quæ est aut in casu, aut in quadam animi permotione : casu, cum aliter cecidit ac putatum sit; permotione, cum aut oblivio, aut error, aut metus, aut aliqua cupiditatis causa permovit.

L. 1, C. ad leg. Corn. de sicar. — Frater vester rectius fecerit, si se præsidi provinciæ obtulerit, qui, si probaverit non occidendi animo hominem a se percussum esse, remissâ homicidii pœnâ, secundum disciplinam militarem sententiam proferet : crimen enim contrahitur,

in via publica telo confectus. Cædes non est ambigua. Telum nomine Caii insculptum vel incisum occisorem prodit, et Caius interrogatus non diffitetur. Jam itaque duo habemus ex his quæ accusatori probanda sunt, factum et auctorem. His compertis, quæritur, an auctor factum *voluntarie* et *libere* commiserit, id est an volens et sana ratione gaudens et a nemine coactus telum conjecerit. Hoc quoque si compertum habetur, quæritur ultimo loco an telum occidendi animo conjecerit. Si, et animus iste adfuerit, pœnâ sicariorum ordinariâ plectitur, nisi probet se jure fecisse, quo casu omni pœna liberatur, vel gravi et illegitima injuria provocatum, quo casu mitius extra ordinem punitur. Sin vero Caius probet, se talem occidendi animum non habuisse, iterum quæritur, anne debitam in telo conjiciendo omiserit circumspectionem et prudentiam, quâ cædem patratam potuisset prævidere atque impedire, anne igitur illi possit applicari pœna quam art. 319 C. P. in delicta culposa statuit. Quod si iterum Caius probat, se in nulla culpa versatum esse, et omnem debitam prudentiam adhibuisse, ne cui damnum aliquod inferret, et illud quod accidit meræ sorti esse tribuendum; quæritur, anne ipsum factum ex quo cædes orta est, lege aliqua sit prohibitum, an v. c. Caius in eo loco potuerit cum telo esse. Sic in incendio, sic in furto, sic in falsis quæstio instituenda. Nam art. 434 C. P. mortis pœnam simpliciter decernit contra eum qui rebus quibusdam ignem subjecit, unde incendium ad ædificia, naves, etc.... pervenire potuerit (1). Si tamen ignem eo consilio non supposuit, ut incendium ex rebus combustis ad ædes vicinas perveniret, criminis per imprudentiam commissi, non incendii dabit pœnas (2). Sic

---

si et voluntas nocendi intercedat. Cæterum ea quæ ex improviso casu potius quam fraude accidunt, fato plerumque non noxæ imputantur.

Huc etiam spectat L. 23, § 2, D. de ædil. edicto, quum ait « delictum sine dolo malo vel » fraude non admitti ». Quæ itaque lex si sensu generaliori acciperetur, justo latius pateret.

In delictis voluntas spectatur, non exitus. L. 14, D. ad leg. Corn. de Sicar.

Maleficia voluntate et proposito delinquentium distinguuntur. L. 53, pr. D. de furtis.

(1) A des matières combustibles placées de manière à communiquer le feu à des édifices, navires, bateaux, etc...

(2) Si quis dolo malo incendium fecerit, capitis pœnâ plectitur. L. 10 ff. ad Leg. Corn. de sic. sin culpâ, pro varietate circumstantiarum, arbitrariâ pœnâ coercetur et noxiam sarcire jubetur. L. 9, L. 11 ff. de incend. nauf. — L. 3, § 1 ff. de off. præf.

etiam quoniam non omnis ablatio rei alienæ furtum constituit, sed tantum ablatio dolosa, si quis rem alienam per jocum abstulerit, certe non erit fur. Sic denique falsarius non est, quicumque falsa subscriptione utitur, vel aliud quodcumque falsum materiale, ut aiunt, comittit, sed ille tantum qui id facit fraude mala et nocendi animo (frauduleusement).

Ex istis omnibus apparet, quam parum judex profecerit, postquam factum et auctorem facti physicum cognovit, et quanti momenti sit, ut interiorem delinquentium animum probe cognoscat, et quomodo ad justam pœnarum applicationem, *voluntas*, *libertas*, *culpa*, *dolus*, a se invicem distingui debeant. Quæ quidem cui et quomodo sint probanda in paragrapho sequenti videbimus.

§ 68.

Cuinam et quomodo voluntas, culpa atque dolus sint probanda.

Expositis jam omnibus quæ ad causam delicti alicujus internam sive moralem pertinent, et quæ faciunt quod suum alicui factum vel in delictis voluntariis simpliciter talibus, vel in culposis, vel in dolosis ad pœnam possit imputari, reliquum est ut videamus, cuinam et quomodo singula illa imputationis momenta probanda sint. Ad quam materiam illustrandam, quâ dubito an ulla magis controversia et levioribus fundamentis hactenus pertractata fuerit, secundum tres illas delictorum species quas in paragraphis superioribus distinxi, ex ordine procedam, et novam experiar viam, quâ me istis controversiis feliciter extricaturum spero.

Sæpe enim quæsitum est, an comperto delicto atque auctore, dolus præsumi deberet, necne: et alii plane negando, alii plane affirmando responderunt. Sed quæstio hæc, ita concepta, nimium angustis limitibus videtur restricta, utpote quæ ad delicta voluntaria et culposa non pertineat; atque alia ex parte, in illis, quibus restringitur, limitibus, nimium generaliter videtur soluta, quia præsumptio doli neque prorsus omittenda neque plena fide admittenda est. Rem itaque nos sub alio aspectu intuebimur.

Reo in judicium delato, prima judicis cura esse debet ut in factum et auctorem inquirat. His probatis examinat, an factum ad primam, secundam vel tertiam delictorum classem pertineat. Jam supponamus illud ad primam classem pertinere. Quid in tali delicto requiritur? Requiritur 1.° ut factum jam per se sub pœna sit prohibitum, quamvis nulla læsio ex eo sit consecuta et quamvis illud factum admittendo auctor nullam læsionem producere intenderit. An vero factum aliquod ita sit prohibitum, quæstio *juris* non *facti* est, et proinde a nostro proposito prorsus aliena. Requiritur autem 2.° ut factum *voluntarie* et *libere* fuerit commissum. Sed quomodo judex cognoscet, an facti alicujus auctor illud volens et libere admiserit? an scilicet propria observatione? Sed propria observatione id tantum consequimur, quod in conscientiam nostram cadit vel quod sensibus externis se manifestat. An testimoniis vel instrumentis? Sed ipse testis vel instrumenti confector, sive sit privatus, sive magistratus publicus, internam auctoris voluntatem atque libertatem directe cognoscere non potuit. Manifestum itaque est, omne factum psychologicum vel per confessionem ejus intra cujus animum gestum est, vel per indicia ex factis physicis desumpta nobis innotescere debere (1). Jam vero nullum certius atque indubitatius voluntatis et libertatis indicium habetur, quam factum externa corporis vi editum, siquidem hoc humanæ naturæ proprium atque hic singularis character est, quo cæteris cunctis animalibus maxime præstamus, quod externos corporis motus propriâ sponte et libero arbitrio dirigimus. Quamobrem, quod aliquis fecit, præsumendus est volens ac libere fecisse, eodem jure quo natura præsumitur sibi constare, et solitum cursum sequi. Attamen, quantacumque sit ejus præsumptionis vis, eam ad condemnandum reum sufficere vix putarem, si reus probare non posset, se illud quod effecit non voluisse, vel necessariâ ad imputationem libertate caruisse, quando eâ libertate caruit. Verum e contra nihil reo facilius est,

(1) Le fait psychologique caché dans l'intérieur de l'homme, ne peut se prouver que par des faits physiques qui sont comme l'aiguille de la montre. S'agit-il d'un larcin, l'intention de prendre la chose et d'en user, la conscience de n'avoir aucun droit à la chose prise : voilà deux faits psychologiques, qui se prouvent soit par des discours de l'individu, soit par ses précautions pour fuir, ou pour cacher l'objet volé, etc. Bentham, L. 1, ch. 5.

quam ejus defectûs probationem afferre. Nam quum aliquis voluntate et libertate sua non aliter quam causæ cujusdam physicæ interventu possit destitui, reus eosdem testes qui de delicto commisso testantur, potest interpellare, ut testentur, talem causam delicti commissi tempore exstitisse, quâ voluntas vel libertas sibi fuit sublata; unde patet, istam voluntatis et libertatis præsumptionem, sine qua accusatori probe impossibile foret probare, reum voluntarie et libere egisse, ex altera parte reo nocivam esse non posse, siquidem in casibus ubi illa præsumptio fallit, ipsi facillimum sit eam evertere et contrarii probationem præstare.

Nunc transeamus ad secundam delictorum classem, in quibus requiritur 1.° ut factum aliquod voluntarie et libere fuerit admissum; 2.° ut læsio aliqua isto facto sit illata; et 3.° ut ejus facti auctor debitam adhibendo circumspectionem atque diligentiam læsionem suo facto illatam impedire potuerit. Jam autem de primo requisito nihil hic subjiciendum, quia voluntatem et libertatem præsumi vidimus adfuisse, donec abfuisse probentur. Secundum vero requisitum quod in læsione illata consistit, mediis probandi ordinariis probatur et plerumque ex ipso delicti corpore apparet. Denique quod ad tertium attinet, distinguendum puto an culpa, de quâ reus arguitur, in commissione vel in omissione versari, an itaque positiva vel negativa esse dicatur. Si positiva enim esse dicitur, accusatori incumbit probatio aliquid imprudenter a reo esse commissum; sin vero negativa, ipsi reo probandum est, se illam cautionem, quam omisisse arguitur, adhibuisse, quia non facti nulla est probatio.

Tandem venit illa delictorum classis quæ tot tantisque controversiis locum dedit, et in quâ præter voluntatem, libertatem et læsionem requiritur ut auctor facti, illud committendo, istam læsionem producere intenderit. De præsumptione voluntatis et de probatione læsionis idem in delictis dolosis quam in voluntariis et culposis valet. Sed dolus utrum præsumendus, an probandus sit, et, si posterius, quânam ratione probandus, quæstio nunc decidenda est. Scilicet id agitur, an, quemadmodum quod aliquis fecit, præsumitur volens ac libere fecisse, ita quoque qui aliquid volens ac libere admisit unde læsio orta est, damnosas facti hujus consequentias voluisse sit præsumendus; et hanc quæstionem negando solvendam esse

non dubito. Nam illa legitima præsumptio quam modo statuimus, duplici ratione nititur : priori, quod ipsum factum corporis vi editum prope necessarium sit voluntatis ac libertatis indicium ; posteriori, quod ubi ista præsumptio fallit, reo facillimum sit ipsam redarguere et contrarii probationem afferre. Verum utraque hæc ratio in probatione doli deficit. Nam 1.° læsio ex facto aliquo consecuta magis dubium est consilii quam voluntatis ac libertatis indicium. Quippe contra naturam est ut homo corpore aliquid efficiat, quod animus non imperavit, vel ut animus, dum corpori imperat, libertate sua sit destitutus, dum e contra sæpissime accidit, ut consilium facto, vel factum consilio minime respondeat. 2.° Si talis admitteretur præsumptio, quotiescumque veritati non foret consentanea, quod in hac multo sæpius quam in illa accideret, ejus falsitatem reus multo difficilius revinceret quam prioris. Nam consilia interiore animo mutantur atque succedunt, quin ulla ejus mutationis ac successionis causa, ullumve signum externum appareat. Nemo melius quam egomet, cognoscit quo animo fuerim, dum hoc vel illud factum admisi : sed quum ego te nullo modo possim animi mei certiorem facere, si generali et legitimâ præsumptione supponis me illud quod feci, dolo malo fecisse, quomodo ego tibi potero contrarium revincere? Quare acerbissimum foret talem præsumptionem contra reum inducere, quam ullo vix medio posset refellere, et ille quem judex ita damnaret, tanquam inauditus damnaretur.

Dico itaque, dolum non esse præsumendum; sed hoc eatenus tantum verum est, si præsumptioni eam vim tribuis, quæ judicem ad condemnandum per se sola impellat. Nam si præsumptionis vocabulo nihil aliud intelligis quam simplex probationis auxilium, converto thesim et aio dolum esse præsumendum. Nam dolus est factum psychologicum quod ex factis physicis colligendum est. Inter hæc autem facta physica primum omnium occurrit factum principale ipsum, tanquam consilii congruentis probabilis effectus consideratum. Hinc itaque ex eo ipso quod quis læsionem aliquam alteri intulerit, jam singulare doli indicium habemus, quod tamen, cum nequaquam sit necessarium, ad plenam probationem efficiendam non sufficiet, nisi alia insuper indicia ad manifestandum dolum accesserint.

Hæc autem indicia varia sunt pro varia delictorum natura. In delictis enim quæ facto admittuntur, dolus colligitur ex iis quæ ante vel post negotium gestum, vel in ipsa negotii gestione, dicta aut facta sunt, vel etiam ex modo, tempore et loco quo factum ad exitum perductum est, quemadmodum id in § 59 ostendimus (1). Sed hæc omnibus delictis facto admissis communia. In delictis vero quæ facto permanenti consistunt, dolus etiam quandoque ex ipso corpore delicti cognoscitur. Nam si occisi corpus plagis reperiatur confossum, dubitari non potest quin cædis auctor eum occidendi animo confoderit (2). Habemus nunc delicta quæ in scriptis versantur, in quibus quædam doli indicia cum delictis facti permanentis sunt communia, quatenus nimirum ex corpore delicti, ex scriptura, ex præparationibus chemicis ad delenda quædam verba adhibitis et reliquis hujusmodi rebus cognosci potest, quo animo aliquis esset, dum instrumentum culposum conficeret; alia ipsis communia sunt cum delictis facti transeuntis, si nempe instrumenti confector vel in conficiendo instrumento, vel ante aut post instrumentum confectum, mentem suam factis dictisve ita patefecit, ut prava ejus consilia non sint amplius ambigua, quædam denique ipsis delictis litterariis propria, si nempe dolus ex ipsis, quibus instrumentum concipitur, verbis elucet. Postremo in delictis verbalibus indicia doli cautissime sunt adhibenda, quia nihil tam lubricum est quam id quod pronunciatur, et ea quæ imprudenter, vel jocose, vel ambigue dicta sunt, sæpe eo animo dicta arguuntur quem reus non habuit. Quapropter si verba quædam duplicem præbere videntur intellectum, semper in meliorem partem interpretanda sunt. Sin vero in se spectata nonnisi pravo sensu possunt intelligi, judex inspicere debet,

---

(1) Cremani, C. 18, § 7. Judex externa signa confert, quæ cum homine criminis insimulato speciatim conjungi processus docet, quæque experientiâ pariter sat manifestum est plerumque a mente mala ejus proficisci, in quo eadem extrinsecus sese contemplanda exhibent, etc.

(2) Hæc tamen indicia altius petenda non sunt; ut nuper in curiâ Gadavensi, cum homo quidam reus fieret quod vitam uxori suæ strangulando eripuisset, et jam factum et auctor non ambigerentur, quæstio vero esset, utrum deliberato animo id fecisset, necne; deliberati animi probatio ducebatur ex tempore quod strangulando adhibuerat, temporis vero ipsius ex signis cadaveri impressis· quæ tamen conclusio, utpote duobus indiciis valde incertis fundata, rejiciebatur.

qua voce, quo gestu, quibus in circumstantiis fuerint pronunciata, quia hæc sæpe verborum significationem ex mala bonam vel indifferentem faciunt (1).

§ 69.

Accusationis summa.

Ut jam omnem accusandi et judicandæ accusationis rationem, quam hoc capite exposui, summatim repetam, in omni causa pœnali tria consideranda veniunt, factum, auctor, et facti ad auctorem imputatio; quæ non simul et temere, sed ex ordine et deinceps probanda sunt. Facti autem probatio pro variis delictorum speciebus vario modo instituitur.

---

(1) Ne verba prave detorta, nec convivalium fabularum simplicitas in crimen duceretur postulavit. Tacit. annal. 6 — v.

Injuriarum pars major constat vitio interpretantis. Sen. de Const. Sapientis. 10.

Les paroles ne forment point un corps de délit, elles ne restent que dans l'idée. La plupart du temps elles ne signifient point par elles-mêmes, mais par le ton dont on les dit. Souvent en redisant les mêmes paroles, on ne rend pas le même sens, ce sens dépend de la liaison qu'elles ont avec d'autres choses. Quelquefois le silence exprime plus que tous les discours. Il n'y a rien de si équivoque que tout cela. Montesq. L. 12. Ch. 12.

Les dépositions des témoins doivent être à-peu-près nulles, lorsqu'il s'agit de quelques paroles dont on veut faire un crime, parce que le ton, les gestes, et tout ce qui précède ou suit les différentes idées que les hommes attachent à leurs paroles, altèrent et modifient tellement les discours, qu'il est presqu'impossible de les répéter avec exactitude. — Les actions violentes, qui font les véritables délits, laissent des traces remarquables dans la multitude des circonstances qui les accompagnent et des effets qui en dérivent : mais les paroles ne laissent rien après elles, et ne subsistent que dans la mémoire presque toujours infidèle et souvent séduite de ceux qui les ont entendues. — Il est donc infiniment plus aisé de fonder une calomnie sur des discours que sur des actions, puisque le nombre des circonstances qu'on allègue pour prouver les actions, fournit à l'accusé d'autant plus de ressources pour se justifier, au lieu qu'un délit de paroles ne présente ordinairement aucun moyen de justification. Beccaria, ch. 8. Un mot prononcé d'une certaine manière, réveille une idée, prononcé d'une autre manière, il réveillera une idée absolument contraire. Combien de fois n'a-t-on pas vu des hommes honnêtes accusés d'irréligion, d'impiété, de sédition, pour quelques paroles mal entendues par un imbécille qui ignorait les circonstances où elles avaient été prononcées, et qui ne savait pas distinguer l'ironie de la vérité de l'expression! Les bûchers de l'inquisition n'auraient pas dévoré tant de malheureux, si on eût reçu avec plus de défiance les témoignages sur les paroles. — Note de Filangieri, sous la règle 6, sur les témoins, ch. 15.

In delictis enim facti et scripti permanentis, si corpus delicti adsit, hoc solo factum vel scriptum probatur; sed in prioribus, si hoc deficiat, per testes, instrumenta, confessiones, imo etiam per indicia saltem realia facti fit fides: non æque in posterioribus. In delictis vero facti transeuntis et verbalibus, factum (nam et verba sub facti nomine intelligi possunt) omnibus mediis directis, nunquam vero indirectis stabilitur, hoc tantum inter facta et verba servato discrimine, quod in his amplior et certior requiratur probatio, quam in illis.

Facto ita probato, proxime in auctorem inquiritur, ad quem probandum in omnibus delictis ea valent, quibus in genere moralis efficitur certitudo, nisi quod in delictis facti et scripti permanentis, corpus delicti manifestandi auctoris singulare auxilium præbeat, quod delicta facti transeuntis et verbalia naturâ suâ non suppeditant.

Probato iterum auctore, quæritur, quatenus factum ei possit in pœnam imputari, cujus imputationis tria momenta attuli, voluntatem, culpam, atque dolum. In quibusdam enim delictis sufficit factum quoddam lege prohibitum voluntarie et libere fuisse admissum, ut auctor ejus facti in pœnam cadat; in aliis ad hanc voluntatem culpa, in aliis dolus accedat necesse est. Libera voluntas adest, dum quis proprio corporis motu id facit, quod rationis suæ compos et nulla vi externa coactus facere eligit; quæ quidem voluntas semper præsumitur donec probetur contrarium. Culpa adest, dum aliquis imprudentiâ suâ damnum vel læsionem alteri infert. Damni autem probatio, cum semper in facto positivo constet, accusatori incumbit. Imprudentia vero, prout in omissione aut in commissione versatur, vel accusatori probanda, vel reo diluenda est. Denique dolus adest, dum aliquis proprio facto, voluntarie et libere commisso, alterum quadam læsione, lædendi consilio, afficit. Hoc autem consilium ita præsumi non potest, ut, si nulla contrarii probatio fuerit allata, reus tali de præsumptione tanquam doli convictus damnetur, sed tamen tanquam probabile considerari debet, eo ipso quod factum voluntarie et libere sit commissum, et quod probabilius sit aliquem facti sui consequentia cognoscere quam ignorare.

Hæc mihi simplicissima videtur accusandi methodus; hæc optima in-

vestigandæ veritatis ratio. Sed plerumque veritas accusatoribus parum cordi est, quippe qui nihil aliud quærere solent, quam ut reis vera aut ficta crimina adinveniant, et ingenii lumen accusandi subtilitate ostendant. Id, præsertim in Gallia, probant procuratorum criminalium requisitoria, ad declamationem potius quam ad informationem et ad delectandas aures quam ad illustrandam judicis conscientiam melius composita; ambitiosis quidem ornamentis plena, sed argumentorum nervis vacua; in quibus flores et sententia abunde reperias, sed mentem desideres civitatis simul atque innocentiæ periculo intentam; ubi denique veritas verborum copiâ diffluens, vix ullum characterem retinet, quo possit a mendacio dignosci. Verum si hoc plerumque accusatoribus, aliud judici debet esse propositum, cujus officium est veritatem, quibus tegitur, involucris eruere, obscura dilucidare, confusa et permixta in ordinem digerere, inutilia recidere et inanem verborum strepitum ad rerum summam reducere.

Quibus ita expositis, ad defensionem transeundum.

CAPUT POSTERIUS.

DE REORUM DEFENSIONE.

§ 70.

De innocentiæ præsumptione.

Innocentiæ præsumptio cum humanitatis idea in omnium animis adeo conjuncta est, ut non possit aliquis illam impugnare, quin simul huic se adversum videatur præbere. Et quidem quod ad me attinet, non diffiteor me, donec de ista præsumptione jamjam essem scripturus, eam toto animo fuisse amplexum, neque unquam dubium aliquod ea de re mentem incessisse. Sed quum solida ejus fundamenta apud me requirerem et semper recedere ante oculos viderem, paulatim frustra reluctans animus

in contrariam sententiam abiit. Veniam itaque pro his quæ sum dicturus rogo, unumque peto, ne quis me inauditum condemnet.

Priusquam longius progrediar, definiendum reor quid sit præsumptio, an opinio certis indiciis fundata (*une opinion fondée sur certaines apparences*) ut plerumque definitur, an quædam animi ad credendum inclinatio probationibus vel indiciis nullis superstructa. Mihi vero videtur illud vocabulum præsumptionem posteriori tantum sensu hic posse intelligi. Aliter enim absurdum foret, si quis diceret innocentiam in thesi esse præsumendam. Nam si præsumptio esset opinio quædam certis indiciis fundata, pro diversis indiciis diversa deberet esse præsumptio, neque semper innocentia sed et culpa interdum foret præsumenda. Quum vero hoc loco agatur de præsumptione quadam uniformi et æquabili quæ in omnibus casibus eadem vi et pro eadem parte militat, manifestum est illam regulam quæ universe recepta est, nihil aliud significare quam quod, nullis adhuc præstitis indiciis, nullisque documentis, testimoniis, instrumentis vel quibuslibet faciendæ fidei adjumentis ab alteruta ab parte allatis, judex reum plane credere debeat innocentem.

Nunc quæro quanam in judicii parte ista præsumptio valeret? an scilicet instructionis initio, et nulla adhuc inquisitione speciali contra certam personam directa? Sed, quæso, cuinam talis præsumptio prodesset? Nemini, an omnibus? Potius nemini prodesse credam. Etiamsi enim nulla talis haberetur præsumptio, tamen criminis suspicio ad neminem perveniret, siquidem supponimus nulla adhuc indicia contra certam personam esse prolata. Sin vero jam inquisitio specialis contra aliquem directa est, indicia quædam adversus eum prolata fuerint oportet. Quælibet autem indicia necessario aliqua suspicione animum judicis imbuunt. Atqui suspicio quid est aliud quam culpæ præsumptio? Quod si itaque innocens ille haberetur adversus quem specialis inquisitio foret instituta, adesset duplex in ejusdem judicis animo circa eamdem personam præsumptio, favorabilis altera, altera odiosa, quæ tamen juxta existere non possunt.

Jam vero suppono crimen ad eum judicem esse delatum, qui causam ipse non instruxit, sed instructam ab alio accepit, ut definitivam sen-

tentiam de reo pronunciet. Cur, quæso, ille reum præsumeret innocentem? An forte quia prior judex ipsum suspectum declaravit? Equidem potius rationem in eo reperirem cur contraria valeret adversus eum præsumptio, si judici fidei suæ fundamentum in aliorum conscientia reponere liceret. Quum vero id ei non liceat, ex eo ipso sequitur, eum non posse reum vel nocentem vel innocentem præsumere, quamdiu nulla indicia adversus reum vel in ejus favorem sunt producta, sed potius ad judicandum venire debere cum animo ab omni præsumptione libero, qualem Aristoteles nostram intelligentiam e naturæ manibus recentem, omnibus notionibus vacuam et tabulæ rasæ haud absimilem esse contendit (1).

Etenim, dicet aliquis, si innocentiæ præsumptionem evertis, quomodo stare illa regula poterit, quod *actore non probante reus sit absolvendus*? Respondeo, illam regulam per se optimo fundamento esse innixam, neque ulla præsumptione insuper firmandam. Pacto enim subjectionis civilis, quilibet civis se nihil contra leges facturum spopondit, et, si faceret, permisit ut civitas certam et constitutam pœnam a se ipso repeteret. Quamdiu itaque nihil contra leges fecit, nulli pœnæ patet obnoxius. Atqui nihil fecisse credendus est donec fecisse probetur: ergo *actore non probante reus absolvitur*.

Neque rursus illa præsumptione opus est, ut ne reus aliquid mali patiatur, antequam judicis sententiâ fuerit damnatus. Nam, ut malum quodvis alicui juste irrogetur, non sufficit ejus innocentiam non apparere, sed necesse est ut ejus culpa appareat, nisi securitas publica plane

---

(1) Idem fere reperitur in L. XI pr. D. de pœn. nec severitatis, nec clementiæ gloria effectandà est; sed perpenso judicio, prout quæque res expostulat, statuendum est.

Quamvis Bentham in C. 2, Libri 6 innocentiæ præsumptionem sit amplexus, illa tamen verba citabo quæ apud eumdem auctorem in C. 1, Libri 7 reperiuntur. « Le juge le plus » sensible et le plus humain, ne doit être ni l'ami, ni l'ennemi du prévenu : il n'est que l'ami » de la vérité et des lois. Il ne cherche ni un innocent, ni un coupable. Il veut trouver ce » qui est ». Cæterum Bentham opinionem suam tam molliter defendit, ut potius in contrariam sententiam videatur inclinare. Sed, ut observat celeberrimus ille jurisconsultus, majori constantia in Anglia opus est ad impugnanda ea quæ ad humanitatem spectare creduntur, quamvis ad eam non spectent, quam ea quæ proxime ad securitatem publicam faciunt.

jubeat, ut quædam interim cautiones, licet reo graves et damnosæ, adhibeantur, plena probatione minime exspectata. Omne vero malum quod præter illam necessitatem legibus definitam irrogatur, prorsus injustum est, nullomodo in civitate bene ordinata ferendum, sive reus præsumatur innocens, sive non.

§ 71.

Quotuplici modo reorum defensio possit institui.

Postquam accusator reum arguit facti et pœnam postulavit, defensor aliquid opponit de tribus : aut non esse factum ; aut factum quidem esse, sed plane nullâ vel tamen mitiori quam postulatâ pœnâ plectendum ; aut denique aliud factum cum priori fuisse adjunctum, quod hujus pœnam tollat vel imminuat. Primus defensionis modus conjecturalis, secundus juridicialis, tertius mixtus est ex conjectura et jure compositus. Jam vero si omne id quod juris est, removemus, quippe quod ratiocinando, non conjecturando efficitur, et proinde ad quæstionem nostram non pertinet, superest illa defensionis ratio, quæ vel in depulsione, vel in affirmatione alicujus facti consistit. Quoties autem reus id quod sibi objicitur, simpliciter negat, in *inficiando* dicitur esse ; quoties vero ipse aliquid allegat, unde excusationem quærit, in *excipiendo* versatur ; unde apparet omnem defensionem quantum ad nostrum consilium spectat, in *inficiationem* et *exceptionem* esse partitam.

§ 72.

De inficiatione per infirmationem probandi mediorum quibus accusator usus est.

Quemadmodum intentio, ita quoque depulsio criminis vel circa ipsum factum delicti fundamentale, vel circa auctorem, vel circa imputationem versatur. Sed hoc inter accusatorem et reum maxime interest, quod accusatori hæc tria *simul* sunt probanda, reo unum duntaxat ex tribus,

vel non esse factum, vel se facti auctorem non exstare, vel sibi factum in pœnam non posse imputari.

Simplex autem inficiatio direte probari non potest, quia non facti non dantur testes; sed indirecte probatur 1.° per, infirmationem probandi mediorum quibus accusator usus est; 2.° per probationem alicujus facti quod cum eo, quod accusator intendit, stare omnino nequeat; 3.° per argumentum ab impossibili vel improbabili deductum. Quoniam autem secundus inficiationis modus partim ad exceptionem refertur, quatenus nimirum in allegatione alicujus facti consistit, partim ex impossibilitate relativa efficitur, tres illi modi ad duos omnino reduci posse videntur, de quorum priori quædam nunc dicenda sunt.

Inficiatio per infirmationem probandi mediorum, quibus accusator usus est, ita fit, si reus illa media ad certitudinem moralem efficiendam idonea non esse ostendat. Quomodo autem reus ostendere et judex æstimare id possit, colligere est ex iis quæ in secunda parte dicta sunt, ubi universa probandi media, eorumque requisita ad faciendam fidem, et vitia quæ singulis forte inhærent, exposui. — Testibus enim tum demum plenam fidem adhibendam esse dixi, si eorum, quæ gesta sunt, veram cognitionem habere, et ea quorum cognitionem habent, testari velle, et quæ testari volunt, recte exprimere videantur, præterea si claro et determinato modo testentur, si sibi constantes, si plures et consentientes. Ex adverso itaque fides testium elevabitur, si qua erroris aut mendacii aut pravæ elocutionis suspicio ipsis inesse apparebit, si testimonia eorum ambigua, si secum aut cum aliorum testimoniis pugnantia. Nam cuilibet testimonio testimonium contrarium tantum fidei detrahit, quantum addit consentaneum (1).

---

(1) Bentham L. 1, Ch. 8. Le contre-témoignage, supposant sa force probante égale en tout point à celle du témoignage, détruira celui-ci en effet et en pratique. Si le contre-témoignage est comparativement inférieur au premier témoignage, la force de celui-ci n'est pas détruite, elle n'est que diminuée. Il en est de même dans le cas où les assertions opposées ne sont pas absolument incompatibles. *A* a été vu par *P*, il n'a pas été vu par *N* dans une telle enceinte. Y a-t-il incompatibilité absolue entre ces deux dépositions? Cela dépend des circonstances, de l'étendue du local, du nombre des personnes, du temps plus ou moins long de la présence des divers acteurs, etc.

Sic quoque reorum confessionibus certitudinis moralis vim vidimus esse tribuendam, si confitens sana ratione confessus, si nullâ causâ ad falso de se confitendum incitatus, si expressis et directis verbis usus esse videtur. Quod si autem defensor probare potest, unum vel alterum ex his deficere, iterum confessio fide sua excidet.

Rursus instrumentorum fidem duplici conditioni subjectam esse ostendi, ut nempe appareat quisnam illud confecerit, et ut ejus confector tanquam idoneus testis possit haberi. Quod si vero instrumenti auctor ambiguus, vel auctoris fides suspecta sit, ipsum instrumentum plena fide non est recipiendum.

Denique argumentis sive indiciis eo majorem vim inesse monui, quo pluries cum facto probando et quo rarius cum altero solent conjungi. Quapropter reus indiciorum vim eo magis infringet, quo sæpius ea cum quolibet alio facto, et quo rarius cum eo, quod in quæstione est, conjunctum occurrere probabit (1).

§ 73.

De inficiatione per argumentum ab impossibili vel improbabili deductum.

Secundus inficiationis modus ille est quo reus probationibus ab accusatore allatis nihil aliud opponit, quam factum quod sibi tribuitur, vel plane impossibile vel saltem adeo improbabile esse, ut non possit justâ fide recipi. Quæritur itaque, cur et quatenus judex possit factum aliquod idoneis testimoniis comprobatum rejicere, propter impossibilitatem vel improbabilitatem quæ ipsi inest.

Impossibilitas, quemadmodum certitudo, vel metaphysica est, vel physica, vel moralis; et quum a non posse ad non esse valeat consequentia,

(1) Cicero de partit. orat. Aut totum est negandum quod in argumentatione adversarius sumpserit, si fictum aut falsum esse possis docere; aut redarguenda ea quæ pro verisimilibus sumpta sunt; primum dubia sumpta esse pro certis; deinde etiam in perspicue falsis eadem posse dici: tum ex iis, quæ sumpserit, non effici quod velit.

sequitur, in singulis casibus ubi talis impossibilitas adest, vel metaphysice, vel physice, vel moraliter certum dici posse, illud quod factum arguitur, non fuisse factum.

Quoties itaque tale aliquid affertur, in quo omnia requisita quæ ad certitudinem moralem efficiendam valent, videntur concurrere, quod tamen metaphysice, physice, vel moraliter impossibile esse ostenditur, adest una ex parte certitudo moralis *positiva*, ex altera certitudo metaphysica, physica vel moralis *negativa*; et quum paria paribus, minora majoribus tollantur, pronunciandum est *non factum*.

Ut autem breviter definiam, impossibilitas metaphysica, physica, vel moralis quid sit, metaphysice dicitur impossibile quod non solum non existere, sed ne cogitari quidem potest; physice, quod naturæ physicæ, moraliter, quod naturæ moralis legibus adversatur. Titius de Sempronii cæde coram judice sistit reus. Idonei testes, quibus justissima causa esse videtur, cur scire potuerint, nulla cur mentiantur, unanimi voce Titium cædis auctorem arguunt. Instructâ causâ, Sempronius qui dicitur occisus, judici se exhibet. Ergo Titius statim dimittendus, quia non solum non fieri, sed ne cogitari quidem potest, ut aliqua res simul existat et non existat, vel, quod idem est, ut Sempronius, qui exhibetur vivus, a Titio fuerit occisus. — Idonei testes Titium de cæde aliqua accusant, quæ tribus ante mensibus Parisiis commissa est. Si Titius æque idoneis testibus probat, se illo ipso die Bruxellis fuisse, relinquitur vel ut cædes non fuerit commissa, vel ut Titius ejus auctor non exstiterit, quia naturæ physicæ legibus adversatur, ut unum corpus duas sedes eodem tempore occupet (1). Ita quoque propter impossibilitatem moralem, teste

(1) Matth. C. 8, § 1 : — Reus, cum simpliciter negat factum, tametsi testes tabulasque non facti dare non possit, potest tamen facti dare, dein arguere, non posse simul stare quod accusator factum intendit, cum eo quod ipse judices docuerit. E. G. Kalendis Martiis Romæ fecisse cædem arguor : produco testes qui me eo die viderunt Athenis : nemo dubitabit me non potuisse eo die Romæ cædem facere, quo die fui Athenis. Ita Roscius filius, cum diceretur occidisse patrem, defensus est a Cicerone hoc argumento a cœna rediens occisus est ad balneas Palatinas pater : rure fuit filius. Igitur filius non occidit patrem. Alcibiades accusabatur, quod visus esset noctu evertere statuas. Probavit ille noctem eam illunem fuisse eo ipso probavit se visum non esse ab adversarii testibus.

Cicerone, pro Sexto Roscio Amerino C. 23, Clælii fratres a parricidii crimine hoc solo argumento absoluti sunt, quod in eodem cubiculo, in quo pater cæsus erat, reperti fuissent aperto ostio dormientes. Judicatum enim est, ut observat Valerius Maximus, rerum naturam non recipere, id est, ut nos loquimur, naturæ moralis legibus adversari, ut occiso patre supra vulnera et cruorem ejus quietem capere filii potuerint. Hinc videtur, quomodo innocentia per argumentum ab impossibili deductum possit probari, in quo probationis genere quæstio non est, an impossibilitas tollat crimen, quod in omnes casus universe affirmandum est, sed an factum impossibile sit dicendum, quod interdum ex ipsa facti natura, sæpius ex loci temporisque circumstantiis, ex persona rei, ex anteactis et secutis, secundum principia logica dijudicandum est.

Proxime autem venit examinandum, an probationes ab accusatore allatæ, licet cæteroquin ad certitudinem moralem efficiendam idoneæ, tamen etiam per argumentum ab improbabili possint impugnari; quæ quæstio primo aspectu videtur neganda, quia ex quavis probabilitate vel positiva vel negativa, nascitur tantum præsumptio, quæ certitudini contrariæ cedat necesse est. Sed perperam. Nam moralis certitudo, ut in prima parte demonstravimus, non est nisi summa aliqua probabilitas quæ contrarii possibilitatem minime excludit. Quantum itaque non facti probabilitas augetur, tantum facti probabilitas minuitur, et sic fieri potest ut summus ille probabilitatis gradus qui certitudinis moralis nomen obtinet, per argumenta ab improbabili deducta adeo labefactetur, ut non jam ad condemnandum sufficere videatur.

Ea autem argumenta quibus delictum aliquod improbabile efficitur, perinde ac ea unde ejusdem probabilitas eruitur, in communia ac propria divisa sunt, atque his directe opposita. Quemadmodum itaque generalem criminis suspicionem contra aliquem induci vidimus ex eo quod gravem causam habuerit, cur delictum admitteret, quod ita jam ante consueverit, ut ejus animus ab eo admittendo non adhorruisse vedeatur, et quod omnibus necessariis mediis ad illud committendum fuerit instructus; ita ex opposito, ad diluendum crimen, defensor argumentari

poterit ab eo quod reus talem causam nullam vel saltem non tantam habuerit, quod optimis moribus et ab isto facinore maxime alienis antea vixerit, quod necessaria media ad illud commode efficiendum non habuerit (1). Et quidem hæc multo magis ad innocentiam, quam illa ad culpam faciunt. Nam licet causa, improbitas et facultas ad suspectum aliquem faciendum quam maxime concurrant, tamen nunquam nisi suspectum faciunt; ubi vero absunt, delictum adeo improbabile reddunt, ut possit aliquando tanquam impossibile haberi, veluti si quis delicti alicujus reus probet ea sibi defuisse, sine quibus delictum omnino confici non potuit. Atque istis innocentiæ argumentis illud singulare inest quod simul cum delicti atrocitate crescat eorum vis. Nam quo delictum quoddam, quod aliquis commisisse dicitur, atrocius est, eo majorem habere debuit causam quâ ad illud committendum fuerit impulsus, eo deterior debuit esse ipsius animus qui ad ista maleficia prolapsus sit, eo majora media et opportunior occasio, quibus delictum ad exitum fuerit perductum.

Quæ vero argumenta ad probandam culpam specialius valent, eadem, si in contrarium vertantur, ad probandam innocentiam faciunt, et pa-

---

(1) Art. 321 du C. d'Inst. Cr. — L'accusé fera entendre les témoins dont il aura notifié la liste, soit sur les faits mentionnés dans l'acte d'accusation, soit pour attester qu'il est homme d'honneur, de probité et d'une conduite irréprochable.

Beccaria Ch. 8. On ne doit pas admettre avec précipitation l'accusation d'une cruauté sans motifs, parce que l'homme n'est cruel que par intérêt, par haine, ou par crainte. Le cœur humain est incapable d'un sentiment inutile; tous ses sentimens sont les résultats des impressions que les objets ont faites sur ses sens.

Malitia præmiis exercetur : ubi ea demeris, nemo omnium gratuito malus est. Sall. Orat. 11.

La connaissance du caractère et des mœurs de l'accusé, cette connaissance que la loi ne peut donner au juge, qu'elle ne peut exiger de l'accusateur, qu'elle ne peut recevoir des témoins, est cependant d'une grande importance pour l'exactitude du jugement. Cette connaissance doit influer beaucoup sur la certitude morale du juge : un homme connu pour la douceur et l'aménité de ses mœurs, est accusé d'une action atroce; une jeune personne timide et faible, est accusée d'un crime difficile à exécuter et qui suppose de l'audace; un citoyen estimé pour sa probité est accusé devant le tribunal d'un attentat infâme. Quel est le juge qui dans ces cas n'exigerait pas des preuves plus fortes? Le crime a ses degrés ainsi que la vertu. Filangieri 3.e partie, p. 292.

Cic. Orat. Partit. XXXV et de Invent. L. 1, XXIX.

riter atque hæc, vel ad delictum ipsum, vel ad delinquentis personam, vel ad delinquendi consilium spectant. Si itaque *corpus* delicti exhibetur, quamvis non possit ejus existentia negari vel improbabilis dici, tamen sustineri potest, quod non sit probabile, delictum in eo esse commissum, quia, si esset, hæc vel illa indicia in eo apparerent, quæ non apparent. Pariter, si exhibentur quædam quæ dicuntur *fructus* vel *instrumenta* delicti, reus iterum sustinere potest quod non sit probabile ista ex delicto esse orta, quia non hæc solent illis effici, vel quod non sit probabile ea ad perficiendum delictum fuisse adhibita, quia tam exiguo instrumento tantum vulnus non solet inferri, vel tanto tam exiguum, vel aliquid ejusmodi. Eodem modo, atque insuper ex antecedentibus, adjunctis et consequentibus probabilitas auctoris elevatur, si ostendat reus quam parum verisimile sit, se eum hominem occidisse, quem semper antea amicissimum sibi habuerit, vel eum a se esse occisum, cui ipse periclitanti auxilium advocaverit, vel se cædis commissæ conscium fuisse, qui se post eamdem commissam tam securum, tam metu vacuum præbuerit. Denique ad diluenda auctoris consilia ea maxime inserviunt, quæ supra ad ipsa insimulanda inservire dixi, modus, locus et tempus quibus factum ad exitum perductum est. Nam ex his omnibus demonstrari potest, rem forte, vel imprudentiâ, non pravo delinquendi animo fuisse perfectam : ex modo, si inter jocandum; ex loco, si in aperto; ex tempore, si interdiu et clara luce res fuit perfecta. Defendi enim potest, reum non tam stolidum fuisse, si delinquendi et nocendi animum habuisset, ut eo tempore et loco sua consilia exequeretur, quo posset ab omnibus facile deprehendi : quâ defensione ex loco, tempore et modo desumptâ Ciceronis oratio pro Milone maxime innititur.

Quod si quæritur, quænam sit ejus probabilitatis negativæ vel improbabilitatis vis, respondeo, ejus vim in eo esse sitam, quod probabilitatis positivæ vim infringat, adeoque quod majora adversus reum indicia et argumenta requirantur, quam si illa improbabilitas non adesset.

§ 74.

De exceptionibus.

Hactenus, quomodo reus defensionem suam instituat, quamdiu in inficiando simpliciter versatur, exposui. Nam initio diximus, simplicem inficiationem directe probari omnino non posse, indirecte vero probari: 1.° per infirmationem mediorum quibus accusator usus est; 2.° per argumentum ab impossibili vel improbabili deductum; et quomodo id in utroque casu fieret, ostendi. Sed præter illum simplicis inficiationis modum, reus etiam per exceptionem, id est, per reprobationem alicujus facti, se adversus pœnam tuetur.

Hæc autem exceptio vel reprobatio in unum vel alterum ex his tribus finibus directa est, vel ut ostendat, hoc factum quod ipse probat, cum eo quod ab accusatore probatur, stare non posse, et posterius proinde esse rejiciendum, vel ut defendat, se jure fecisse et inculpatâ tutelâ usum esse, vel denique ut unum aut alterum imputationis requisitum in se defuisse appareat. In his tribus defensionis modis, primo probatio facti a reo præstanda est; deinde ex isto facto concludendum, id quod sibi crimini vertitur, vel non esse factum, vel jure factum, vel non jure factum, sed tamen non puniendum (*cas d'extrême nécessité et crimes excusables*). In primo itaque casu, quæstio quæ post probationem facti a reo allegati superest, etiam est *facti*, sed ex inficiatione per argumentum ab impossibili deductum conficitur; in duobus reliquis, hæc quæstio mere juris est; atque inde apparet, quatenus exceptionis judicium ad juratos, quatenus ad judices pertineat (1).

Quod vero ad ipsam probationem facti, in quâ proprie exceptio versatur, spectat, illa non aliter a reo quam ab accusatore præstanda est; nisi quod in eo non requiratur illa certitudo, summus ille probabilitatis

(1) En matière d'excuse, la compétence des jurés se borne à prononcer sur la question de savoir si le fait matériel proposé par l'accusé pour excuse est constant, ou non. Cass. 18 juin 1815, Denevors, 1815, P. 456.

gradus quo ad condemnandum opus est, sed sufficiat, si modo reus id quod affert, satis probabile efficiat; ut supra in § 15 demonstravi.

§ 75.

Judicium.

Accusatione et defensione jam peractis, judex ad deliberandum recedit, et accuratum totius causæ examen instaurat. Primo itaque incipit videre, quod in omni causa præcipuum est, an de facto sufficienter constet; ideoque inspicit, an de delicto facti permanentis, an de delicto facti transeuntis, an de litterali, an de verbali agatur; quo cognito quærit, an circa illud delictum de quo nunc agitur, istæ probationes fuerint allatæ quæ ipsi conveniant; atque hoc rursus expenso, examinat, an ista media, contra repensis omnibus infirmationis momentis, ad probandum id quod accusator intendit, valeant.

Postquam vero illud examen ita fuit institutum, si judex id quod delicti fundamentum constituit, satis certum inveniat, neque ulla obstet impossibilitatis ratio, quominus pro tali habeatur, ad examen auctoris transit. In hoc autem iterum instituendo, omnia media quibus accusator usus est, resumit, et ea quæ infirma putat, excludit, ut videat, an reliquorum summa ad certitudinem moralem efficiendam sufficiat, modo ne rursus aliqua impossibilitas adsit, quæ certitudinis ejus vim evertat, vel improbabilitas aliqua quæ eamdem infringat.

Probato demum facto et auctore, quærit judex, an factum auctori possit in pœnam imputari; quæ imputatio modo in simplici libera voluntate, modo in voluntate cum culpa vel cum dolo conjuncta consistit. Quod ad primum imputationis momentum pertinet, judici nihil aliud expetendum est, quam an reus *per exceptionem* probaverit, aliquam causam physicam adfuisse quâ corpus præter voluntatem ad illud factum efficiendum, quod sibi crimini vertitur, fuerit impulsum; vel se facti admissi tempore ita mente fuisse alienatum, ut sibi comparandi et eligendi copia, sine quâ libertas nulla intelligi potest, fuerit sublata. Nam

si hoc reus non probavit, judex, nullâ aliâ probatione exspectatâ, pro certo habebit, reum id quod fecit libere voluisse.

In delictis autem illis, in quibus hæc libera voluntas ad pœnam irrogandam non sufficit, sed in quibus insuper exposcitur, ut facti auctor læsionem aliquam alteri culpâ suâ intulerit; primo judici de læsione quærendum, an revera fuerit illata: deinde, si imprudentiâ dicitur illata, examinandum, an de imprudentia omissiva vel commissiva, negativa vel positiva agatur. Nam si de omissiva, judex reum de culpa damnabit, nisi hic probaverit, se illud quod omisisse dicitur, fecisse. Sin de positiva, eumdem reum culpa eximet, nisi ab ipso accusatore sit probatum, reum id in quo culpa versatur, fecisse.

Quod si vero reus de dolo accusatur, judex æstimabit, an accusator indicia doli sufficientia conjunxerit cum ista præsumptione quæ ex ipso facto adversus reum oritur, et rationes quibus defensor ista indicia infirmavit, expendet, et quantum iste ad improbabilitatem doli contulerit, tantum de istis indiciis deducet, ut denuo videat an ex eo quod reliquum est, illa certitudo moralis possit effici, quæ ad condemnandum requiritur.

Postremo hoc examine ita diligenter et religiose instituto, et recisis omnibus, quibus veritas obducitur, eloquentiæ ornamentis, si judex illud de quo reus accusatur, satis certum inveniat, eum noxium declarabit. Dein, si reus factum aliquod excusatorium proposuit, iterum explorabit judex, an de hoc probabiliter constet; atque ita omne judicium *facti*, id est omne quod ad probationes in delictis pertinet, erit absolutum. Tunc reliquum erit, ut vel alter judex, vel idem, sed diverso judicio, videat quænam lex in factum applicanda sit, utque, si jure factum reus contenderit, quærat, an revera sit tale, vel, si reus excusationem sibi ex alio facto quæsiit atque hoc factum ex judicio facti jam constat, judicet, an ista excusatio revera ad excusandum reum valeat. Quibus omnibus perfectis, sententiam absolutariam vel condemnatoriam pronunciabit.

PARS QUARTA ET ULTIMA.

DE PROBATIONUM LEGISLATIONE.

« Exstat divi Hadriani rescriptum ad Valerium Ve-
» rum de excutienda fide testium, in hæc verba: quæ
» argumenta ad quem modum probandæ cuique rei
» sufficiunt, nullo certo modo satis definiri potest.
» Sicut non semper, ita sæpe sine publicis monu-
» mentis cujusque rei veritas deprehenditur. Alias
» numerus testium, alias dignitas et auctoritas, alias
» veluti consentiens fama confirmat rei, de quâ quæ-
» ritur, fidem. Hoc ergo tibi solum rescribere pos-
» sum summatim, non utique ad unam probationis
» speciem cognitionem statim alligari debere: sed *ex
» sententia animi tui* te æstimare oportere, quid aut
» credas, aut parum probatum tibi opineris. L. 3,
» § 2, ff. de test.''

« La loi ne demande pas compte aux jurés des
» moyens par lesquels ils se sont convaincus: elle ne
» leur prescrit point de règles, desquelles ils doi-
» vent faire particulièrement dépendre la plénitude
» et la suffisance d'une preuve: elle leur prescrit de
» s'interroger eux-mêmes dans le silence et le re-
» cueillement, et de chercher, dans la sincérité de
» leur conscience, quelle impression ont faite sur
» leur raison les preuves rapportées contre l'accusé,
» et les moyens de sa défense. La loi ne leur dit
» point: vous tiendrez pour vrai tout fait attesté par

» tel ou tel nombre de témoins ; elle ne dit pas non
» plus : vous ne regarderez pas comme suffisamment
» établie, toute preuve qui ne sera pas formée de
» tel procès-verbal, de telles pièces, de tant de té-
» moins ou de tant d'indices ; elle ne leur fait que
» cette seule question qui renferme la mesure de tous
» leurs devoirs : *avez-vous une intime conviction ?*
» Art. 342 du C. d'Instr. crim."

§ 76.

Probationum legislatio apud barbaras gentes.

Absolvi jam universam quæstionem *de delictorum probatione*, in qua, quantum in me fuit, optimum probandi modum determinavi, quo judex ad cognitionem cujusque delicti possit pervenire et certitudinem illam moralem obtinere, quâ ipsi ad condemnandum opus est. Sed graviter aliquis erraret, si hæc vel alia quælibet principia, quantumlibet sanæ rationi consentanea, falsi judicii possibilitatem excludere putaret. Quamdiu judices humanæ conditioni erunt obnoxii, tamdiu fieri poterit, ut vel innocentes condemnentur vel nocentes impune evadant, quia ille solus nec fallitur, nec fallit, a quo veritas omnis proficiscitur. Quare initio civitatum, durante adhuc hominum ignorantia et vixdum exuto silvestri more, in illis temporibus ubi libertatis memoria recens, summum pretium, rem periculosam et a dignitate sua alienissimam putârunt, se et sua illorum arbitrio committere, a quorum imprudentia vel pravitate ne innocens quidem se tutum posset confidere. Inde illa divinorum judiciorum institutio, quæ apud plurimas barbaras gentes tanquam unanimi consensu recepta invaluit et diu viguit. Ubi enim aliquem propter factum quoddam sceleste admissum gravi suspicione prosequebantur, ipsum numen variis experimentis consulebant, ut, si quid contra solitum naturæ cursum eveniret, reum dimitterent, sin contra, damnarent. Sic in Sophoclis Antigonide (v. 269 et 270) inducitur persona quæ corruptionis accusata, ardentem laminam manu trac-

tare vel super candentes carbones, ad probandam innocentiam, nudis pedibus incedere statuit, quod quidem probationis genus tunc in usu fuisse scholiastes observat. Etiam Grotius multa exempla refert, ex quibus apparet, aquæ probationem in Bithynia, Sardinia et aliis regionibus obtinuisse. Neque Celtis, teste Heinio, illud experimentum fuit incognitum. Denique illa divina judicia viatores in plerisque Asiæ et Africæ locis invenerunt recepta; quæ sane miranda similitudo inter populos tempore, loco et moribus diversissimos meræ sorti non est tribuenda (nam talia sorte non fiunt), sed potius libertatis studio cum ignorantia et superstitione conjuncto. Quippe arbitrabantur homines indocti et divinitatis parum intelligentes, Deum nunquam esse permissurum, ut suo tanquam testimonio homo innocens nocentis pœnas perferret (1).

§ 77.

De probationum legislatione apud Romanos.

Apud Romanos initio Reges, post Reges exactos Consules liberrimam judicandi potestatem habuere. Nullis legibus adstricti, nullis probationibus vel formulis circumscripti, de vita et tergo civium summo jure statuebant, et auditis testibus, si reus mortem meruisse videretur, eum statim ad palum alligari jubebant, adeo ut vim potius quam judicium exercere viderentur (2). Sed quum hanc immodicam potestatem (odiosum regiæ majestatis monumentum), qua singulorum civium vita a duorum arbitrio pendebat, libertas Romana ægre toleraret, mox lege Valeria cautum est, ut ab eis provocatio fieret, neve ipsis in caput civis Romani injussu populi animadvertere liceret (3); atque hæc potestas, ita quoad poenam limitata, quanquam semper liberrime exercita, usque

(1) Qui plura de illis experimentis volet videre adeat Heinium de probationibus quæ olim fieri solebant per ignem et aquam, et Filangierium, L. 3, C. XI.

(2) Leurs procédés, dit Montesquieu, dépouillés des formes de la justice, ressemblaient plutôt à des actions violentes qu'à des jugemens. Mont. L. XI, ch. 18.

(3) Pomponius L. 2, § ff de origine juris.

ad legem XII Tabularum perduravit, qua criminum judicia a consulibus ad populum penitus fuerunt translata. Populus tamen de omnibus criminibus per se non cognovit, sed tantum de illis quæ ad salutem Reip. directe pertinebant; in reliquis vero modo ab ipso, modo a dictatore, modo a senatu eligebatur quæstor, qui præliminarem inquisitionem instituebat, et judicem quæstionis, ut dicebatur, nominabat, a quo iterum judices sorte duci, quæstio dirigi, et collectis suffragiis sententia pronunciari solebat. Quomodo autem judices primo ex senatorio, dein. Tib. Graccho rogante, ex equestri ordine fuerint desumpti, et quomodo tractu temporis singulorum criminum quæstiones singulis prætoribus tributæ ac perpetuæ factæ sint, hoc loco prætermittam. Nam ex iis quæ attuli, nihil aliud volui efficere quam populum Romanum, quoad Resp. stetit, judicandi provinciam variis quidem modis divisisse et in eligendis judicibus maximam circumspectionem adhibuisse, sed nullas omnino tulisse leges quibus judicandi libertatem restringeret, et probationes ad condemnandum vel absolvendum idoneas arctius determinaret. Eversâ vero Republicâ, imperatores nonnullis testibus testimonio dicendo interdixere, quia eorum voces vel impiæ vel suspectæ existimabantur, aliis abstinendi facultatem concessere, quia nimis grave ipsis fuisset in judicium vocari, atque etiam edixerunt, ut ne uni unquam testi adhiberetur fides et ut confessus pro convicto haberetur, si modo alia ad confessionem confirmandam accederent indicia. Sed istis legibus judicandi libertas ne minimum quidem fuit restricta, sicut ex illo Divi Hadriani rescripto quod in capite hujus partis retuli, manifesto apparet, ita ut universe possit affirmari, judicum conscientiam apud Romanos ad certum probationis modum nunquam fuisse alligatam.

§ 78.

De diversis quæ post eversum imperium Romanum in Europa viguerunt, probandi formis usque ad nos.

Postquam obrutum barbarorum mole imperium Romanum eversæque leges, gentes victrices e silvis proruptæ nimiâ ignorantiâ immersæ ja-

cebant, quam ut definirent, quænam judici probationis species esset expetenda, et quandonam probationes requirerentur directæ, quando sufficerent indirectæ, et quomodo testimonia pugnantia inter se ponderarentur, et quænam singulis fides esset adjicienda. Hæc omnia nimis obscura et incerta ipsis videbantur, quam ut ea aliis judicanda relinquerent, ideoque in judiciis tam civilibus quam criminalibus simplicior procedendi forma introducta est, quâ, quoties factum aliquod jam per se non ipsa luce clarius enitebat, reus in judicium vocatus, modo solus, modo adhibitis testibus et compurgatoribus, jurejurando se innocentem profitebatur, et talem se professus omni pœna dimittebatur immunis, ita ut deterrimus quisque se a legum vindicta facili perjurio tueretur, et pessima quæque scelera novo scelere penitus deleret. Quum autem patres nostri hujus consuetudinis incommoda experiundo mox didicissent, sed quanam ratione istis esset medendum nescirent, nihil certius et præveniendæ fraudi aptius existimârunt, quam Deum ipsum in testimonium vocare et omnes res dubias summo sapientiæ et justitiæ auctori decidendas relinquere. Quem in finem celebratis religionis solemnitatibus et invocato Dei auxilio, ut scelus manifestaret et innocentiam protegeret, reus brachium aqua ferventi immergebat, vel ferrum candens nuda manu sustinebat, et qui ista experimenta integer erat perpessus, judicio divino absolutus dicebatur. Undenam autem ista consuetudo, qua vix ullam absurdiorem et insulsiorem humana imbecilitas excogitavit, enata sit, jam ante explicui, et exempla quæ idcirco attuli, præter omne dubium probant eam non ex nimia ista facilitate, ut quidem auctores dixerunt, qua sanctorum miraculis olim credebatur, sed ex superstitione quadam generaliori et antiquiori, non ex religione christiana, sed ex hominum natura quæ religionem christianam antecessit, esse profectam; siquidem alias nulla ejus instituti vestigia apud Græcos, nulla apud Sardos et Bithynos, nulla apud Asiæ et Africæ populos, utpote nondum religionem christianam edoctos, fuissent reperta.

Erat tamen aliquid quod eam iniquitatem temperaret. Nam quum pervulgata esset apud omnes opinio, quod ista experimenta nullam vim contra innocentes, sed tantum contra scelestos haberent, accidebat, ut

ille quem sceleris conscientia exagitabat, sæpe se iisdem submittere non auderet et ita propria confessione damnaretur; dum alia ex parte ille qui eadem sustinebat, perraro succumberet, siquidem continua armorum contrectatio barbarorum istorum manus adeo obduraverat, ut vix aqua ferventi vel candenti ferro offenderentur (1).

Hanc autem probandi rationem per experimenta, alia quædam excepit, quæ, quanquam et ipsa sanæ rationi repugnabat, utpote quæ eodem divini numinis interventu niteretur, tamen tanquam transitus ad meliorem jurisprudentiæ formam consideranda mihi videtur; loquor de certaminibus judiciariis quæ accusatus cum accusatore solemniter committebat, et, quibus si victor exiret, divino iterum judicio credebatur absolutus. Dico, istam probandi rationem tanquam transitum ad meliorem jurisprudentiæ formam posse considerari. Nam præterquam quod scelesti homines, communi superstitione imbuti, certamen detrectando scelus ipsi suum aliquando profitebantur, etiam in ipso certamine fieri debuit, ut, quantum fiduciæ bona animi conscientia innocenti addebat, tantum detraheret mala nocenti, et ut prior divino auxilio se adjutum ratus eo acrius adversarium premeret, hic Deum sibi abversum putans, eo mollius sese defenderet, atque ita nocentem innocens plerumque superaret. Eo accessit quod ad prima gentis cujusque incunabula fortitudo cum animi integritate plerumque conjuncta occurrat, adeo ut plures populi utramque uno et eodem vocabulo appellaverint. Sic vir *ἀγαθος* apud Græcos simul significabat virum fortem ac bonum; et Romani virtutis nomine tam strenuitatem bellicam quam animi candorem intelligebant. Unde non solum non mirandum est, quod in illis temporibus ille qui se fortiorem ostenderat, pro innocenti haberetur, sed satis credibile videtur, experientiam isti opinioni in plerisque casibus fuisse consentaneam.

Sed procul sit a me, ut hæc videar laudasse. Nam quoniam societates civiles in eum unice finem ineuntur, ut singuli sub omnium tutela tuti

---

(1) De sorte, dit Montesquieu, que ces lois produisirent moins d'injustices qu'elles ne furent injustes; que les effets furent plus innocens que les causes; qu'elles choquèrent plus l'équité qu'elles n'en violèrent les droits, qu'elles furent plus déraisonnables que tyranniques. L. 28, ch. 17.

et securi vivant, quid tam absurdum, quam quod in civitate aliqua nemo injuriæ sibi illatæ ultionem possit persequi vel innocentiam suam tueri, nisi vitam incerti certaminis periculo exponat? Et quid inter talem statum civilem et statum naturalem interest, ubi sua quisque jura propriâ manu defendit? Tantum igitur volui ostendere, undenam ista consuetudo orta sit; volui ostendere quod nulla sit humana institutio quæ non habeat suam rationem vel hominum naturâ, vel circumstantiis, in quibus versantur, fundatam.

Crescente autem indies animorum ferociâ detestabilis illa consuetudo mox in tantam libidinem excessit, ut armorum vis justitiæ locum plane exciperet. Non solum facti sed juris quæstiones hoc modo tractabant; non modo accusator, sed etiam testis et judex in certamen poterant vocari, ut ex eventu eorum pravitas vel integritas pateret; et illi qui vel propter ætatem, vel propter sexum, vel propter religionis ministerium pugnare ipsi non poterant, mercenarios habebant certatores, quibus pretio conductis ad jura sua tuenda utebantur.

Res est maximi momenti videre, quantis difficultatibus, quantoque temporis spatio hæc certamina sensim paulatimque ex usu fuerint sublata, et melior judicandi forma illi substituta, resistentibus regni proceribus, et illud quod jus suum vocabant obstinatis animis defendentibus. A primis inde temporibus ecclesia istum furorem religionis armis impugnavit; sed hæc arma quæ etiam in minimis maxime reformidari solebant, in tanta et tam gravi re ad terrendos eorum animos nullam vim habuerunt. Ne reges quidem ipsi, quippe quorum auctoritas tunc temporis angustis admodum limitibus erat restricta, initio aperte obniti ausi sunt. Primi reges quos hac de re aliquid statuisse videmus, tantummodo jusserunt, ut ne infra certum valorem certaminis experimentum adhiberetur. Ludovicus IX idem in omnibus causis expresse prohibuit, sed duntaxat intra dominii sui territorium, quum extra hujus fines nomine tantum regnaret. Denique libertas, industria studiorum liberalium renascens favor et reperti juris Romaui cultura illud quod reges frustra tentaverant vel saltem timide incœperant, felicius et audacius perfecerunt, et reversis

ad meliorem normam judiciis, crimina non vi sed testimoniis et documentis fuerunt probata (1).

Quum ita jam perfectius exsurgeret jurisprudentiæ systema et cives justa jurium tutela et securitate viderentur fruituri, novus error infelices populos a veritatis et justitiæ via iterum abduxit, et in novas calamitates conjecit. Nam quum innocentiæ præsidium et cautionem in judiciorum forma quærere nondum didicissent, et quum eis in animum venisset neminem melius facti alicujus veritatem cognoscere posse quam auctorem, et Romanorum exemplum ante oculos haberent, qui in criminibus ordinariis servos, in extraordinariis etiam cives miseris cruciatibus torquebant, ut veritatem ex eorum ore exprimerent; infandam quæstionem, cujus nomen non sine horrore pronuncio, in leges suas transtulerunt, quæ, etiamsi ad aperiendam veritatem tanti, quanti ad extorquenda mendacia, fuisset auxilii, tamen ex hominum codice exulare debuisset, tanquam certa pœna innerto crimini afflicta. Sed aliter majoribus nostris visum, quippe qui optimam hanc methodum censuerunt, ne innocens plecteretur vel ne nocens impune iret; et quum facilius sit a veritate recedere quam ad eam reverti, ista lues, frustra reclamantibus naturâ, humanitate, ratione, philosophiâ, plures populos usque ad finem seculi decimi octavi inquinavit, et Europæ tribunalia innocentium sanguine respersit.

Eodem vero tempore invaluerat opinio, optimum adversus iniquitatem et lubricum judiciorum remedium fore, si certus statueretur probationis modus a quo judex, etiam reluctante conscientiâ, non posset recedere, ideoque legibus accurate definitum est, quid probationem plenam efficeret, quid semiplenam, quid semiplena majorem vel minorem, et quænam testimonia, documenta, indicia ad irrogandam pœnam ordinariam sufficerent, quænam ad extraordinariam, quænam ad torturam. De hoc probationum legalium systemate nihil hîc observabo, nisi quod supra jam monui, scilicet nullam probationem nisi plenam ad malum quodvis alicui

---

(1) De certaminibus judiciariis videatur omnium quos novi historicorum sagacissimus et elegantissimus Robertson, historiæ Caroli V. T. 1. et Montesquieu, L. 28.

sub forma condemnationis legalis irrogandum sufficere, et omnes inferiores probationis gradus tanquam mera media ad illum superiorem gradum perveniendi esse considerandos. Cæterum an probatio plena legibus possit determinari, infra erit videndum. Illud tamen certum est, leges eum in finem plurimas fuisse constitutas, quæ etiam post sublatam quæstionem in usu permanserunt; donec legislator hodiernus, post mille et septingenta circiter annorum intervallum, ad principia Divi Hadriani rescripto stabilita reversus, statuit, ut judex sententiam nonnisi propriâ eâque intimâ convictione superstrueret, neque conscientiam ad certam probationis speciem, ad certum testium, documentorum indiciorumve numerum alligaret.

§ 79.

Varia circa probationum legislationem systemata.

Systema intimæ convictionis a legislatore hodierno adoptatum multos olim contradicentes habuit et ne hodie quidem omnibus placet. Observatum enim est, hâc illimitatâ potestate judicibus concessâ, omne præsidium civibus adversus eorum iniquitatem tolli; posse quemlibet judicem, utpote nullis probationibus alligatum, nullis erga civitatem rationibus obstrictum, omnes quorum perniciem optaret, convictos declarare, vel non convictos quibus vellet favere, et ita pro lubitu scelus debitâ pœnâ eximere, vel immeritis innocentiam suppliciis afficere; præterea, etiamsi judex neque odio, neque favori, neque ulli malo affectui indulgeret, posse tamen eum falli; certitudinem moralem esse aliquid maxime incertum, quod non solum in cujusque animo ita consistat, ut quod uni certum videtur, alter dubium vel manifesto falsum existimet, sed quod etiam in eadem persona sit admodum varium pro tempore et circumstantiis in quibus versatur; imperitos magis credulos esse quam doctos, juniores quam seniores, ægrotantes quam sanos; ita ut ab omnibus istis, quæ neque ad culpam neque ad innocentiam alicujus pertinent, quam maxime pendeat, utrum aliquis innocens habeatur, an convictus, utrum pœnæ submittatur, necne.

Istis incommodis, ut quantum fieri posset, occurreretur, multi communem certitudinis mensuram determinandam censuerunt, ad quam judex, etiam invitâ conscientiâ, sententiam suam conformare deberet; atque ex hac idea fundamentali tria præsertim enata sunt systemata quæ hoc loco breviter exponam. Primum systema est eorum qui omnem judiciorum incertitudinem tollendam rati, et celeberrimum illud Baconis principium præ se ferentes *eam optiman esse legem quæ minimum relinquit arbitrio judicis, optimum judicem qui minimum sibi,* voluerunt, ut certum leges determinarent probationis modum, præter quem judici nec absolvere nec condemnare quemquam liceret. Alii vero ab humanitate quam maxime alienum putantes, si judex aliquem contra animi sententiam ad supplicium mittere cogeretur, simulque publicæ securitati contrarium, si quemlibet ei pro lubitû condemnare liceret, legibus accurate definiendum esse docuerunt, quot et quantæ et cujusmodi probationes ad condemnandum essent requisitæ; verum in absolvendo, judicis arbitrium nullo modo esse restringendum (1). Denique

---

(1) Brissot de Warville, théorie des lois criminelles, Chap. III. — Brissot est au nombre de ces concurrens pour le prix de l'humanité qui voudraient qu'on ne punit personne, afin d'être bien sûr de ne punir aucun innocent. Toute preuve selon lui ne peut être ni plus ni moins forte; il ne faut point en croire les experts; les aveux seront rejetés; la preuve littérale ne sera d'aucune valeur; à peine permet-il d'entendre les témoins; enfin les indices ne pourront jamais servir à former la conviction du juge. Ajoutez à cela une fixation de preuves sans laquelle personne ne peut être condamné, tandis que d'un autre côté le juge peut absoudre selon son bon plaisir, et je défie qu'avec ces principes on condamne un seul coupable.

Il n'est personne qui ne connaisse l'histoire de ce Léger de Versailles, qui étonna naguère l'Europe par un crime inoui, et dont je ne sache pas qu'il y ait un exemple dans les annales criminelles des nations. Cet homme, ou plutôt ce tigre, je vais le juger d'après les principes de Brissot.

Un homme, vivant dans les bois, enlève une jeune fille, la porte à son repaire, et après l'avoir mutilée, la dévore de la manière la plus atroce. Le corps du délit est constant: l'auteur ne tarde pas à l'être. Léger est arrêté; il a été vu dans le bois, auprès de sa victime, encore haletant de carnage; il avoue son crime avec la même brutalité qu'il a mise à le commettre, et il indique une réunion de circonstances qui rendent son aveu indubitable. Hé bien, je dis que d'après les principes de Brissot cet homme ne peut être condamné. Le corps du délit est constant, il est vrai; mais où est la preuve que Léger en est l'auteur? On l'a vu, dites-vous, dans son repaire; mais on ne l'a pas vu commettant le crime. Peut-être le hasard seul l'a-t-il conduit dans cette caverne; et trouvant un enfant dévoré par une bête féroce, il s'est assis

alii nec judicis arbitrio, nec legis asperitati et rigori plane confidentes, medium et quidem acutissimum quoddam excogitarunt legislationis systema, quo in probationibus, sicut in pœnis, *minimum* aliquod statueretur, infra quod judex neminem posset condemnare, et *maximum,* ultra quod neminem absolvere; in medio autem certum ei relinqueretur spatium in quo arbitrium suum libere exerceret, et reum, prout sibi videretur, vel condemnaret vel absolveret.

Hinc videtur, quomodo hæc systemata inter se differant; sed omnibus istis principium commune est principio legis hodiernæ contrarium, quod judicium facti judicis conscientiæ et arbitrio non omni ex parte sit relinquendum, sed quod, ut ait Cremani (C. 18, § 15), illud arbitrium, illam conscientiam publicis legibus, quasi quibusdam vinculis, constringere oporteat, ut unusquisque criminis primum in judicio arcessitus, dein a lege potius quam a judice pronunciari convictus reus censeatur. Quod si itaque illud principium probetur falsum, omnia systemata eo superstructa ruant necesse est; quam ego probationem in paragrapho subsequenti suscipiam.

§ 80.

Probationum legalium systema a judiciis prorsus esse removendum.

Antequam videamus, an probationum legalium systema vel absolutum, vel quoquomodo temperatum, secundum rectam rationem possit in judiciis admitti, necesse est, ut nobis in animum revocemus, in quem finem illæ probationes ab iis qui easdem proponunt, sint directæ. Finis autem ille hic est, ut omne arbitrium a judiciis removeatur et ne judicum iniquitate vel imperitià, aut delictum evadat sine pœna, aut pœna irrogetur sine delicto. Jam autem inde consequens est, probationes nulla lege

---

tranquillement auprès des restes de sa proie, sans être coupable de sa destruction. Il avoue; mais ne l'avez-vous pas dit vous-même, le juge ne doit tenir aucun compte de l'aveu; c'est un frénétique qui l'a prononcé. Dieu! faudra-t-il rejeter cette bête féroce dans la société? Veut-on faire de cette terre une arène, un cirque de gladiateurs?

posse determinari, nisi illa lex et in omnia delicta et in omnes probationes et in omnem probationum partem se extendat; siquidem aliter illa pars quæ legibus non erit determinata, judicis arbitrio erit relinquenda, et ita, aliquâ judiciorum parte judicis arbitrio relictâ, illorum iniquitati vel imperitiæ via iterum patebit. Atqui probare volo, talem legem quâ certitudo alicujus facti vel idonea probationis alicujus qualitas in antecessum determinetur, non solum non in omnia delicta, sed ne in singulare quidem delictum, non solum non in omne probationum genus, sed prorsus in nullam, non solum in nullam probationem, sed in nullam probationis partem generali modo posse statui: quo probato, dicendum fore existimo, probationum legalium systema a judiciis prorsus esse rejiciendum.

Quod autem neque omnium delictorum neque singularis alicujus delicti probatio generali modo in antecessum possit determinari, vix est quod confirmatione egeat. Nam non solum omnia delicta diversam probationis summam offerunt, sed etiam in uno eodemque delicto pro variis causis variatur probatio, ita ut, etiamsi omnes casus præteritos posses colligere, tamen casus insecuturos lege tua complecti non posses. Neque magis omnes probationum species possunt præviderі; nam, ne de testimoniis loquar, indiciorum certe infinita datur varietas. Adjeci, ne singularem quidem probationem vel singularem probationis partem generali modo posse determinari. Nam, quæso, quænam ejus pars ita posset determinari? an species? sed quid legislator de probationum specie statueret, nisi omnia media, quibus ratio probationem aliquam effici posse ostendit, pro varia delictorum natura esse adhibenda, quâ tamen lege, ni fallor, judicis arbitrium parum foret restrictum. Vanum et leve illud est, quod ait Cremani (C. 18, § 15, 16) sapientissimos populorum moderatores ex variis probationum generibus quemdam veluti delectum fecisse et nullas alias admisisse quam testimonia, tabulas, documenta et indicia. Nam si huc reorum confessionem addas, quam non modo tanquam probationem sed tanquam probationum reginam adhiberi voluerunt, quid est ultra unde factum aliquod probetur? Si itaque nullas alias probationes admiserunt, ratio est, quod nulla alia existeret, et si qua alia exstitisset, etiam fuisset

admittenda. An vero probationum valorem legibus definiri posse putas? sed nihil vanius unquam foret susceptum. Nam valor iste, sive agatur de testimoniis, sive de confessionibus, sive de instrumentis, sive de indiciis, ex innumeris circumstantiis pendet, quarum æstimandarum quidem norma potest judicibus tradi, sed quæ a legislatore ipso nullomodo possunt æstimari. An denique testium, instrumentorum, indiciorum numerum ad plenam probationem efficiendam necessarium legibus definiri velis? Sed numerus ille iterum pendet ab ipsorum valore. Aliquando unus testis plus valet quam decem; indicia mille sæpe non tantam fidem præstant quam singulum. Quod si itaque probationum valor ante determinari non potest, manifestum est, nec numerum posse. Scio equidem multorum populorum legibus esse statutum, et a jure Romano olim in jus nostrum introductum, ut duobus testibus idoneis plena haberetur fides. Sed an judicis arbitrium istiusmodi lege valde restrictum putas? Falleris: non est. Nam ut judex talem legem applicet, certe necesse est, ut ei judicandum relinquatur, utrum testes producti revera idonei sint, necne. Hoc autem si judicandum ei relinquitur, iterum ejus iniquitati vel imperitiæ erit diffidendum (1). Quod si vero legem ferre velis ut ne uni unquam testi credatur, scelestus quisque improba sua consilia coram uno teste securus ad effectum perducet, dum e contra securitas publica postulat, ut delinquer evolentes nihil tutum, nihil non suspectum habeant, et ut pœna eis tanquam necessaria delicti sui sequela semper ob oculos versetur.

At, dicet aliquis, si de probationibus nihil potest generali modo statui, quorsum tandem spectat hæc dissertatio de delictorum probatione, in qua generalissima probationum principia exponere sum conatus? Illa disser-

(1) Servan, Œuvres choisies, tome 2, p. 127. — Indépendamment de l'injustice de ces prétendues règles, l'inutilité en est évidente; c'est en vain que vous prétendez faire une règle de jugement. Pour bien appliquer la règle faite par un autre, ne faut-il pas juger autant que pour s'en faire une à soi-même? Vous reculez la difficulté, et vous ne la détruisez pas. Vous dites qu'un fait affirmé par deux témoins directs, instruits et désintéressés, est certain; mais pour juger les lumières et la bonne foi d'un témoin, ne faut-il pas recourir à l'expérience du juge, à sa raison qui n'est que le résultat de l'expérience?

tatio eo spectat, ut judici regulæ quædam suppeditentur, secundum quas ipse probationes possit æstimare, non, ut illæ probationes in casus quosvis obvenientes determinentur. Ostendere non volui, quandonam adsit moralis delicti alicujus certitudo, sed quâ viâ ad illam certitudinem tutissime perveniatur; non dixi, quandonam testimonium idoneum vel minus idoneum sit habendum, sed quænam requisita testimonium vel idoneum vel minus idoneum efficiant, et quomodo ista sint examinanda, investigavi. Denique ut legislator Gallicus, judicem non monui, ut pro certo haberet quodcumque hoc vel illo testium numero foret confirmatum, neque ut nullam probationem tanquam plenam consideraret, quæ non certo instrumento, certis documentis, certo testium vel indiciorum numero foret stabilita, sed ut caveret, ne se testimoniis, confessionibus, instrumentis, indiciis hoc vel illo modo decipi pateretur, utque examinatis omnibus causis quibus illæ probationes a vero solent recedere, secum expenderet, an intime esset convictus.

§ 81.

Systema Filangierii ejusque refutatio.

Cum itaque in ea quæ ex variis pendent circumstantiis, non possit in abstracto statui, cumque alia ex parte timendum sit, ne relictâ judici potestate pro singulis causæ circumstantiis reum vel absolvendi vel condemnandi, judex illimitatum illud arbitrium in sceleris impunitatem vel innocentiæ perniciem vertat, novam judiciorum formam Filangierius proposuit, ex hac et illa compositam, quâ simul judicis conscientiam arctioribus vinculis constringi, et necessario legis defectui suppleri posse speravit. Voluit nimirum, ut primo legislator probationes ad condemnandum vel absolvendum necessarias, certis et legitimis regulis determinaret; deinde, probationibus illis ita determinatis, de uno eodemque facto duplex institueretur judicium, alterum ex lege, alterum ex intima judicis conscientia; ita quidem, ut reus neque absolvi, neque condemnari posset, nisi utroque judicio tam legitimo quam morali nocens vel innocens esset declaratus; quoties vero certitudo judicis cum certitudine legis non foret

consentanea, sive quia judex de ejus culpa non foret convictus contra quem legalis existeret probatio, vel quia legalis deficeret probatio adversus eum de cujus culpa judex sibi persuasum haberet, toties *non liquere* pronunciaretur, et reus licet dimissus sub judice remaneret.

Illud systema primo intuitu videtur admodum sana ratione excogitatum; nam ex eo necessario sequeretur, ut neque solo legis vitio, neque sola judicis iniquitate aut imperitiâ delinquentes possent absolvi vel innocentes condemnari. Sed si rem paulo attentius inspiciamus, mox pessimas consequentias videbimus inde oriundas. Nam si judici tale suffragium concederetur, quo ei pronunciare liceret *non liquere*, dubitandum non est, quin judices, præsertim jurati, eo sæpissime uterentur et talem ad sententiam, tanquam ad certissimum perfugium contra animi sollicitudines quas judicia criminalia plerumque secum ferunt, recurrerent, quippe se nec contra reum nec contra Remp. facere putantes, si eum sub tali judicio dimitterent, quo nec ad certam pœnam, incerto adhuc delicto, foret damnatus, nec legum vindictæ, exploratâ nondum innocentiâ, in perpetuum subductus (1).

Quod si autem dicendum est, judicem isto modo sæpissime fore pronuntiaturum, etiam manifestum illud est quod, quoties ita pronunciabit, vel securitati publicæ damnum, vel justitiæ fiet injuria. Nam illum quem sub judice dimittis, vel sontem vel insontem esse oportet. Si sons, judidem adversus scelèstos inermem et delicti sine pœna possibilitatem expertus, mox in legis aspernationem cadet, et perditæ jam famæ parum consulens, eadem denuo audebit quæ antea impune ausus est; si vero insons, odio in legem accensus, et eo miserior quo insonti gravior videtur infamia, infelicem vitam per omnium contemptum trahet; ita ut de illa Filangierii doctrina idem et multo æquius dici posse videatur, quod ipse de Romanorum jurisprudentia dixit, nihil esse scelestis magis optandum, innocentibus magis metuendum (2).

---

(1) Je crois que c'est le Chancelier d'Aguessau qui appelait cela *l'oreiller de paresse sur lequel le magistrat s'endort.*

(2) Servan, tom. 3, pag. 132. Le plus amplement informé est une accusation prolongée: les principes sur l'accusation doivent donc s'appliquer au plus amplement informé. Toute

§ 82.

De genuinis contra iniquitatis vel imperitiæ periculum ex intimæ convictionis systemate oriundum remediis.

Ex præmissis apparet, systema intimæ convictionis jure hodierno sancitum, cum sanæ rationi, tum securitati publicæ magis quam quodlibet aliud esse consentaneum, et liberam judicis conscientiam non posse sine summo justitiæ detrimento a legislatore per probationum legalium præscriptionem restringi. Attamen ne innocentiam judicum iniquitati vel imperitiæ plane obnoxiam velle videar, genuina quibus illi periculo obviam fiat, remedia breviter exponam.

Hæc autem tutissima remedia et sanctissima innocentiæ munimenta præcipue duo sunt: constitutio judicum quorum iniquitati vel imperitiæ non sit diffidendum, et publica causarum disceptatio. Inprimis itaque de judicum integritate et prudentia erit curandum. Sed prudentia et integritas tales sunt, ut non videantur iisdem mediis posse obtineri. Nam judices prudentes facit electio: incorruptos facit sors. Si eligantur qui judicent, timendum ne eligantur pravi; si sorte ducantur, metuendum ne sors in parum idoneos cadat. An itaque sors electioni, an sorti electio erit anteferenda? Neutra potius neutram excludat, sed uterque conjunctim adhibeatur modus, ita ut electionem sors, et sortem corrigat electio.

Cuilibet igitur civi non inhonesto, non plane rudi et certam ætatem

---

accusation est un mal certain pour une faute incertaine. Mettez-vous à la place d'un homme honnête, sensible, délicat et vif; à l'instant où il est accusé, la société entière change de face à ses yeux; livré à cette imagination dont l'art est d'augmenter le bonheur des hommes heureux et le malheur des infortunés, elle ne l'environne plus que de fantômes; sa maison lui paraît un cachot; son lit, un échafaud; ses amis, des traitres; tous les yeux, des accusateurs ou des juges; il n'ose ni se produire, ni se cacher; il dit: le calme de mon visage sera pris pour l'insolence du crime, ou ma timidité pour le remords; quelle situation! Et ce qu'il y a d'affreux dans l'accusation, c'est que moins on la mérite, plus elle tourmente, le coupable s'y attend, il est prêt à la supporter; mais l'innocent en est foudroyé, l'injustice le déchire long-temps, avant que le péril l'épouvante. — Prononcer qu'un homme restera accusé toute sa vie, c'est le condamner à présent.

adepto certamque pecuniæ summam ad onera publica conferenti aditus ad judicandum pateat, et omnium, in quibus hæc requisita non deerunt, civium nomina magistratus in solemnes tabulas quotannis referat atque in diversas classes, secundum diversam eorum conditionem distribuat. Deinde in singulis causis sors inter accusati pares designet illos quorum fidei et religioni judicium erit committendum, et cum fieri possit, ut tales sorte exeant qui favoris vel odii suspicione laborent, ministerio publico quosdam propter determinatas causas, reo plures et pro lubitu recusare liceat. Hoc adoptato modo, neque judicum imperitia, neque pravitas erit metuenda. Nam ignaros et rudes lex ipsa sorte excipiet; et ipsorum qui eligentur, intererit, ut nec scelus inultum eat, neque innocens immeritas pœnas ferat.

In secundo quoque requisito, ut causarum disceptatio publice fiat, plurimum præsidii inest. Publica enim disceptatio, sive eam ratione testium, sive ratione judicis, sive ratione civium spectemus, ad securitatem publicam quam maxime est accomodata. Illa testes admonet ut attendant, et ne falsis vel inutilibus testimoniis veritatem celent, cum in hac adstantium multitudine forsitan sit aliquis ad refellenda eorum mendacia vel ad malam ipsorum fidem in aperta luce exponendam paratus. Illa judices intra officii sui terminos retinet, ne reo se infestos præbeant, vel ultra, quam par est, indulgeant, cum omnium oculos in se videant conjectos et populum nec duritati nec facilitati suæ parciturum. Illa denique facit, ut cives privata sua suffragia magistratuum sententiis consocient et illa securitate fruantur in quam leges criminales omnino sunt directæ, cum ipsis causarum tractationi licuerit interesse, et omnia elementa ex quibus judex sententiam suam instruxit, propria observatione colligere. Sed quanto abest, ut eosdem effectus pariat illa publica causarum disceptatio quæ hodie in Belgio recepta est! Nam 1.° quoad testes illi effectus omnino sunt nulli, quandoquidem audientia non ante fit publica, quam testium depositiones jam fuerint receptæ; neque etiam judicem illa publica civium admissio intra officii sui terminos retinere valet, siquidem gravissima ejus officii pars, quæ in testibus et accusato interrogandis consistit, jam est peracta. Quoad cives vero, nedum inde securiores fiant,

potius insecuri fient, cum illi causam non aliter quam ex procuratorum vel advocatorum declamationibus cognoscant, et vix possint intelligere, quomodo istum nefarium hominem tam acriter accusatum judex potuerit absolvere, vel illum egregium virum, a quo, si defensori credatur, etiam suspicio criminis debuerat esse aliena, ad pœnam aliquam condemnare. Ad hæc defendenda et contra publicam testium auditionem quæ afferuntur, refellere hîc non est locus; sed tam levia sunt et tam parvi momenti, ut, etiamsi admitterentur, tamen cum illis quas adduxi, rationibus venire in comparationem non possint.

Cæterum alia sunt præter constitutionem judicum et publicam causarum disceptationem præsidia, quæ in reorum tutelam adhiberi securitatis publicæ ratio postulat. Sed hæc duo sunt fundamentalia et tanquam universa judiciorum basis. His receptis, judici convictionem suam in exercendis judiciis liberrime sequi liceat: nam illa libertas non poterit nisi in sceleris perniciem et innocentiæ securitatem verti.

§ 83.

Votum et conclusio.

Jam propositum opus omni ex parte implevi. Quærebatur, ut ageretur de delictorum probatione, et ostendi, quænam genuina esset ejus probationis mensura, et quibus mediis illa mensura posset obtineri, et quomodo hæc media in causis criminalibus ex ordine essent adhibenda, et quibus de causis eorum æstimatio judicibus relinquenda. Cæterum de jure Romano et hodierno pauca dixi, quia pauca erant dicenda; nam tituli quos in Pandectis de probationibus et de instrumentis inscriptos reperias, ad causas civiles maxime pertinent, neque possunt ad delictorum probationem referri; ita ut universa Romanorum circa probationes legislatio summa duntaxat quædam contineat principia quæ in titulis de testibus et de quæstionibus passim occurrunt, et quæ vel ad requisitas testium qualitates, vel ad testium interrogandorum formam, vel ad jusjurandum ab ipsis præstandum, vel ad legalem eorum numerum spectant. Quod vero ad jus hodiernum attinet, quoniam integrum facti judicium

judicibus relictum est, illi ex ipsa natura et ratione judicandi normas petant necesse est. Quare principiis philosophicis præsertim fuit instandum; in quibus exponendis me semper veritatem et justitiam ante oculos habuisse profiteor: felicius an imprudentius, vobis, judices, pronunciandum.

Nunc, ut huic quæstioni jam finem imponam, mihi mea vota ad legum nostrarum conditores et ad optimum Regem, libertatis nostræ custodem, vertere liceat, ut nobis juratorum institutionem et publicam auditionem testium aliquando restituant, et ne duo firmissima illa innocentiæ præsidia, quæ apud nos aliquamdiu recepta, et aliquot post annis adempta, omnes cives Reip. amantes desideriis ac precibus assidue revocant, ab hac regione diutius exulare patiantur. Sit nobis exemplo illa gens, quam fretum a nobis non tam dividit, quam libertatis commune studium nobiscum conjungit, et quæ pacis otio utitur ad confirmandam et stabiliendam egregiam illam institutionem, quâ quidem, post tot seculorum experientiam, tanquam tutissima arce adversus iniquam imperii vim et libidinem merito gloriatur. Illam nos sequamur ducem; extranea ne dubitemus mutuari, si nostris videntur potiora, quoniam ratio omnium temporum et locorum est; et ne Belgium nostrum ulli terrarum genti civium securitate, libertate et felicitate cedat.

FINIS.

INDEX

DE DELICTORUM PROBATIONE.

PROLEGOMENA . . . . PAGINA 5

PARS PRIMA.

De fide judiciaria, sive de certitudine ad condemnandum requisita.

§ 1. Quanti sit momenti certitudinis determinatio ad extruendum probationum systema 14
§ 2. De certitudine in genere. 15
§ 3. An certitudo realis vel personalis sit dicenda. 17
§ 4. De varia certitudinis natura. 18
§ 5. De certitudine Mathematica. 19
§ 6. Præter intuitionem ac demonstrationem nulla intelligi potest certitudo. 21
§ 7. De fidei historicæ atque juridicæ fundamento. 22
§ 8. De certitudine Metaphysica, Physica et Morali 23
§ 9. Doctrinæ Filangierii circa certitudinem expositio et refutatio. . . 24
§ 10. De certitudinis moralis mensura 27
§ 11. Certitudine morali judex ad decernendam pœnam debet acquiescere. 28

PARS SECUNDA.

De probationibus, sive de mediis quibus fides judiciaria obtinetur.

CAPUT PRIMUM.

De probationibus in genere.

§ 12. Quid sit probatio 29
§ 13. De probatione plena et minus plena. 30
§ 14. De probatione et de reprobatione. 31
§ 15. An etiam in *reprobatione* plena requiratur probatio. 32
§ 16. Divisio probationum fundamentalis 33

CAPUT SECUNDUM.

De probatione directa.

TITULUS I.

De testibus.

§ 17. Præmonitum. 36
§ 18. De fidei testibus adhibendæ ratione atque fundamento. 37
§ 19. De causis quæ testimonii fidem tollunt vel imminuunt. 38
§ 20. De requisitis testium principalibus et 1.° de veri scientia. . . . 39
§ 21. De veri dicendi voluntate 41
§ 22. De vera elocutione. 43
§ 23. De excludendis testibus secundum rationis principia. 44
§ 24. De exclusis testibus apud Romanos 47
§ 25. De exclusis testibus secundum jus hodiernum. 49
§ 26. De requisitis testium accessoriis et 1.° de jurejurando.. 50
§ 27. De testibus coram interrogandis 52
§ 28. De qualitatibus testimonii internis. 53
§ 29. De auritis testibus. 55
§ 30. De testibus ex credulitate sive ex opinione et de artis peritorum relationibus (*rapports d'experts*). 58
§ 31. De testium numero 59

TITULUS II.

De confessis.

§ 32. Confessionis notio, et an confessio admittenda, exigenda vel rejicienda sit 61
§ 33. De confessionis auctoritate 64
§ 34. De causis quæ confessionis auctoritatem tollunt vel imminuunt. . 66
§ 35. De diversis confessionum speciebus et 1.° de confessionibus directis atque indirectis 68
§ 36. De confessione judiciali sponte edita. 69
§ 37. De confessione judiciali interrogationibus elicita. 70
§ 38. De confessione extrajudiciali 72
§ 39. De confessione limitata 73
§ 40. De confessione revocata 75
§ 41. Conclusio. 75

TITULUS III.

De tabulis atque instrumentis.

§ 42. De varia instrumentorum significatione. 76
§ 43. De instrumentorum natura et fide 77
§ 44. De fide instrumentorum externa. 77
§ 45. Quomodo fides instrumentorum externa infirmetur. 79
§ 46. De fide instrumentorum seu documentorum interna 80
§ 47. De instrumentis quibusdam publica fide receptis 81
§ 48. De instrumentis authenticis 82
§ 49. De actorum commentariis 83
§ 50. De fide actorum commentariis adjicienda. 84
§ 51. De fide commentariorum extraordinaria seu privilegiata 84
§ 52. De fide commentariorum ordinaria 85
§ 53. An quodlibet delictum puniri possit de quo nullus actorum commentarius confectus est 87

CAPUT TERTIUM.

De probationibus indirectis.

TITULUS UNICUS.

De argumentis sive indiciis.

§ 54. De vera indiciorum significatione atque natura. 88
§ 55. An indicia probationem idoneam ad condemnandum reum possint efficere 90
§ 56. De indiciorum divisionibus. 91
§ 57. De indiciorum locis 92
§ 58. De indiciorum probatione 94
§ 59. De indiciorum usu 96
§ 60. De æstimanda indiciorum vi 99
§ 61. De coacervandis indiciis. 100

PARS TERTIA.

Doctrina probationum applicata, in accusationem ac defensionem partita.

CAPUT PRIUS.

De accusatione.

§ 62. Quid accusatori sit probandum 103

§ 63. De corpore delicti. 104
§ 64. De probatione facti 106
§ 65. De probatione auctoris, sive de facto ad causam relato 109
§ 66. De imputatione in pœnam 110
§ 67. De delictis *voluntate, culpâ* vel *dolo* commissis. 112
§ 68. Cuinam et quomodo voluntas, culpa atque dolus sint probanda . 116
§ 69. Accusationis summa 121

CAPUT POSTERIUS.

De reorum defensione.

§ 70. De innocentiæ præsumptione 123
§ 71. Quotuplici modo reorum defensio possit institui 126
§ 72. De inficiatione per infirmationem probandi mediorum quibus accusator usus est 126
§ 73. De inficiatione per argumentum ab impossibili vel improbabili deductum. 128
§ 74. De exceptionibus 133
§ 75. Judicium. 134

PARS QUARTA ET ULTIMA.

De probationum legislatione.

§ 76. Probationum legislatio apud barbaras gentes. 137
§ 77. De probationum legislatione apud Romanos. 138
§ 78. De diversis quæ post eversum imperium Romanum in Europa viguerunt probandi formis usque ad nos. 139
§ 79. Varia circa probationum legislationem systemata. 144
§ 80. Probationum legalium systema a judiciis prorsus esse removendum. 146
§ 81. Systema Filangierii ejusque refutatio 149
§ 82. De genuinis contra iniquitatis vel imperitiæ periculum ex intimæ convictionis systemate oriundum remediis 151
§ 83. Votum et conclusio 153

FINIS INDICIS.